

**МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ТА У СПРАВАХ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ
ВІД НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ**

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**Збірник наукових праць
Випуск 8**

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації**

15 січня 2007 р.

Серія КВ № 12201-1085Р

Харків 2010

ББК 88.36

Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Харків: УЦЗУ, 2010. – 424 с.

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми теоретичних та прикладних психологічних досліджень існування та діяльності людини в умовах екстремальних та кризових ситуацій, а також питання розробки заходів із захисту від впливу психогенних травмуючих факторів.

Збірник орієнтовано на працівників в галузі психології, практичних психологів, ад'юнктів, слухачів та курсантів ВНЗ України.

Головний редактор: *Перелигіна Л.А.*, д-р біол. наук, проф.

Заступник головного редактора:

Тімченко О.В., д-р психол. наук, проф.

Відповідальний секретар:

Афанасьєва Н.Є. канд. психол. наук, доц.

Редакційна колегія:

Барко В.І., д-р психол. наук, проф.

Назаров О.О., канд. психол. наук, доц.

Садковий В.П., канд. психол. наук, доц.

Самойлов Н.Г., д-р біол. наук, проф.

Сафін О.Д., д-р психол. наук, проф.

Стасюк В.В., д-р психол. наук, проф.

Потапчук Е.М., д-р психол. наук, проф.

Рябініна О.В., д-р філос. наук, проф.

Христенко В.Є., канд. психол. наук, доц.

Затверджено до видання Вченою радою
Національного університету цивільного захисту України
(протокол № 1 від 30.09.10.)

Коваленко А.Б., д. психол. н., професор, завідувач кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ

Розглядаються теоретичні засади психосеміотичного підходу до аналізу невербальних засобів комунікації. Обґрунтовується використання поняття «знак» для аналізу компонентів невербальної комунікації.

Ключові слова: невербальна комунікація, психосеміотичний підхід, засоби спілкування.

Рассматриваются теоретические принципы психосемиотического подхода к анализу невербальных средств коммуникации. Обосновывается использование понятия «знак» для анализа компонентов невербальной коммуникации.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, психосемиотический подход, способы общения.

Постановка проблеми. Спілкування є одним з важливих понять сучасної психології, яким позначають одну із сторін людського буття. Процес спілкування реалізується за допомогою певних знакових систем. І, як відзначав Л.С.Виготський, між знаком і спілкуванням існує діалектичний зв'язок: з одного боку, спілкування – необхідна умова оволодіння знаком, з іншого – знаки є специфічними знаряддями (інструментами), без яких не можливе спілкування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження процесів міжособистісного спілкування частіше за все були присвячені центральній знаковій системі спілкування – мові. Але, які свідчать результати проведених досліджень процесу сприймання повідомлень, змісту інформації, що передається вербальним способом, відводиться незначна доля в цілісному суб'єктивному образі одержаної інформації (близько 7%). Переважна більшість суб'єктивного образу сприймання зумовлюється невербальними знаками спілкування. Тому при вивченні міжособистісного спілкування, його становлення, розвитку і функціонування як самостійного процесу соціального буття людини, його способу життя або включеності в певну діяльність необхідно аналізувати і враховувати всі знакові системи, які використовуються людьми з метою розкриття залежності процесів від їх семіотичної природи.

Знакові компоненти зовнішнього вигляду людини виступають у спілкуванні як візуальні засоби передачі інформації, компоненти так званої "несловесної мови" спілкування.

Про невербальне спілкування говорять в ситуаціях домінантного використання невербальних засобів спілкування (В.А. Лабунська). Візуальна психосеміотика міжособистісного спілкування не передбачає такого звуженого дослідження візуальних знакових засобів, а розглядає їх як у домінантному, так і в спільному функціонуванні з вербальною інформацією.

Знаки зовнішнього вигляду - це сукупність тих видів "несловесних мов" (у широкому розумінні терміна), які породжуються людиною в момент спілкування і візуально сприймаються іншими людьми.

Термін «невербальна поведінка» введений в обіг вітчизняних досліджень працями В.А. Лабунської [10] і визначається як соціально і біологічно зумовлений спосіб організації засвоєних індивідом невербальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-дійову форму дій та вчинків. У структурі невербальної поведінки виокремлюють кінесичну, просодичну, такесичну, екстралінгвістичну і ольфакторну системи. Поняття "невербальна поведінка" більш вузьке, ніж "невербальне спілкування", і ширше, ніж "невербальна комунікація".

Історично звернення до категорії "знак" в різних психологічних теоріях відрізнялося вкладанням у подібні терміни різного (спеціального) змісту, який залежав від психологічної теорії тієї чи іншої школи. Поняття "знак" займало особливе місце і в рамках культурно-історичної концепції розвитку психіки людини (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія).

Психологічне вивчення знаків і знакових систем, згідно традиційному для семіотики поділу на три області: прагматика (відношення знака до людини), семантика (відношення знака і значення) і синтаксис (відношення між знаками на абстрактному рівні), можна віднести до всіх трьох областей. "Психологічні проблеми існують скрізь - і в семантиці, і в синтаксисі знаків, як тільки вони починають розглядатися в контексті людської діяльності і відносин спілкування", - писав М.В. Гамезо [6, С.11].

Найзагальніше уявлення про знак пов'язане з так званим трикутником Фреге з вершинами: знак, значення (десигнат), предмет (денотат), відношення між сторонами якого були предметом суперечки як у філософії, так і в семіотиці та психології. Центральним для психології виявлялося питання про механізм взаємозв'язку між знаком і значенням.

Зовнішній вигляд людини розглядається у вітчизняній психології «як сукупність анатомічних, функціональних та соціальних ознак, доступних конкретно-чуттєвому відображенню [13, С. 59]. Зовнішній вигляд включає в себе фізичний вигляд (зовнішнє тіло), соціальне оформлення зовнішності (одяг, зачіска тощо) і експресивно-імпресивні рухи, які, будучи зовнішніми характеристиками людини, стають предметом інтерпретації в міжособистісному спілкуванні як єдиний «візуальний текст спілкування». Останній передбачає значущу в спілкуванні інформацію, яка передається безпосередньо від людини візуально.

Психосеміотика зовнішнього вигляду, на думку О. Петрової, включає три візуально-комунікативні системи:

- 1) габітус (фізичний вигляд, анатомічні особливості обличчя, інших частин тіла, конституція тощо);
- 2) соціальне оформлення зовнішності (одяг, взуття, прикраси, зачіска, аксесуари, окуляри тощо);
- 3) будь-які значущі рухи або кінесика (міміка, жести, хода, пози) [14].

У контексті проблеми спілкування необхідно уточнити зміст основної семіотичної категорії у зв'язку з відсутністю єдиної думки серед психологів відносно питання про знакову специфіку елементів невербального спілкування.

Знак визначається у психосеміотиці як матеріальний предмет (явище, дія), який чуттєво сприймається, виступає у процесі пізнання і спілкування як представник (замісник) іншого предмета чи явища і використовується для прийому, зберігання, перетворення і передачі інформації про цей предмет (явище, дію). За такого широкого розуміння термін вживається до будь-якого предмета (події, явища), що несе інформацію (повідомлення, значення) про щось відмінне від самого себе, а знакова система розглядається як матеріальний посередник, який слугує обміну інформації між двома іншими матеріальними системами.

У сучасній психосеміотиці введено термін "семіотичний об'єкт" як узагальнююча категорія, яка дозволяє позначити будь-який предмет, що має певну міру семіотичності. В середині даного класу явищ виокремлюються окремі підкласи: сигнал, знак, символ тощо. Вважаємо, що категорію «знак» доцільно використовувати і при аналізі невербальної комунікації.

У вузькому значенні знак диференціюється від інших психосеміотичних категорій (сигнал, символ) за низкою засад: суспільно-історичною природою (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, О.Р. Лурія), генетичною фіксованістю (А. Фабрі), "відкритістю" систем (Г.В. Ковальов), за характером зв'язку з об'єктом (Ч. Морріс), призначеністю вживання (Б.Г. Ананьєв, А. Валлон), інформаційним критерієм (А.А. Брудний, І.А. Полетаєв, А.С. Майданов), функціями в спілкуванні (Л.С. Виготський, Б.Ф. Ломов) та ін.

Психосеміотичний підхід, що розробляється у вітчизняній психології – це комплексний напрям, який поєднує аналіз психічних процесів, що здійснюються з використанням різноманітних знаків, з аналізом семіотичної природи знаків та знакових систем, які використовуються в суспільній практиці. Він передбачає дослідження процесів спілкування та діяльності людини з урахуванням історичної природи використовуваних знаків, які виступають своєрідними знаряддями психічної діяльності людини (Л.С. Виготський, І.М. Сеченов), що об'єктивують і матеріалізують суспільно-історичний досвід і "нав'язують" специфіку процесів, а значить, певним чином визначають результат відображення (аспект, повноту, глибину, узагальненість) і пізнання людиною об'єктивної дійсності, рівень розвитку людської діяльності і відношення, а відповідно, і їх суб'єкта – особистості, розвиток всієї психіки людини.

Ще С.Л. Рубінштейн відзначав, що ми здійснюємо той чи інший виразний рух саме тому, що він має певне значення для інших. Момент же адресованості виразного руху і є атрибутом його знаковості.

Візуально-семіотичні вияви зовнішнього вигляду є інструментами об'єктивної та інтерпретації суб'єкта в пізнанні та спілкуванні; знаряддям розвитку і формування його психологічних структур, в першу чергу, образу "я" людини; засобом його експресивно-імпресивного вияву в спілкуванні. Це ґрунтується на положенні В.А. Лабунської про єдність експресії та імпресії людини, єдність вира-

зу і враження у спілкуванні (що визначається інтерпретаційною природою невербальної комунікації).

Зв'язок знака і знакових систем із спілкуванням діалектична: з одного боку, спілкування – необхідна умова оволодіння знаками та їх системами, з іншого – знаки є специфічними інструментами (знаряддями) спілкування, без яких неможливе його існування.

Тріада “знак-значення-смісл” займає центральне місце в процесі людського спілкування. На інструментальному рівні виявляється специфіка реалізації регуляторної функції залежно від природи використання знакових засобів.

Вітчизняні психологи висунули положення про те, що невербальні засоби спілкування – шлях матеріалізації феномена спілкування і міжособистісних стосунків людини. Але знаковість виявляється лише вихідною передумовою дослідження візуальних засобів спілкування, природа і структура яких не виступає в своїй головній психологічній функції – функції психологічного засобу не тільки пізнання й спілкування, але формування психіки, включаючи самосвідомість. Ще Б.Ф. Ломов відзначав, що “динаміка психічних процесів і станів людини суттєво залежить від засобів... її спілкування з іншими людьми” [12, С. 9].

Особливості зовнішнього вигляду та експресії людини “можуть стати “знаками”, які будуть охоплені життям особистості”, - вважає О.Г. Асмолов [2, С. 221]. Знаки зовнішнього вигляду людини у спілкуванні опосередковуються активністю суб'єкта, які відповідають його “Я-концепції”, умовам спілкування та цілям його діяльності. Тому всі семіотичні прояви людини є його самоствердження.

Методологічним підґрунтям психосеміотики спілкування є положення про регуляторну роль зовнішнього вигляду в соціальному пізнанні (Г.М. Андреева, О.О. Бодальов, В.А. Лабунська). Розглядаючи “пізнання іншого” у процесі спілкування, спеціалісти з міжособистісної перцепції відводять враженням, які виникають на ґрунті сприймання та інтерпретації зовнішніх даних людини, її невербальної поведінки, важливу регуляторну роль у процесі спілкування. Пізнаючи іншого, по-перше, формується і сам суб'єкт пізнання; по-друге, від міри точності “читання” іншої людини залежить успіх організації з ним узгоджених дій [1, С.14].

Психосеміотичний підхід до процесу спілкування передбачає дослідження семіотичних особливостей знаків зовнішнього вигляду людини в єдності з їх психологічними функціями в спілкуванні людей. Центральними знаковими системами, які відіграють головну (засадову) роль у міжособистісному спілкуванні на візуальному рівні, слід вважати системи, утворені семіотичними елементами габітуса, кінесики та соціального оформлення зовнішності.

Психосеміотичний підхід дає змогу звертатися до різних сторін спілкування. Візуальні знаки зовнішнього вигляду можуть розглядатися і як особистісний феномен, і як комунікативний засіб, і як вид взаємодії людей, і як предмет соціального пізнання [14].

Центральною проблемою є проблема вираження суб'єкта спілкування у візуальних знаках, співвідношення в них вільних проявів і візуального самоподання “я” у спілкуванні. Крім цього, важливою є проблема усвідомлення суб'єктом екс-

пресивно-динамічних характеристик образу “я” і проблема формування уявлення людини про саму себе, проблема рефлексії різних семіотичних компонентів зовнішнього вигляду, а також проблема управління враженням про себе у ході спілкування.

Психосеміотичний підхід вивчає активність суб'єкта спілкування відносно використання існуючих у полі культури суспільства семіотичних об'єктів. Активність суб'єкта виявляється в індивідуальному тезаурусі використовуваних візуально-комунікативних знаків.

Спілкування – це в першу чергу комунікативний процес. Одним з центральних каналів передачі інформації у ході спілкування є візуальний. Тому наукове пізнання всіх граней міжособистісного спілкування з комунікативної сторони може бути суттєво збагачене за рахунок аналізу семіотичної природи невербальних знаків спілкування. Головними напрямками є питання передачі, обробки та використання візуальної інформації, рівні обміну цією інформацією та чинники підвищення її ефективності, проблема подолання різних комунікативних бар'єрів, види і способи комунікативного впливу, зворотного зв'язку і проблеми корекції та управління їх результативністю. Однією з центральних є проблема співвідношення значень інформації, яка надходить по різних каналах, зокрема, співвідношення візуальної та вербальної інформації, а також проблема механізмів поєднання інформації, одержаної з різних каналів.

Знаки зовнішнього вигляду людини з інтерактивної сторони спілкування виконують інформативну регуляцію функції. Оскільки невербальна інтеракція несе інформацію про три головні компоненти міжособистісних стосунків: афіліацію, домінування і включеність, виникає питання про можливість використання візуальних знаків в оцінці відповідних типів відношень: симпатії-антипатії, поваги-неповаги, близькості-віддаленості людей, а також в динаміці самоствалення людини.

Цей аспект стосується побудови оптимального спілкування, яке розуміється як спілкування, що ґрунтується на адекватному відображенні партнера, зацікавленому, емоційно-позитивному ставленні і відрізняється відкритою формою звернення.

Ще В.М. Мясіщев вважав, що спілкування починається із взаємопізнання, потім виявляється у взаємовідносинах і далі розгортається у взаємозверненні людей. З перцептивною стороною пов'язані питання семіотичної детермінації соціально-психологічної інтерпретації партнера по спілкуванню. Якщо особливості оптико-кінетичної знакової системи вивчені більшою мірою, то знаки габітуса та соціального оформлення майже не вивчені зовсім [12].

Вся сукупність візуально-семіотичних компонентів зовнішнього вигляду людини може розглядатися як різновид невербальних текстів культури, специфічний “візуальний текст спілкування”, а його інтерпретація є особливим видом “читання”, від адекватності якого залежить взаєморозуміння між людьми. Ця ідея була висловлена С.Л. Рубінштейном, який писав: “У повсякденному житті, спілкуючись із людьми, ми орієнтуємося в їхній поведінці, оскільки ніби-то “читаємо” її, тобто розшифровуємо значення зовнішніх даних і розкриваємо смисл тексту, який з'являється таким чином, у контексті, який має свій внутрішній психологічний

план. Це “читання” протікає бігло, оскільки в процесі спілкування з оточуючим у нас виробляється певний більш чи менш автоматично функціонуючий психологічний підтекст до їхньої поведінки” [15, С. 180].

Специфіка читання візуальних текстів спілкування полягає як у об’єкті, так і в структурі діяльності з їх інтерпретації і має низку особливостей.

1. Зчитування знаків. На відміну від мови, яка передбачає послідовний аналіз лінгвістичний елементів, особливості візуальних знаків полягають у симультанному прийомі і передачі інформації, яка виражається за допомогою різних невербальних компонентів, тобто відбувається одночасне “читання” семіотичний систем різної матеріальної природи (міміка, пантоміміка, візуальна взаємодія, організація простору спілкування, жестикуляція, тактильний контакт, зовнішній вигляд).

2. Усвідомленість. Значення візуальних сигналів і знаків спілкування досягаються особистістю інтуїтивно і можуть бути по-різному представлені в свідомості. П. Екман і В. Фрізен виокремлюють ступені інтенціональності знаків (жестів) від добре усвідомлених до малоусвідомлених і неусвідомлюваних [14].

3. Міра управління і контролю в спілкуванні різними семіотичними системами різна. Найбільш усвідомленими є мімічні знаки, потім жестикуляція, і менш за все рухи тіла та ніг. Усвідомленість збільшується при появі особливих життєвих, професійних чи навчальних завдань.

4. Зміст. Невербальні тексти містять три головні системи інформації: комунікативну, рефлексивну та особистісну. Для адекватного розуміння тексту суб’єкт повинен володіти невербальним тезаурусом, який актуалізується в процесі спілкування.

5. Процес і операція читання. Читання та інтерпретація невербальних текстів відбувається “тут і тепер”, не існує можливості повернутися до пройденого тексту. Це зумовлює потребу швидкої інтерпретації тексту. Головними стають операції загального орієнтування в особистості, структурування і переструктурування інформації. Операції згортання і розгортання практично відірвані від процесів читання і здійснюються при необхідності дещо пізніше з опорою на образи пам’яті.

При розумінні невербальних текстів відбувається інтерпретація значень невербальних знаків у зв’язку з особистістю суб’єкта. Зовнішній вигляд пов’язується з характером людини і є істотною частиною житейських уявлень особистості.

На процес інтерпретації невербальних текстів впливає і загальний контекст спілкування. М.М. Бахтін писав, що кожен знак тексту виводиться за його межі. Будь-яке розуміння є співвіднесення даного тексту з іншими текстами [3, С. 364]. Окремий невербальний компонент несе своє семантичне (сміслові) навантаження залежно від конкретної ситуації спілкування: певний кінетичний засіб може відігравати домінуючу, додаткову чи незначну роль у комунікації.

Сучасні дослідження показують, що виразні рухи мають певну “спеціалізацію”: рухи рук та ніг переважають оцінний чинник (установки, емоції), рухи ніг та пози – інформацію про інтенсивність, силу та активність; жести – емоційні стани та інтелектуально-вольові процеси особистості; міміка є індикатором емоційних станів, інтелектуально-вольових процесів, якостей та відношень особистості; пог-

ляд та поза – аналогічно міміці плюс статус-роль, взаємостосунки; хода – дії, емоційний стан.

6. Співвідношення з мовою. За даними вітчизняних та зарубіжних досліджень, невербальний та вербальний канали спілкування мають паритетні засади. На відміну від цього, О.А.Петрова вважає, що співвідношення інформації, яка передається від людини до людини по вербальному та невербальному каналах, носять непаритетний характер. Візуальні знаки, на її думку, можуть ставати домінуючим засобом спілкування, який визначає розуміння смислу ситуації.

Результати дослідження О.А. Петрової показали, що семантика візуального знака активно взаємодіє з семантикою мови. У ситуаціях супроводження слова жестом неадекватного змісту візуальний знак виступає як семіотичний об'єкт, значення якого рівнозначне, а у низці випадків визначає результат інтерпретації, що надходить. Такі ситуації було запропоновано називати випадками зворотного співвідношення невербальної (візуальної) та вербальної знакових систем, де жест, а не слово виступає основним носієм інформації [14].

Висновки. Таким чином, специфіка читання візуальних текстів спілкування полягає у зчитуванні семіотичних компонентів, мірі їх усвідомлюваності та контролю, змісті інформації, у процесі і операціях “читання”, співвідношенні візуальних знаків з мовою. Будь-який візуальний знак у конкретному акті комунікації несе інформацію про індивідуально-особистісні (національні, соціальні, професійні) характеристики суб'єкта, його ставлення до позначуваних явищ і партнера, так чи інакше впливає на партнерів по спілкуванню. Тільки в контексті спілкування актуалізуються потенційні функції візуального знака.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Психология социального познания. М., 1997.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. М., 1990.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. 424 с.
4. Бодалев.А. А. О состоянии и задачах разработки психологии познания людьми друг друга // Психология межличностного познания, 1981.
5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6-ти т. - М., 1982.
6. Гамезо М. В. Знаки и знаковое моделирование в познавательной деятельности. Автореф. дис... докт. психол. наук. М., 1977.
7. Горелов И. Н. Енгальчев В. Ф. Безмолвной мысли знак: рассказы о невербальной коммуникации, М., 1991.
8. Ильин Г. Л. Некоторые вопросы психологии общения// Вопросы психологии, №5,1986, С. 113-124.
9. Кваша А. П. Невербальный язык рекламных образов // Методы психологии. Ежегодник РПО, Т. 3, Вып. 2, 1997, С.123-124.
10. Лабунская В. А. Интерпретация невербального поведения в межличностном общении. Автореф. докт дис. - М., 1990.
11. Ломов Б. Ф. Проблема общения в психологии // Проблема общения в психологии. М., 1981, С. 3-23.

12. Мясичев В. Н. Психология отношений: Под редакцией А. А. Бодалева. М., 1995.
13. Панферов В. Н. Классификация функций человека как субъекта общения// Психологический журнал. Том 8. №4. 1987. С. 51-60.
14. Петрова Е. А. Визуальная психосемиотика общения. - М., 1999.
15. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957.

УДК 159.922.7

Болотських М.В., кандидат історичних наук;

Хворост М.Ю., ад'юнкт кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА СИСТЕМИ МНС УКРАЇНИ

У статті виділені основні психогенні фактори, що впливають на ефективність діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу.

Ключові слова: керівник пожежно-рятувального підрозділу, екстремальні фактори, професійна діяльність

В статье выделены основные психогенные факторы, которые влияют на эффективность деятельности руководителя пожарно-спасательного подразделения.

Ключевые слова: руководитель пожарно-спасательного подразделения, экстремальные факторы, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. У цей час у житті людства все більше місце займають проблеми, пов'язані з подоланням різних кризових явищ, що виникають у міру розвитку земної цивілізації. Обумовлено це, насамперед, зростанням кількості надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру, що приводять до великих людських втрат і величезному матеріальному збитку. Основними причинами збільшення кількості катастроф є: неконтрольований розвиток техносфери, при загальній тенденції зростання потужностей агрегатів на промислових об'єктах і збільшення їхньої концентрації; урбанізація й збільшення щільності населення Землі.

Протягом 2009 року на об'єктах та в населених пунктах України виникло 48998 пожеж, що на 5,4% більше, ніж у 2008 році. Внаслідок пожеж загинуло 3183 особи (на 17,9% менше ніж у 2008 році), з них 66 дітей. Економічні втрати від пожеж склали понад 1,5 млрд. гривень. Щодня в Україні, в середньому, виникало 134 пожежі, економічні втрати від яких склали 4,3 млн. гривень. Однією пожежею державі наносились прямі збитки на суму 9,9 тис. гривень. Кожного дня внаслідок пожеж, у середньому, гинуло 9 і отримувало травми 5 осіб.

Органами управління та підрозділами цивільного захисту забезпечено оперативне реагування на всі надзвичайні ситуації. Врятовано життя 5 тис. 607 осіб та матеріальних цінностей на суму близько 2 млрд. гривень.

З урахуванням кількісних та якісних характеристик існуючих загроз, загального рівня техногенної та природної безпеки і реальних можливостей системи

реагування на надзвичайні ситуації в 2009 році проведено комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня природно-техногенної безпеки країни.

Здійснений аналіз ходу виконання в 2009 році комплексу заходів, спрямованих на захист населення і територій від надзвичайних ситуацій різного характеру і підвищення рівня техногенно-природної безпеки, показав, що одним з основних проблемних питань в цій сфері, які потребують негайного вирішення, є недостатня підготовка керівників місцевих органів виконавчої влади з питань запобігання та реагування на надзвичайні ситуації.

Удосконалювання професійної підготовки керівників різного рівня визначене як вирішальний фактор підвищення ефективності управління системою МНС України, забезпечення її єдності, результативності службової діяльності. При цьому відзначається, що підготовка повинна здійснюватися з урахуванням особливостей функціонування конкретних формувань і служб.

У цей час у системі МНС України частка управлінських кадрів (керівників, осіб середнього й старшого начальницького состава) становить приблизно одну третину в загальній чисельності особового складу.

Керівництвом МНС відзначається, що на початку ХХІ сторіччя в умовах багаторазового збільшення обсягу розв'язуваних завдань з'явилася негативна тенденція зниження професіоналізму працівників МНС в управлінській ланці на тлі кадрового голоду на високо підготовлених кваліфікованих фахівців - керівників.

У цих умовах відповідальні завдання покладені на керівників, начальницький склад пожежно-рятувальних підрозділів, які при ліквідації надзвичайних ситуацій здійснюють безпосереднє управління діями по порятунку людей, матеріальних і культурних цінностей, захисту природного середовища в зоні надзвичайних ситуацій, локалізації надзвичайних ситуацій і придушенню або доведенню до мінімально можливого рівня впливу характерних для них небезпечних факторів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфічні умови діяльності, особливості розв'язуваних завдань обумовлюють ріст відповідальності керівників пожежно-рятувальних підрозділів за результати прийнятих управлінських рішень. Відповідно зростають вимоги до ефективності управлінської діяльності, рівня й змісту підготовки, професійних і особистісних якостей керівників зазначених формувань. Найважливішим для вивчення й рішення проблем ефективності діяльності керівників є психологічний аспект.

Проведені нами дослідження свідчать про наявність як об'єктивних (пов'язаних з підвищенням ролі людського фактора в ефективності діяльності), так і суб'єктивних (пов'язаних з усвідомленням керівниками потреби в психологічних знаннях, навичках і вміннях) факторів підвищення значимості психологічної готовності в забезпеченні ефективності діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів.

Незважаючи на значне число досліджень, присвячених окремим аспектам діяльності рятувальників, пожежних і інших аналогічних підрозділів, психологічні умови ефективності діяльності керівників, управлінських кадрів пожежно-рятувальних підрозділів у сучасних умовах є практично не вивченими.

Разом з тим виявився ряд проблем, що впливають на ефективність діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів. Вони стосуються причин виникнення помилок у діяльності й необхідності формування в керівників якостей, які б дозволяли їм, переборюючи психологічні труднощі, найбільше ефективно вирішувати поставлені завдання.

Забезпечення якісного рішення завдань пожежно-рятувальними підрозділами безпосередньо зв'язано, як показав проведений аналіз, з теоретичним обґрунтуванням і практичною реалізацією психологічних умов ефективної діяльності керівників при ліквідації надзвичайних ситуацій.

Проблема підготовки різних фахівців, військовослужбовців, співробітників силових відомств до професійної, службово-бойовий і схожої з нею діяльності в особливих, екстремальних умовах знайшла відбиття в роботах ряду вітчизняних та закордонних авторів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Основна увага в цих дослідженнях зосереджено на розгляді процесів підготовки, формування й розвитку психологічної готовності, професійних і бойових якостей, виховання пильності, впливі службової діяльності на емоції й волю, індивідуально-психологічні особливості. Досліджувалися важливі й необхідні компоненти психологічної структури діяльності в особливих умовах. Однак такої специфічної категорії осіб, пов'язаних з діяльністю й керуванням в умовах надзвичайних ситуацій, як керівники пожежно-рятувальних підрозділів, на наш погляд, уваги приділено недостатньо. Вивчення даними авторами проблем професійної й психологічної готовності різних категорій фахівців не в повному обсязі враховувало специфіку діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів, завдань в екстремальних ситуаціях, у ході ліквідації надзвичайних ситуацій.

Все це обумовило необхідність проведення психологічного дослідження діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу при ліквідації надзвичайних ситуацій. На наш погляд, одним з найбільш серйозних і, безумовно, що веде компонентом удосконалювання діяльності керівника є вивчення психологічних умов її ефективності, виявлення впливу психогенних факторів надзвичайних ситуацій на її ефективність, а також вивчення психологічних особливостей управлінської діяльності при ліквідації надзвичайних ситуацій.

Виходячи з вищевикладеного, у цілому **актуальність теми** визначається необхідністю виявлення психологічних умов ефективної діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу, що має свої особливості в процесі ліквідації надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. При здійсненні діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу у процесі ліквідації надзвичайної ситуації виникають різні варіанти розвитку даної ситуації. Відповідно, для виділення психологічних умов їх діяльності при ліквідації надзвичайної ситуації необхідний аналіз її факторів з погляду теорії ситуаційного підходу.

Сутність ситуаційного підходу полягає у виборі ситуації як одиниця аналізу досліджуваного явища, що дає можливість здійснювати комплексно системно-

структурний, системно-функціональний, системно-генетичний і системно-інформаційний аналіз діяльності [1].

У цілому під *ситуацією* розуміється сукупність обставин, положення, обстановка [2]. У вітчизняній психології *ситуація* розглядається як система зовнішніх стосовно суб'єкта умов, що спонукують і опосередковують його активність [3].

Повний опис ситуації має на увазі виділення вимог, пред'явлених індивідові ззовні або вироблених їм самим, виступаючих для нього як вихідні. Реалізація вимог ситуації створює передумови її перетворення або подолання. Підхід з погляду факторів, умов ситуації дозволяє аналізувати діяльність керівника не взагалі, а в суб'єктно-об'єктивної визначеності.

Ситуація розглядається в тривимірній системі: завдання діяльності, суб'єкт діяльності, об'єктивні умови діяльності. Ситуація - це цілісна частина діяльності, за певний час розвитку якої вирішується одне з вартих завдань діяльності. Ситуація розвивається в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів.

Ми під ситуацією розуміємо взаємодію особистості з певною системою обставин (зовнішніх впливів) у ході ліквідації конкретної надзвичайної ситуації. Ситуація виникає щораз, коли конкретний суб'єкт діяльності вирішує в конкретних умовах конкретне завдання.

Ситуації розвиваються в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів. Діяльність керівника при здійсненні покладених на нього функцій являє собою виникнення, розвиток і зміну ситуацій.

У психології існує різні класифікації ситуацій. У цілому ж виділяються два основних види ситуацій:

проста (повсякденна), у якій для особистості все звичайно, вона діє в нормальному режимі;

екстремальна (напружена, складна, важка, надзвичайна), у якій вимоги до особистості виходять за межі "норми".

Стосовно до діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу можна виділити екстремальні ситуації (у ході ліквідації надзвичайної ситуації) і ситуації повсякденної діяльності. Ці ситуації зв'язані між собою предметом, часом, місцем і послідовністю виконання діяльності керівника.

Екстремальна ситуація – така значима для людини ситуація, у якій його суб'єктивна оцінка своїх можливостей по досягненню поставлених цілей показує їхню недостатність і це викликає психічну напруженість. Екстремальна ситуація розвивається в умовах конкретної об'єктивної обстановки, під впливом конкретних факторів.

У дослідженні ситуацій діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу представляється необхідним розглянути відмінності простих, повсякденних, нормальних ситуацій від важких, аномальних. А.Я. Анцуповим і А.І. Шипіловим, що досліджували дану проблему в рамках вивчення конфліктних ситуацій, було висунуте припущення, що визначити важку ситуацію діяльності можливо, якщо вона характеризується розбалансованістю системи з її підструктурними

елементами: «завдання діяльності - особисті можливості» і «мотиви - умови діяльності», що викликає психічну напруженість у людини. Ступінь неузгодженості цієї системи й визначає рівень труднощів ситуації.

Загальні ознаки важких ситуацій діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу представляються такими: наявність труднощів, усвідомлення погрози, перешкоди на шляху реалізації яких-небудь цілей, мотивів; стан психічної напруженості як реакція особистості на труднощі, подолання якої значиме для нього; помітна зміна звичних параметрів діяльності, поведіння, спілкування, вихід їх, або навіть їхнього сприйняття, за рамки «звичайності».

Як відзначено вище, одним з основних ознак важкої ситуації є наявність перешкод, які розглядаються як погроза реалізації мотивів, поставлених цілей. Залежно від того, як психологічно сприймається дана погроза, важкі ситуації можуть мати три рівні:

- *труднощі як потенційна погроза* (проблемні ситуації діяльності, проблемні ситуації соціальної взаємодії, внутріособистісні утруднення);

- *труднощі як безпосередня, уже готова реалізуватися погроза* (критичні, аварійні ситуації діяльності, конфліктні ситуації взаємодії й внутрішньо особистісні конфлікти);

- *труднощі як що які викликані вже реалізованою погрозою* (екстремальні, у тому числі й надзвичайні, ситуації, конфліктні ситуації й внутріособистісні кризи).

Екстремальні ситуації пов'язані з помітно мінливими умовами, у яких протікає діяльність. Виникає небезпека й (або) загроза життю людини. Характерними рисами екстремальних ситуацій є наявність системи діючих на керівника і його підлеглих стресогенних факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на психічний стан.

Для виявлення системи факторів надзвичайних ситуацій, що впливають на керівника пожежно-рятувального підрозділу у дослідженні було проведено експертне опитування 84 посадових осіб, співробітників, що безпосередньо беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, яким було запропоновано вказати, з якими з наведених факторів НС їм доводилося зіштовхуватися. Були отримані оцінки впливу факторів ситуацій на керівника пожежно-рятувального підрозділу. Залежно від особливостей конкретної надзвичайної ситуації й умов, у яких вона протікає, керівник зазнає впливу від різних психологічних факторів, що створюють утруднення в діяльності (Табл. 1).

При цьому можна виділити фактори, що *безпосередній впливають на емоційний стан керівника*.

Непередбачуваність подій у зоні НС, що змушує керівника бути готовим до швидкої зміни алгоритму діяльності, як правило, пов'язана із трьома основними параметрами: часу; місця; умов. Готовність керівника до дії цього фактора досягається в ході багаторазових тренувань, в умовах, максимально наближених до реального.

Недостатність або суперечливість значимої інформації (невизначеність). На початку ліквідації НС у керівника може ще не бути цільного подання про ситуацію. Але в міру надходження інформації про результати, керівник повинен уявити собі ступінь повноти рішення завдання.

Характеристика психологічних факторів, що впливають на діяльність керівника пожежно-рятувального підрозділу при ліквідації надзвичайної ситуації

№ п/п	Фактори надзвичайної ситуації	Частота прояву	Ранг
1.	Непередбачуваність подій у зоні НС, що змушує керівника бути готовим до швидкої зміни алгоритму діяльності	81	1
2.	Відповідальність	78	2
3.	Новизна обстановки (нестандартність)	77	3
4.	Стан психічної напруги	74	4
5.	Високий рівень несподіванки	69	5
6.	Небезпека, загроза життю, фізичному й психічному здоров'ю, як працівників підрозділу, так і життю, здоров'ю, благополуччю громадян у зоні НС	62	6
7.	Афективні реакції, як особового складу підрозділу, так і громадян в умовах надзвичайної ситуації	58	7
8.	Ступінь злагодженості й взаєморозуміння особового складу підрозділу	57	8
9.	Дефіцит часу	52	9
10.	Можливі людські жертви й матеріальні втрати	49	10
11.	Несприятливі погодно-кліматичні умови	48	11
12.	Високий темп дій	43	12
13.	Сполучення декількох напрямків діяльності	38	13
14.	Недолік інформації	37	14

Між припущенням про хід майбутньої діяльності по ліквідації НС і її реальним розвитком існує розривши, що є джерелом дистресу (*новизна обстановки (нестандартність)*). Причина цього криється в невідповідності між розумінням ситуацій керівником і її реальним розвитком. Експертне опитування показало, що розвиток 40% - 50% НС було приблизно однотипним, а інших 60% - 50% - нетиповим.

Відповідальність за необхідність точно й добре виконати доручену справу перед товаришами, начальником, перед законом і моральними вимогами до рятувальників. Іноді фактор відповідальності так сильно впливає на керівника, що він починає необґрунтовано хвилюватися й проявляти негативні емоції. Якщо ж особовий склад підрозділу добре підготовлений до ліквідації НС, цей фактор сприяє концентрації уваги й чіткості дій.

Такий фактор, як *негативні емоції в спілкуванні усередині пожежно-рятувального підрозділу* обумовлений слабкою психологічною підготовленістю як керівника, так і всього особового складу формування в цілому до взаємодії в екстремальних ситуаціях і говорить про недостатню роботу із забезпечення психологічної сумісності в підрозділі. Психічна напруженість, нервозність, поява остраху помилитися й підвести керівника, залучення до моральної відповідальності за невдачі, нечіткість або різкість команд і доповідей можуть знизити ефективність

діяльності керівника. І навпаки, обстановка емоційної підтримки, упевненості в досягненні позитивного результату, спокою й витриманості, товариської взаємодопомоги й довіри, бойового азарту - мобілізують сили керівника і його підлеглих.

Афективні реакції, як особового складу підрозділу, так і громадян в умовах надзвичайної ситуації. Як і попередній фактор, він шкодить, його специфічну дію може викликати навмисне, провокуватися поведінням громадян. Для подолання дії цього фактора необхідна спеціальна психологічна підготовка.

Небезпека, загроза життю, фізичному й психічному здоров'ю, як працівників підрозділу, так і життя, здоров'ю, благополуччю громадян у зоні НС. Небезпека керівником сприймається як об'єктивно існуюче стікання обставин або предметів, що загрожують життю й здоров'ю людей. Вона може бути реальною або мнімою, її можна як недооцінити, так і перебільшити. Сприйняття небезпеки часто залежить від індивідуальних особливостей людей: одні - схильні перебільшувати ступінь небезпеки, інші ж - зменшувати. Це один із самих психогенних факторів НС. Разом з тим, багато керівників небезпеку сприймають тільки при виникненні безпосередньої загрози життю. Безпосереднє сприйняття небезпеки завжди повинне бути адекватним. Для цього вона не повинна викликати у керівника нескориме почуття страху. Це можливо при розвинутій стійкості в оцінці небезпеки й попереджувальної обачності при зовні, начебто б, необразливої ситуації. Неадекватне сприйняття небезпеки веде до перенапруження, до помилок, до зриву діяльності. У надзвичайних ситуаціях керівникові необхідні, навіть в умовах смертельної небезпеки, холонокровність, витримка, самовладання, хоробрість. Є ще один аспект, це - очікування небезпеки: «...надмірно тривале, морально не виправдане очікування небезпеки навіть у професіоналів може, розморюючи їхню психіку, будити безпричинні вибухи патологічної жорстокості» [4].

Погодно-кліматичні умови, неприємні фізичні відчуття й викликані при цьому психологічний дискомфорт і прагнення до більше комфортних умов. Майже всі керівники показали, що виїзд у район ліквідації НС сполучений з важкими умовами побуту й найчастіше сполучений з необхідністю подолання погодних умов. Адаптованість організму до різного за погодно-кліматичним умовам пункту постійної дислокації, не виступає гарантом доброго самопочуття при випробуванні інших погодних умов, особливо в місцевості іншого типу. Так більше 40% опитаних визнали, що помилки й труднощі в їхній діяльності при ліквідації НС були обумовлені погодно-кліматичними умовами, особливо в осінне-зимовий період.

Відповідно до мети дослідження був проведений аналіз факторів НС із завданням визначити ступінь їх психогенності й дієвості на особистість керівника-пожежно-рятувального підрозділу. Усього було опитано 96 посадових осіб. Особисте відношення до кожного фактора надзвичайних ситуацій і ступінь їхньої суб'єктивної оцінки впливу даних факторів представлені в таблиці 2.

Ранжирування психогенних факторів надзвичайних ситуацій

№ п/п	Психогенні фактори НС	середнє значення бала
1	Непередбачуваність подій у зоні НС	0,93
2	Відповідальність	0,89
3	Новизна обстановки (нестандартність)	0,87
4	Стан психічної напруги	0,79
5	Високий рівень несподіванки	0,78
6	Небезпека, загроза життю, фізичному й психічному здоров'ю, як співробітників формування, так і життя, здоров'ю, благополуччю громадян у зоні НС	0,69
7	Афективні реакції, як особового складу формування, так і громадян в умовах надзвичайної ситуації	0,68
8	Ступінь злагодженості й взаєморозуміння особового складу підрозділу	0,67
9	Дефіцит часу	0,54
10	Можливі людські жертви й матеріальні втрати	0,43
11	Несприятливі погодно-кліматичні умови	0,39
12	Високий темп дій	0,39
13	Сполучення декількох напрямків діяльності	0,34
14	Недолік інформації	0,32

Висновки. З урахуванням отриманих результатів і проведеного аналізу теорії й практики діяльності по ліквідації надзвичайних ситуацій у якості *основних психогенних факторів, що впливають на ефективність діяльності керівника* пожежно-рятувального підрозділу були виділені: небезпека, загроза життю, фізичному й психічному здоров'ю, як співробітників формування, так і життя, здоров'ю, благополуччю громадян у зоні надзвичайної ситуації; можливі масові людські жертви й значні матеріальні втрати; афективні реакції, як особового складу формування, так і громадян в умовах надзвичайної ситуації; стан психічної напруги; високий рівень несподіванки, непередбачуваності подій у зоні надзвичайної ситуації, що змушує керівника бути готовим до швидкої зміни алгоритму діяльності; дефіцит часу; раптовість; високий темп дій.

Найбільш потужними об'єктивними психогенними факторами в умовах надзвичайної ситуації є: загроза власному життю, життю товарищів по службі, деяких категорій громадян (жінок, дітей, старих).

До основних суб'єктивних причин психогенних розладів при ліквідації надзвичайних ситуацій відносяться: недостатня досвідченість, психологічна невідповідність, низька емоційна стійкість, смерть або каліцтво товарища, напруженість у міжособистісних відносинах, особисте знайомство з жертвами, ситуація при порятунку, коли жертва одержала травми, опіки, що виключають можливість видужання, або коли неможливий доступ до жертви (особливо коли жертвою є ребенок).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитриева М.А. Человеческий фактор на производстве / М.А. Дмитриева. – Л. : Ленингр. орг. о-ва “Знание” РСФСР, 1989 - 18 с.
2. Дмитриева М.А. Психологический анализ системы человек– профессиональная среда / М.А. Дмитриева // Вестник ЛГУ. – Серия 6. «Психология». – 1990, Вып. 1. – С. 82-90.
3. Общая психология / С.Д. Максименко. – М.: “Рефл-бук”, К. : “Ваклер”. – 2004. – 528 с.
4. Пономаренко В.А. Методологические основы изучения ошибочных действий человека / В.А. Пономаренко, Н.Д. Завалова // Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия – М.: ПЕР СЭ ; Логос, 2007. – С. 430-438.
5. Пономаренко В.А. Психология человеческого фактора в опасной профессии / В.А. Пономаренко. – Красноярск, 2006. – 618 с.
6. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.09 / Потапчук Євген Михайлович. — Хмельницький, 2004. - 429 с.
7. Сафін О.Д. Психологія управлінської діяльності командира: навчальний посібник / О.Д. Сафін. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1997. – 149 с.
8. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика : учеб. пособие для вузов / А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.

УДК 159. 09.

Миронец С. М., к. психол. наук, доцент, заступник начальника Інституту державного управління у сфері цивільного захисту НУЦЗ України

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ФАХІВЦІВ ЗВЕДЕНИХ РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНІВ

У статті представлений аналіз проблеми психологічної адаптації співробітників об'єднаних рятувальних загонів. Визначені принципи формування звідних рятувальних загонів до виконання завдань у складі гуманітарних рятувальних місій, а також вироблені відповідні методичні рекомендації керівництву і рятувальникам по питаннях саморегуляції психоемоційних станів в умовах екстремальних умов праці.

Ключові слова: звідні рятувальні заgonи, гуманітарна місія, ліквідація наслідків НС, фахівці МНС України.

В статье представлен анализ проблемы психологической адаптации сотрудников объединенных спасательных отрядов. Определены принципы формирования сводных спасательных отрядов к выполнению заданий в составе гуманитарных спасательных миссий, а также выработаны соответствующие методические рекомендации руководству и спасателям по вопросам саморегуляции психоэмоциональных состояний в условиях экстремальных условий труда.

Ключевые слова: сводные спасательные отряды, гуманитарная миссия, ликвидация последствий НС, специалисты МЧС Украины.

Постановка проблеми. Медико-санітарні (травматичні) втрати справедливо розглядаються як найбільш трагічні наслідки НС. Разом з тим останні дослідження, проведені як зарубіжними, так і вітчизняними спеціалістами в галузі медицини катастроф, екстремальної психології дають підстави стверджувати, що питання діяльності зведених рятувальних підрозділів МНС України, які залучаються до ліквідації великомасштабних надзвичайних ситуацій (в основному) природного характеру, залишаються малодослідженими, а власне система формування таких підрозділів у прямій постановці зазначеного питання в Україні не досліджувалася взагалі.

Актуальність проблеми дослідження полягає в тому, що постійне зростання кількості надзвичайних ситуацій антропогенного, соціально-політичного чи природного характеру диктує необхідність психологічної готовності персоналу служб екстреної допомоги до роботи в подібних умовах, тому що від цього залежить ефективність їхньої діяльності в надзвичайній ситуації, а також вага і тривалість психологічних наслідків, що впливають на їх власний психологічний стан, оскільки формування таких загонів здійснюється, як кажуть, з коліс, тобто такі підрозділи формуються, як правило, в екстреному порядку, за лічені години, а такі важливі питання як аналіз сумісності особового складу, злагодження колективу, адаптація фахівців здійснюється уже в процесі виконання завдань за призначенням. Проте зазначені чинники напряду відповідають за успіх і якість проведення рятувальних робіт.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основою вивчення проблеми формування зведених рятувальних загонів та їх адаптації до виконання завдань у складі гуманітарних місій з ліквідації наслідків природних та техногенних катастроф послужили дослідження адаптаційних ефектів особистості. Основними науковими працями в рамках цієї проблеми є роботи: А.Г. Ковальова, А.Н. Леонтєва, Б.Ф. Ломова, В.Н. Мясіщева й С.Л. Рубінштейна, М.С. Корольчука, В.П. Садкового, О.В.Тімченка, С.І.Яковенка. У процесі дослідження ми методологічно ґрунтувалися на працях К.А. Абульханової-Славської, В.А. Аверіна, А.Г. Асмолова, Ф.Б. Березіна, С.П. Бочарової, А.В. Брушлинського, А.А. Деркача, В.В. Новікова, Н.В. Тарабриної, А.В. Петровського, К. Роджерса, Д.Н. Узнадзе та ін.

Основна увага була приділена механізмам, що встановлюють динамічну рівновагу в системі відносин особистості й навколишнього середовища в умовах порушення їхньої гармонії. Психічні властивості особистості, що адаптується, досліджуються з позицій взаємозв'язку діяльності й свідомості (Б.Г. Ананьєв, А.Н. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн); розкриття психологічних відносин особистості (А.Ф. Лазурский, В.Н. Мясіщев); психології установки (Д.Н. Узнадзе); категорії спілкування (Б.Ф. Ломов); активності особистості (К.А. Абульханова-Славська); психологічних захистів особистості й копінг поведінки (Р.М. Грановська); колективного суб'єкта (А.Л. Журавльов) [1].

Специфічні умови різноманітних НС в силу особливостей дій комплексу супутніх їм негативних факторів і тривалості термінів короткострокових і відстрочених їх наслідків (психологічних, медичних, соціальних), як відомо, висувають значні вимоги до механізмів адаптації.

Короленко Ц.П. вважає, що психофізіологічна адаптація фахівців до умов екстремального середовища не може розглядатися без урахування психологічних реакцій, що виникають в межах норми. Вчений вважає за доцільне виділення вже в цих межах особливостей адаптації до умов НС, вслід за якими можуть виникати ранні прояви дезадапційної патології, різноманітні преморбідні стани тощо [6].

Питання межі норми психофізіологічної адаптації особистості до умов існування більшістю вчених розглядалися як процес еволюції людини, в ході якої вона пристосувалася до певних умов, включаючи такі фактори зовнішнього середовища, як клімато-метеорологічні умови, соціально-психологічні відносини тощо. Разом з тим стрімкий розвиток економічного прогресу, антропогенні впливи створюють нові виклики техногенного суспільства, такі як Чорнобильська катастрофа, великомасштабні повені, землетруси, інші стихійні лиха.

Найбільш рельєфне місце впливу соціуму на виникнення НС (катастроф) відображене у вченні В.І. Вернадського (1863-1945). Людина, як передбачав вчений ще на початку ХХ століття, перетворюється на основну геотворчу силу планети, яка може поставити її на межу глобальної екологічної катастрофи [4].

Співзвучні думки висловлював відомий російський вчений А.Л. Чижевський (1897– 1964), який відзначав, що життя всієї землі, взятої загалом з її атмо-, гідро-, літо-, і біосферою слід розглядати як життя одного єдиного організму [3]. О.В. Ключевський (1841-1911) у своїх працях дослідив взаємозв'язок між катастрофами й розвитком історії людства. На думку О.В. Ключевського, окремі держави певною мірою виникли під впливом загрози катастроф з метою необхідного, організованого захисту від них [6].

Отже, стрімкий розвиток сучасної цивілізації поставив перед людством ряд нових завдань, що призвело до принципово нових впливів, перш за все пов'язаних з науково-технічною революцією, прискоренням темпу життя, збільшенням кількості подій в одиницю часу, збільшенням ситуацій, для розв'язання яких необхідно застосування нових підходів, що не вкладаються в рамки звичних стереотипів [4].

Виклад основного матеріалу. Досвід зведених аварійно-рятувальних формувань МНС України, що накопичений за умов надзвичайних ситуацій при ліквідації наслідків катастрофічної повені у Закарпатті (1998), землетрусів у Турецькій Республіці (1999), Республіці Індія (2001), Пакистан (2005) та дослідження поведінки фахівців екстремальних професій, проведені зарубіжними та вітчизняними вченими, свідчать, що протягом 2-24 годин відхилення в поведінці спостерігалися у всіх людей, в тому числі й тих, які прибули для надання допомоги. Невідкладної психоневрологічної допомоги (прийом седативних засобів та транквілізаторів) потребували до 10 % людей, що опинилися в зоні стихійного лиха. Психоемоційні розлади тривалістю 5-7 діб спостерігалися у 14-20 %, більш тривалі – у 1–10 % [5].

Здійснюючи невідкладну допомогу постраждалому від наслідків НС населенню, самі рятувальники нерідко стикаються з проблемами психологічної дезадаптації.

За даними звітів і диспансерних спостережень, більш ніж у 70 % обстежуваних осіб виявлено різноманітні патологічні стани: нервово-психічні порушення,

загострення хронічних захворювань, наслідки травм. Більше 50 % таких патологічних станів мають стресогенну і психосоматичну природу [3].

У запропонованій статті проаналізовано результати спостережень та досліджень за умовами адаптації до умов НС рятувальників зведених аварійно-рятувальних загонів МНС України після виконання гуманітарних місій в Турецькій республіці, Республіці Індія, Пакистані.

Об'єктом дослідження стали рятувальники, медики державної служби медицини катастроф, що брали участь у наданні допомоги населенню в зоні ліквідації наслідків великомасштабних надзвичайних ситуацій природного характеру, зокрема землетрусів.

Враховуючи, що зазначений контингент складала психічно і соматично здорові люди, було недоцільно обмежуватися виключно синдромально - нозологічним підходом, орієнтованим на виявлення і діагностику власне психічних порушень у досліджуваного контингенту.

Більш адекватним для розв'язання поставленого нашим дослідженням завдання, на нашу, думку було застосування комплексного психологічного підходу, який дозволив би врахувати різноманітні аспекти станів, а також оцінити різноманітні варіанти психічного здоров'я зазначеного контингенту фахівців.

У ході дослідження стала зрозумілою також необхідність диференційованого розгляду різноманітних за своєю значущістю негативних факторів надзвичайної ситуації, які здійснювали вплив на зміни психічного та функціонального стану рятувальників та впливали на вираженість їх суб'єктивних переживань.

До числа таких факторів НС слід віднести:

Відірваність від домівки, знаходження у місцевості людей з незнайомими традиціями, релігійними віросповіданнями, ментальністю, усвідомлення реальної загрози власному життю і здоров'ю, відсутність впевненості у власній безпеці, швидка, а інколи зовсім несподівана зміна обстановки в районі ліквідації наслідків НС, яка вимагала негайного прийняття рішень і адекватних дій, гострий дефіцит часу при виконанні поставлених завдань, особиста й міжнародна відповідальність за успішність виконання поставленого завдання у складі міжнародної гуманітарної місії.

Не менш важливу роль відігравав фактор невизначеності, який був пов'язаний з дефіцитом і суперечливістю отримуваної інформації, інтенсивність змін і відсутність повноцінного відпочинку, вплив незвичних кліматичних умов тощо.

Всі ці чинники можна віднести до ситуаційно зумовлених факторів короткочасної дії, які можуть бути значущими для особистості, усвідомлюються нею (хоча і не в повній мірі), активно переживаються, але, власне як і самі події, що відбуваються, не піддаються довготривалій інтелектуальній переробці.

Поряд з цим виділялися ситуативні фактори, наприклад, нерівномірний характер завантаженості рятувальників, коли період великого психічного і фізичного навантаження змінювався довготривалою бездіяльністю, не завжди позитивний морально-психологічний "клімат" в підрозділах, який створював відчуття образ, несправедливості, непотрібності свого перебування в зоні ліквідації наслідків НС

тощо. Всі ці фактори доповнювалися проблемами побутового характеру (велика скупченість людей у місцях проживання, відсутність каналізації, теплої води, проблеми з харчуванням і миттям особового складу в лазні), монотонним проживанням, неможливістю зв'язатися з рідними і близькими. Перебування тривалий час в зоні НС нерідко загострювало протиріччя між моральними принципами і необхідністю виконувати свої обов'язки з ризиком для життя.

При проведенні бесід з рятувальниками та медиками Державної служби медицини катастроф, що виконували завдання у складі зведеного рятувального загону МНС України з ліквідації наслідків землетрусу у Туреччині (1999), у багатьох фахівців загону під час повторних проявів землетрусу виникали певні ситуативні реакції на ситуацію, які супроводжувалися підвищеною рухливою активністю, зовнішньо спрямованим, інколи агресивним, емоційним реагуванням, перебільшеною впевненістю у правильності своїх дій, нехтуванням думкою інших товаришів, демонстративною поведінкою.

Після стабілізації ситуації у зоні землетрусу з'являлась пасивність, замкнутість, вибірковість у спілкуванні з товаришами, приходило усвідомлення невідповідності своїх особистісних якостей існуючим реаліям.

За свідченням рятувальників, такі негативні переживання не в повній мірі витіснялися, або витіснялися з певними зусиллями зі свідомості рятувальників.

Різноманітні події та явища усвідомлювалися ними не зразу, вони «застрягали» на окремих деталях, не відділяючи незначних і більш вагомих деталей події, що відбувалася.

Особовий склад, з яким після проведення гуманітарної місії було проведено дебрифінг, був більш відкритими у спілкуванні й не старалися приховати свої переживання.

У ході опитування виявилось, що уже на початковому періоді адаптації до нових умов життєдіяльності практично у всіх рятувальників з'являлося відчуття втоми, підвищена чутливість до зовнішніх подразників, погіршувався настрій, спостерігалось утруднене засипання тощо. У міру збільшення часу перебування в зоні стихійного лиха виникало відчуття внутрішньої тривоги, знижувався інтерес до того, що раніше приваблювало їх увагу, з'являлася певна дратівливість, емоційна нестійкість, образливість, запальність. Уже до кінця першого тижня перебування у складі зведеного загону до цих негативних проявів додалися тривожні переживання в більшості стосовно даної ситуації, відчуття психічної і фізичної напруги, невпевненості в собі і своїх силах. Порушення сну набули системного характеру і виражались в утрудненому засинанні, тривожному сні, ранньому пробудженні.

Аналогічні дослідження було проведено і серед спеціалістів – медиків Мобільного госпіталю МНС України. Їх діяльність в зоні НС, як і діяльність рятувальників, була пов'язана з реальною, хоча і значно меншою загрозою для їхнього життя і здоров'я. Ситуації ризику виникали при самостійному пересуванні по населених пунктах у складі медичних бригад. Разом з тим спостерігалась значна перевтома, через велику кількість постраждалих, які потребували невідкладної допомоги, що, відповідно, відволікало від проявів негативних станів і реакцій, які спостерігалися у

рятувальників. Разом з тим у фахівців-медиків частіше спостерігалися прояви відстрочених реакцій на стрес. Такі прояви відбувалися у формі апатії, депресивного стану, бажання усамітнитися, емоційного і фізичного виснаження.

Особливий інтерес викликають випадки «відстрочених» реакцій у осіб, які раніше вже брали участь в наданні допомоги постраждалому в НС населенню, але вперше опинилися в умовах вираженої загрози їхньому життю і здоров'ю.

За весь час перебування у складі гуманітарної місії вони не виказували будь-яких скарг на стан здоров'я, мали адекватну поведінку, відповідну до обставин, що склалися, зберігали працездатність. Однак після повернення до звичайних умов життя і праці у них після 7-10 днів без явних причин спостерігалася певне погіршення стану здоров'я, що проявлялося у головних болях, епізодичних запамороченнях, преморбідному стану, погіршенні сну й апетиту, відчутті певного фізичного і психічного дискомфорту; з часом на цьому фоні стали проявлятися внутрішня тривожність, негативне ставлення до праці, зниження настрою тощо.

Аналіз результатів проведеного дослідження дає нам підстави вважати, що ні емоції самі по собі, ні стресові ситуації НС не можуть бути основною причиною негативних проявів та психосоматичних розладів у рятувальників. Ймовірніше за все мова може йти про психічні реакції, які завжди пов'язані з особливими, значущими для особистості подіями і ситуаціями. Саме завдячуючи переживанням, особистість оцінює себе, власне «Я», визначається і орієнтується в оточуючому світі, знаходить свій індивідуальний сенс, виробляє відповідну для неї захисну стратегію.

Нездатність особистості, в силу її індивідуальних особливостей, усвідомити й осмислити те, що відбувається, усунути актуальні для неї протиріччя, реалізувати свої фізіологічні, моральні можливості і потреби може призводити до порушення психічної адаптації, що проявляється у змінній сприйняття, емоцій, уваги, мислення і Я-концепції особистості в цілому.

Не випадково, за свідченням російських вчених Коханова В.П., Краско В.Н., рятувальники відносяться до групи ризику розвитку розладів афективного спектру: психосоматичних дисфункцій, емоційної нестійкості з підвищеною збудливістю й агресивними реакціями тощо [3].

Стосовно поняття екстремальності у професійній діяльності, на нашу думку, більш вдалим є визначення, запропоноване В.Д. Небиліциним «Екстремальними або надзвичайними умовами в діяльності будемо називати граничні, крайні значення тих ситуацій, які у своїх середніх значеннях створюють оптимальний «фон» або по крайній мірі не відчуються як джерело дискомфорту.

При цьому вирішуються наступні завдання:

- вивчення феноменології психічних станів фахівця в особливих (екстремальних) умовах, механізмів їх виникнення і розвитку;
- розробка методів діагностики функціональних станів на різних рівнях: психофізіологічному, психологічному, мотиваційно - смислового, поведінкового, соціального тощо;

- розробка методів і засобів регуляції й саморегуляції функціональних станів;
- прогнозування та відповідне моделювання «важких» психологічних станів фахівця;
- вивчення адаптаційних можливостей фахівця до діяльності в особливих і екстремальних умовах НС, його психічної стресостійкості до впливу негативних чинників НС.

Висновки. Підсумком дослідження окресленої нами проблеми має стати визначення принципів формування зведених рятувальних загонів до виконання завдань у складі гуманітарних рятувальних місій, а також відпрацювання відповідних методичних рекомендацій керівництву та рятувальникам з питань саморегуляції психоемоційних станів в умовах екстремальних умов праці.

Самостійною проблемою в межах дослідження за третім напрямом стає вивчення комплексного впливу стресу на психіку фахівця, яке може здійснюватися у декількох напрямках:

Когнітивний субсиндром стресу та його відстрочених (посттравматичних) наслідків проявляється у вигляді зміни сприйняття дійсності, усвідомленні інформації, що надходить до людини в екстремальних умовах, у зміні уявлень про ситуацію, зміні направленості мислення і т.д.

Емоційно-поведінковий субсиндром стресу складається з емоційно - почуттєвих реакцій на екстремальні, критичні умови, ситуації тощо.

Соціально-психологічний субсиндром стресу проявляється у змінах у міжособистісних стосунках фахівців, що знаходяться під впливом стрес-чинників НС. Такі зміни можуть проявлятися у вигляді соціально-позитивних тенденцій: згуртуванні людей, збільшенні взаємодопомоги, у схильності підтримувати лідера, слідувати його прикладу тощо. Також при дії стрес-чинників можуть формуватися й соціально-негативні форми спілкування: самоізоляція, схильність до конфронтації з оточуючими людьми тощо.

Вегетативний синдром стресу проявляється у виникненні або тотальних, або локальних фізіологічних стресових реакцій, які мають адаптаційну сутність, але можуть ставати основою для розвитку так званих хвороб стресу.

Визначення провідних стрес-чинників НС, що активно впливають на психіку фахівця, опрацювання відповідного інструментарію щодо попередження негативного впливу та психоемоційної реабілітації рятувальників шляхом озброєння їх відповідними знаннями про природу стресу, психофізіологічну взаємодію та вплив його негативних чинників дасть можливість розробити методичні рекомендації щодо попередження негативного прояву стресу та відстрочених реакцій на стрес у фахівців зведених рятувальних загонів МНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1.Абдулин А.Г. Социально-психологические последствия крупномасштабных катастроф в отдаленном периоде: дис. ... доктора психол. н. : 71:07.19/20 / А. Г. Абдулин. – М., 2007. – С. 8–9.

2. Воспитание психической устойчивости курсантов средствами и методами физической подготовки [Электронный ресурс] / Ю. А. Бородин, В. Б. Добровольский, С. В. Романчук, В. С. Таран // Физ. воспитание студ. творч. спец. – 2003. – N 1. – С. 30–40. – Библиогр.: 7 назв. – рус.
3. Коханов В. П., Краснов В. Н. Психиатрия катастроф и чрезвычайных ситуаций / В. П. Коханов, В. Н. Краснов. – М. : Практическая медицина, 2008. – 448 с.
4. Миронець С. М. Аналіз понятійного апарату НС та їх психологічні аспекти : [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / ред. Максименка С. Д.]. – К. : 2002. – Т. IV, ч. 4. – С. 154–170.
5. Миронець С. М., Тімченко О. В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : [монографія] / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.
6. Психология состояний : [хрестоматия / составители Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдрева, А. О. Прохоров]. – М. : ПЕР СЭ; СПб.: Речь, 2004. – 608 с.

УДК 14.00.09

Гонтаренко Л.О., к.псих.н., доцент кафедри СіГД НУЦЗУ

РІВЕНЬ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРГОВО-ДИСПЕТЧЕРСЬКОЇ СЛУЖБИ ЕКСТРЕНОГО ВИКЛИКУ МНС УКРАЇНИ

Виділені індивідуально-психологічні особливості фахівця чергово-диспетчерської служби (стійкість уваги, достатній об'єм оперативної пам'яті). Визначена необхідність розробки підходів до формування, розвитку і корекції необхідних в професійній діяльності диспетчера якостей.

Ключові слова: чергово-диспетчерська служба; професійно важливі якості; професійна діяльність; увага, пам'ять.

Выделены индивидуально-психологические особенности специалиста дежурно-диспетчерской службы (стойкость внимания, достаточный объем оперативной памяти). Определена необходимость разработки подходов к формированию, развитию и коррекции необходимых в профессиональной деятельности диспетчера качеств.

Ключевые слова: дежурно-диспетчерская служба; профессионально важные качества; профессиональная деятельность; внимание, память.

Постановка проблеми. Основними завданнями персоналу чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України, є: здійснення оперативного регулювання роботи взаємопов'язаних структурних підрозділів оперативно-рятувальної служби; прийняття, реєстрація, обробка та аналіз повідомлень про пожежі, аварії, стихійні лиха і т.п.; контроль за своєчасним виїздом пожежно-рятувального підрозділу та аварійної служби на об'єкти; передача розпоряджень про використання оптимальної кількості техніки та її виїзду до місць викликів; збір, обробка, коректування та накопичення оперативної інформації про стан, його зміни та ускладнення; ведення обліку особистого складу та техніки резерву; здійснення обміну інформацією з пунктами зв'язку інших підрозділів оперативно-

рятувальної служби; забезпечення дотримання правил експлуатації технічних засобів оперативного зв'язку та інформування, службами взаємодії; прийняття заходів, у разі необхідності, відносно введення в дію резервного диспетчерського оснащення та каналів зв'язку.

Процес визначення рівня сформованості професійно важливих якостей працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику містить в собі дослідження когнітивного компонента в професіографічній структурі. Фахівцям-диспетчерам для повноцінної роботи вкрай необхідно володіти високим рівнем розвиненості пізнавальних процесів. Саме вони допомагають швидко та об'єктивно сприймати інформацію, аналізувати її, приймати адекватні рішення. Таким чином, когнітивний компонент є однією з важливих структурних одиниць психограми професії працівника чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні ми провели оцінку рівня розвиненості окремих пізнавальних процесів працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України у двох групах. 1 група - працівники "Служби 112" та 2 група - працівники "Чергово-диспетчерської служби" Отримані результати представлені в таблиці 1.

Розглядаючи отримані результати, можна відмітити, що в цілому рівень сформованості та розвиненості пізнавальних функцій у всіх групах досліджуваних є передбачуваним. Фахівці обох груп практично не різняться виразністю рівнів професійно важливих якостей, що відносяться до когнітивного компонента. Всі якості представлено на достатньому для виконання функціональних обов'язків рівні.

Відмітимо, що загальна картина виразності пізнавальних якостей диспетчерів "Служби 112" є важливою з точки зору її використання як зразка для порівняння та внесення отриманих результатів у перелік норм представленості професійно важливих якостей у професіограмі фахівця-диспетчера. При порівнянні отриманих результатів нами було відмічено достовірне розходження поміж групами досліджуваних стосовно лише одного показника когнітивного компонента. Так було зафіксовано, що фахівці "Служби 112" відрізняються вищим рівнем розподілу та концентрації уваги у порівнянні з випробуваними 2-ої групи. Результати є значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Таблиця 1

Ступінь виразності складових когнітивного компонента у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України

№	Показник	1 група (M± m)	2 група (M± m)	t
1.	Узагальнення та аналіз інформації	12,68±1,29	12,80±1,63	0,77
2.	Гнучкість мислення	3,41±1,11	2,79±1,04	1,62
3.	Просторова уява	2,86±1,08	2,80±1,07	0,52
4.	Емоційна деструкція	2,31±1,72	2,58±1,22	1,08
5.	Розподіл та концентрація уваги	3,38±1,36	2,03±1,08	2,71*
6.	Інтегральний показник	20,39±2,95	19,84±2,51	1,25

Примітка * $p \leq 0,05$

Узагальнюючи отримані дані, відмітимо, що професійно важливі пізнавальні якості у фахівців обох груп достатньо сформовані та потребують лише часткового удосконалення у подальшого тренування з метою підтримки їх постійного рівня.

Розглянемо особливості розвиненості якостей уваги у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України.

Як уже зазначалось, в забезпеченні високих результатів професійної діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України провідні місця відведено пізнавальним процесам особистості. Окреме місце відведено увазі, а саме вмінню фахівця швидко перемикає увагу, зберігаючи при цьому всю необхідну інформацію. З метою визначення перемикає уваги фахівців-диспетчерів нами було проведено дослідження за допомогою таблиць Шульте в модифікації Марищука, Сисоєва та ін.

Дослідження проводилось у три етапи:

1. Пошук чисел чорного кольору.
2. Пошук чисел червоного кольору.
3. Одночасний підрахунок червоних та чорних чисел, поперемінне записування символів чорного та червоного кольорів.

Отримані результати наведено в таблиці 2.

Незважаючи на те, що при статистичній обробці результатів не було знайдено достовірних розходжень, ми вважаємо за потрібне відмітити, що середньогруповий показник швидкості перемикає уваги фахівцями-диспетчерами 2-ої групи є найбільш бажаним.

Таблиця 2

Показники перемикає уваги працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України

Групи	Час виконання завдання (у хвиликах)			Швидкість перемикає уваги	Кількість правильних відповідей			Коеф. перемикає уваги
	I	II	III		I	II	III	
1група	4,12	4,01	8,37	0,48	23,86	23,70	18,42	0,77
2група	3,84	4,02	8,69	0,45	22,98	23,81	17,01	0,73
t	-	-	-	0,06	-	-	-	0,11
p	-	-	-	-	-	-	-	-

Тобто досліджувані 2-ої групи більш швидко, ніж фахівці 1-ої групи ("Служба 112"), перемикають свою увагу, але при цьому мають дещо нижчий коефіцієнт перемикає уваги. Ці результати дають нам змогу відмітити, що показник швидкості перемикає уваги зворотно пропорційний до показника, що відображає загальний коефіцієнт якості перемикає уваги. Іншими словами, чим швидше відбувається перехід уваги особистості з одного об'єкта діяльності на інший, тим вища вірогідність допускання фахівцем більшої кількості помилок. Такі обставини є небажаними в професійній діяльності фахівців диспетчерських служб

екстреного виклику, адже вони можуть викликати помилки в подальшій діяльності рятувальної групи і таким чином спровокувати неефективність діяльності всіх учасників операції з надання допомоги постраждалому населенню.

Таким чином, спираючись на отримані дані, виникає потреба у підвищенні коефіцієнта перемикання уваги у фахівців-диспетчерів, що є сумою показника швидкості перемикання уваги та загальної кількості помилок при виконанні завдання.

Наступний крок нашого дослідження полягав у вивченні особливостей слухової уваги та побудові індивідуального профілю слухача або аудиторів. Розвинена слухова увага для працівників диспетчерської служби МНС України є необхідною умовою виконання своїх професійних обов'язків на досить високому рівні. Цей тип уваги є одним з найцінніших та водночас найбільш слабких структурних одиниць аудіювання. Процес аудіювання складається зі слухання та водночас розуміння мови. Рівень задовільності аудіювання (аудировання) залежить від ступеня обізнаності щодо мовної системи, того, як сприймається інформація, що надходить, від важливості інформації, від наявності перешкод у навколишньому середовищі, від індивідуально-психологічних особливостей фахівця чергово-диспетчерської служби, зокрема, розвитку в нього необхідних якостей уваги та пам'яті (стійкість уваги, достатній об'єм оперативної пам'яті), а також особливостей нервової системи. Також необхідно зазначити, що відмічені особливості сприяють зменшенню втрати інформації [1].

Для оцінки рівня сформованості слухової уваги нами було використано методику "Переплутані інструкції". Отримані результати відбито в таблиці 3.

Таблиця 3

Рівень розвиненості слухової уваги у працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України

№	Рівень розвиненості слухової уваги	1 група (%)	2 група (%)	φ
1.	Високий рівень (більше 5 балів)	69,32	41,57	3,70**
2.	Середній рівень (3 – 5 балів)	24,18	39,62	2,61*
3.	Низький рівень (менше 3 балів)	6,5	18,81	3,59*

Примітка * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Слід зазначити, що переважна кількість диспетчерів "Служби 112", а саме 69,32%, відрізняються високим рівнем слухової уваги. Середній рівень відмічено у 24,18% фахівців-диспетчерів, а низький рівень слухової уваги є властивим лише для 6,5% опитаних. Загальногруповий показник слухової уваги диспетчерів "Служби 112" становить 4,674 бала, що відповідає найвищому рівню сформованості даного виду уваги особистості. Отже, зазначені дані загалом характеризують високий показник розвиненості даної властивості уваги та надають можливість говорити про її важливість в професійній діяльності фахівців. Таким чином, отримані результати утворюють своєрідний коридор норми сформованості слухової уваги та вважаються об'єктивними для подальшого порівняння.

Порівняння відмічених даних з результатами експериментальної групи дозволило виділити певні розходження в показниках виразності рівнів слухової уваги.

По-перше, зазначимо, що середньогруповий показник слухової уваги в групі диспетчерів служб екстреного виклику МНС України становить 3,081 бала, що характеризується як середній рівень розвиненості даного типу уваги.

По-друге, відмічено, що високий рівень сформованості слухової уваги достовірно частіше є притаманним диспетчерам "Служби 112", ніж фахівцям чергово-диспетчерської служби екстреного виклику (69,32% проти 41,57%, при $p \leq 0,01$). Показники ж середнього та низького рівнів слухової уваги більш виразні в 2-ій групі досліджуваних (24,18% проти 39,62% середній рівень та 6,5% проти 18,81%). Результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$.

Аналізуючи зазначене, відмітимо, що загальна картина щодо оцінки рівня слухової уваги надає змогу говорити про невідповідність за даним показником фахівців-диспетчерів професіографічним даним, тобто рівню слухової уваги працівників "Служби 112".

Наступним кроком нашого дослідження була побудова індивідуального профілю аудитора, тобто працівника чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України та його порівняння з професіографічною нормою [1]. Для визначення даного профілю нами було використано метод самооцінювання власних особливостей аудіювання, серед яких: характеристики уваги слухача, його психологічна та емоційна стійкість, терплячість до комунікатора. При цьому професіографічною нормою виступив індивідуальний профіль диспетчерів "Служби 112" (таблиця 3).

Для зручності підрахунку статистичних розходжень шкала відповідей від +3 до -3 була переведена на порядкову шкалу від 0 до 6 балів.

Таблиця 3

Суб'єктивна оцінка основних якостей процесу аудіювання у працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України

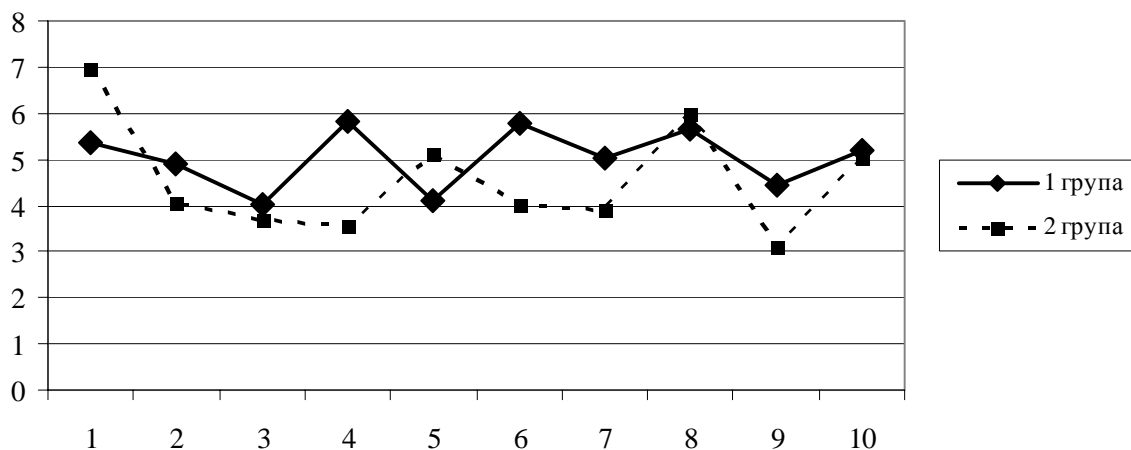
№	Якості аудіювання	1 група (M±m)	2 група (M±m)	t
1.	Концентрація уваги	5,38±0,77	6,97±0,30	2,49*
2.	Розподіл уваги	4,90±0,62	4,07±0,24	0,05
3.	Перемикання уваги	4,04±0,59	3,68±0,23	0,52
4.	Зосередженість на проблемі	5,82±0,72	3,55±0,20	2,12*
5.	Швидкість реакції	4,12±0,54	5,10±0,27	1,03
6.	Терплячість до комунікатора	5,80±0,83	4,04±0,22	2,39*
7.	Емоційна стійкість	5,02±0,66	3,90±0,25	2,96*
8.	Здатність контролювати ситуацію	5,64±0,69	5,98±0,31	1,92
9.	Відношення до комунікатора	4,44±0,61	3,12±0,14	2,07*
10.	Оперативна пам'ять	5,18±0,59	5,02±0,28	0,14

Примітка * $p \leq 0,05$

Статистичний аналіз отриманих результатів дозволив виділити достовірні розходження в показниках суб'єктивної оцінки основних якостей аудіювання фахівців-диспетчерів. Дані графічно представлені на профілі індивідуальних якостей аудитора (рис. 1). В процесі дослідження було встановлено, що достовірно вище оцінюють свій рівень концентрації уваги фахівці чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України у порівнянні з працівниками "Служби 112" ($t=2,49$, при $p \leq 0,05$).

Розвиненість такої якості аудіювання як зосередженість на проблемі відмічають у себе фахівці-диспетчери 1-ої групи ($t=2,12$ при $p \leq 0,05$). Така особливість аудіювання забезпечується високим рівнем сконцентрованості, утягнутості в робочий процес, націленістю на допомогу тим, хто звертається, та бажанням ефективно виконувати свої професійні обов'язки.

Наступні достовірні розходження мають загальну тенденцію: вони демонструють більший рівень виразності низки якостей аудіювання у досліджуваних 1-ої групи, аніж у фахівців-диспетчерів служби екстреного виклику. Так відмічено, що такі якості аудіювання, як терплячість до комунікатора та позитивне ставлення до нього в групі фахівців "Служби 112" достовірно вище, ніж у працівників чергово-диспетчерської служби ($t=2,39$ при $p \leq 0,05$ та $t=2,07$ при $p \leq 0,05$, відповідно). Також за аналогічною тенденцією відмічені розбіжності у виразності показника емоційної стійкості ($t=2,96$ при $p \leq 0,05$). На наш погляд, зазначені якості є дуже важливими в забезпеченні високих показників професійної діяльності працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України. Цю думку підтверджують і дані, отримані за допомогою опитувальника О. Ліпмана.

Примітка: 1 – концентрація уваги; 2 – зосередженість на проблемі; 3 – розподіл уваги; 4 – перемикання уваги; 5 – швидкість реагування; 6 – терплячість до комунікатора; 7 – емоційна стійкість; 8 – вміння контролювати ситуацію; 9 – об'єм оперативної пам'яті; 10 – ставлення до комунікатора.

Рис. 1. Профіль розвиненості якостей аудіювання у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України.

Необхідно відзначити, що, незважаючи на суб'єктивність отриманих даних, вони мають дуже велике практичне значення, адже представляють собою основу для розробки підходів щодо формування, розвитку та корекції необхідних в професійній діяльності диспетчера якостей. Таким чином, отримані дані є доцільним використовувати при розробці та впровадженні в процес професійної підготовки фахівців спеціальних навчальних та тренінгових програм [2; 5].

Під час виконання професійної діяльності фахівці диспетчерських служб постійно отримують та переробляють велику кількість різноманітної інформації. Вони отримують сигнал про надзвичайну ситуацію, з'ясовують її особливості, визначають ступінь складності цієї ситуації, зв'язуються з необхідними службами тощо. Отже, практично одночасно фахівець виконує декілька дій, водночас планує наступні, контролює ситуацію взагалі. Таким чином, головним психічним пізнавальним процесом, що постійно "працює" у фахівців диспетчерської служби, є пам'ять, особливо один з її видів - оперативна пам'ять. Цей вид пам'яті містить в собі процеси запам'ятовування, зберігання та відтворення інформації, яка переробляється під час виконання певної дії або діяльності. Оперативна пам'ять «використовує» матеріал, що може бути їй доступний. Необхідно зазначити, що інформація зберігається в оперативній пам'яті до тих пір, доки вона є необхідною для вирішення конкретного завдання.

Основними характеристиками оперативної пам'яті є об'єм, точність, швидкість запам'ятовування, тривалість зберігання, лабільність та перешкодостійкість [3; 4]. Отже, даний психічний процес можна віднести до низки психологічних особливостей фахівця-диспетчера, які визначають рівень ефективності його професійної діяльності. Додамо, що головними характеристиками пам'яті, які можна віднести до низки професійно-важливих якостей та які ми розглядали за допомогою психодіагностичних методів, є об'єм, точність та перешкодостійкість оперативної пам'яті.

Відомо, що більша частина робочого часу диспетчерів характеризується підвищеною напруженістю та великою кількістю перешкод, що в свою чергу негативно впливає на ефективність виконання працівниками чергово-диспетчерських служб екстреного виклику своїх професійних обов'язків. Саме тому вивчення об'єму оперативної пам'яті фахівців проводилось нами в 2 етапи:

1. Визначення об'єму оперативної пам'яті у звичній, спокійній ситуації.
2. Визначення об'єму оперативної пам'яті в напруженій ситуації та під впливом дії перешкод.

Визначався об'єм оперативної пам'яті при слуховому сприйнятті інформації, а також перешкодостійкість особистості. Отримані дані порівнювались між собою (див. табл. 4).

Аналіз результатів стосовно вивчення об'єму оперативної пам'яті фахівців чергово-диспетчерської служби дозволив виділити деякі особливості. Так, було зазначено, що в групі диспетчерів "Служби 112" середній показник об'єму оперативної пам'яті склав 9,16 одиниць. Слід зазначити, що ці дані зафіксовано при виконанні завдання досліджуваними в спокійній обстановці, за відсутності будь-

яких ускладнень. Іншими словами, на особистість фахівця не було спрямовано дії зовнішніх факторів, які могли б викликати у нього виникнення нервово-психічного напруження.

Таблиця 4

Об'єм оперативної пам'яті у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику

№	Тип робочої ситуації	1 група (M±m)	2 група (M±m)	t	p
1.	Відсутність перешкод	9,16 ±0,28	8,60 ±0,22	1,64	-
2.	Наявність перешкод	8,73 ±0,19	6,59 ±0,15	2,15*	0,05

На наступному етапі умови експерименту змінились. Завдання даної методики виконувалось фахівцями у складних умовах, а саме – в умовах обмеження часу, за високого рівня шуму, при здійсненні ситуаційного контролю за виконанням дій, за умови навмисного переривання для виконання іншого завдання тощо. У такий спосіб ми намагались відтворити природні обставини роботи диспетчерів та в таких умовах визначити об'єм їх оперативної пам'яті. Цілком передбачуваним є те, що в таких умовах фахівці демонструють більш низькі показники об'єму оперативної пам'яті, проте вони є досить високими та в цілому достатніми для виконання своїх функціональних обов'язків на необхідному рівні.

Надалі таку процедуру тестування було проведено і з 2-ою групою досліджуваних – працівниками чергово-диспетчерської служби екстреного виклику. Отримані результати було порівняно з результатами 1-ої групи. Так було відмічено, що об'єм оперативної пам'яті фахівців 2-ої групи на обох етапах експерименту є меншим, ніж у диспетчерів "Служби 112". На підтвердження цього було знайдено достовірне розходження у виразності об'єму оперативної пам'яті. Так, було визначено, що в групі працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику об'єм оперативної пам'яті в ускладнених умовах достовірно нижчий у порівнянні з фахівцями-диспетчерами "Служби 112" ($t=2,15, p \leq 0,05$).

Вважаємо за потрібне відмітити ще одну важливу особливість. Отримані показники свідчать, що в 2-ій групі досліджуваних показник об'єму оперативної пам'яті у звичайних умовах нижчий за об'єм оперативної пам'яті фахівців "Служби 112" в ускладнених умовах (див. табл. 4).

Висновки. Таким чином, дуже важливим є введення до курсу професійної підготовки диспетчерів спеціально розроблених вправ, націлених на тренування пам'яті фахівців. Окрім цього, слід переглянути умови праці диспетчерів та за можливості ліквідувати всі подразники, що негативно впливають на робочий процес фахівців диспетчерських служб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисов П. Ф. Посібник на допомогу працівнику МНС з питань взаємодії із ЗМІ та зв'язків з громадськістю / П. Ф. Борисов, О. П. Венжик, О. Ю. Великова-Лагода. – К. : «Преса України», 2004. – 480 с.

2. Гостев А. А. Работа с кадрами. Ч.1. Тренинги по психической саморегуляции и формированию профессионально важных качеств / А. А. Гостев, В. Г. Зазыкин. – М., 1988. – 61 с.
3. Екстремальна психологія : [підручник / Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. й інші]; за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х. : УЦЗУ, 2007. – 502 с.
4. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ника-центр, 2006. — 580 с.
5. Психофизиологическое обеспечение работоспособности сотрудников государственной противопожарной службы / [ответственный за выпуск С. И. Ловчан]. – М. : ВНИПО, 1998. – 177 с.

УДК – 159.96

Назаров О.О., к. психол. н., доцент, перший проректор з навчальної та методичної роботи НУЦЗУ;

Дишкант О.В., викладач навчального пункту навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Херсонської області

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ДЕЯКИХ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті приведені результати досліджень схильності до ризику і її взаємозв'язок з деякими особистісними особливостями рятувальників.

Ключові слова: схильність до ризику, рятувальник, нервова система, особистісні якості.

В статье приведены результаты исследований склонности к риску и ее взаимосвязь с некоторыми личностными особенностями спасателей.

Ключевые слова: склонность к риску, спасатель, нервная система, личностные качества.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення професійної діяльності та особистісних якостей рятувальників зумовлена багатьма причинами. По-перше, аварійно-рятувальна служба займає чільне місце в системі забезпечення безпеки громадян, виконує роботи щодо запобігання надзвичайним ситуаціям, пожежам, аваріям та стихійним лихам та ліквідації їх наслідків. Від особистостей співробітників, які виконують дану роботу, залежить кількість та перебіг надзвичайних ситуацій, розмір збитків від них та наявність людських жертв. По-друге, на сьогоднішній момент відсутні обґрунтовані психологічні та психофізіологічні критерії професійного відбору кандидатів для роботи в аварійно-рятувальних підрозділах та конкретні методичні рекомендації щодо вивчення професійної придатності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Головними методологічними засадами вивчення кореляції схильності до ризику та особистісних якостей співробітників стали системний, діяльнісний та особистісний підходи, а теоретичною базою – психологічна теорія діяльності Г.В. Суходольського, концепція системогенезу

професійної діяльності В.Д. Шадрікова та концепція динамічної функціональної особистості К.К. Платонова [1].

З метою визначення переліку особистісних якостей, необхідних для якісного виконання службових обов'язків, та визначення місця і ролі схильності до ризику як особистісної особливості рятувальників, нами проведено аналіз їх професійної діяльності. Виконуючи даний аналіз, ми вивчали структуру та зміст діяльності, умови, в яких вона відбувається, та її об'єктивний вплив на особистість співробітника. Вивчаючи професійну діяльність та особистість рятувальника, ми базувались на принципах, запропонованих К.К. Платоновим [2], та використовували методiku проведення психологічного аналізу діяльності, запропоновану М.С. Корольчуком [3].

На другому етапі роботи нами було проведено дослідження серед співробітників ГУ МНС України в Херсонській області, які проходять службу на посадах пожежних, рятувальників та начальників чергових варт.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяв участь 71 рятувальник віком від 20 до 45 років. За віком вибірка рятувальників розподілилась наступним чином:

від 20 до 29 років – 32 особи, що складає 45,07 % від загальної вибірки;
від 30 до 39 років – 31 особа, що складає 43,66 % від загальної вибірки;
від 40 до 45 років – 7 осіб, що складає 11,27 % від загальної вибірки.

За строком служби рятувальників вибірка розділилась наступним чином:

до 5 років – 28, 2 %;
від 5 до 10 років – 35, 21 %;
від 10 до 20 років – 32, 4 %;
більше ніж 20 років – 4,19 %.

Найбільшу кількість вибірки складають особи зі строком служби від 5 до 10 та від 10 до 20 років, достатньо незначний відсоток співробітників має термін служби понад 20 років.

Експериментальне дослідження було проведено наступним чином.

По-перше, з рятувальниками було проведено лабораторний експеримент, за результатами якого досліджувані розподілились на три групи:

1-ша – рятувальники з високим рівнем схильності до ризику;
2-га – рятувальники із середнім рівнем схильності до ризику;
3-тя – рятувальники з низьким рівнем схильності до ризику.

З усіма трьома групами було проведено психологічне тестування з метою з'ясування рівня сили нервової системи, збудження-гальмування нервових процесів, адаптаційних здібностей, нервово-психічної стійкості, комунікативних особливостей, моральної нормативності та рівня інтернальності в різних галузях життя.

За результатами тестування ми мали змогу з'ясувати взаємозалежність перелічених якостей у різних групах досліджуваних (із середнім, високим та низьким рівнями схильності до ризику).

Після встановлення рівня сили нервової системи досліджуваних за методикою «Теплінг-тест» (розроблена Є.П. Ільїним) та визначення врівноваженості нер-

вових процесів шляхом проведення ліній певної довжини, запропонованої Н.С. Лейтес, ми отримали наступні результати (табл. 1) [4]:

Таблиця 1

Результати вивчення якостей нервової системи за методикою «Теппінг-тест» та методикою Н.С. Лейтес (у %)

Назва методики	Сила нервової системи (НС)			
	Сильна НС	НС середньої сили	НС середньо-слабка	Слабка НС
Теппінг-тест	38,0 %	30,9 %	14,1 %	17,0 %
	Інертність НС		Рухливість НС	
Методика Лейтес Н.С.	43,7 %		56,3 %	

Як показують отримані результати, найбільша кількість рятувальників (38 %) має сильну нервову систему, що говорить про високу працездатність нервових клітин та нервової системи в цілому та здатність витримувати великі за силою навантаження. Дещо менша кількість опитуваних має нервову систему середньої сили. 17 % опитуваних мають слабку нервову систему і найменша кількість рятувальників (14,1 %) – середньо-слабку.

За інертністю і рухливістю нервових процесів результати розподілились наступним чином: більшість досліджуваних (56,3 %) має рухливу нервову систему, інша частина (43,7 %) – інертну.

Розглянемо залежність між схильністю до ризику та типами нервової системи; для цього розподілимо досліджуваних на три групи:

- з високим рівнем схильності до ризику;
- із середнім рівнем схильності до ризику;
- з низьким рівнем схильності до ризику (таблиці 2, 3, 4) .

За високого рівня схильності до ризику домінує НС середньої сили (37,9 %), відсоток сильної та слабкої НС майже однаковий (відповідно 27,6 та 20,7 %). Найменший відсоток співробітників (13,8 %) мають нервову систему середньої слабкості. Рухливість НС домінує над інертністю (відповідно 65,5 та 34,5 %).

Таблиця 2

Розподіл якостей нервової системи за методикою «Теппінг-тест» та методикою Н.С. Лейтес за високого рівня схильності до ризику (у %)

Назва методики	Сила нервової системи (НС)			
	Сильна НС	НС середньої сили	НС середньо-слабка	Слабка НС
Теппінг-тест	27,6 %	37,9 %	13,8 %	20,7 %
	Інертність НС		Рухливість НС	
Методика Лейтес Н.С.	34,5 %		65,5 %	

Іншим чином розподілились результати за середнього рівня схильності рятувальників до ризику. В даному випадку домінує сильна НС (47,1 %), дещо

меншим є відсоток осіб з НС середньої сили та середньо-слабкою НС (відповідно 26,5 та 17,6 %). Найменший відсоток співробітників (8,8 %) за середнього рівня схильності до ризику має слабку НС. Інертність нервових процесів домінує над рухливістю (відповідно 52,9 та 47,1 %).

Таблиця 3

Розподіл якостей нервової системи за методикою «Теплінг-тест» та методикою Н.С. Лейтес за середнього рівня схильності до ризику (у %)

Назва методики	Сила нервової системи (НС)			
	Сильна НС	НС середньої сили	НС середньо-слабка	Слабка НС
Теплінг-тест	47,1 %	26,5 %	17,6 %	8,8 %
	Інертність НС		Рухливість НС	
Методика Лейтес Н.С.	52,9 %		47,1 %	

Таблиця 4

Розподіл якостей нервової системи за методикою «Теплінг-тест» та методикою Н.С. Лейтес за низького рівня схильності до ризику (у %)

Назва методики	Сила нервової системи (НС)			
	Сильна НС	НС середньої сили	НС середньо-слабка	Слабка НС
Теплінг-тест	37,5 %	25,0 %	-	37,5 %
	Інертність НС		Рухливість НС	
Методика Лейтес Н.С.	37,5 %		62,5 %	

За низького рівня схильності співробітників до ризику сильна та слабка НС мають однаковий відсоток проявів (37,5 %), НС середньої сили складає 25 %, середньо-слабка НС за низького рівня схильності до ризику не представлена взагалі. Рухливість нервових процесів домінує над інертністю (відповідно 62,5 та 37,5 %).

Виходячи з даних результатів очевидно, що якості нервової системи різняться залежно від рівня схильності співробітника до ризику. Показники за високого і низького рівня схильності до ризику є дещо схожими, тобто домінує відсоток сильної і слабкої нервової системи майже однаковий, рухливість нервових процесів домінує над інертністю. За середнього рівня схильності до ризику істотно домінує сильна нервова система та інертність нервових процесів.

Для з'ясування факту, чи існують істотні кореляційні зв'язки між особистісними якостями співробітників, які мають однаковий рівень схильності до ризику, і чи відрізняється набір даних зв'язків між результатами, отриманими у працівників з різними рівнями, ми провели кореляційний аналіз за допомогою складання кореляційних матриць (при р-рівні значущості < 0,05).

Але провівши аналіз даних кореляцій та розділивши їх за рівнями схильності співробітників до ризику, ми бачимо, що для кожного рівня їх співвідношення є різним. Взаємозв'язок схильності до ризику з іншими особистісними характеристиками співробітників ми розглянемо більш детально.

Рівні схильності співробітників до ризику	Схильність до ризику	
	Позитивні кореляції	Негативні кореляції
Високий	Особистісна тривожність	Нервово-психічна стійкість
Середній	-	Особистісна тривожність, шкала інтернальності в галузі міжособистісних відносин
Низький	-	Адаптивні здібності, нервово-психічна стійкість, комунікативні особливості, моральна нормативність, шкала тривожності Тейлора, особистісна тривожність

Високий рівень схильності до ризику має лише одну позитивну та одну негативну кореляцію відповідно з особистісною тривожністю та нервово-психічною стійкістю рятувальника, тобто чим вищим є рівень схильності співробітника до ризику, тим вищою є його особистісна тривожність, яка зумовлює схильність до появи стану тривоги у людини в ситуації оцінки її компетентності, та його нервово-психічна стійкість, тобто ймовірність нервових зривів у випадку нервово-психічного або фізичного перевантаження.

Середній рівень схильності до ризику отримав дві негативні кореляції:

- з особистісною тривожністю;
- зі шкалою інтернальності в галузі міжособистісних відносин.

Тобто чим меншими є прояви схильності до ризику, тим вищою є особистісна тривожність, яка зумовлює схильність до появи стану тривоги у людини в ситуації оцінки її компетентності, та вищою є впевненість фахівця в тому, що він має достатньо сили для контролю своїх формальних і неформальних стосунків з іншими людьми і власними зусиллями здатен викликати до себе повагу і симпатію.

Низький рівень схильності до ризику має найбільшу кількість негативних кореляцій:

- адаптивні здібності;
- нервово-психічна стійкість;
- комунікативні особливості;
- моральна нормативність;
- шкала тривожності Тейлора;
- особистісна тривожність.

Дані зв'язки говорять про те, що чим нижчою є схильність співробітників до ризику, тим вищі значення отримують вказані показники, тобто чим нижчою є схильність до ризику, тим вищими є адаптивні здібності, працівник швидко й якісно адаптується до нових умов служби та до нового оточення; нервово-психічна стійкість, високий рівень якої зумовлює зменшення ризику дезадаптації рятувальника у стресі; моральна нормативність та рівень особистісної тривожності, високі показники якої зумовлюють схильність до появи стану тривоги у людини в ситуації оцінки її компетентності.

Крім даних кореляцій, ми отримали кореляції особистісних якостей з віком та терміном служби рятувальника. Але більш детально ці зв'язки ми розглянемо в іншому підрозділі.

В ході нашого дослідження нам було цікаво з'ясувати, чи існують розбіжності між ступенем виразності особистісних якостей працівників з різними рівнями схильності до ризику.

Для визначення цих розбіжностей ми використали порівняльний аналіз за t -критерієм Стюдента, оскільки отримали нормальний характер розподілу ознак, що вивчаються, в усіх групах досліджуваних.

Для порівняння ми отримали три пари груп:

- рятувальники з високим та низьким рівнями схильності до ризику;
- рятувальники з високим та середнім рівнями схильності до ризику;
- рятувальники з низьким та середнім рівнями схильності до ризику.

Рятувальники з високим та низьким рівнями схильності до ризику

Для даної пари можна виділити розбіжності за п'ятьма ознаками, які статистично достовірно різняться у групах з низьким та високим рівнями схильності до ризику:

Термін перебування в посаді співробітників з низьким рівнем схильності до ризику статистично достовірно вищий, ніж у рятувальників із високим рівнем схильності до ризику ($t = 2,03$; $p < 0,05$);

Результати за *шкалою інтернальності в галузі невдач* статистично достовірно вищі у співробітників із високим рівнем схильності до ризику ($t = 2,83$; $p < 0,05$);

Рівень *інтернальності в галузі сімейних стосунків* статистично достовірно вищий у співробітників з високим рівнем схильності до ризику ($t = 2,59$; $p < 0,05$);

Реактивна тривожність є нижчою у рятувальників з високим рівнем схильності до ризику ($t = 2,46$; $p < 0,05$);

Особистісна тривожність статистично достовірно вища у співробітників з високим рівнем схильності до ризику ($t = 2,65$; $p < 0,05$);

Рятувальники з високим та середнім рівнями схильності до ризику

Для даної пари можна виділити розбіжності за чотирма ознаками, які статистично достовірно різняться у групах з високим та середнім рівнями схильності до ризику:

Результати за *шкалою інтернальності в галузі досягнень* статистично достовірно вищі у рятувальників із середнім рівнем схильності до ризику ($t = 2,53$; $p < 0,05$);

Результати за *шкалою інтернальності в галузі міжособистісних відносин* статистично достовірно вищі у рятувальників із середнім рівнем схильності до ризику ($t = 2,36$; $p < 0,05$);

Сила нервової системи, яка визначалась за допомогою «Теппінг-тесту», статистично достовірно вища у співробітників із середнім рівнем схильності до ризику ($t = 2,51$; $p < 0,05$);

Також статистично достовірно у рятувальників із середнім рівнем схильності до ризику переважає гальмування *нервових процесів* над збудженням ($t = 2,5$; $p < 0,05$).

Рятувальники з низьким та середнім рівнями схильності до ризику

Для даної пари можна виділити розбіжності за чотирма ознаками, які статистично достовірно різняться у групах з низьким та середнім рівнями схильності до ризику:

Термін перебування в посаді співробітників з низьким рівнем схильності до ризику статистично достовірно вищий, ніж у рятувальників із середнім рівнем схильності до ризику ($t = 2,03$; $p < 0,05$);

Рівень тривожності (за методикою Тейлора) рятувальників з низьким рівнем схильності до ризику статистично достовірно вищий, ніж у працівників із середнім рівнем ($t = 2,97$; $p < 0,05$);

Рівень інтернальності в галузі невдач статистично достовірно нижчий в осіб з низьким рівнем схильності до ризику ($t = 2,89$; $p < 0,05$);

Особистісна тривожність є вищою у рятувальників із середнім рівнем схильності до ризику ($t = 2,49$; $p < 0,05$).

Найбільше статистично достовірно значущих розбіжностей ми отримали при порівнянні особистісних якостей і особливостей рятувальників з високим та низьким рівнем схильності до ризику. В більшості пар, які ми використали для порівняння якостей рятувальників, ми отримали значущі розбіжності між терміном перебування в посаді співробітників, їх рівнями особистісної тривожності та інтернальності в галузі невдач, тобто можна зробити висновок, що дійсно існує пряма залежність між рівнем схильності до ризику співробітника та цими двома особистісними якостями. Тривалість перебування в посаді навпаки провокує зменшення рівня схильності рятувальників до ризику.

Враховуючи аналіз літератури з даного питання, ми припустили, що схильність до ризику рятувальників має певний зв'язок з їх професійним досвідом.

З метою визначення даного зв'язку ми провели аналіз залежності схильності до ризику від терміну перебування в посаді. Результати аналізу подано в таблиці.

Термін перебування на службі (років)	Рівень схильності до ризику		
	Високий	Середній	Низький
До 5	35 %	60 %	5 %
Від 5 до 10	40 %	52 %	8 %
Від 10 до 20	47, 8 %	30,9 %	21, 7 %

Як ми бачимо з результатів розподілу, дійсно існує наступний зв'язок між рівнями схильності до ризику та терміном перебування рятувальників в посаді:

- між високим та низьким рівнем схильності до ризику та терміном перебування в посаді існує прямий зв'язок; тобто чим довше працює рятувальник, тим більшим є відсоток проявів даних рівнів;

- між середнім рівнем схильності до ризику та терміном перебування в посаді існує зворотний зв'язок; тобто чим більший термін – тим менший відсоток прояву даного рівня схильності до ризику.

За результатами кореляційного аналізу ми також отримали певні кореляційні зв'язки між терміном перебування на службі та особистісними якостями рятувальників. Дані кореляційні зв'язки є різними для груп співробітників з різним рівнем схильності до ризику.

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що тривалість перебування на службі рятувальників дійсно провокує певні зміни в їх особистості:

- так, ми з'ясували, що існує прямий зв'язок між терміном перебування в посаді та проявами низького та високого рівня схильності до ризику; тобто чим довше працює рятувальник, тим більшим є відсоток проявів даних рівнів. Між середнім рівнем схильності до ризику та терміном перебування в посаді існує зворотний зв'язок; тобто чим більший термін – тим менший відсоток прояву даного рівня схильності до ризику;

- між терміном перебування в посаді співробітників з високим рівнем ризику та особистісними якостями рятувальників існують як позитивні, так і негативні кореляційні зв'язки. Позитивні кореляції з терміном перебування на службі має рівень загальної інтернальності та рівні інтернальності в галузях досягнень, невдач, сімейних стосунків та виробничих відносин. Даний факт говорить про те, що чим більше людина працює рятувальником, тим більший в неї рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Дана впевненість зростає пропорційно вислужі років. Чим довше рятувальник перебуває на службі, тим нижчими є його адаптивні здібності та комунікативні особливості; тобто тривале перебування на службі, можливо, не потребує використання даних якостей, тому їх рівень знижується пропорційно вислужі років;

- у рятувальників із середнім рівнем схильності до ризику ми отримали пряму залежність строку перебування в посаді з рухливістю нервових процесів, тобто чим довшим є термін служби фахівця, тим вищою є рухливість нервових процесів. Рівень схильності до ризику, навпаки, є зворотно пропорційним терміну перебування на службі, тобто чим більше працює рятувальник, тим нижчим є його рівень схильності до ризику;

- чим довше працює рятувальник з низьким рівнем схильності до ризику, тим менша в нього тенденція сприймати довколишню ситуацію як загрозову та реагувати на таку ситуацію станом тривоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ [психологічний аспект: монографія] / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
2. Платонов К. К. Вопросы психологии труда / К. К. Платонов – М. : Воениздат, 1970. – 264 с.

3. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009.
4. Корольчук М. С. Проблеми психодіагностики у професійному відборі / М. С. Корольчук // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – Випуск 1. – К. : Гнозис, 2009.

УДК 159.9

Нестеренко В.О., старший науковий співробітник науково-дослідного центру психотренінгових технологій Донецького юридичного інституту;

Самбул В.А., науковий співробітник науково-дослідного центру психотренінгових технологій Донецького юридичного інституту

САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У статті розглянуті особливості і характеристики психологічної саморегуляції емоційних станів співробітників органів внутрішніх справ України при виконанні обов'язків по охороні громадського порядку. Визначені напрями формування навиків саморегуляції емоційних станів.

Ключові слова: емоція, екстремальні умови, саморегуляція, механізми саморегуляції психіки.

В статье рассмотрены особенности и характеристики психологической саморегуляции эмоциональных состояний сотрудников органов внутренних дел Украины при выполнении обязанностей по охране общественного порядка. Определены направления формирования навыков саморегуляции эмоциональных состояний.

Ключевые слова: эмоция, экстремальные условия, саморегуляция, механизмы саморегуляции психики.

Постановка проблеми. В умовах сучасного розвитку суспільства перед органами внутрішніх справ постають завдання, які вимагають принципово нових підходів до їх вирішення, суттєвого збільшення внеску кожного працівника у справу охорони законних інтересів громадян та зміцнення конституційного устрою держави. Ефективне виконання цих завдань безпосередньо залежить від кадрового корпусу органів внутрішніх справ, від якого вимагаються не тільки успішні дії у боротьбі зі злочинністю, але й уміння належним чином взаємодіяти з колегами, керівництвом, представниками засобів масової інформації, широкими верствами населення.

На передньому плані стоять питання не лише підвищення професійного потенціалу персоналу ОВС, але і психологічної готовності до стресових ситуацій, уміння вчасно та адекватно відреагувати на ситуацію і тим самим захистити правопорядок.

Проте численні приклади дій особового складу під час виконання службових обов'язків в екстремальних умовах показує, що багато працівників психологічно не готові виконувати поставлені завдання, губляться й припускаються серйозних

помилки, що нерідко призводить не тільки до поранень, але й до загибелі, а у деяких випадках і до суїциду [23].

Експерти Ради Європи, які здійснювали моніторинг діяльності органів внутрішніх справ України у 2006 році, надали численні рекомендації щодо реформування служб міліції громадської безпеки (далі МГБ), тобто тих служб, які безпосередньо задіяні до охорони громадського порядку, у напрямі перебудови системи відбору та підготовки кадрів, розробки для них нових освітніх програм тощо. Саме працівники цих служб – патрульно-постової служби міліції (ППСМ), служби дільничних інспекторів міліції (СДІМ), дорожньо-патрульної служби державної автомобільної інспекції (ДПС ДАІ), підрозділу спеціального призначення «Беркут» – найбільш інтенсивно спілкуються з громадянами і потрапляють у складні службові ситуації, які пов'язані з протидією злочинцям.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика психологічних складових службової діяльності працівників органів внутрішніх справ України досліджувалась багатьма вченими. Серед них необхідно вказати В.С. Медведєва, М.І. Магуріна, Д.Н. Завалішину, П.П. Баранова, І.В. Бандурку, В.І. Барка, О.В. Тімченка, С.І. Яковенка, Г.В. Попову, Г.О. Юхновця, Л.М. Балабанову, Л.І. Мороз, О.Е. Судакова, Г.О. Литвинову та інших, які займалися поглибленим вивченням психологічних особливостей, якостей, адаптації правоохоронця до соціально-обмежених умов службової діяльності, професійної деформації особистості працівників органів внутрішніх справ, підвищення майстерності службової діяльності, методів емоційної саморегуляції тощо.

Саме тому, що діяльність працівників МГБ пов'язана зі стресами та негативними переживаннями, має високий ступінь ризику, потребує великої фізичної витривалості, підвищеної відповідальності за прийняття рішень, високої концентрації уваги і водночас супроводжується браком позитивної зворотної інформації про свою діяльність, невизначеністю посадового росту, часто проходить у несприятливому соціально-психологічному кліматі у професійному колективі, працівнику МГБ слід звертати увагу на розвиток у себе таких емоційно-вольових якостей, як рішучість, наполегливість, емоційна стійкість, стриманість, обачливість, холоднокровність, упевненість у своїх силах тощо [3; 4; 7; 20].

Сьогодні спостерігається певний розрив між теоретичними та практичними доробками психологів у цій сфері [6; 9; 11; 14; 15]. Таким чином, актуальність дослідження визначається, з одного боку, потребами практики у вдосконаленні методів службової підготовки та перепідготовки персоналу МГБ, а з іншого, – необхідністю визначити теоретико-методологічні засади активізації процесу вдосконалення таких важливих напрямів роботи, як психологічне супроводження службової діяльності працівників патрульної служби міліції.

Незважаючи на значне число досліджень у галузі фізіології й психології емоційних станів, проблемам емоційного життя працівників міліції, вивченню зовнішніх факторів, які прямо або опосередковано впливають на емоції й почуття цієї соціальної групи, уваги приділяється явно недостатньо. Тому дослідження соціально-психологічного аспекту емоційних станів працівників МГБ, пошук засо-

бів і методів регуляції їхнього емоційного самопочуття, зміцнення психічного здоров'я є однією з актуальних проблем юридичної, екстремальної та кризової психології.

Виклад основного матеріалу. Механізм психічного самовпливу здавна цікавив учених і залишається предметом досліджень. Останні досягнення науки надають можливість розглядати ці механізми в контексті розуміння людини як складної біосоціоінформаційної системи, яка може саморегулюватись і самовдосконалюватись. Вивчення проблеми саморегуляції психічних станів людини суттєво ускладнюється тим, що дотепер не дано однозначного визначення понять «саморегуляція» і «стан», хоча використання їх є достатньо широким у різноманітних змістах і з різним ступенем узагальненості. У сучасних психологічних дослідженнях поняття «саморегуляція» і споріднені поняття «самоврядування», «самоорганізація», «самопрограмування» тощо трактуються нарізно [21].

Навіть семантичний аналіз терміна «саморегуляція» не виключає багатозначності визначень. «Регуляція» (від лат. «regulan» – налагоджувати) – це приведення чого-небудь у відповідність до цього значення, установленої норми. Однак про «пряме регулювання» ми говоримо лише у разі фіксації константності норми. У цьому випадку процес вирівнювання відхилень стану системи від цього значення називають стабілізацією. Якщо ж норма – величина змінна, то варто говорити про «регулювання, сполучене з керуванням». І тоді процес регулювання полягає у вирівнюванні відхилень від норми. У такий спосіб ми одержуємо співставлення, за якого саморегуляція є підсистемою самоврядування. Елемент «само» може вказувати на те, що керуючі фактори не впливають на регульовану систему ззовні, а виникають у ній самій, тобто процес регулювання (і психологічного в тому числі) протікає на основі внутрішніх закономірностей, без особистісного цілепокладання і навіть усвідомлення. З іншого боку, ми розглядаємо людину як активного суб'єкта саморегулювання, здатного чинити свідомі «довільні» дії у відношенні властивих йому психічних явищ, виконуваної діяльності або поведінки [5; 10; 12]. Такі термінологічні й змістовні неузгодженості пояснюються різним ступенем спільності процесів, які описуються цими поняттями, а найчастіше й відсутністю континууму ступеневих властивостей (організм – індивід – особистість) людини в дослідженнях проблеми саморегуляції.

Таким чином, серед основних підходів до сутності саморегуляції можна виділити такі:

- ✓ особливий рівень програмування діяльності на основі процесів передбачення;
- ✓ керування своїми емоціями, почуттями й переживаннями;
- ✓ цілеспрямована зміна як окремих психофізіологічних функцій, так і нерво-психічних станів у цілому процесів передбачення;
- ✓ цілеспрямований і свідомий вибір характеру і способу дії процесів передбачення;
- ✓ «внутрішня» регуляція поведінкової активності людини.

Регуляція може ініціюватися і проходити на різних рівнях залежно від участі і ролі в цьому процесі свідомості та самосвідомості – мимовільної / довільної, неусвідомлюваної / усвідомлюваної, рефлексивної. Довільна регуляція здійснюється через саморегуляцію, рівень якої відбиває і рівень самосвідомості особистості, її критичність, самоконтроль та інтеграцію з нормами в діяльності та поведінці, і значущість соціальних критеріїв, з урахуванням суспільних потреб. У зв'язку із цим рівень саморегуляції може служити одним із критеріїв ступеня розвитку самосвідомості особистості.

У прикладному аспекті важливо відзначити, що

- саморегуляція – це процес впливу на власний фізіологічний і психологічний стан;

- саморегуляція багато в чому залежить від бажання людини керувати власними емоціями, почуттями й переживаннями і, як наслідок, – поведінкою;

- здатність до самоврядування не є вродженою, а виробляється протягом життя, а значить, піддається формуванню й удосконаленню.

Узагальнюючи вищевикладене, можна визначити поняття «саморегуляція» як метод свідомого самовпливу на психіку і самозміни різних психічних станів, посилення активності й регулювання суб'єктом своїх дій у ситуації, що змінюється, у професійній діяльності. Метод саморегуляції базується на єдності та взаємодії свідомості і підсвідомості. Саморегуляція здійснюється в єдності енергетичних, динамічних і змістовно-значенневих аспектів. Вона проявляється на індивідуальному (прийняття виконавчого рішення; мимовільне регулювання дій; визначення ступеня відповідності поточних і нормативних факторів), особистісному (посилення ролі внутрішніх факторів, вибудовування ієрархічної структури самоврядування; усвідомлюване й мотиваційне саморегулювання; розвиток рефлексії; включення в процес цінностей і змістів) та індивідуальному (вирішення проблем самоідентифікації; реалізація стилю самовпливу; самореалізація потенціалу) рівнях. Основними критеріями розвитку саморегуляції виступає адекватне відбиття суб'єктом дійсності й формування позитивних психічних станів.

Процес саморегуляції психічних станів у службовій діяльності працівників органів внутрішніх справ ґрунтується на механізмах рефлексії, концентрації уваги, регуляції подиху і м'язового тону, самонавіювання і самопрограмування. Структура саморегуляції психічних станів характеризується індивідуальною своєрідністю виразності образу необхідного стану; адекватністю відображення зовнішнього й внутрішнього психофізіологічного середовища – образу стану і його динаміки; індивідуальними способами, що стихійно сформувалися, або набутими у процесі спеціального навчання прийомами регуляції; суб'єктивними критеріями здоров'я; контролем і оцінкою досягнення мети.

Сучасна наука розглядає організм людини як складну саморегулюючу та самовідновлювальну біосистему, а психіку людини – як результат прояву матерії, енергії та інформації [2]. Саме це дозволяє працівнику міліції оволодіти можливостями своєї психіки, які є природними та пов'язані із просторово-часовими особливостями психічної діяльності людини.

Розуміння механізмів психічної саморегуляції дозволить фахівцям цього профілю більш глибоко усвідомити значення проблеми формування своєї особистої психічної культури та визначити реальні й ефективні шляхи свідомого та цілеспрямованого використання можливостей своєї психіки.

Функції свідомої саморегуляції є дуже широкими. Наприклад, за допомогою методів психічної саморегуляції кожен працівник ОВС може поступово оволодіти прийомами регулювання своєї психічної активності і за рахунок цього підвищувати рівень особистої працездатності, позитивно впливати на емоційно-вольову сферу, протистояти формуванню службової психологічної деформації, значно розширювати можливості своєї психіки, навчитись користуватись особистими потенційними резервами у своїй професійній діяльності [1].

Саморегуляція може здійснюватись поза свідомістю людини на рівні рефлексорних зв'язків у процесі впливу інформаційних, польових, хвильових подразників, може також здійснюватись за бажанням самої людини з урахуванням конкретної мети, якої хоче досягти людина.

Але кожен фахівець системи ОВС повинен знайти сутність основних добре вивчених механізмів психічного самовпливу, що буде запорукою його успіху на шляху психофізіологічного самовдосконалення.

Різноманітність можливостей свідомої психічної саморегуляції дозволяє сприймати її як один із найважливіших компонентів психічної культури людини [12; 13; 17].

Серед завдань свідомої психічної саморегуляції працівника системи ОВС можна виділити такі:

- ✓ знайомство співробітника системи міліції з новою науковою інформацією щодо механізмів та закономірностей функціонування його особистої психіки, розуміння ним сутності основних її фаз, рівнів, явищ;
- ✓ усвідомлення шляхів психофізіологічної корекції, оптимізації свого особистого психічного стану, нейтралізації стресових станів;
- ✓ формування навичок особистої психогігієни.

Співробітнику міліції важливо знати три основні типи механізмів саморегуляції свого організму. Ці механізми забезпечують автоматичність процесу саморегуляції рівнів психічного стану в період бадьорості.

Усвідомлення фахівцем цих закономірностей буде позитивно впливати на процес свідомої саморегуляції за рахунок побудови у свідомості образів цих взаємопов'язаних процесів, що сприятиме входженню зазначених образів у безпосередній резонанс із самими психічними процесами і стає стимулюючим фактором за рахунок вольового впливу.

Перший тип механізму психічної саморегуляції базується на співвідношенні активності: коли кількість імпульсів, які циркулюють у мозку людини, переважає кількість тих, що знаходять вихід у зовнішній простір, напруженість психічного стану людини значно зростає, і навпаки, – напруженість психічної активності зменшується, коли кількість імпульсів, які знаходять вихід, є більшою. Тоді психіка людини перебуває у стані значно слабшого напруження. Працівникам системи ОВС

потрібно знати, що така циклічність нервової активності – нормальне явище: вона є основною умовою виконання мозком людини своїх функцій. У повсякденному житті людина спроможна регулювати стан виникаючої напруженості шляхом волевого зусилля.

Але буває так, що співробітник міліції, виконуючи службові обов'язки, раптово, під впливом сильних подразників (наприклад, погрози з боку злочинця) відчуває дуже значну емоційну напруженість. Однак у силу специфіки ситуації працівник вимушений гальмувати свою особисту природну рухову активність, необхідність в якій він у такому випадку відчуває (це може бути також бажанням негайного виходу зі скрутної ситуації, голосова активність тощо).

У такому разі психічна активність у мозку співробітника дуже сильно підвищується, але виходу в зовнішній простір не має. Надлишок психічної активності на основі компенсаторних закономірностей викликає значне напруження багатьох внутрішніх систем організму працівника міліції, наслідком чого є помітне прискорення ритму його дихання, ритму серцебиття, підвищений тиск. Якщо працівник міліції перебуває в подібних ситуаціях неодноразово (тобто такі емоційні ситуації повторюються), це спричиняє психічне напруження застійного, хронічного характеру. Як правило, у таких випадках співробітник ОВС у своїй уяві поза волевым контролем починає повторювати фрагменти цих емоційних ситуацій, моделювати у свідомості різноманітні варіанти реагування на скрутні події, тобто створювати яскраві образи цих ситуацій у своїй уяві, а це знову таки за рахунок волевих резонансних механізмів зумовлює ще більш сильне психічне збудження. Саме тому цей тип механізму саморегуляції психічного стану людини діє за допомогою реагування, тобто за допомогою активних рухів, дій, жестів, мовної реакції [18; 19].

У цілому цей тип саморегуляції спрямовується організмом на подолання функціонального дисбалансу, який, з урахуванням значних факторів емоційного характеру, почав проявляти себе в центральній нервовій системі. Розуміти закономірності відпрацювання цього механізму співробітнику міліції необхідно для того, щоб правильно орієнтуватись у вирішенні своїх конкретних проблем, пов'язаних із напруженим станом психіки, користуючись доцільними методами та прийомами психічної регуляції.

Другий тип саморегуляції передбачає зміну кількості нервових імпульсів для недопущення можливого психічного перенапруження. Це визначає, що урівноважити інтенсивність нервових імпульсів можна за рахунок цілеспрямованої зміни тону конкретних груп м'язів та свідомої зміни частоти і інтенсивності дихання. Кожен працівник міліції помічав, що м'язова активність добре стимулює психологічний настрій, викликає позитивні відчуття, сприяє підвищенню рівня інтелектуальної діяльності. Фізіологами встановлено взаємозв'язок між станом м'язів та рівнем психічної активності людини.

Більше того, вченими встановлено зв'язок між конкретними емоційними станами людини та напруженням чітко визначених груп м'язів, тобто чітко пов'язаним з тим чи іншим емоційним станом людини. Саме тому працівник мілі-

ції, який вже перебуває в психічному стані з окремими ознаками невротичного характеру, може поліпшувати своє психічне самопочуття за рахунок систематичного розкріпачення саме скелетних м'язів. Цей стан також поліпшує загальна релаксація всієї м'язової системи людини за рахунок вольового контролю. На основі цих закономірностей ще в 30-ті роки ХХ ст. німецький психотерапевт І. Шульц розробив та розповсюдив свою відому систему психорегулювання – аутотренінг.

Співробітнику міліції корисно знати також про взаємозв'язок між почуттями, які він відчуває, та відображенням цих почуттів у міміці, жестах, пантоміміці, диханні. Саме цей рефлекторний взаємозв'язок дозволяє за рахунок свідомого гальмування своїх особистих рухів, які є характерним показником конкретних почуттів, значно зменшити або зовсім нейтралізувати негативні емоції. Працівник міліції, який відчуває, наприклад, агресивність, може прийняти позу людини, яка відчуває спокій, і за рахунок цього прийому саморегуляції може зменшити кількість нервових імпульсів, свідомо змінивши психічне напруження. Безумовно, в цьому механізмі значну роль відіграє також складання образів уявлень, активізація емоційної пам'яті людини та елементи самонавіювання.

Цей тип механізму психічної саморегуляції пов'язаний також зі зміною параметрів дихання людини, що призводить до притоку нервової імпульсації та змінює психічне напруження (О. Ройтбах). Відомо, що вдих значно підвищує психічний тонус, а видих – знижує. Саме тому, наприклад, для значного підвищення тону нервової системи та в цілому психічної діяльності працівник міліції може контролювати темп свого дихання (вдих робити в повільному темпі, а видих – енергійно, швидко) [23].

З урахуванням цієї закономірності працівнику міліції варто також знати, що врівноважити свій психічний тонус, зменшити кров'яний тиск та нормалізувати частий пульс можна за допомогою такої системи дихання: короткий вдих, дуже повільний видих та незначна затримка дихання. Співробітнику системи ОВС, якому потрібно мобілізувати себе психологічно на виконання складної операції, але не бути у стані дуже активного психічного збудження, можна порекомендувати вправи на дихання разом із релаксацією скелетних м'язів, а також деякий час перебувати в спокійній обстановці сам на сам із собою.

Якщо працівник міліції очікує на ситуацію, яка буде дуже погано впливати на його почуття і викликати негативні емоції, йому необхідно користуватись прийомами повного м'язового розкріпачення та диханням з більш тривалим видихом. Доцільно знати, що все це та інше можливе за рахунок дії об'єктивно існуючих закономірностей. Так, активізація чи зменшення напруженості психічного стану людини за допомогою регулювання дихання зумовлена інтенсивністю забезпечення клітин головного мозку киснем.

У системі психічного самовпливу використовуються такі прийоми та способи дихання: затримка, форсованість, озвученість на виході, чергування вдиху та видиху через ніс, зміна ритму, глибини, інтенсивності та інше. Усе це стимулює чи гальмує різноманітні психофізіологічні процеси.

Але повноцінна релаксація, зміна тону скелетних м'язів неможливі поза створенням фахівцем яскравих образів уявлень, образів сприйняття кінцевого результату, на який фахівець спрямовує свідому психічну саморегуляцію. Саме образ уявлень виступає вагомим інструментом психологічного самовпливу на першу сигнальну систему з метою поліпшення психофізіологічного стану людини.

Оскільки формування образу сприйняття тісно пов'язане зі свідомістю та мисленням людини, велике значення в механізмі психічної саморегуляції має і друга сигнальна система. Вона дозволяє людині кодувати в усній мові спеціальні сигнали-команди. На основі рефлекторних зв'язків ці команди впливу на основі резонансних механізмів активізують діяльність першої сигнальної системи, викликають різноманітні біологічні процеси, які регулюють вегетативну систему та сигнальну систему. Велике значення у цьому процесі належить ідеомоторному механізму, який також пов'язаний з образним мисленням, із процесом і якістю побудови людиною у своїй свідомості образів уявлень і сприйняття. Образи уявлень активізують емоційну пам'ять, викликають м'язову реакцію, різноманітні вегетативні реакції (наприклад, звуження судин, якщо людина уявляє себе у дуже холодній воді; більш часте дихання, якщо людина згадує про колишні події, які колись викликали в неї почуття жаху тощо).

У повсякденному житті свідоме сприйняття співробітника міліції помітно перевантажене, що обмежує можливості психічного саморегулювання. В особливих випадках у разі тривалого психічного перевантаження це може викликати суттєве погіршення здоров'я людини. Негативні образи-команди (тобто свідомо побудовані образи уявлень), які працівник міліції створює для себе у своїй свідомості, за рахунок механізму самонавіювання активізують діяльність першої сигнальної системи. Але в цьому випадку вона в нього дуже пригнічена. Нові негативні образи сприяють формуванню нових умовних рефлексів, оновленню безумовних, що значно погіршує здоров'я фахівця, але, як правило, це здійснюється спонтанно, поза свідомим психічним регулюванням [8].

Співробітник ОВС має розуміти, що механізм свідомої психічної саморегуляції ґрунтується на формуванні конкретних психологічних установок за рахунок свідомого складання системи образів уявлень. Ця система дозволяє моделювати ідеальну мету процесу свідомої саморегуляції. Образи-команди, які подає собі співробітник міліції у процесі самонаказу і самонавіювання, впливають на нього дуже сильно, оскільки свідомість фахівця у цьому випадку в момент психічного розвантаження не перевантажена іншими образами та думками. У процесі свідомої психічної саморегуляції здійснюється формування стійких і різноманітних комбінацій умовно-рефлекторних зв'язків, які забезпечують досягнення мети психічного самовпливу. Це стає можливим за рахунок виникнення взаємозв'язків між різними структурами кори головного мозку, які забезпечують формування установок на фоні усунення дестабілізуючих факторів, що супроводжують людину в активному повсякденному житті.

Стан спокою як важлива умова процесу психічної саморегуляції досягається за рахунок розкріпачення м'язової системи та послаблення дихання, зосере-

дження уваги на конкретному об'єкті чи явищі у стані зосередження та релаксації. Працівник міліції, який починає оволодівати методами саморегуляції, іноді відчуває неконкретність уваги, незацікавленість своїми думками, але в цьому стані окремі зовнішні звуки можуть викликати дуже гостру реакцію, можливе посилення сигналів, які у звичайному стані не сприймаються свідомістю у зв'язку із тим, що вони лежать нижче порога чутливості.

Саме тому всі системи психофізичного тренування ґрунтуються на відключенні окремих блоків у системі мозку людини, які у повсякденному стані людини реагують на зовнішні подразники та керують біохімічними процесами організму. Поряд із процесом відключення активізуються мозкові системи, що забезпечують спроможність нервових клітин, які протягом сну упорядковують роботу окремих мозкових структур [20].

Існує закономірність, згідно з якою зменшення кількості зовнішніх подразників впливає на зниження активності тонузу кори головного мозку, а це підвищує чутливість психіки, що виражається у посиленні асоціативного мислення, інтуїції, уяви.

Саме це дозволяє використовувати підконтрольну депривацію (сенсорна недостатність) як шлях до розкриття можливостей потенційної та інтуїтивної фаз психіки співробітника міліції, розвитку у нього резонансно-польового типу взаємодії, творчих здібностей. Забезпечення підконтрольної сенсорної депривації, ефективне зниження тонузу кори головного мозку може досягатись у процесі свідомої психічної регуляції за допомогою методу медитації ("зосередження"). Процес медитації дозволяє людині на основі вольового контролю досягти специфічного стану мозку, для якого характерним є "парадоксальний" стан нервових клітин окремих частин мозку.

Багаторазова систематична ізоляція від звичних зовнішніх вражень у процесі цілеспрямованих і організованих медитацій сприяє тренуванню мозку людини та її психіки: поступово формуються нові алгоритми діяльності мозку; розвиваються здібності до понадпочуттєвого сприйняття сигналів з інформаційного простору. Тобто за рахунок активізації потенціалу психіки – її інтуїтивної та потенційної фаз – утворюється резонансно-польовий тип взаємодії людини з явищами дійсності.

Доведено, що періодична зорова концентрація на нерухомому об'єкті сприяє тренуванню мозкових центрів, які відповідають за зорові можливості людини. Це стимулює кровообіг у ділянці лобних ділянок мозку, що значно поліпшує функції мозку, оскільки ці відділи відповідають за поведінку людини, впливають на роботу її внутрішніх органів – вони починають функціонувати більш активно, забезпечуючи покращення рівня загального фізичного та психічного стану людини.

Третій тип саморегуляції психічної активності людини ґрунтується на взаємозв'язку її психічного стану та реагуванні психіки на сигнали та умови зовнішнього середовища. Практичне використання цієї закономірності дозволяє людині свідомо, шляхом змін зовнішніх умов стимулювати (чи знижувати) активність своєї психіки. І це дуже поширений шлях. До засобів, які дозволяють змінити

психічну активність людини, відносять такі, як музика, поезія, образотворче мистецтво, різного роду ритуальні дії тощо.

Ми надали лише коротку характеристику сутності механізмів психічної саморегуляції людини. Співробітнику системи ОВС корисно ознайомитись з об'єктивними закономірностями функціонування мозку та використовувати їх у процесі самостійної свідомої психічної саморегуляції. Якщо свідомо не враховувати ці природні взаємозв'язки, можна нашкодити своєму організму та психіці. Вихід із ситуації, що склалася, ми бачимо у розробці цільових психологічних тренінгів з урахуванням специфіки професійної діяльності зазначених підрозділів.

Знання основних методів психічного самовпливу дозволить працівнику міліції користуватись ними, враховуючи характер своїх особистих потреб та індивідуальності.

Висновки.

1. Теоретичний аналіз проблем функціонування емоційної сфери особистості дозволив визначити, що вивчення проблеми саморегуляції психічних станів людини суттєво ускладнюється відсутністю однозначного визначення понять «саморегуляція» і «стан», хоча використання їх є достатньо широким у різноманітних змістах і з різним ступенем узагальненості.

2. У цілому емоції є енергетичним ресурсом особистості і можуть сприяти досягненню результатів діяльності чи ускладнювати її. Для досягнення оптимального ефекту в ході службової діяльності важливо знімати емоційну напруженість, додатково аналізуючи ситуацію, шляхи виконання завдання.

3. Процес саморегуляції емоційних станів ґрунтується на механізмах рефлексії, концентрації уваги, регуляції подиху і м'язового тону, самонавіювання і самопрограмування.

4. Особливо важливими ці навички є для працівників ОВС, зокрема служб, що безпосередньо задіяні в охороні громадського порядку і чия діяльність часто супроводжується такими типовими несприятливими емоційними станами, як тривога, стрес, фрустрація, постстресові явища тощо.

5. Задля навчання особового складу служб МГБ методам саморегуляції необхідно розробити та впровадити у систему професійного навчання низку цільових психологічних тренінгів з урахуванням специфіки професійної діяльності зазначених підрозділів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
2. Ананьев Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
3. Андросюк В. Г. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина : [курс лекцій] / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, В. С. Медведєв. – К. : УАВС, 1995. – 218 с.

4. Ануфрієв М. І. Перспективи впровадження тренінгових технологій у підготовку персоналу органів та підрозділів внутрішніх справ / М. І. Ануфрієв // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 22 листопада 2003. – К. : КІВС, 2003. – С. 6–9.
5. Баер Е. А. Саморегуляція старших дошкільників / Е. А. Баер // Практическая психология и социальная работа. – 2004. – № 7.– С. 65–69.
6. Бандурка О. М., Соболев В. О. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ : [підручник] / О. М. Бандурка, В. О. Соболев. – Х., 2000. – 640 с.
7. Бандурка А. М., Друзь В. А. Психология власти : [учеб. пособие для вузов] / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков : у-нт внутр. дел, 1998. – 328 с.
8. Белик Я. Я. Методы оценки и регулирования психических состояний сотрудников органов внутренних дел / Я. Я. Белик. – М. : Академия МВД России, 1996. – 320 с.
9. Вареник В. В. Визначення професійно важливих якостей працівників органів внутрішніх справ та динаміки розвитку психофізіологічних показників їхньої діяльності / В. В. Вареник // Пожежна безпека. – 2003. – № 5. – С. 23–24.
10. Габдреева Г. Ш. Самоуправление психическим состоянием / Г. Ш. Габдреева. – Казань : Казанский университет, 1981. – 354 с.
11. Губарева О. С. Поняття психологічної підготовки професіонала в окремих наукових дослідженнях / О. С. Губарева // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка: науково-практичний журнал. – Харків, 2003. – № 2. – С. 79-84.
12. Дикая Л. Г. Системно-деятельностная концепция саморегуляции психофизиологического состояния человека / Л. Г. Дикая // Сборник «Проблемность в профессиональной деятельности: теория и методы психологического анализа». – М. : Изд. ИП РАН, 1999. – С. 80–106.
13. Дикая Л. Г. Становление новой системы психической регуляции в экспериментальных условиях деятельности / Л. Г. Дикая // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990.– С. 103–108.
14. Думко Ф. К., Запорожцева Г. Є. Професійно-психологічна підготовка працівників ОВС / ред. Ф. К. Думка. – Одеса : НДРВВ ОІВЕС, 2000. – 47 с.
16. Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків : [наук.-практ. реком.] / Г. О. Юхновець, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; [ред. М. І. Ануфрієва, Я. Ю. Кондратьєва]. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. – 72 с.
17. Злотніков А. Л. Емоційна сфера як основний компонент у структурі психологічних механізмів формування емоційної стійкості / А. Л. Злотніков // II наукова конференція молодих вчених Харківського військового університету. Харків, 16-17 квітня 2003 р. / Тези доповідей. Частина I. – С. 19.
18. Конопкин О. А. Функциональная структура саморегуляции деятельности и поведения / О. А. Конопкин // Психология личности в социалистическом обществе.– М. : Политиздат, 1989. – С. 158–172.

19. Конопкин О. А., Моросанова В. И. Стилевые особенности саморегуляции деятельности / О. А. Конопкин, В. И. Моросанова // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 18–26.
20. Методико-практические рекомендации по организации и проведению тренинга «Коммуникация-Стресс-Безопасность» (в помощь тренерам-психологам тренинга КСБ) / В. А. Лефтеров, Г. А. Литвинова, Н. И. Ковальчишина, И. А. Кошкин; [ред. В. Н. Бесчастный]. – Донецк : НИ и РИО ДЮИ МВД Украины, 2004. – 72 с.
21. Психологические особенности поведения работников милиции в конфликтных ситуациях : [научно-практическое пособие / ред. Г. Г. Романовича]. – Мн., 1988. – 66 с.
22. Психология : [словарь / общ. ред. А. В. Петровского, И. Г. Ярошевского]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
23. Семиченко В. А. Психічні стани / В. А. Семиченко. – К. : Магістр – S, 1998. – 208 с.
24. Снегірьов А. В. Стан службової психологічної підготовки кандидатів на посади працівників ППС / А. В. Снегірьов // Система початкової службової підготовки персоналу ОВС. – Харків : НУВС, 2004.

УДК 159

Овсяннікова Я.О., к. психол. н., науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПЕРСОНАЛУ МНС УКРАЇНИ

У статті проаналізована специфіка професійної діяльності «силових відомств» МНС України. Проаналізовані особливості відновлення психологічної стійкості фахівців МНС України. А також обґрунтована необхідність і можливість використання соціально-психологічного тренінгу для відновлення психічних і фізичних ресурсів рятувальника.

Ключові слова: соціально-психологічний тренінг, відновний період, психологічна стійкість.

В статье проанализирована специфика профессиональной деятельности «силовых ведомств» МЧС Украины. Проанализированы особенности восстановления психологической устойчивости специалистов МЧС Украины. А также обоснована необходимость и возможность использования социально-психологического тренинга для восстановления психических и физических ресурсов спасателя.

Ключевые слова: социально-психологический тренинг, восстановительный период, психологическая устойчивость.

Постановка проблеми. Вплив стресогенних чинників на представників екстремальних видів діяльності призводить до деяких негативних наслідків психічної діяльності цих представників. Для збереження людського потенціалу необхідно проводити цілеспрямовані заходи щодо підтримки оптимального стану психіки персоналу. Це, в свою чергу, вимагає розробки заходів відновлення психоемоцій-

ного стану персоналу екстремальних видів діяльності, до яких входить діяльність рятувальників МНС.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Суттєве значення для вивчення цієї проблеми мав аналіз літератури щодо вивчення психологічної готовності до діяльності (О.Д. Ганушкін, Л.С. Нерсесян, О.В. Тімченко, В.М. Пушкін, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін та ін.); теоретичних та методико-практичних положень практичної психології та психологічного тренінгу (О.Ф. Бондаренко, І.В. Вачков, П.П. Горностаї, Ю.М. Ємельянов, Л.М. Карамушка, В.О. Лефтеров, В.П. Москалець, Л.О. Петровська, В.В. Третьяченко, Н.В. Чепелева, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко та ін.).

Мета статті. Висвітлення проблеми використання соціально-психологічного тренінгу для відновлення психологічної стійкості рятувальників МНС України.

Виклад основного матеріалу. Усі види діяльності, якими займається людство, розподіляються на дуже велику кількість видів. Зазвичай в основу розподілу покладено різноманітні критерії. Якщо вважати за основу вплив виконуваної роботи на психіку людини, то усі види діяльності можна поділити на екстремальні та не екстремальні. До екстремальних видів діяльності відносять діяльність представників досить багатьох професій. Ми будемо розглядати професійну діяльність персоналу так званих «силових відомств»: Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ, Збройних сил України, а також професійну діяльність фахівців Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Зупинимось більш детально на професійній діяльності співробітників ОВС та працівників аварійно-рятувальної служби МНС України, виявимо загальні положення, подібні риси, а також можливі розбіжності, якщо вони є.

Як відомо, професійна діяльність МНС спрямована на захист життя та здоров'я людей від порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат (надзвичайних ситуацій) [3]. А професійна діяльність МВС направлена на захист життя та здоров'я людей від протиправних дій [2].

На перший погляд, професійна діяльність МНС та МВС дуже схожі, мають багато спільних рис, основна із яких – це захист життя та здоров'я людей. Але є і певні відмінності, які найбільш значимо відображаються в основних завданнях цих структур.

Основні завдання, які ставляться перед МНС України є:

- збирання та аналітичне опрацювання інформації про надзвичайні ситуації;
- прогнозування та оцінка соціально-економічних наслідків надзвичайних ситуацій;
- здійснення нагляду і контролю у сфері цивільного захисту;
- розроблення і виконання законодавчих та ін. нормативно-правових актів, дотримання норм і стандартів у сфері цивільного захисту;
- розроблення і здійснення запобіжних заходів у сфері цивільного захисту;

- створення, збереження і раціональне використання матеріальних ресурсів, необхідних для запобігання надзвичайних ситуацій;
- розроблення та виконання науково-технічних програм, спрямованих на запобігання надзвичайних ситуацій;
- оперативне оповіщення населення про виникнення або загрозу виникнення надзвичайної ситуації, своєчасне достовірне інформування про обстановку, яка складається, та заходи, що вживаються для запобігання надзвичайним ситуаціям та подолання їх наслідків;
- організація захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, надання невідкладної психологічної, медичної та іншої допомоги потерпілим;
- проведення невідкладних робіт із ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та організації життєзабезпечення постраждалого населення;
- надання з використанням засобів цивільного захисту оперативної допомоги населенню в разі виникнення несприятливих побутових або нестандартних ситуацій;
- навчання населення способам захисту в разі виникнення надзвичайних, несприятливих, побутових або нестандартних ситуацій та організація тренувань;
- міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту [3].

Завданнями МВС виступають:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у подоланні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків;
- забезпечення громадського порядку, юридичний захист, в разі необхідності міліція вживає заходів надання медичної та ін. допомоги [2].

Як бачимо, хоч і є спільна мета у цих структурах, про яку вже зазначалося, але існує і головна відмінність, яка полягає в тому, що органи внутрішніх справ при взаємодії із людьми застосовують заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, вогнепальну зброю. Всі «силові відомства» - органи внутрішніх справ, Служба безпеки України, Збройні сили України у своїй професійній діяльності використовують методи примусу та виступають, перш за все, карним органом. Це відображено на рис. 1. Особливості досягнення мети професійної діяльності МНС України та «силових відомств».

В системі МНС України все зовсім по-іншому, рятувальники, як ніхто, практично щодня зіштовхуються із ситуаціями реальної загрози життю та здоров'я людей. На їх очах дуже часто гинуть діти, дорослі люди, трапляються різноманітні кризові ситуації. Працівник МНС України практично завжди зіштовхується з

людськими стражданнями, втратами, горем. Рятувальники в багатьох випадках залишаються останньою надією для постраждалого населення, зважуючи на можливість залишитися живими та отримати дієву допомогу.

Незважаючи на існуючі розбіжності у діяльності представників органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, Збройних сил України та працівників аварійно-рятувальної служби можна сказати, що у всіх них переважають схожі емоції при виконанні службових завдань. Ці емоції не завжди носять позитивний характер, частіше усього вони бувають негативними. Постійне накопичення негативу призводить до стресу та дезадаптивних станів представників даних відомств.

Рис. 1. Особливості досягнення мети професійної діяльності МНС України та «силових відомств».

Після виконання різноманітних професійних завдань кожному фахівцю ризиконебезпечного напрямку діяльності необхідний певний час для відновлення особистісного фізичного та психічного здоров'я.

На сьогодні період, коли спеціаліст відновлює свої сили, більшістю спеціалістів визначається як «реабілітація». Реабілітація зазвичай передбачає, в першу чергу, медичну допомогу з використанням медикаментозного втручання. У традиційному варіанті складовою частиною реабілітації іноді є і психологічна реабілітація, що проводиться з особовим складом, який проходить лікування [1].

Але більшість фахівців МНС України не потребує лікування й іншими шляхами досягає того стану, в якому вони перебували до надзвичайної ситуації.

За нашим переконанням, цей період відновлення фахівцем своїх ресурсів бажано визначати не як «реабілітаційний», а як «відновлювальний».

Якісна робота психолога МНС в межах відновлювального періоду забезпечується дотриманням низки принципів надання психологічної допомоги та застосуванням спеціальних форм і методів, що відображають специфіку конкретної надзвичайної ситуації, в ліквідації наслідків якої брали участь рятувальники.

Тому до психологічного забезпечення відновлювального періоду діяльності особового складу МНС входить:

1. Психологічне інформування особового складу про можливі негативні психологічні наслідки екстремальної діяльності та шляхи їх подолання.

2. Діагностика психічного стану, що складає групу ризику (ті хто виконували найбільш складні завдання)

3. Психологічне консультування рятувальників з питань, що виникли з пережитими ними психологічними труднощами відновлювального періоду.

4. Соціально-психологічна підтримка особам, які переживають труднощі відновлювального періоду.

5. Використання спеціальних психологічних методів, спрямованих на прискорення відновлювання процесів [1].

Реабілітаційно-відновлювальні заходи, які здійснюються сьогодні для рятувальників у посткатастрофний період, не повною мірою забезпечують якісне відновлення психологічної стійкості фахівців та потребують як значних матеріальних заощаджень, так і вдосконалювання методології, методів і способів медико-психологічної реабілітації, розробки високоефективних методів психорегулюючого впливу тощо.

Як довела світова практика і практика використання соціально-психологічного тренінгу у діяльності «силових» структур України, саме соціально-психологічний тренінг є достатньо дієвим способом інтерактивного впливу на особистість професіонала екстремального профілю діяльності [4].

З метою відновлення психологічної стійкості рятувальників, яка була втрачена ними внаслідок виконання завдань за призначенням в осередку надзвичайної ситуації, нами було розроблено соціально-психологічний тренінг «Вижити та врятувати». Цей тренінг розрахований на проведення протягом 3-х діб та має структуру, яка відповідає особливостям повсякденної діяльності рятувальників.

Програма соціально-психологічного тренінгу «Вижити та врятувати» складається з 6 блоків, до яких входять 60 вправ, які визначені за результатами аналізу наукових джерел щодо вивчення проблеми психологічної стійкості:

➤ **«Емоційний» блок** спрямований на підвищення здатності впоратися із ситуацією нагнітання напруги; включення глибоких емоційно-позитивних переживань у рятувальників, розуміння ними можливих професійних і психологічних проблем та шляхів їх вирішення.

➤ **«Комунікативний» блок** направлений на підвищення адекватності власного уявлення про себе та сприйняття інших; вирішення актуальних комуні-

кативних завдань, що виникають у рамках повсякденної діяльності; зростання комунікативної відкритості та якості спілкування; оволодіння навичками конструктивної соціальної взаємодії; підвищення навичок соціальної перцепції за допомогою невербальної комунікації.

➤ **«Поведінково-діяльнісний» блок** спрямований на формування навичок спільної діяльності в екстремальних ситуаціях; розвиток умінь «відчувати групу» та її окремих членів; підвищення рівня усвідомлення учасниками типового і специфічного у професійній діяльності того чи іншого фахівця; розвиток почуття спільності; формування навичок тілесної взаємодії один з одним; підготовку до майбутніх проблемних життєвих ситуацій та внесення корективів у поведінку.

➤ **«Когнітивний» блок** спрямований на підвищення рівня усвідомлення можливих перешкод на шляху до професійних цілей і уявлення про шляхи подолання цих перешкод; купіювання ірраціональних суджень життєвих і професійних ситуацій.

➤ **блок «Свідомість особистості»** спрямований на формування вмій позитивно мислити; розвиток позитивного самовідношення; розуміння сенсу життя, осмисленість діяльності й поведінки; установку на те, що кожен може розпоряджатися своїм життям; усвідомлення рятувальником соціальної приналежності до певної групи.

➤ **блок «Ставлення особистості»** спрямований на формування емпатичних умінь; формування навичок самосвідомості й уміння викликати довір'я до себе; розвиток умінь думати про себе в позитивному ключі.

Тренінг «Вижити та врятувати» має свої особливості, однією з таких особливостей є зовнішній вигляд учасників соціально-психологічного тренінгу. Зазвичай, згідно з різноманітними рекомендаціями, на тренінгу всі учасники повинні бути у цивільному одязі (спортивні костюми, джинси..). Але під час проведення соціально-психологічного тренінгу «Вижити та врятувати» допускається і формений одяг. Це, на наш погляд, викликано тим, що рятувальники під час спасіння постраждалих в осередку надзвичайної ситуації завжди виконують свої обов'язки у спеціальному форменому одязі, який асоціюється у рятувальника зі своєю роботою; вони практично увесь час знаходяться у форменому одязі і відчувають себе також невимушено і вільно, як у звичайному спортивному костюмі. А також наш тренінг побудовано таким чином, щоб не відривати рятувальників від їх професійної діяльності. Тому перебування рятувальника під час тренінгу у форменому одязі не є перешкодою для інтерактивного впливу на нього.

Єдиним обмеженням формений одяг виступає тоді, коли самі тренери знаходяться у формі. Через те, що в основному рятувальники – це або прапорщики, або сержанти, тому формений одяг у тренера може перешкоджати встановленню контакту з рятувальниками і створювати певний бар'єр

Соціально-психологічний тренінг був проведений з персоналом аварійно-рятувальних підрозділів, які брали безпосередню участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівнів у м. Дніпропетровськ, м. Донецьк, м. Харків, м. Ізюм та м. Лозова. Всього у дослідженні взяли участь 165 рятувальників.

В результаті проведеного нами інтерактивного впливу на рятувальників у формі соціально-психологічного тренінгу «Вижити та врятувати» і проведеному в подальшому порівнянні ми констатували, що психічний стан рятувальників – учасників тренінгу поліпшився, а саме знизився рівень реактивної тривожності.

Поряд із цим ми отримали результати, які дають підстави стверджувати, що розроблений нами та проведений тренінг «Вижити та врятувати» сприяє підвищенню нервово-психічної стійкості учасників тренінгу.

Також під час проведення тренінгу нами було з'ясовано, що:

➤ тренінгові заняття привели до підвищення позитивного емоційного фону у кожного учасника. Рятувальники позбавилися відчуття необхідності звільнення від стресу, у них підвищився рівень конструктивного підходу щодо побудови значущих міжособистісних контактів;

➤ під час тренінгу у кожного учасника відбулося усвідомлення свого внутрішнього стану, своїх проблем, які виникли в результаті травмуючої ситуації. Рятувальники після тренінгу стали більше радіти й отримувати задоволення від участі в діяльності, почали почувати себе більш активними.

Соціально-психологічний тренінг у дослідженнях сучасних вітчизняних вчених визначено як інтегровану, універсальну систему цілеспрямованого психологічного тренування й розвитку людини відповідно до потреб і цілей її особистості і діяльності. Результати проведеного дослідження дозволяють розширити визначення та використання поняття соціально-психологічного тренінгу як ефективного психологічного засобу відновлення психічних ресурсів фахівця.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження доводить, що соціально-психологічний тренінг за своїм програмним змістом, обсягом інтерактивного впливу та рівнем методичної розробленості, який згідно з усталеною практикою його використання є не тільки засобом навчання, формування стійких психічних конструктів у людини за досить короткий час, але й дуже ефективним засобом саме відновлення психологічної стійкості фахівців екстремальних видів діяльності, в тому числі і рятувальників після виконання ними завдань за призначенням в осередку надзвичайної ситуації.

На нашу думку, така форма відновлення психологічної стійкості може бути ефективною щодо будь-якого персоналу, який зазнав інтенсивного впливу негативних стрес-факторів під час виконання своїх функціональних обов'язків.

Проте розроблений і апробований соціально-психологічний тренінг «Вижити та врятувати» повинен використовуватися тільки в системі МНС України. Тому що його структура відповідає особливостям професійної діяльності аварійно-рятувальних підрозділів. На жаль, в органах внутрішніх справ, Службі безпеки України та Збройних силах України саме цей тренінг не може проводитися, а можуть використовуватися тільки його деякі елементи. Для відновлення психологічної стійкості таких фахівців потрібен інший соціально-психологічний тренінг, який обов'язково має враховувати специфіку професійної діяльності персоналу, що зазначалося вище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екстремальна психологія : [підручник / Євсюков О. П., Куфлієвський А.С., Лебедев Д. В. та ін.]; за ред. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
2. Закон України «Про міліцію» : зі змінами та доповненнями / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1991 – №4 (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20.12.1990 р. № 565-ХП. Введено Наказом МВС України від 17.01.1991 р. № 13. Доповнення в законі – Наказ МВС від 28.08.1992 р. – № 444).
3. Закон України «Про правові засади цивільного захисту»: за станом на 24 вересня 2008 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид-во. – К.: Офіційний вісник України, № 588-VI, 2009. – № 20. – С. 13.
4. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. ...докт. психол. наук. : спец. 19.00.09. – Донецьк : Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ, 2008. – 428 с.

УДК 159.922

Олефір В.О., к. психол. н., доцент, доцент кафедри прикладної психології НУЦЗУ

СТРУКТУРНА МОДЕЛЬ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ОСОБИСТІСНИХ РИС ТА КОПІНГ-ДІЙ

Розглядаються результати дослідження взаємозв'язків між особистісними межами і копінг-діями пожежників-рятувальників. Встановлено, що взаємозв'язки між особовими межами і моделями копінг-дій обумовлені двома латентними чинниками — конструктивним і неконструктивним копінг-гом. Структурна модель взаємозв'язків між особистісними рисами і копінг-діями, що отримана за допомогою конфірматорного факторного аналізу, має відповідність спостережуваним даним.

Ключові слова: особистісні риси, копінг-дії, структурне моделювання.

Рассматриваются результаты исследования взаимосвязей между личностными чертами и копинг-действиями пожарных-спасателей. Установлено, что взаимосвязи между личностными чертами и моделями копинг-действий обусловлены двумя латентными факторами — конструктивным и неконструктивным копингом. Структурная модель взаимосвязей между личностными чертами и копинг-действиями, что получена с помощью конфирматорного факторного анализа, имеет соответствие наблюдаемым данным.

Ключевые слова: личностные черты, копинг-действия, структурное моделирование.

Постановка проблеми. Останнім часом значно зросла увага дослідників до проблеми поведінки опанування в стресових ситуаціях в усіх сферах життя і діяльності людини. Особливо ця проблема актуальна для людей, чия діяльність часто протікає в екстремальних умовах, зокрема пожежних-рятувальників.

Одним із напрямків дослідження проблеми психічної регуляції поведінки людини в екстремальних умовах діяльності є вивчення ролі особистості в подоланні екстремальних впливів. Але, як відмічає відомий російський спеціаліст з досліджень стресу В.О. Бодров, область, що досліджує систему і структуру якостей і

властивостей людини, що успішно справляється зі стресом, потребує подальшого розвитку психологічною наукою [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В дослідженнях поведінки опанування (копінгу) життєвих труднощів склалися два підходи — ситуаційний та диспозиційний. Прихильники першого стверджують, що поведінка людини в напруженій (стресовій) ситуації обумовлюється ситуаційними перемінними, а особистісні характеристики являються слабкими предикторами вибору певної поведінки опанування. Дослідники, що дотримуються диспозиційного підходу, відмічають, що люди мають послідовні копінг-стилі або диспозиції, які використовуються в широкому спектрі ситуацій [10] і такі копінг-стилі зв'язані з рисами особистості [1; 3; 6; 12; 16].

У дослідженнях були отримані деякі, іноді такі, що протирічать один одному, підтвердження гіпотези, згідно якої тип особистості, особистісні властивості і копінг-поведінка взаємозв'язані. Зокрема, С.S. Carver та ін. [9] вивчали зв'язок між «А»-типом особистості і стратегіями подолання. Вони виявили, що тип «А» позитивно пов'язаний з плануванням і активним подоланням стресу.

До особистісних конструктів, які найчастіше співвідносилися зі способами, якими люди справляються зі стресом, відносяться: «hardiness» (позначена Д.О. Леонтєвим як життєстійкість [7]), оптимізм, тривожність, екстраверсія, дружелюбність, свідомість, нейротизм, відкритість досвіду та ін.

Так, С.S. Carver та ін. виявили позитивні зв'язки між особистісною перемінною життєстійкість і плануванням та активним подоланням стресу [10]. В дослідженні, проведеному G.D. Bishop зі співавторами [8], показано, що особи, які мали високі оцінки за життєстійкістю, як правило, щоб впоратися з важкою ситуацією звертаються або до безпосереднього вирішення проблеми або до позитивного перегляду проблеми. Ті, хто мав низькі оцінки за особистісною характеристикою життєстійкість, щоб впоратися з проблемою вдаються до використання емоційних копінг-стратегій, таких як прийняття бажаного за дійсне і самозвинувачення. Російські вчені Д.О. Леонтєв та Є.І. Рассказова також отримали дані, що свідчать про негативний зв'язок життєстійкості з уникненням і пошуком соціальної підтримки, а також про позитивний зв'язок з плануванням і позитивною переоцінкою [7].

В іншому дослідженні С.S. Carver і М.F. Scheier [10] виявили позитивні зв'язки між оптимізмом і стратегіями рішення проблем, такими як планування і активне подолання. Подібні дані отримані Т.О. Гордєєвою з спіавт. [5], які встановили, що оптимістичний атрибутивний стиль являється предиктором використання більш продуктивних копінг-стратегій (наприклад, цілеспрямованої когнітивної та поведінкової активності, яка відповідає ситуації і спрямованої на пошук вирішення проблеми), та відсутності непродуктивних копінг-дій (наприклад, відхід від проблеми, уникнення-втеча), які проявляються як в навчальній діяльності, так і в міжособистісних стосунках.

Використавши багатовимірний копінг-запитальник (MCI), щоб виміряти стиль опанування, N.S. Endler та J.D. Parker [11] встановили, що особистісна три-

вожність негативно пов'язана з проблемно-орієнтованим подоланням, але позитивно корелює з емоційно-орієнтованим подоланням і запобіганням.

G.D. Bishop та ін. [8] також виявили позитивні взаємозв'язки між тривожністю і емоційно-орієнтованим копінгом і негативні кореляції між особистісною і реактивною тривожністю і активним подоланням. Автори показали, що високі бали по нейротизму також пов'язані з емоційно-орієнтованою стратегією подолання.

Шкали так званої «великої п'ятірки» також розглядалися у зв'язку зі стресом та поведінкою подолання.

Так, в дослідження, проведеному J.A. Penley та J. Томака, [15], було виявлено, що нейротизм негативно зв'язаний зі сприйняттям здібності впоратися із ситуацією і мав високі зв'язки із негативними емоціями, особливо з такими емоціями, як страх, самозвинувачення та тривога.

Згідно J.A. Penley та J. Томака, дружелюбність має позитивні відношення із самооцінкою щастя і особистості, що мають високий бал за цією шкалою, вважають за краще більше покладатися на емоційно-орієнтовану стратегію подолання.

Екстраверсія продемонструвала позитивні зв'язки з задоволеністю собою, гордістю та щастям, і виявила негативні кореляції зі страхом та стресом.

Крім того, в роботах інших авторів виявлено, що екстраверсія має позитивні зв'язки з проблемно-орієнтованим копінгом [8, 12, 14] і позитивною переоцінкою [12].

J.A. Penley та J. Томака [15] встановили, що відкритість досвіду має негативну кореляцію з емоційно-орієнтованим копінгом, в той час як попередні дослідження показали позитивні зв'язки [12].

Результати їх дослідження також показали, що особи, які мають високі оцінки за шкалою «сумлінність» сприймали себе як такими, що в змозі задовольнити вимогам ситуації. Це узгоджується з уявленнями про добросовісних осіб як самодисциплінованих і орієнтованих досягнення [13, 15]. Самодисципліна і цілеспрямована поведінка, що характерна для осіб з високорозвиненою сумлінністю, може також пояснити, позитивні зв'язки з активним або зосередженим на проблемі подоланням [15]. З іншого боку Bishop та ін. [8] виявили, що сумлінність мала негативну кореляцію з копінгом уникнення.

Зважаючи на ці результати, а також на уявлення про те, що моделі поведінки можуть сприяти або перешкоджати успішності подолання стресу [4], ми поставили за мету дослідження — побудувати структурну модель взаємозв'язків особистісних рис та копінг-дій та перевірити її емпірично. При цьому ми припустили, що взаємозв'язки між особистісними рисами та копінг-діями обумовлені двома латентними факторами — конструктивним копінгом та неконструктивним копінгом.

Виклад основного матеріалу. Вибіркою дослідження послужили 56 пожежних-рятувальників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України у віці від 25 до 48 років (M = 35 років) зі стажем роботи від 3 років до 29 років (M = 12,5 років).

Особистісні риси пожежних-рятувальників вивчалися за допомогою п'яти факторного особистісного запитальника (5PFQ) у інтерпретації О.Б. Хромова

Для діагностики стратегій і моделей опанування використовувався запитальник SACS «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла, створений на основі багатовимірної моделі поведінки [4].

Математична обробка отриманих даних проводилася за допомогою кореляційного аналізу та конфірматорного факторного аналізу.

У табл. 1 представлені кореляції для всіх перемінних, що використовувалися у цьому дослідженні. Як видно з табл. 1, всі п'ять особистісних факторів статистично значуще зв'язані із моделями поведінки в стресовій ситуації.

Звертає на себе увагу те, що особистісні фактори екстраверсія, прихильність, самоконтроль та відкритість досвіду мають статистично значущі позитивні кореляції як між собою, так і з такими моделями поведінки в стресовій ситуації, як асертивні дії, соціальний контакт, соціальна підтримка, обережні дії (коефіцієнти кореляції лежать в діапазоні від 0,29; $p < 0,05$ до 0,59; $p < 0,001$). Перераховані моделі поведінки, в свою чергу, мають тісні зв'язки і згідно моделі поведінки в стресовій ситуації С. Хобфолла відносяться до активних та просоціальних стратегій подолання і відносяться до конструктивних копінгів.

Як і слід було очікувати, особистісний фактор нейротизм зв'язаний з такими моделями поведінки, як імпульсивні дії ($r = 0,53$; $p < 0,001$), уникання ($r = 0,33$; $p < 0,01$), асоціальні дії ($r = 0,23$; $p < 0,05$) та агресивні дії ($r = 0,49$; $p < 0,001$). Вказані моделі поведінки утворюють, згідно С. Хобфоллу, активні або пасивні асоціальні стратегії і відносяться до неконструктивних стратегій копінгу.

Таблиця 1

Кореляції між особистісними факторами та моделями поведінки в стресовій ситуації (N = 56)

Перемінні	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. Е	–													
2. А	,70	–												
3. С	,54	,70	–											
4. N	,10	-,04	-,22	–										
5. О	,64	,71	,71	,06	–									
6. АД	,37	,44	,59	,05	,44	–								
7. СК	,38	,52	,38	,10	,36	,21	–							
8. СП	,33	,57	,25	,08	,44	,10	,72	–						
9. ОД	,16	,29	,36	,06	,36	,10	,47	,32	–					
10. ІД	,21	,17	-,03	,53	,20	,08	,27	,45	,34	–				
11. Ун	,20	,05	-,09	,39	,11	-,08	,06	,13	,35	,54	–			
12. МД	,31	,36	,37	-,06	,31	-,18	,36	,24	,53	,08	,42	–		
13. АсД	,21	,14	,15	,23	,19	,05	,23	,10	,47	,29	,67	,73	–	
14. АгД	,17	-,05	-,11	,49	,08	-,01	,09	-,04	,31	,51	,71	,39	,70	–

Примітка: Е – екстраверсія, А – прихильність, С – самоконтроль, N – нейротизм, О – відкритість досвіду, АД – асертивні дії, СК – соціальний контакт, СП – соціальна підтримка, ОД – обережні дії, ІД – імпульсивні дії, Ун – уникання, МД – маніпулятивні дії, АсД – асоціальні дії, АгД – агресивні дії.

Виявлені кореляційні взаємозв'язки між перемінними особистісних рис та моделями поведінки в стресовій ситуації у нашому дослідженні та результати вище приведених досліджень інших вчених дозволяють побудувати структурну модель та перевірити її на відповідність експериментальним даним з допомогою конфірматорного факторного аналізу, як одного із методів структурного моделювання.

Далі, ми використали конфірматорний факторний аналіз для перевірки гіпотези про те, що взаємозв'язки між особистісними рисами та моделями поведінки в стресовій ситуації обумовлені двома латентними факторами, які ми назвали конструктивний і неконструктивний копінги. Аналіз був проведений в пакеті Statistica 7.0, метод GLS→ML на основі кореляційної матриці. Для аналізу узгодженості емпіричних даних і структурної моделі використовувались наступні критерії: (а) Chi-square значення р, якого, якщо < 0,05 означає, що немає статистично значущого розходження між даними спостережень і запропонованою моделлю та відношення Chi-square/df, яке не повинно перевищувати 2; (б) індекс RMS S.R. — індекс, який показує якість підгонки моделі. Якщо значення індексу менше 0,05, то підгонка гарна.

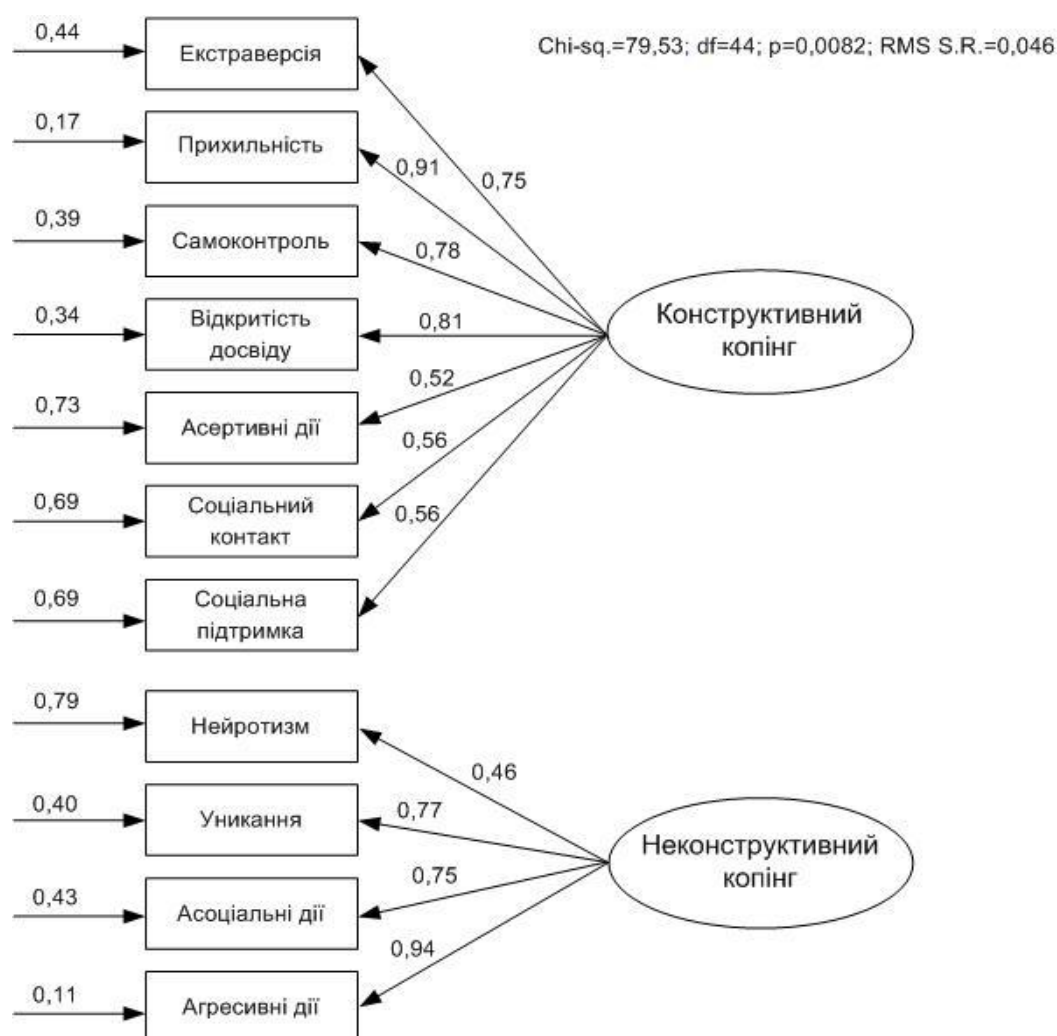

Рис 1. Структурна модель взаємозв'язків особистісних рис та копінг-дій.

Отримана модель продемонструвала гарні (і при цьому досить високі) показники відповідності вихідним даним (див рис.1; всі представлені на рисунку параметри являються значущими).

Перший латентний фактор, який відображає конструктивний копінг, був утворений особистісними рисами — екстраверсія, прихильність, самоконтроль, відкритість досвіду та моделями копінг-поведінки — асертивні дії, соціальний контакт та соціальна підтримка. Високі навантаження на другий латентний фактор, що відповідає неконструктивному копінгу, показали особистісна риса нейротизму та такі моделі поведінки в напруженій ситуації, як уникання, асоціальні дії та агресивні дії. Латентні фактори не корелюють один із одним.

Висновки.

Особистісні риси, представлені «великою п'ятіркою», взаємозв'язані із моделями копінг-поведінки С. Хобфолла.

Взаємозв'язки особистісних рис та моделей копінг-поведінки обумовлені латентними факторами конструктивний та неконструктивний копінг.

Структурна модель взаємозв'язків особистісних рис та моделей копінг-поведінки отримала гарну відповідність емпіричним даним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — Т.15, № 1.— С. 3—18.
2. Бодров В. А. Личностная детерминация развития и преодоления психологического стресса / В. А. Бодров // Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / [ред. А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко]. — М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. — С. 235—256.
3. Брайт Д., Джонс Ф. Стресс. Теории, исследования и мифы / Д. Брайт, Ф. Джонс. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 352 с.
4. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. — СПб. : Питер, 2009. — 336 с.
5. Гордеева Т. О., Диагностика оптимизма как стиля объяснения успехов и неудач : опросник СТОУН / Т. О. Гордеева, Е. Н. Осин, В. Ю. Шевяхова. — М. : Смысл, 2009. — 152 с.
6. Крюкова Т. Л. Стили совладающего поведения в трудных жизненных ситуациях / Т. Л. Крюкова // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Выпуск 1 / [ред. В. А. Бодров и А. Л. Журавлев]. — М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. — С. 298—316.
7. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. — М. : Смысл, 2006. — 63 с.
8. Bishop, G. D., Tong, E. M. W., Diong, S. M., Enkelmann, H. C, Why, Y. P., Khader, M., et al. The relationship between coping and personality among police officers in Singapore // Journal of Research in Personality, 2001. — N. — 35. — P. 353-374.

9. Carver, C. S., Scheier, M. F. & Weintraub, J. K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach // Journal of Personality and Social Psychology, 1989. — 56(2). — P. 267-283.
10. Carver, C. S. & Scheier, M. F. Effects of optimism on psychological and physical well-being: theoretical overview and empirical update. Special Issue: cognitive perspectives in health psychology. Cognitive Therapy & Research, 1992. — N. — 16. — P. 201-228.
11. Endler, N. S., & Parker, J. D. A. Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. Journal of Personality and Social Psychology, 1990. — N 58. — P.844-854.
12. McCrae R. R., Costa Jr., P. T. Personality, coping and coping effectiveness in an adult sample // Journal of Personality, 1986. — 54, P. 385-405.
13. McCrae R. R., John O. P. An introduction to the five-factor model and its applications // Journal of Personality, 1992. — N 60. — P. 175-215.
14. Parkes, K. R. Coping in stressful episodes: The role of individual differences, environmental factors and situational characteristics // Journal of Personality and Social Psychology, 1986. — 51. — P. 1277-1292.
15. Penley, J. A., Tomaka J. Associations among the big five, emotional responses, and coping with acute stress // Personality and Individual Differences, 2002, 32. — P. 1215-1228.
16. Watson D., Hubbard B. Adaptational style and dispositional structure: Coping in the context of the Five-Factor model // Journal of Personality, 1996. — N 64. — P. 737-774.

УДК 159.9

Опрошанська Л.В., психолог другої категорії кабінету професійно-психологічного добору Харківського прикордонного загону;

Рютін В.В., к. пед. н., старший викладач кафедри прикладної психології Національного університету цивільного захисту України

СУТНІСТЬ КОНФЛІКТУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПРОЯВУ У ПІДРОЗДІЛАХ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовані підходи відносно визначення поняття конфлікту зарубіжними і вітчизняними науковцями. Виділені типи конфліктів. Описані деякі особливості конфліктних ситуацій військовослужбовців Державної прикордонної служби України з громадянами, які пересікають державний кордон.

Ключові слова: конфлікт, конфліктні ситуації, внутрішньоособистісний конфлікт, міжособистісний конфлікт, міжгруповий конфлікт, об'єкти професійного інтересу.

В статье проанализированы подходы относительно определения понятия конфликта зарубежными и отечественными научными работниками. Выделены типы конфликтов. Описаны некоторые особенности конфликтных ситуаций военнослужащих Государственной пограничной службы Украины с гражданами, которые пересекают государственную границу.

Ключевые слова: конфлікт, конфліктные ситуации, внутрилличностный конфлікт, межличностный конфлікт, межгрупповой конфлікт, объекты профессионального интереса.

Постановка проблеми. З кожним роком військовослужбовці Державної прикордонної служби України все частіше зустрічаються із нестандартними, конфліктними ситуаціями, причинами яких є: відсутність стабільності у державі, зростання безробіття, низький життєвий рівень населення та інше. У пошуках кращого життя люди вдаються до вчинків, які погіршують кримінальну, епідеміологічну ситуацію, а також подають найгірші зразки соціальних явищ. За таких умов прикордонники опиняються під впливом багатьох небезпечних факторів, що можуть формувати негативні психічні стани особистості та впливати на якість виконання оперативно-службових завдань. Виникає необхідність дослідження психологічних особливостей поведінки прикордонників у міжособистісних конфліктних ситуаціях з громадянами, що перетинають державний кордон (легально або нелегально).

Порушення кордонів України громадянами нашої країни та інших держав супроводжується складним процесом спілкування, який ускладнюється багатьма протиріччями, а саме: між прагненням людини перейти кордон і чинним законодавством, яке дозволяє це зробити лише за певних умов; між обов'язками прикордонників дотримуватись вимог нормативних документів і спробами порушника вплинути на прикордонника (підкуп, шантаж, різноманітні погрози); між рівнем професійної та психологічної підготовки прикордонника і умовами несення служби, що постійно ускладнюються. У зв'язку з наведеними протиріччями виникає декілька проблем:

- проблема вирішення міжособистісних конфліктів між прикордонником, який виконує функціональні обов'язки, та особою, яка перетинає кордон;
- проблема вирішення міжособистісних конфліктів між самими прикордонниками щодо поведінки та вирішення ситуацій з порушниками кордону;
- проблема психологічної готовності прикордонника до дій в умовах конфліктної ситуації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою конфлікту у сфері Державної прикордонної служби України займається С.А. Чистяков, який досліджує виникнення конфліктів у курсантському колективі і особливу увагу звертає на агресивну поведінку, яка може бути поштовхом цьому [24].

С.В. Буранов вивчає міжособистісні конфлікти у військових колективах. Він вважає, що у військових колективах частіш за все виникають міжособистісні конфлікти, які виконують не лише деструктивні, а й конструктивні функції [5].

М.П. Вавринчук і І.Р. Корчевський, досліджуючи проблемні міжособистісні взаємодії особового складу силових структур, зазначають, що найбільша кількість випадків проблемної міжособистісної взаємодії серед військовослужбовців строкової служби виникає у процесі виконання наступних заходів внутрішнього порядку: розміщення військовослужбовців у казармі, банно-пральне обслуговування, вживання їжі, обслуговування техніки та виконання технічних робіт [6 с. 184].

Як бачимо, серед останніх наукових досліджень щодо проблеми у сфері міжособистісних конфліктів недостатня увага приділяється конфліктам прикордонників з об'єктами їх професійного інтересу.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу основних наукових підходів щодо визначення поняття конфлікту та конфліктної ситуації. Виділити типи конфлікту. На основі аналізу особливостей професійної діяльності прикордонників Державної прикордонної служби України визначити причини та особливості протікання конфліктних ситуацій прикордонників з об'єктами професійного інтересу.

Виклад основного матеріалу. Слово «конфлікт» походить від латинського *conflictus* – зіткнення і практично у незмінному вигляді входить в інші мови (*conflict* – англ., *konflikt* – нім., *conflit* – франц.) [7]. На сьогоднішній день існує безліч трактовок поняття конфлікту. У них конфлікт розглядається як: боротьба; зіткнення або протиріччя; певний процес.

Конфлікт як боротьбу трактують наступні науковці: Л. Козер під конфліктом розуміє боротьбу за цінності і домагання за певний статус, владу і ресурси, в якій метою є нейтралізація супротивника, завдання йому збитку або усунення [12]. У. Мак-Дугалл вважає, що конфлікти у суспільстві неминучі, бо людям притаманні соціальні інстинкти: страх, самоствердження та інше. Вони успадковуються, тому люди постійно конфліктують, вступаючи у протиборство [18]. А. Адлер у проявах конфлікту бачив спробу індивіда визволитись від відчуття неповноцінності і домінування одних над іншими [1]. Н.В. Гришина зміст поняття конфлікту пропонує розкривати через наступні значення:

1. Стан відкритої, часто затяжної боротьби, битва або війна.
2. Стан дисгармонії у відношеннях між людьми, ідеями чи інтересами, зіткнення протилежностей.
3. Психічна боротьба, що виникає як результат одночасного функціонування імпульсів, що взаємно виключають один одного.
4. Протистояння характеру чи сил у літературному або сценічному творі [7].

Багато психологів розглядають конфлікт як зіткнення або як протиріччя. Так, З. Фрейд вважав, що причини міжособистісних конфліктів необхідно шукати у несвідомому. На його думку, людина знаходиться у стані постійного внутрішнього і зовнішнього конфлікту як з оточуючими, так і зі світом у цілому. Конфлікт – первинна і постійна форма зіткнення протилежних принципів, потягів, амбівалентних прагнень, у яких виражається протиріччя людської природи [22]. Е. Берн розглядає конфлікт через теорію трансактного аналізу. Згідно з нею, структура особистості поєднує у собі три компоненти – стани: «дитина» (джерело спонтанних емоцій, прагнень і переживань), «батько» (прагнення до повчання), «дорослий» (раціональне і ситуативне ставлення до життя). У процесі взаємодії людей здійснюються трансакції. Якщо трансакції не пересікаються, спостерігаються безконфліктні стосунки. Якщо пересікаються, то процес спілкування порушується і тоді стає вірогідним конфлікт [4]. Результатом дослідження проблеми групової динаміки К. Левіном стала концепція динамічної системи поведінки. Конфлікт розгля-

дався як ситуація, у якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили рівної величини. Він виділяє три типи конфліктних ситуацій:

1. Людина знаходиться між двома позитивними валентностями приблизно рівної величини;

2. Людина знаходиться між двома приблизно однаковими негативними валентностями;

3. Один із двох векторів поля іде від позитивної, а інший – від негативної валентності. У такому випадку конфлікт виникає лише тоді, коли і позитивні, і негативні валентності знаходяться у одному і тому ж місці [15].

Д. Майерс під конфліктом розуміє несумісність дій і мети, але разом з тим він вважає, що взаємовідносини, у яких відсутні конфлікти, приреченні на згасання. Конфлікти породжують відповідальність та рішучість. Будучи розпізнаними і зрозумілими, вони можуть стимулювати оновлення і покращення відносин між людьми. При відсутності конфліктів люди рідко усвідомлюють і вирішують свої проблеми [16].

С.Ю. Головін конфлікт трактує як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії [20]. Б.Г. Мещеряков і В.П. Зінченко розглядають конфлікт як актуалізоване протиріччя, зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії чи опонентів і навіть зіткнення самих опонентів [19]. Ю.І. Хасан також стверджує, що конфлікт представляє собою актуалізоване протиріччя. Для вирішення протиріччя у процесі зіткнення дій необхідно втілитись у саму дію. Тільки через зіткнення дій, буквально або мислиме, протиріччя себе і проявляє [23]. А.Я. Анцупов і А.І. Шипілов стверджують, що конфлікт - це «найбільш деструктивний спосіб розвитку і завершення значимих протиріч, які виникають у процесі соціальної взаємодії, а також боротьба підструктур особистості» [3, С. 57].

Деякі науковці розглядають конфлікт як процес. Е. Еріксон вважає, що «кожна особистісна та соціальна криза (конфлікт) - своєрідний виклик, який приводить індивіда до особистісного росту та подолання життєвих перешкод» [26, С. 132]. Конфлікти відіграють важливу роль, але вони означають не загрозу катастрофи, а поворотний пункт, певне онтогенетичне джерело як сили, так і недостатньої адаптації. Коли конфлікт завершується позитивно, то особистість вбирає у себе новий позитивний компонент, що гарантує здоровий розвиток особистості у майбутньому. Якщо конфлікт залишається невирішеним, тоді він наносить шкоду особистості. К.О. Альбуханова-Славська стверджує, що «конфлікт можна розуміти як процес: у цьому випадку він являє собою ситуацію незнайденого виходу, розвитку дій на шляху пошуку засобів стабілізації стосунків» [2, С. 25]. У методичних рекомендаціях з профілактики виникнення конфліктів серед персоналу відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України також зазначається, що «конфлікт – це завжди процес, перехід від однієї ситуації до іншої, кожна з яких характеризується своїм ступенем напруженості між учасниками протиріччя» [17, С. 2].

Деякі автори пропонують розрізняти конфлікт від конфліктної ситуації. Є.П. Ільїн вважає, що конфліктна ситуація – це виникнення розбіжностей. Конфліктна ситуація буває при дискусії, спорі. Конфлікт – це взаємне негативне відношення, яке виникає при зіткненні бажань, думок [11]. Є.А.Уткін стверджує, що необхідною умовою переходу конфліктної ситуації у конфлікт є усвідомлення цієї ситуації хоча б одним із учасників [21]. У навчальному посібнику з конфліктології Російського гуманітарного інтернет-університету також зазначається, що поняття «конфліктна ситуація» не співпадає із поняттям «конфлікт», бо, характеризує лише передумову, складає підґрунтя для виникнення реального конфлікту [14].

У вітчизняній психології більшість визначень конфлікту має соціологічний характер, у яких конфлікт розглядається як різноманітні форми протиборства між індивідом і суспільством, що спрямовані на досягнення певних цілей. Так, Л.Г.Здравомислов розглядає конфлікт як «найважливішу сторону взаємодії людей у суспільстві, свого роду клітинку соціального буття. Це форма відносин між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких обумовлена протистоянням цінностей і норм, інтересів і потреб» [10, С. 19]. Ю.Г.Запрудський звертає увагу на соціальний конфлікт як «явний або прихований стан протиборства інтересів, що об'єктивно розходяться, цілей і тенденцій розвитку соціальних об'єктів, пряме і непряме зіткнення соціальних сил на ґрунті протидії існуючому громадському порядку, особлива форма історичного руху до нової соціальної єдності» [9, С. 28]. А.В. Дмитрієв пропонує під соціальним конфліктом розглядати такий вид протистояння, при якому сторони прагнуть захопити територію або ресурси, загрожують опозиційним індивідам або групам, їх власності або культурі таким чином, що боротьба набуває форми атаки чи оборони [8].

На сьогоднішній день все більшого розуміння знаходять ідеї про неминучість, а тому природність конфліктів та їх функціональну значимість. Доцільно акцентувати увагу на позитивному і негативному впливах конфлікту на особистість. Позитивний вплив конфлікту на особистість може проявлятися: у інтенсифікації самопізнання і соціального пізнання; ослабленні особистісної напруги; розвитку мотиваційно-споживчої сфери; складанні передумов для особистісного росту. Позитивний вплив конфлікту на групу проявляється у розвитку думок; підвищенні згуртованості та групової взаємодії; послабленні внутрішньої групової напруженості та інше.

Негативний вплив конфлікту на особистість може проявлятися: у підвищенні особистісної напруженості; зниженні самооцінки та ефективності діяльності; негативній дії на психічний стан учасників конфлікту, що може призвести до їх травмування; формує негативний образ іншого, що сприяє формуванню негативних установок по відношенню до опонентів. Негативна дія конфлікту на групу проявляється: у порушенні системи комунікації, стимулюванні процесу формування негативного соціально-психологічного клімату колективу; призводить до зниження групової згуртованості; погіршує якість сумісної діяльності колективу.

У процесі дослідження конфлікту слід звернути увагу на його типологію. Конфліктологи (А.Я. Анцупов, А.І. Шипілов., Н.В. Гришина., В.І. Курбатов,

Г.Ю. Любимова та інші) розрізняють чотири основних типи конфлікту: внутрішньоособистісний конфлікт, міжособистісний конфлікт, між групою та особистістю, міжгруповий конфлікт.

В.І. Курбатов дає наступне визначення типам конфлікту:

- внутрішньоособистісний конфлікт – це конфлікт, який розвивається у середині особистості. Особистість постійно формулює конфлікт, носієм якого вона і являється. Кожна людина постійно існує у конфліктній ситуації не тільки з оточуючим соціальним середовищем, але, перш за все, сама з собою. Він вважає, що для психічно здорової людини, яка виходить за рамки норми, внутрішня конфліктна ситуація являється не лише нормою, але й необхідна для розвитку і вдосконалення самої особистості;

- міжособистісний конфлікт - це відкрите зіткнення взаємодіючих суб'єктів на основі протиріч, що виникли, та виступає у вигляді протилежних цілей. Міжособистісний конфлікт проявляється у взаємодіях між людьми, які протистоять одне одному з прагненням відстояти свою думку, доказати іншій стороні її неправоту. Часто поведінка суб'єктів конфлікту викликає у них гострі негативні емоційні переживання, що загострюють взаємодію учасників і провокують їх на екстремальні вчинки. Саме зазначений тип конфлікту є для нас актуальним, тому що із даним видом конфлікту найчастіше зустрічаються прикордонники під час несення служби;

- між групою та особистістю виникає конфлікт у тому випадку, коли особистість займає позицію, яка відрізняється від позиції групи.

- міжгруповий конфлікт - це такий вид конфлікту, при якому конфліктують між собою не окремі особистості, а соціальні групи. Кожна людина є представником зразу декількох соціальних груп. Оскільки інтереси різноманітних груп, як правило, не співпадають і відношення між ними конфліктні, то будь-який індивід протягом всього життя є постійно втягнутим у різноманітні міжгрупові конфлікти. Міжгруповий конфлікт може виникати як поміж групами людей, так і між окремими представниками цих груп [13].

Проблематика міжгрупових конфліктів стосується переважної більшості соціальних, навчальних, професійних та інших груп. З огляду на предмет нашого дослідження, науковий інтерес викликають ті професійні групи, діяльність яких пов'язана з особливими умовами. До таких груп відносяться підрозділи Державної прикордонної служби України, особовий склад яких під час несення служби зустрічаються зі значною кількістю проблем, що пов'язано:

- з великим службовим навантаженням, ненормованістю службового часу, виконанням службових обов'язків, незалежно від часу доби та погодних умов;

- з різноманітними небезпечними ситуаціями, які проявляються у процесі протидії інтересам кримінальних структур чи окремих девіантних осіб;

- зі спілкуванням із великою кількістю людей, які можуть знаходитись у неадекватному стані (наркотичному чи алкогольному сп'янінні, мати психічні розлади чи просто поганий настрій) та іншим.

Перераховані проблеми негативно впливають на фізичний та психічний стан прикордонників. Особливу увагу звертає на себе проблема спілкування прикордонників із громадянами, що перетинають державний кордон. Часто таке спілкування носить деструктивний характер і призводить до виникнення протиріч. Причиною виникнення протиріч можуть бути:

- психологічні особливості індивіда, а саме: особливості темпераменту, низький рівень емоційної стійкості, підвищений чи знижений рівень домагань, наявність різноманітних акцентуацій характеру, поганий настрій;

- розбіжності у поглядах осіб, які перетинають кордон та військовослужбовців Державної прикордонної служби України на сам порядок перетинання кордону, адже не завжди людина розуміє, що її діяння можуть бути неправомірними та призводити до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Часто дії прикордонників громадянами сприймаються як не правові, вони відмовляються виконувати вказівки військовослужбовців, можуть погрожувати їм та членам їх сім'ї, здійснювати психологічний тиск, різноманітними способами провокувати на протиправні поступки. Все це призводить до розвитку міжособистісних конфліктів між громадянами, які перетинають державний кордон та прикордонниками, що виконують функціональні обов'язки. Особливість таких конфліктів полягає у тому, що:

- прикордонники перебувають у певних рамках, які пов'язані з виконанням функціональних обов'язків і відстоюванням державних інтересів. Прикордонники у таких ситуаціях не можуть дати волю емоційним проявам, вони повинні діяти тактовно та толерантно, чітко і впевнено, повністю дотримуватись відомчих стандартів культури поведінки;

- суб'єктами конфлікту, що виник, можуть бути незнайомі люди, які мають певні індивідуальні особливості, чиї поступки часто бувають непередбаченими.

- громадяни, які перетинають державний кордон, є представниками різних національностей та релігійних конфесій. Даний факт значно ускладнює процес адекватного вирішення протиріч, адже те, що є цілком нормальним для громадян однієї країни та релігійної течії, є зовсім неприпустимим для інших. Також часто виникають конфлікти прикордонників на професійній основі, з їх знайомими та родичами. Останні, користуючись своїм близьким родинним становищем до прикордонника, можуть провокувати його до протиправного діяння. За умов його відмови, даний конфлікт може мати наслідки щодо особистого (приватного) життя військовослужбовця і носити деструктивний характер;

- конфлікти прикордонників з об'єктами професійного інтересу можуть призвести до нанесення шкоди здоров'ю та життю прикордонника. Тоді перед ним постає дилема щодо застосування зброї. Такі ситуації являються не лише складними, а й можуть провокувати виникнення внутрішньоособистісних конфліктів у військовослужбовців і призводити до розвитку негативних психологічних станів;

- після виникнення конфліктних ситуацій у прикордонників немає можливості повноцінно відновити психологічний стан (зайнятись релаксацією чи звернутись до психолога за допомогою) із-за напруженого графіка несення служби.

Слід зазначити, що конфлікти виникають у прикордонників не тільки з об'єктами професійного інтересу, але і між собою. Однією із причин, яка може проковувати на це військовослужбовців Державної прикордонної служби України, являються різні погляди щодо вирішення ситуацій з порушниками державного кордону. Незважаючи на існування нормативних документів, у яких регламентовано, що потрібно робити під час виникнення нестандартних (конфліктних) ситуацій прикордонників з особами, які перетинають державний кордон, бувають випадки, які не зарегламентовані, і тому потребують від військовослужбовців прийняття швидкого рішення у критичних випадках. Рішення, яке прийме прикордонник при виникненні вищезазначених ситуацій з об'єктами професійного інтересу, буде залежити від ряду факторів, а саме: індивідуальних особливостей учасників конфлікту, їх службового становища, підпорядкованості та інше. Такі конфлікти можуть мати затяжний характер і негативно впливати як на суб'єктів конфлікту, так і на колектив у цілому. У таких ситуаціях актуалізується негативний досвід конфліктуючих сторін, ігнорується позитивне, можуть звучати образи та погрози.

За умов володіння прикордонниками зброї, під час виконання службових обов'язків, проблема вирішення конфліктів між прикордонниками стає ще більш значимою. Тому актуальним є питання щодо психологічної сумісності прикордонників, які разом несуть службу. Сумісність - це оптимальне поєднання якостей людей у процесі спілкування, яке сприяє успіху у виконанні спільної діяльності. Виділяють чотири типи сумісності: фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну і соціально-ідеологічну [25]. Для уникнення непорозумінь між прикордонниками, у процесі несення служби, психофізіологічна сумісність повинна враховуватись керівництвом та психологами у процесі формування підрозділів та нарядів.

Привертає до себе увагу і проблема психологічної готовності прикордонника діяти у конфліктних ситуаціях, які виникають під час несення служби з об'єктами професійного інтересу. Низька психологічна готовність щодо дії у конфліктних ситуаціях може бути пов'язана із емоційними, вольовими, пізнавальними і психомоторними компонентами особистості, а також із самою ситуацією. Велика варіативність можливих конфліктних ситуацій потребує не лише їх прогнозування, а й отримання прикордонниками певних поведінкових навиків. У одних випадках необхідно у чомусь поступитись, в інших, навпаки, проявити наполегливість.

Висновки.

1. Зроблений теоретичний аналіз щодо визначення поняття конфлікту свідчить про те, що конфлікт науковцями трактується як: боротьба, зіткнення або певний процес. Боротьба може бути із-за цінностей, статусу у відношеннях. Зіткнення може проходити між протилежними принципами, поглядами, діями, думками, інтересами.

Конфлікти не завжди розглядаються з негативної сторони. Багато авторів визначає позитивний вплив конфлікту на проблемну ситуацію.

Науковці розрізняють поняття конфлікт і конфліктна ситуація. Вважаючи, що не кожна конфліктна ситуація переростає у конфлікт, а тільки готує підґрунтя для виникнення конфлікту.

2. Психологи виділяють чотири типи конфлікту: внутрішньоособистісний, міжособистісний, між групою та особистістю, міжгруповий.

Внутрішньоособистісний конфлікт розвивається усередині особистості. Міжособистісний конфлікт виникає при зіткненні взаємодіючих суб'єктів на основі виниклих протиріч та виступає у вигляді протилежних цілей. Між групою та особистістю розвивається конфлікт, коли особистість займає позицію, яка відрізняється від позиції групи. Міжгруповий конфлікт - це зіткнення між певними групами.

3. Нами встановлені наступні причини виникнення конфліктів між прикордонниками та об'єктами професійного інтересу:

- психологічні особливості індивідів, що перетинають Державний кордон;
- розбіжності у поглядах між прикордонниками та громадянами, які перетинають кордон.

4. Особливість таких конфліктів полягає:

- у перебуванні прикордонників у рамках певних імперативних обмежень керівних документів;
- суб'єктами конфліктів є незнайомі люди, які сприймають прикордонників як потенційно опозиційних;
- у можливості нанесення шкоди здоров'ю та життю прикордонників;
- у прикордонників відсутній час для повноцінного відновлення свого позитивного психологічного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Наука, 1997. – 320 с.
2. Альбуханова–Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Албуханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. –Т.2, №1. – С. 24–27.
3. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология : [учебник для вузов]. / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 591 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 480 с.
5. Буранов С. В. Психологические аспекты межличностных конфликтов в воинских коллективах / С.В. Буранов // Ориентир. – 2003. - №7. – С.47-51.
6. Вавринчук М. П. , Корчевський І. Р. Міжособистісна взаємодія особового складу військової частини як соціально-психологічна проблема / М. П. Вавринчук, І. Р. Корчевський // Збірник наукових праць №31. Частина II – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2004. – 183 с.
7. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
8. Дмитриев А. В. Конфликтология / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарика, 2000. – 534 с.

9. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт (политический анализ): Дис. Д-ра филос. Наук. – Ростов-на-Дону, 1992. – 239 с.
10. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта : Россия на путях преодоления кризиса : [пособия для студентов вузов]. – М. : Аспект Пресс, 1994. – 317 с.
11. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009 – 576 с.
12. Козер Л. Основы конфликтологии / Л. Козер. – СПб. : Светлячок, 1999. – 192 с.
13. Конфликтология / В. И. Курбатов. – Изд. 3-е, стер. – Ростов н/Д : Феникс, 2009. – 445 с.
14. Конфликтология : [учебное пособие]. Русский гуманитарный интернет-университет : www.i-u.ru .
15. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 298 с.
16. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2000 - 688 с.
17. Методичні рекомендації з профілактики виникнення конфліктів серед персоналу відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України. – АДПСУ, 2009. – 14 с.
18. Прикладная конфликтология : [хрестоматия / составитель проф. К. Сельченко]. Русский гуманитарный интернет-университет : <http://www.i-u.ru>.
19. Психологический словарь / [сост. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко]. – Мн. : Харвест, 2001. – 854 с.
20. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин] / – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Харвест, 2005. – 976 с.
21. Уткин Э. А. Конфликтология. Теория и практика / Э. А. Уткин. – М. : Экмос, 1998. – 347 с.
22. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд. – Мн. : ООО «Попури», 2003. – 608 с.
23. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта / Б. И. Хасан. – СПб. : Питер, 2003. – 495 с.
24. Чистяков С. А. Вплив прояву індивідуальної агресії на конфлікти у курсантських колективах / С. А. Чистяков // Науковий вісник Державної прикордонної служби України – 2008. - №2. – С. 51–54.
25. Шейнов В. Л. Конфликты в нашей жизни / В. Л. Шейнов. – Минск : Амалфея. 1997. – 524 с.
26. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – 2-е изд. – М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. – 352 с.

Панченко О.А., д. м. н., проф., директор державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»;

Панченко Л.В., к. психол. н., зав. відділенням медичної та соціальної психології державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»;

Басараб І.Ю., практичний психолог відділення медичної та соціальної психології державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК АВАРІЇ НА ЧАЕС

Проведено психодіагностичне обстеження постраждалих в результаті аварії на ЧАЕС. Описуються виявлені психопатологічні розлади, міра їх вираженості і аналіз динаміки. Відмічена необхідність системного підходу до психокорекції.

Ключевые слова: постраждалі від аварії на ЧАЕС; психічне здоров'я; адаптація.

Проведено психодіагностичне обстеження постраждалих в результаті аварії на ЧАЕС. Описуються виявлені психопатологічні розлади, міра їх вираженості і аналіз динаміки. Відмічена необхідність системного підходу до психокорекції.

Ключові слова: постраждалі від аварії на ЧАЕС; психічне здоров'я; адаптація.

Постановка проблеми. Людство, будучи джерелом глобальних перетворень природи, все частіше відчуває на собі наслідки своєї діяльності, причому, за будь-яке шкідливе перетворення навколишнього середовища воно, перш за все або зрештою, розплачується безпосередньо або побічно своїм здоров'ям і негативними змінами в біосфері. Профілактичний напрямок набуває в наші дні особливого значення у зв'язку з техногенними катастрофами, погіршенням екологічної обстановки, зміною соціального складу суспільства [1]. Під екстремальними умовами в цих випадках розуміються ситуації, небезпечні для життя, здоров'я і благополуччя значних груп населення, обумовлені стихійним лихом, катастрофами і аваріями.

Аварії та катастрофи є невід'ємною частиною історії людства. Кризові ситуації, які переживає людина, у багатьох випадках не тільки потенціюють розвиток психічних і поведінкових розладів, але і змінюють життєвий шлях та перспективу особистості, а також деформують картину життя людини [3]. Цей сценарій розвитку особливо характерний для соціально детермінованих і раптово виникаючих стресових ситуацій історичного масштабу.

До числа найзначніших екологічних катастроф віднесена аварія на ЧАЕС, до сфери патологічного впливу якої залучені різні категорії населення: ліквідатори наслідків аварії, мешканці забруднених територій, люди, переселені із забруднених районів (переселенці). Аварія на ЧАЕС з'явилася масовою катастрофою, її ліквідатори потрапили до епіцентру подій, повною мірою не оцінюючи наслідків радіаційного випромінювання для власного здоров'я [4]. Аварія на ЧАЕС – це

історична подія, яка стала для її ліквідаторів і осіб, що були залучені в ці події, біографічною та вплинула на їх подальшу долю і світосприймання. Статистика невблаганно констатує щорічне зростання психічних і поведінкових розладів у цього контингенту населення.

Порушення психічного здоров'я складають одну з головних медико-соціальних проблем у віддаленому періоді після Чорнобильської катастрофи. Проведені дослідження і динамічне спостереження за постраждалими свідчать про високу поширеність і несприятливий клінічний перебіг у них психічних розладів, формування і динаміка яких відбуваються під впливом психогенної травми, особливостей преморбіді та комплексу взаємопотенціюючих один одного несприятливих чинників ядерної катастрофи [6]. Факти також свідчать про стійку негативну динаміку психічних порушень у постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, що має тенденцію постійного зростання з виходом на плато насиченості.

Сьогодні загально визнаною вважається думка, що через 20 років і більше після ліквідації наслідків катастрофи на ЧАЕС практично у всіх постраждалих формуються різноманітні зміни особистості та соціальної адаптації. Основними їх етіологічними чинниками є не стільки значні пошкодження головного мозку, скільки глибинні несвідомі механізми психологічного захисту, що призводять до порушень у міжособистісному, соціальному і професійному функціонуванні [5]. У зв'язку з цим при аналізі механізмів розвитку хронічних змін особистості у постраждалих актуальне значення набувають біопсихосоціальні аспекти патогенезу. Особливо важливе вивчення значущості соціально-психологічних аспектів формування психопатологічних розладів у осіб, що перенесли психоемоційний стрес внаслідок Чорнобильської катастрофи. Психологічні чинники, пов'язані з радіаційною дією, такі як очікування відстрочених патогенних ефектів в майбутньому, суб'єктивна невизначеність прогнозу, закріплене в буденній свідомості особливе сприйняття ризику від іонізуючої радіації, обумовлюють підвищені вимоги до адаптаційних можливостей особистості. До теперішнього часу очевидний довготривалий характер несприятливого впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на психічне і соматичне здоров'я постраждалих, їх соціальну адаптацію, який підтверджується клінічною практикою та низкою наукових досліджень, у тому числі соціологічних і психологічних, а також даними державної статистики [2].

Всі чинники, значущі для формування психічних захворювань постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, можна умовно розділити на три групи:

- об'єктивні чинники аварії, що включають радіаційну дію, залежну від тривалості, часу та місця роботи при ліквідації, хімічна дія, фізичні та психічні перевантаження;
- конституціональні чинники: вік на момент аварії, соматичний стан;
- суб'єктивні психологічні чинники: сприйняття аварії та її пошкоджувальної дії, оцінки свого стану, своїх можливостей, зміна життєвих цінностей і т.п.

Серед усіх чинників найбільш значущими для ліквідаторів виявилися: рік участі в аварійних роботах, тривалість роботи, доза опромінювання та її сприйняття. В перші роки після аварії основними проявами порушень були астеничні та

неврозоподібні розлади, надалі поступово збільшувалася частка розладів органічного реєстру. Аналіз показників психічного здоров'я осіб, постраждалих унаслідок аварії на ЧАЕС, що знаходилися на лікуванні в ДЗ «НПМ РДЦ МОЗ України» в 2009 році, продемонстрував поширеність наступної патології: різні форми психічної дезадаптації - 87-94%, переважаючою формою є різні варіанти органічного захворювання головного мозку (56,0%) з афективними, інтелектуально-мнестичними, церебралістичними порушеннями; соматоформні та невротичні порушення – 21,9%; змішаний тривожно-депресивний розлад, дистимії – 14,6%; розлад зрілої особистості та поведінки у дорослих – 7,5%. Слід підкреслити, що депресії в більшості випадків розвиваються в межах органічних захворювань головного мозку і представлені складними депресивними синдромами з численними коморбідними розладами і високим суїцидальним ризиком. Існує закономірність: чим далі від аварії, тим більше постраждали зв'язують свої симптоми з загрозами, які із роками генералізуються і залежать вже не тільки від екологічних ризиків, але і від виробничих та побутових чинників.

Психіатрична допомога постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій і техногенних катастроф є важливою ланкою своєчасного медико-психологічного забезпечення населення. Психологічні наслідки перебування людини в надзвичайних ситуаціях, що загрожують її життю і здоров'ю, відносяться до найактуальніших проблем психіатрії та медичної психології. Психологічна корекція і психотерапія є обов'язковою складовою процесу реабілітації постраждалих в надзвичайних ситуаціях.

Мета дослідження - вивчення психічного здоров'я постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС у віддаленому періоді з урахуванням ролі дії на нього психоемоційного стресу, соматичних захворювань і соціальних чинників.

Виклад основного матеріалу. Нами проводяться щорічні комплексні огляди осіб, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, які включають експериментально-психологічне обстеження для підтвердження та уточнення клініко-психологічного висновку, вивченні особистісних особливостей пацієнтів, аналізу динаміки стану обстежених. Всього на диспансерному обліку в ДЗ«НПМ РДЦ МОЗ України» знаходяться 515 осіб вищевказаної категорії, серед яких 439 осіб (85,2%) – ліквідатори наслідків аварії на ЧАЕС, 76 осіб (14,8%) – переселенці та евакуйовані. Із загального числа постраждалих 163 особи (31,7%) є інвалідами.

Для вивчення віддалених психологічних наслідків нами було проведено психодіагностичне обстеження 366 осіб, вік яких у період обстеження склав від 47 до 63 років. Серед обстежених пацієнтів 18,2% осіб були інвалідами 2-ої і 3-ї групи за сукупністю соматичних захворювань (гіпертонічна хвороба, виразкова хвороба, хвороба щитоподібної залози, енцефалопатія). Скарги даних осіб відрізнялися високою представленістю астеничного синдромокомплексу різного ступеня виразності з органічним «забарвленням» проявів, наявністю «стійких іпохондричних переживань» надцінного рівня, насиченістю різноманітними перманентними і пароксизмальними вегетативними розладами. Близько 38% обстежених не бачать свого майбутнього, вони говорять про смерть, як про позитивну подію, яка принесе їм

«полегшення і вирішити всі життєві проблеми». Відношення до пережитої стрес-події передбачає глибоке і всебічне вивчення особистості, що дозволяє виявити різні деформації картини життя, включаючи і її тимчасову орієнтацію, які негативно впливають на психічний стан, психологічну реалізацію часу життя і життєвий шлях людини. Діагностика цих особливостей дозволяє надати своєчасну психокорекційну і психотерапевтичну допомогу постраждалим.

Проведене психодіагностичне дослідження спрямовано на вивчення психофізіологічних показників пам'яті, уваги, самооцінки і афективних станів, особливостей емоційно-вольової сфери. Для оцінки психічної діяльності постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС ми використовували наступне: для оцінки психофізіологічних показників – методики дослідження зорової та слухової пам'яті, запам'ятовування 10 слів, таблиці Горбова-Шульте, коректурну пробу; для оцінки особистісних показників – стандартизований метод дослідження особистості (ММРІ), метод колірних виборів Люшера, клінічний опитувальник К.К.Яхіна, Д.М.Менделевича для виявлення та оцінки невротичних станів.

Отримані результати психодіагностики дозволили констатувати, що практично у всіх випробовуваних минуле представлялося як більш значний період їх життя. Перебування в зоні ЧАЕС не розцінювалося як щось трагічне, тому що у той час майже ніхто не знав про можливі наслідки аварії. Погіршення здоров'я, зміна соціальних відносин, відчуття неповноцінності, безпорадності, матеріальні труднощі в теперішній час сприяють наростанню або дратівливості, агресивності, або байдужості до всього того, що відбувається навколо. Майбутнє отримує негативне забарвлення, випробовувані не бачать виходу із ситуації, що склалася. Майбутнє бачиться ними малоперспективним періодом життя, часто розмитим і невідзначеним. Відбуваються зміни в ієрархії потреб і в мотиваційній сфері: потреби в безпеці, відчутті захищеності від життєвих невдач, надмірна заклопотаність своїм здоров'ям переважають над потребами самоактуалізації і реалізації своїх потреб в особистісному зростанні. Всі випробовувані відзначають зміни своїх характерологічних особливостей та критично відносяться до появи дратівливості, запальності, конфліктності. При цьому вони розуміють, що це неприємно найближчому оточенню і негативно позначається на відносинах у сім'ї, трудовому колективі. Всі відзначають тісний зв'язок між перебуванням в зоні ЧАЕС і змінами у фізичному і психічному статусі.

Проведене дослідження виявило низку психологічних характеристик, які свідчать про слабкість функцій уваги, низьку здатність контролювати власний емоційний стан і виражати його в соціально допустимій формі. Хворі недовірливі, насторожені, консервативні, вважають, що їх хворобливий стан недооцінюють. Самооцінка таких випробовуваних занижена, вони низько оцінюють свої глибинні якості і своє місце в міжособистісних відносинах. Їх страхи і побоювання більшою мірою пов'язані з хворобою.

Результати проведених досліджень також свідчать про те, що клінічна картина стану постраждалих обумовлена тісно взаємозв'язаними соціальними, біологічними і психологічними чинниками і надана широким діапазоном пограничних

психічних розладів, що формуються на основі церебральних неврологічних порушень. В більшості випадків психопатологічна симптоматика мала тенденцію до прогресивної течії з ускладненням за рахунок симптомів органічного регістру.

Виявлені різноманітні психопатологічні розлади і ступінь їх вираженості цілком залежать від особистісних особливостей характеру обстежуваного, його соціального і сімейного оточення, важкості і тривалості захворювання, виду терапії, що проводиться. Результати дослідження і поширеності виявлених порушень психофізіологічних показників (пам'яті, уваги, працездатності) надані в таблиці 1.

Аналізуючи дані, ми бачимо, що розлади пам'яті обстежених пацієнтів, які характеризуються зниженням запам'ятовування, зберігання і відтворення нової інформації, відмічаються у 157 ос. (42,9%); випадіння давно отриманих знань і повсякденних навичок - у 16 ос. (4,4%). Зниження концентрації уваги встановлено у 183 осіб (50%); звуження обсягу уваги - у 217 осіб (59,3%); підвищена стомлюваність - у 178 осіб (48,6%); коливання працездатності - у 213 осіб (58,2%).

Таблиця 1

**Порушення психофізіологічних показників осіб,
постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС**

Порушення	Абсолютний показник (осіб)	Відносний показник (%)
Розлади пам'яті	157	42,9
Випадання пам'яті	16	4,4
Зниження концентрації уваги	183	50
Звуження обсягу уваги	217	59,3
Підвищена стомлюваність	178	48,6
Колівання працездатності	213	58,2

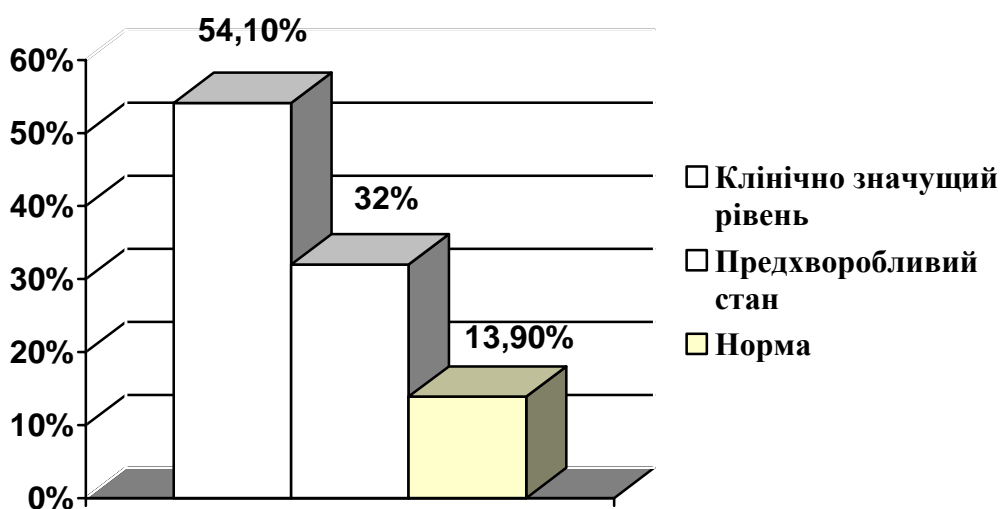
Психопатологічні прояви у осіб, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, посилилися в пізньому періоді. Результати, отримані за допомогою опитувальника ММРІ, виявили своєрідну особистісну структуру досліджуваних. Там, де має місце «плаваючий профіль» особистості з одночасним підйомом, за невротичними і психотичними шкалами відображаються психічні розлади з ознаками дезінтеграції інтелектуальної та емоційної сфер. Серед всіх проаналізованих особистісних профілів 78% високорозташовані. Поєднання високих показників за 1-ою і 2-ою шкалами характерні для старіючих чоловіків. Підйом 1-ої і 3-ої шкал виявляє чітку тенденцію до виникнення вегетативних пароксизмів, яскравої соматизації тривоги. Посилення іпохондричності та придбання характером сенестопатій відображаються в підвищенні 1-ої і 8-ої шкал. Високі показники за шкалами 4-ою і 6-ою вказують на експлозивний тип реагування з тенденцією до неконтрольованих агресивних реакцій та утворення надцінних ідей. Емоційно-особистісний патерн психопатичної особистості з вираженою соціальною дезадаптацією та антисоціальною спрямованістю інтересів і поведінки відображається у високих показниках за 4-ої, 8-ої і 9-ої шкал.

Структура профілю особистості за методикою ММРІ дозволяє говорити про стійку систему відношення випробовуваних до ситуації, що склалася, про хронічно протікаючу психічну дезадаптацію, про стан загального стресу, в якому задіяні різні захисні механізми і напружені множинні компенсаторні функції психічної діяльності, направлені на нівелювання дезадаптації. Всі пацієнти пред'являють підвищені вимоги до середовища, для них особливо важлива щадна соціальна ніша, щадний підхід. Всі проблеми, в основному, розв'язуються «втечею в хворобу». Суспільство, на їх думку, повинне звільнити їх від відповідальності і надати пільги.

Отримані дані служать показником органічних порушень психічної діяльності. Наростання емоцій гніву, ригідність установок у відстоюванні своєї позиції, обмеження відчуття власної гідності, незадоволеність положенням в соціумі, наявність різноманітних стресових чинників, а також підвищена стомлюваність, порушення сну, песимізм, тривога і нерішучість знайшли своє віддзеркалення у високих показниках емоційного стресу – до 8-9 балів за методикою Люшера, коли обстежувані віддають перевагу кольорам 6, 0, 2, 7 на 1-ій і 2-ій позиціях.

Використаний нами клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів містить шість шкал: тривоги, невротичної депресії, астенії, істерії, obsесивно-фобічних і вегетативних порушень, показники кожної з яких відображають виразність тих або інших симптомів. У 198 осіб (54,1%) отримані показники досягають клінічно значущого рівня; у 117 осіб (32,0%) – показники характеризують «предхворобливий стан», тобто знаходяться в зоні підвищеного ризику формування визначеного симптомокомплексу; і лише у 51 особи (13,9%) показники характеризують норму (див. рис.1).

Рис. 1. Виразність невротичних станів у осіб, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС.

Отримані результати психодіагностичного обстеження дозволяють лікарям-психіатрам об'єктизувати тяжкість емоційного стану, оцінити працездатність, спираючись на дані психофізіологічних показників, виявити особистісні особли-

вості. Соціальні наслідки хвороби, серед яких найважливішими є зміни професійного та сімейного статусу людини, перехід на інвалідність, у зв'язку зі зниженням рівня працездатності, тривале стаціонарне лікування, яке змінює звичне соціальне оточення, змінює весь вигляд пацієнта і його тимчасову орієнтацію. Зміна ескізу майбутнього – одна з найістотніших характеристик нової соціальної ситуації розвитку, що складається в умовах хвороби. Тому для проведення успішної реабілітаційної роботи з пацієнтами, постраждалими внаслідок аварії на ЧАЕС, а також інших техногенних катастроф, психокорекція і психотерапія їх тимчасової та життєвої перспективи є першорядним завданням.

Висновки психологів допомагають підібрати найбільш ефективні для конкретного пацієнта методи корекції. Особливістю цих методів є орієнтація на рішення справжніх (насуцтних) проблем людини, а не на аналіз і пошук причинних зв'язків у минулому. Їх унікальність полягає в активізації власних ресурсів організму, спрямуванні їх на оздоровлення, зміні обмежуючих переконань і спадкових проблем. Нами широко використовується метод бесіди з застосуванням когнітивно-поведінкової психотерапії, проводяться консультації з пацієнтами та їх родичами. Найпоширеніші теми для бесід і консультацій: проблема підвищення самооцінки, зміна сприйняття дійсності, зняття психологічної напруги і стресу, проблеми взаємостосунків в сім'ї, питання профпридатності.

Групові заняття проводяться спільно із психіатрами з метою виявлення нерозв'язної, часто неусвідомлюваної проблеми. Завдання терапевта і ко-терапевта - допомогти усвідомити і реалізувати цю проблему, перетворити на вирішувану, сприяти тому, щоб знання стали поведінкою. При різних психопатологічних станах на переробку інформації впливає систематичне упередження, тобто мислення пацієнтів тенденційне. Когнітивно-поведінкова терапія, що проводиться в межах групового тренінгу, дозволяє знайти ключ до розуміння і рішення психологічних проблем, які знаходяться в свідомості пацієнтів. Формула лікування полягає в допомозі пацієнтові відшукати порушення процесів мислення і навчитися альтернативним, більш реалістичним способам формулювання свого досвіду. Найважливіший результат такої роботи – це відновлення адаптивних можливостей особистості, швидке блокування патогенних тенденцій і вироблення нових ефективних засобів для адаптації та захисту в навколишньому соціальному середовищі.

Висновки. Дані, отримані за допомогою психодіагностичного дослідження, дозволяють говорити про присутність у обстежених осіб психологічних феноменів, пов'язаних з преморбідними особливостями хворих, вторинним впливом прогресуючих соматичних захворювань, характером органічного ураження головного мозку і участю психосоціальних чинників, що формують «внутрішню картину хвороби» із орієнтацією на інвалідність і отримання пільг.

Результати проведеного дослідження свідчать про виразність психопатологічних розладів у постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, значне зниження ресурсів соціально-психологічної адаптації, погіршення соматичного стану обстежуваних у пізньому періоді, а також необхідність проведення психокорекційних заходів, спрямованих на зниження емоційного стресу, формування адекватного

відношення хворих до свого стану, підвищення самооцінки, подолання внутрішньої особистісної кризи.

Отримані дані доцільно використовувати в організації і проведенні комплексних лікувально-профілактичних заходів, з наданням особливої уваги методам психотерапевтичної дії, при виборі методів корекції і реабілітаційної роботи з хворими.

Найбільшої ефективності терапії психопатологічних порушень у постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС у віддаленому періоді вдається досягти при поєднаному застосуванні психотерапевтичних і фармакотерапевтичних методів, які надають довготривалий ефект і зменшують прогресивність психопатологічних розладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь : теория и практика / А. Ф. Бондаренко.– М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2000. – 368 с.
2. Волошин П. В. Медико-психологические аспекты экстремальных событий и проблема посттравматических стрессовых расстройств / П. В. Волошин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов // Междунар. мед. журн. – 2000. – Т.6, №3. – С. 31–34.
3. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кронин. – М. : Смысл, 2008. – 272с.
4. Кожевникова В. А. Эмоциональные особенности лиц, переживших различные экстремальные условия / В. А. Кожевникова // Укр. Вісник психоневрології. – 2002. – Т.10, Вип.1 – С. 191–192.
5. Румянцева Г. М. Психосоматические аспекты психических нарушений у ликвидаторов аварии на ЧАЭС / Г. М. Румянцева, О. В. Чинкина, Т. М. Левина // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2002. – Т.4, №1., – С. 19–23.
6. Табачников С. И. Психосоматические расстройства и постчернобыльский синдром / С. И. Табачников, С. В. Титиевский // Doctor. – 2002. – №6. – С. 14–16.

УДК 159.95

Перелигіна Л.А., д.б.н., професор, завідувач кафедри загальної психології НУЦЗУ;

Приходько Ю.О., к.психол.н., начальник медичної служби НУЦЗУ;

Світлична Н.О., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

КОНЦЕПЦІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ МНС

У статті розглядається суть і структура процесу збереження психічного здоров'я співробітників МНС України. Вказані необхідні умови для забезпечення збереження їх психічного здоров'я в професійній діяльності і соціальних стосунках.

Ключові слова: психічне здоров'я, співробітники МНС.

В статті розглядається суть і структура процесу збереження психічного здоров'я співробітників МНС України. Вказано необхідні умови для забезпечення збереження їх психічного здоров'я в професійній діяльності і соціальних відносинах.

Ключові слова: психічне здоров'я, співробітники МНС.

Постановка проблеми. Психічне здоров'я – це термін, який використовується для опису будь-якого рівня розумового і/або емоційного благополуччя і/або відсутності психічного розладу. Згідно зі Всесвітньою організацією охорони здоров'я, немає жодного «офіційного» визначення терміна «психічного здоров'я». Відмінності в культурі, суб'єктивні оцінки і професійні конкуруючі теорії – все впливає на визначення поняття «психічне здоров'я». Людина, яка значно відрізняється від стандартів свого співтовариства, ризикує бути визнаною психічно хворою. В той же час уявлення про психічну хворобу різні в різних культурах і в різні часи усередині кожної культури. Прикладом першого може служити той факт, що багато племен індіанців, на відміну від більшості інших американців, вважають галюцинації за нормальне явище; приклад другого – зміна відношення до гомосексуальності, яка колись розглядалася як злочин, потім як психічна хвороба, а зараз – як варіант сексуальної адаптації.

Психічне здоров'я – інтегральна характеристика повноцінності психологічного функціонування індивіда. Психічне здоров'я тісно пов'язане із загальним уявленням про особу, механізми її розвитку, а залежить багато в чому від професійної діяльності.

Професійна діяльність рятувальників проходить в екстремальних умовах та негативно впливає на психіку людини. Спеціалісти, які виконують рятувальні та інші невідкладні роботи в зоні надзвичайної ситуації, підлягають не тільки значному ризику виникнення нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів, а й фізичній загрози особистому здоров'ю. Такі негативні впливи нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, інших негативних явищ.

Тривала дія комплексу шкідливих чинників призводить до погіршення функціонального стану й працездатності та розвитку преморбідного стану й патології [3; 7; 11].

Разом з тим, під впливом умов життєдіяльності, особливостей та характеру професійної діяльності, у рятувальників проходять багатогранні зміни з боку функцій організму, знижується ефективність виконання професійних обов'язків у результаті розвитку вираженого стомлення та перевтомлення [3; 7; 11].

Тривале виконання своїх службових обов'язків у напруженій обстановці веде до дезадаптації, до зниження опірності організму, до нервово-психічних перенапруг, результатом чого є погіршення як фізичного, так і психічного здоров'я робітників МНС.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психології і медицині існують різні підходи до проблеми психічного здоров'я, звернені до різних сторін нормального і аномального функціонування. Традиційна медична модель розглядає

психічне здоров'я як міру вірогідності розвитку хвороби («негативне» визначення здоров'я як відсутність хвороби). У психоаналізі уявлення про здоров'я як таке взагалі відсутнє; кожна людина виступає як носій того або іншого «патоса», потенційної хвороби, переходу якого в «нозос» - актуальну хворобу - перешкоджає збалансований режим функціонування механізмів психологічного захисту і компенсації в індивідуальній психодинаміці. Для біхевіоризму характерне зведення особи до її соціального функціонування і до визначення норми або здоров'я через поняття рівноваги із середовищем, з використанням таких критеріїв, як адаптація, стабільність, успішність, продуктивність, конформність.

Принципово інший підхід з'явився в 60-і роки ХХ століття, коли на базі руху Людського Потенціалу (Есаленський інститут, США) і розвитку ідей гуманістичної і екзистенціальної психології була запропонована концепція «позитивного психічного здоров'я», в якій робився акцент на специфічно людському способі існування. У центр цього підходу був поставлений аналіз здорового функціонування як позитивного процесу, що володіє самостійною цінністю і змістовно описуваного через поняття самореалізації, самоактуалізації (К. Гольдштейн).

Сучасні теоретичні, експериментальні і прикладні підходи в психології особистості і психотерапії характеризують психічне здоров'я як зрілість, збереження і активність механізмів особистісної саморегуляції, міру здатності людини трансцендентувати («виводити за межі») свою біологічну, соціальну і смислову детерміновану, виступаючи активним і автономним суб'єктом свого життя в світі, що змінюється.

Різні моделі психічного здоров'я звернені до різних рівнів, регулюючих активність суб'єкта, і, відповідно, до різних мішеней дії. Б.С. Братусь запропонував багаторівневу модель психічного здоров'я, виділивши декілька рівнів структури особи, кожному з яких відповідає своє розуміння психічного здоров'я [1]. Цей автор виділив *три рівні психічного здоров'я*:

1) *рівень психофізіологічного здоров'я* (визначається особливостями нейрофізіологічної організації психічних процесів);

2) *рівень індивідуально-психологічного здоров'я* (характеризується здібністю до використання адекватних способів реалізації смислових устремлінь);

3) *рівень особистісного здоров'я* (це найвищий рівень, який визначається якістю смислових стосунків людини).

Відповідно до цієї моделі, вищий рівень особистісного здоров'я, який відповідає за виробництво смислових орієнтацій, визначення загального сенсу життя, ставлення до себе і до інших, робить регулюючий вплив на рівні, що пролягають нижче, які характеризують ступінь адаптації і психофізіологічний стан.

Російські психологи виділяють *чотири основні групи людей з різними показниками психічного здоров'я*:

1) практично здорові, скарг немає;

2) легкі функціональні порушення, про що свідчать епізодичні скарги астено-невротичого порядку, обумовлені конкретною психотравмуючою ситуацією;

3) люди з доклінічними станами і клінічними формами у стадії компенсації;

4) клінічні форми захворювання у стадії субкомпенсації.

Основний критерій поділу людей на групи рівня їх психічного здоров'я - це наявність скарг самої людини на труднощі життя серед людей. Ці скарги пов'язані з тим міфом про здоров'я, який освоює людина в конкретних соціальних умовах. У цьому розумінні здоров'я-нездоров'я вирішується традиційне завдання відділення психічної норми від патології.

ВОЗ як *критерії психічного здоров'я* розглядає такі:

1) усвідомлення і відчуття неперервності, постійності і ідентичності свого фізичного і психічного «Я»;

2) відчуття постійності і ідентичності в однотипних ситуаціях;

3) критичність до себе і своєї психічної продукції (діяльності) та її результатів;

4) відповідність психічних реакцій (адекватність) силі і частоті середовищних дій, соціальним обставинам і ситуаціям;

5) здатність самоврядування поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;

6) здатність планувати власну життєдіяльність і реалізовувати це;

7) здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій і обставин.

І.В. Дубровіна [2] розділяє поняття «психічне здоров'я» (відноситься до психічних процесів і механізмів) і «психологічне здоров'я» (характеризує особу в цілому в безперервному зв'язку з проявами людського духу). При цьому підході вирішується завдання розділення «психічної норми» і «психічного здоров'я» (здоров'я особи).

За ступенем прояву виділяють такі *рівні психічного здоров'я*:

1) *креативний*, що характеризується стійкістю до середовищних дій, активним творчим відношенням до дійсності, усвідомленістю і цілеспрямованістю зусиль, що робляться;

2) *адаптивний* характеризується високим рівнем адаптування до соціуму і супроводиться підвищеним рівнем тривожності;

3) *дезадаптивний* - внутрішні проблеми не вирішуються. Порушений баланс між внутрішнім світом і зовнішнім намагаються відновити за допомогою асимілятивного стилю поведінки (пристосування на шкоду своїм інтересам) або аккомодативного (агресивно-наступальний, на шкоду інтересам інших).

Здорова особа відрізняється від «нормальної», у якій відсутні серйозні психопатологічні симптоми. На думку Шобена, здорові особи характеризуються самоконтролем, особистісною відповідальністю, демократизмом і наявністю ідеалів. Джерард відзначає, що здорові особи постійно розширюють своє усвідомлення самих себе, інших людей і навколишнього світу; розвивають свою компетентність у задоволенні базових потреб і в реагуванні на небезпеку; виробляють реалістичні і такі, що відповідають їх потребам, рольові і міжособистісні стосунки.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення суті і структури процесу збереження психічного здоров'я з погляду особистісно-діяльнісного підходу, необхідно від загальнотеоретичного аспекту вивчення - стійкості психічного здоров'я, перейти до практичного - його професійної продуктивності шляхом уточнення розуміння ступеня небезпеки професійної діяльності і особистісних чинників, що детермінують безпеку працівника МНС.

На сьогоднішній день при проведенні професійного відбору кандидатів на службу в МНС, а також у подальшій атестації працівників МНС не оцінюється продуктивність їх психічного здоров'я. Крім того, ускладнення проблем безпеки при ліквідації надзвичайних ситуацій різної природи, вимагає уточнення дослідження професійного типу в сучасній екстремальній і кризовій психології працівників МНС на підставі концепції збереження психічного здоров'я.

Формування стійкості і продуктивності психічного здоров'я адекватні внутрішній логіці розвитку професійної Я-концепції індивіда (суб'єкта, особи, індивідуальності людини) у працівників МНС в їх професійній діяльності. Дослідження продуктивності психічного здоров'я, як основоположного психологічного феномена професійної поведінки обумовлено необхідністю розгляду інтеграційної системності спектру здоров'я, з урахуванням ситуативності і різнополярності професійної діяльності працівників МНС, оцінкою динаміки детерміації професійної функціональності для виявлення професійних деформацій Я-концепції.

Дослідження психологічних аспектів збереження психічного здоров'я працівників МНС виявило необхідність вирішення наступних суперечностей між:

а) завданнями індивідуального збереження здоров'я і організаційними питаннями безпеки особового збереження здоров'я в професійній діяльності працівників МНС;

б) необхідністю обґрунтування психологічного підходу до збереження психічного здоров'я в професійній діяльності і інтеграції в професійній адаптації розуміння процесів детерміації психічного здоров'я.

Готовність до реалізації тих, що сформувався, професійно значущих якостей особи виявляється в засвоєнні працівниками МНС основ спеціальних знань про збереження психічного здоров'я в професійних діях і соціальних стосунках.

Процеси детерміації збереження психічного здоров'я необхідно розглядати:

а) через стійкість психічного здоров'я працівників МНС;

б) через продуктивність психічного здоров'я працівників МНС;

в) з можливістю і необхідністю застосування методів корекції психічного здоров'я, з метою профілактики професійної деформації і оптимізації процесів саморегуляції для збереження продуктивного психічного здоров'я працівників МНС.

В рамках даної концепції продуктивне психічне здоров'я працівників МНС детермінується рівнем саморегуляції стійкості і продуктивності психічного здоров'я і є складовою частиною характеристики професійної діяльності особи.

Практична реалізація концепції збереження психічного здоров'я можлива при дотриманні двох умов:

а) при виявленні особливостей прояву негативних психічних станів працівників МНС і чинників професійної діяльності, що призводять до їх появи;

б) за умови оволодіння працівниками МНС спеціалізованими психологічними знаннями про свої ресурси і можливості, умінням об'єктивно їх оцінювати і використовувати для вдосконалення професіоналізму особи.

Рівень сформованості продуктивного психічного здоров'я залежить від кількості і якості психологічних знань і практичних дій працівників МНС, які лежать в основі умов збереження психічного здоров'я. Умовами формування продуктивності психічного здоров'я працівників МНС є:

а) обґрунтування сутнісних характеристик безпеки, стійкості і продуктивності психічного здоров'я в психологічному розумінні професійної діяльності працівників МНС;

б) поетапний розгляд у працівників МНС особливостей внутрішніх ресурсів психічного здоров'я;

в) виявлення професійних категорій працівників МНС і визначення взаємозв'язку динаміки психологічних рівнів особи, опосередкованих ситуативністю і різнополярністю професійного середовища та обумовлених станом безпеки в професійній діяльності;

г) визначення ступеня готовності працівників МНС до діяльності в екстремальних умовах і мобілізації внутрішніх ресурсів для збереження психічного здоров'я;

в) усвідомлення працівниками МНС необхідності, ролі і структури саморегуляції психічних станів, які виникають в процесі професійної діяльності і її необхідності у формуванні особистісної концепції збереження психічного здоров'я.

Контент-аналіз новинок наукової літератури показав, що на сьогодні в екстремальній та кризовій психології визначені: особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України [12]; основні соціально-психологічні детермінанти, які впливають на рівень професійної та функціональної надійності снайперів-професіоналів [6]; організаційно-правові та індивідуально-психологічні умови ефективності професійної діяльності працівників слідчих підрозділів МВС України [10]; динаміка негативних психічних станів та реакцій, які виникають у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України [7]; соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому „вигоряння” працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України [5]; алгоритм психологічного прогнозу надійності професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України [4]; психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України [13]; психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України [11]; можливості використання соціально-психологічного тренінгу для відновлення психологічної стійкості рятувальників у посткатастрофний період [8]; основні напрямки формування професійної Я-концепції рятувальників [9] та ін.

Залишаються невивченими особистісні чинники і чинники професійної діяльності, які детермінують продуктивне психічне здоров'я працівників МНС, а також шляхи і методи саморегуляції внутрішніх ресурсів для його збереження.

Таким чином, для вирішення суперечності між потребою виявлення психологічних особливостей психічного здоров'я працівників МНС і шляхів його збереження в професійній діяльності, у зв'язку з відсутністю систематизованих досліджень за даною темою, необхідно розробити структуру критеріїв, систему показників і рівневі індикатори психічного здоров'я працівників МНС, а також розробити програми корекції професійних деформацій психічного здоров'я цих професіоналів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301, [2] с.
2. Дубровина И.В. Психология / И.В. Дубровина, Е.Е. Данилова, А.М. Прихожан. – М. : Академия, 2003 – 464 с.
3. Екстремальна психологія : [підручник / заг. ред проф. О.В.Тімченка]. – К. : ТОВ “Август трейд”, 2007. – 502 с.
4. Євсюков О.П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... кандидата психол. наук / О.П. Євсюков. – Харків, 2007. – 21 с.
5. Куфлієвський А.С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому „вигоряння” працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... кандидата психол. наук / А. С. Куфлієвський. – Харків, 2006. – 22 с.
6. Лебедева С.Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... кандидата психол. наук / С.Ю. Лебедева. – Харків, 2005. – 23 с.
7. Миронець С.О. Негативні психічні стани та реакції у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. ... кандидата психол. наук / С. О. Миронець. – Харків, 2007. – 21 с.
8. Овсяннікова Я.О. Соціально-психологічний тренінг як засіб відновлення психологічної стійкості рятувальників МНС України : автореф. дис. ... кандидата психол. наук / Я.О. Овсяннікова. – Харків, 2010. – 19 с.
9. Олійников О.А. Формування професійної Я-концепції рятувальників: Автореф. дис. ... кандидата психол. наук / О.А. Олійников. – Харків, 2010. – 19 с.
10. Оніщенко Н.В. Організаційно-правові та індивідуально-психологічні умови ефективності професійної діяльності працівників слідчих підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н. В. Оніщенко. – Харків, 2006. – 20 с.
11. Приходько Ю.О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис. ... канд. психол. н. / Ю. О. Приходько. – Харків, 2008. – 22 с.

12. Садковий В.П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук / В. П. Садковий. – Харків, 2005. – 19 с.

13. Склень О.І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... кандидата психол. наук / О.І. Склень. – Харків, 2007. – 22 с

УДК 159.9

Потапова С.М., старший лаборант кафедри інформаційної безпеки ХНУВС, здобувач Української інженерно-педагогічної академії

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОГНОЗУ НАДІЙНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА ОВС

Професійна діяльність керівника ОВС вимагає як здібності підтримувати свою працездатність на високому рівні (витривалість), так і швидкості реагування. Саме це визначає необхідність вживання прийомів саморегуляції психічних станів, які заважають надійності діяльності.

Ключові слова: надійність професійної діяльності, саморегуляція, психічний стан.

Профессиональная деятельность руководителя ОВД требует как способности поддерживать свою работоспособность на высоком уровне (выносливость), так и скорости реагирования. Именно это определяет необходимость применения приемов саморегуляции психических состояний, которые мешают надежности деятельности.

Ключевые слова: надежность профессиональной деятельности, саморегуляция, психическое состояние.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження пов'язана з необхідністю забезпечення якісної професійної діяльності фахівців, які працюють в умовах різного рівня складності і напруженості. Професійна діяльність пожежників здійснюється в екстремальних ситуаціях: висока температура, угарний дим, велика небезпека отримати травму, загроза життю. Специфіка праці, що здійснювалась в надзвичайних умовах приводить до виникнення у працівників негативних змін в психіці особистості. Вони можуть трансформуватися в посттравматичні стресові розлади, глибина і частота прояву яких залежить від рівня стресогенності, тривалості і масштабів надзвичайної ситуації та від індивідуально- психологічних особливостей сприйняття її учасниками тих подій. Необхідно проводити психологічну корекцію посттравматичних стресових розладів та забезпечувати заходи з їх профілактики [2]. Професійна діяльність керівника ОВС потребує як здатності утримувати свою працездатність на високому рівні (витривалості), так і швидкості реагування. Саме це визначає необхідність застосування прийомів саморегуляції психічних станів, що перешкоджають надійності діяльності. По кількості ситуацій, що вимагають швидкості реагування, різні види професійної діяльності істотно розрізняються. На надійність діяльності працівника оперативних підрозділів пожежної охорони в значній мірі впливає швидкість реагування. Разом з тим за

даними фізіології праці і спорту швидкість і витривалість це незалежні якості, що забезпечуються антагоністичними механізмами аеробним і анаеробним. Показано, що люди у яких домінує один з них, більш надійно працюють або в ситуаціях, що потребують швидкості, або в ситуаціях, що вимагають витривалості [3].

Очевидно, що на психологічному рівні розвитку швидкості і витривалості сприяють різні, можливо протилежні стани, індивідуальні особливості та умови професійної діяльності людини.

Усі психічні явища по тривалості збереження можна розділити відповідно до категорій: «властивість» і «стан». Властивості людини можуть зберігатися роками або протягом усього його життя. Можна виділяти придбані й уроджені властивості. Стан в основному пов'язаний з оборотними змінами психіки. Але діапазон їхнього збереження досить широкий. У крайніх варіантах стани підрозділяються, як правило, на перманентні, триваючі тижні і місяці, і оперативні, тривалість яких вимірюється секундами, максимум – годинами. Відповідно до цього, можна виділити довгострокові, поточні й оперативний прогнози надійності професійної діяльності.

Довгостроковий прогноз зв'язаний, в основному, з відповіддю на питання чи є сприятливими природні властивості людини надійному, багаторічному виконанню професійної діяльності визначеного виду?

Поточний прогноз відповідає на інше питання: чи сприяє перманентний стан людини надійності його роботи в доступному для огляду майбутньому?

Оперативний прогноз повинний дати відповідь на питання: чи відповідає оперативний стан людини готовності надійно працювати в найближчі хвилини або години?

Іншими словами, для прогнозування необхідно, в основному, визначити які якості, які перманентні та оперативні стани у даному випадку сприяють надійності роботи, що потребує швидкості реагування, а які – надійності діяльності, що в більшому ступеню, забезпечується витривалістю.

Психодіагностичні оцінки вищевказаних станів та особливостей можуть використовуватися: для урахування та корекції станів різної тривалості, в процесі профорієнтації, відбору до конкретного виду праці і індивідуалізації професійної діяльності. Індивідуалізація припускає розробку варіантів індивідуального стилю діяльності, що визначаються, в основному, індивідуально-зручним характером розподілу фізичного та інтелектуального навантаження.

Висновки. Відповідно до вищевказаного, мета дослідження передбачала відбор найбільш оперативних методик та інформативних показників оцінки станів та якостей особистості, що відносяться до різних рівней.

У дослідженнях Г.С. Никифорова було показано, що основними показниками надійності практично будь-якої професійної діяльності є: самоконтроль, професійна відповідальність, почуття обов'язку, дисциплінованість, самооцінка, воля та самовладання [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров. – СПб. : Изд-во С.- Петербург. ун-та, 1996. – 176 с.
2. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежнорятувальних підрозділів МНС України : автореф. канд. психол. наук. : спец. 19.00.09 / В. П. Садковий. – Харків, 2005. – 20 с.
3. Чесноков В. Б., Суворов Г. Б. Психологический комплекс экспресс-прогноза надежности профессиональной деятельности различной специализации и квалификации // Теоретические и прикладные вопросы психологии, Ч.11, Прикладные проблемы психологи / В. Б. Чесноков, Г. Б. Суворов. – СПб. : Изд-во С.- Петербург. ун-та, 1995. – С.20–30.

УДК 159.9.019

Приходько І.І., к. психол. н., с.н.с., начальник науково-дослідного центру Академії внутрішніх військ МВС України

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДЛЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ

Представлений концептуальний підхід для систематизації поняття психологічної безпеки людини, обґрунтовані основні структурні елементи системи психологічної безпеки людини.

Ключові слова: психологічна безпека людини, екстремальні види діяльності.

Представлен концептуальный подход для систематизации понятия психологической безопасности человека, обоснованы основные структурные элементы системы психологической безопасности человека.

Ключевые слова: психологическая безопасность человека, экстремальные виды деятельности.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві існує чітко певна потреба соціальних груп, держави, всієї світової спільноти в системі глобальної безпеки як для власного збереження і розвитку, так і для збереження життєво важливих об'єктів і цінностей. Сьогодні концепцію і стратегію національної безпеки держава будує, спираючись на захист національних інтересів країни, захист прав її громадян. На наш погляд, конкретне наповнення концепції і стратегії національної безпеки можливо через її розробку на мікрорівнях, зокрема створення системи психологічної безпеки (ПБ) особового складу, задіяного в екстремальних видах діяльності, яка є найважливішою умовою збереження його здоров'я і життя. Проте наукові дослідження з даної проблеми практично відсутні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведений аналіз наукової літератури показав, що у вітчизняній психології безпека не була предметом самостійного психологічного дослідження. Українські науковці вивчали інформаційну безпеку, психологічні та психофізіологічні аспекти безпеки праці, життєдіяльності людини та особистої безпеки (В.М. Богуш (2005), М.Й. Варій (2007-2010), І.П. Пі-

стун (2000, 2003), Ю.В. Кіт (2000), М.К. Хобзей (2003), Г.В. Сілін (2003), П.С. Перепелиця (2001), Г.Г. Почепцов (2000, 2008), В.В. Рибалка (2001), Н. Семенів (2005), О.К. Юдін (2005) та ін.). Дослідженням цієї проблеми займалися, в основному, російські психологи, роботи яких були присвячені вивченню психологічної й інформаційної безпеки людини й суспільства (І.О. Баєва (2003), Г.В. Грачов (1998, 2003), Г.М. Зараковський (1997), Н.В. Кулікова (2004), В.Е. Лепський (2003), І.К. Мельник (1998), І.М. Панарін (1997, 2008), С.Ю. Решетіна (1995), С.К. Роцин (1995), Г.Л. Смолян (1997), В.А. Соснін (1995), Н.Л. Шликова (2005) й ін.), проблемі психологічного захисту особистості (Л.І. Єремєєва (2002), Р.А. Зачепицький (1999), Т.С. Кабаченко (2001), Т.І. Колеснікова (2002), О.М. Столяренко (2001, 2006) й ін.). Також вивченням психологічної безпеки особистості, пов'язаної з різними аспектами життєдіяльності та професійної діяльності людини, займалися закордонні вчені R. Abramovitz (2003), A. Edmondson (1999), H.-T. Chang (2001), A.T. Lee (2001), T. Leahy (2008), K. Sarafyan (2004), M. Seager (2006), P.M. Senge (2003), C. Willing (2008) та ін. Поняття безпеки досить широко використовувалося науковцями в контексті досліджень загальнотеоретичних та інших прикладних психологічних проблем (В.О. Бодров (2000, 2006), А.В. Брушлинський (1995, 1997), І.А. Бородін (2004), М.А. Котик (1987, 1989), С.М. Мамонтова (2001), Г.М. Нікіфоров (2003) тощо). Однак аналіз наукових публікацій вчених не дозволяє повною мірою розкрити сутність досліджуваної наукової категорії, але дає можливість представити багатоаспектні прояви психологічної безпеки людини, а також визначити підходи для її систематизації та дослідження.

Мета статті – на підставі аналізу сучасних наукових досліджень запропонувати концептуальний підхід для систематизації категорії психологічної безпеки людини.

Виклад основного матеріалу. Необхідно відзначити, що проблема психологічної безпеки як самостійної специфічної форми безпеки на сьогоднішній день не є загальноприйнятою для вітчизняної і зарубіжної психологічної науки. Проте нині склалися всі підстави для визнання даного явища. Для побудови структурних елементів системи психологічної безпеки людини ми розглянули роботи вітчизняних і зарубіжних авторів, у дослідженнях яких закладені ідеї, що дозволяють теоретично обґрунтувати значущість індивідуально-психологічних особливостей і особистісних характеристик людини у процесі формування і розвитку її психологічної безпеки [1-3].

Попередні власні дослідження [4-7] дозволили зробити висновок, що психологічна безпека людини являє собою складну багатофакторну категорію, яка визначає рівень захищеності психіки особистості, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, спроможність усувати виникаючі зовнішні та внутрішні загрози та можливість збереження на достатньо стійкому дієздатному рівні. Також було визначено, що психологічну безпеку людини доцільно розрізняти як сталу і перехідну, оскільки людина в кожен момент часу перебуває лише в одному стані, а їх зміна здійснюється, як правило, у проміжну, перехідну стадію; психічні процеси, стани і властивості особистості розмежовуються за ознакою динамічності.

ті (перші є найбільш рухливими, другі займають середнє положення, треті ж є найбільш стабільними).

Системне вивчення психологічної безпеки людини для здобуття структурної моделі (схеми) і аналізу, опису й експериментального дослідження показало, що вона є складним, цілісним, поліфункціональним і поліструктурним явищем. Такий розгляд дозволяє вважати психологічну безпеку людини об'єктом системного опису. З урахуванням положення принципів системного підходу ми представляємо психологічну безпеку як деяку якісно-своєрідну систему із властивими їй внутрішніми і зовнішніми зв'язками, з її специфічними закономірностями. Це означає, що психологічна безпека може розглядатися як безліч елементів, представлених психічними процесами, які знаходяться в певному зв'язку і взаємодії. ПБ є не суммативною, а цілісною системою, якій властиві кореляційні зв'язки, що включають координацію і субординацію елементів.

Розгляд психологічної безпеки людини як цілісної системи психічних процесів, результатом протікання яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відбитим характеристикам реальної дійсності, передбачає виявлення особливостей її системної детермінації, що, у свою чергу, визначає своєрідність системи на кожному конкретному етапі. Компоненти системи (психічні процеси, стани, ціннісні орієнтації тощо) можуть виступати як детермінанти її розвитку в цілому і виконувати на різних етапах формування психологічної безпеки підлеглу або провідну функції. Така реалізація системного підходу дозволяє представити психологічну безпеку як інтегральну спільність складних психічних утворень.

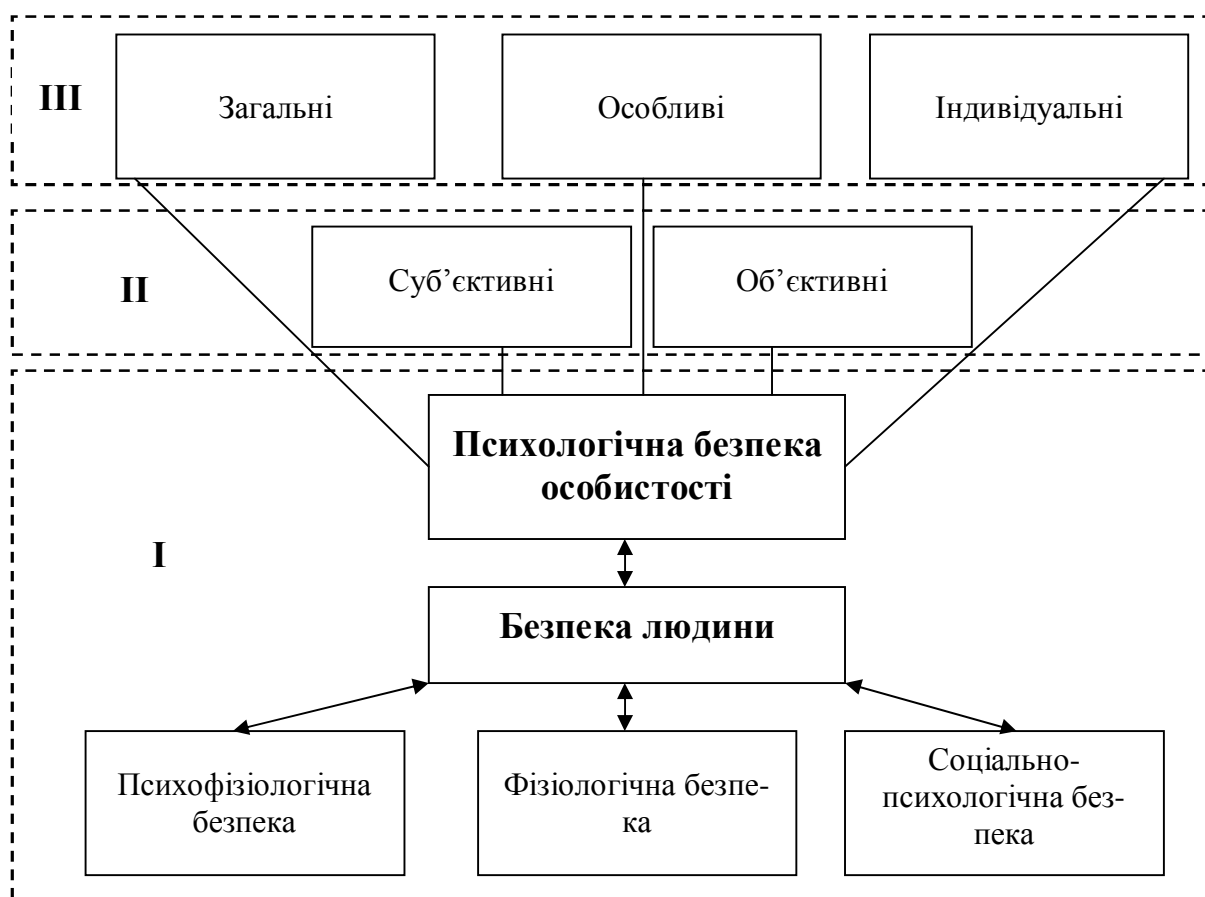
Розглядаючи людину як суб'єкта багаторівневої системи, нам необхідно вивчити не лише психічні прояви на різних рівнях, але і взаємозв'язки, що існують між ними, а також вплив зовнішніх умов по відношенню до суб'єкта. Виникаючі протиріччя між потребами, можливостями і ціннісними орієнтаціями суб'єкта і відбитими його свідомістю характеристиками середовища, у свою чергу, так само є взаємопов'язаними, неізолюваними один від одного, що дозволяє говорити про їх взаємовизначеність.

Основну роль у формуванні психологічної безпеки людини виконують регуляторні механізми, що відносяться до різних психологічних систем, включаючи діяльність, психічні стани, особистісні характеристики, а також зовнішні умови. Звідси виникла необхідність вивчення категорії психологічної безпеки як відкритої системи, для якої характерний стан рухливої рівноваги, що зберігає постійність структур за одночасної безперервної взаємодії всіх її компонентів. На відміну від полягання рівноваги в закритих системах, повністю детермінованого початковими умовами, відкрита система може досягати стану, який не залежить від її вихідних умов і визначається виключно параметрами системи.

Принципи системного підходу при вивченні ПБ людини можуть бути представлені наступним чином: ПБ розглядається як елемент загальної системи психологічного суб'єкта, що формується і розвивається, в той же час ПБ виступає як система з окремими проявами суб'єктності людини, що визначає її особливості.

У величезному переліку чинників, що впливають на психіку людини в різних умовах її життєдіяльності, співвідношення між ними в кожен момент складається діалектично. У зв'язку з цим виникає питання про міру у співвідношенні різних причин, чинників і умов, що впливають на ефективність міжсистемної взаємодії, а також виявленні такої комбінації внутрішніх і зовнішніх детермінант, які забезпечують цілісність, стійкість цієї взаємодії і, як результат, високий рівень психологічної безпеки.

Наступним завданням вивчення категорії психологічної безпеки людини було проведення структурного аналізу отриманих наукових даних та їх систематизація. В результаті нами було виявлено наступні основні взаємозв'язки характеристик ПБ людини, що виникають із самої природи об'єкта: багаторівневність, що співпадає з багаторівневністю організму людини, суб'єктивність – об'єктивність і міра узагальненості (загальні, особливі, індивідуальні). На базі кожного з них формувалася одна з трьох підструктур загальної структури ПБ людини (рис.).

Рис. Структурні елементи системи безпеки людини.

У розробленій нами моделі системи безпеки людини (рис.) перша ієрархічна підструктура утворена компонентами кожного з чотирьох основних рівнів (видів)

організації особистої безпеки людини: фізіологічного, психофізіологічного, психологічного і соціально-психологічного. Друга підструктура, координаційна, розкриває наявність у кожному виді безпеки людини суб'єктивної (переживання самої людини) і об'єктивної (дані дослідника або спостерігача) сторін. Третю підструктуру психологічної безпеки утворюють три групи характеристик: загальні, особливі та індивідуальні, які між собою взаємозв'язані і взаємовключені.

Розглядаючи перший (I), самий нижній, фізіологічний, рівень ієрархічної підструктури безпеки людини, необхідно відзначити, що він включає нейрофізіологічні характеристики, морфологічні і біохімічні зміни, порушення фізіологічних функцій; психофізіологічний рівень – вегетативні реакції, зміни психомоторики, сенсорики; психологічний рівень – зміни психічних функцій і психічних станів людини. Характеристики поведінки, діяльності і відношення людини в тому або іншому стані об'єднані на соціально-психологічному рівні.

У другій (II) підструктурі – власне психологічній безпеці людини – координаційній – відбувається подальше впорядкування характеристик їх компонентного складу за ознакою суб'єктивності – об'єктивності. Суб'єктивними можна вважати характеристики психічних явищ, що склалися у суб'єкта у процесі самостереження. Об'єктивні характеристики психічних явищ відбуваються в результаті зовнішнього, об'єктивного (прямого або непрямого) спостереження поведінки і діяльності людини.

Третя (III) підструктура психологічної безпеки людини упорядковує характеристики її компонентного складу у міру узагальненості: загальні, особливі, індивідуальні. Відомо, що одна з цілей будь-якого психологічного дослідження є розкриття індивідуальних, специфічних психологічних закономірностей об'єкту. При вивченні психологічної безпеки людини цієї мети можна досягти аналізом конкретних індивідуальних характеристик того або іншого суб'єкта.

Тепер перейдемо до розгляду структурних елементів власне ПБ особи, її третьої підструктури. Певна позиція людини по відношенню до самої себе, дійсності, що оточує її, побудови власного життєвого шляху передбачає певний рівень її психологічної безпеки, тому необхідно розглянути її складові для побудови моделі й опису феноменологічних проявів цього рівня. На сьогодні фахівці в галузі прикладної психології приділяють особливу увагу вивченню особистісних особливостей, які визначають індивідуальні поведінкові реакції, психічні стани, зрештою, особливості життєдіяльності суб'єкта. Вочевидь, що існує тісний взаємозв'язок особистісних властивостей, психічних станів і психологічної безпеки.

Проведений аналіз наукових публікацій показав, що психологічна безпека може належати до категорії, пов'язаної з активністю людини, її здібностями, готовністю до самореалізації та іншими індивідуально-психологічними й особистісними характеристиками. У тому випадку, коли людина втрачає узгодженість із собою, у неї виникає невпевненість у своїх силах, неясність життєвих цілей, відбувається «руйнування» її психологічної безпеки. Цей процес посилюватиметься з наростанням відчуття втрати сенсу життя. Якщо виникає нова ціннісна система з прогресивною формою регуляції і людина прагне зберегти дану життєдія-

льності, то з'являються різні види психологічного захисту, які створюють ілюзію внутрішньої цілісності. Проте в результаті функціонування захисних механізмів виникають психосоматичні і невротичні розлади, отже, психологічна безпека порушується. Таким чином, психологічну безпеку можна вважати умовою існування особистості як автономного суб'єкта, здатного до самостійної постановки цілей.

Надзвичайно важливою є роль ціннісних орієнтацій, що безпосередньо впливають на процес розвитку психологічної безпеки людини, які є одними із значущих психологічних характеристик зрілої особи. Підтвердженням даної тези є дослідження Б.Г. Ананьєва, який розглядає цінності і ціннісні утворення як базальні, «первинні» властивості особистості, що визначають мотиви поведінки, формують схильності і характер. Ціннісні орієнтації, будучи одними з центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної діяльності і в цій якості вони визначають мотивацію, справляючи істотний вплив на всі сторони її життєдіяльності. У кожної людини існує своя система цінностей, що має взаємозалежну ієрархічну структуру, яка може мінятися з віком, обставинами, особливостями професії тощо. Таким чином, психологічна безпека не може бути величиною абсолютною і постійною, відбувається зміна її рівня. Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість особистості, визначеність і послідовність поведінки, постійність взаємин людини із соціальним світом, іншими людьми, а отже, у значній мірі визначають і її психологічну безпеку.

Ціннісні орієнтації включають не лише оцінні думки людини відносно об'єктів, але і певний спосіб орієнтування, на основі якого формуються критерії ціннісного вибору. Вони утворюють систему внутрішніх переваг, для якої є властивою актуалізація об'єкта ціннісного вибору ситуації, де ціннісні утворення виступали б спонукачем психологічної діяльності. Такий підхід дозволяє розглядати взаємодію ціннісно-потребової сфери особи і процес формування її психологічної безпеки: рівень розвитку невідповідності умов діяльності, характеристик професійного середовища цінностям суб'єкта визначають особливості формування її психологічної безпеки, тобто ці протиріччя також будуть складовими психологічної безпеки людини.

Таким чином, стає ясною наявність регулятивної функції ціннісних орієнтацій людини у процесі формування її безпеки. Узагальнені стійкі уявлення людини про те, що відповідає її потребам, інтересам, намірам, цілям, планам, визначають і шляхи (способи) формування психологічно безпечного існування: суб'єкт буде прагнути здійснювати діяльність в тій сфері і в тому обсязі, наскільки це збереже його внутрішній спокій, дозволить йому розширити можливості, забезпечить необхідний для нього рівень особистісного розвитку.

Не можна також не враховувати і значення типологічних характеристик суб'єкта у процесі формування його безпеки. В цьому випадку для нас є важливими висновки Е.П. Ільїна, який обґрунтовує думку про вплив типологічних характеристик людини на ефективність і надійність її діяльності [8]. Він експериментально показав, що певне поєднання типологічних властивостей нервової системи зумовлює ряд особливостей, пов'язаних з надійністю діяльності людини: виник-

нення несприятливих емоційних станів, прояви вольових якостей і психомоторних здібностей. Автором було виявлено, що стійкість до несприятливих станів визначається комплексом особливостей прояву різних властивостей нервової системи. Одна і та сама типологічна особливість може забезпечити стійкість до одного стану і полегшити виникнення іншого стану. Наприклад, слабка нервова система, підвищуючи стійкість до монотонного чинника, є в той же час несприятливим чинником для екстремальних умов. При певному поєднанні з іншими типологічними особливостями особистості зі слабкою нервовою системою стають нестійкими до монотонного чинника, оскільки у них швидко розвивається стан психічного переисичення. Таким чином, деякі поєднання основних властивостей нервової системи, взаємозв'язки цих властивостей з особистісними характеристиками сприяють більш вираженому прояву ряду психічних функцій, які можна розглядати як значущі для формування, розвитку і збереження ПБ людини.

Висновки. Представлена модель психологічної безпеки людини є складним, цілісним, поліфункціональним і поліструктурним явищем, дає уявлення про три підструктури та їх взаємини в єдиній структурі особистої безпеки людини. Компоненти запропонованої системи ПБ (психічні процеси, стани, ціннісні орієнтації, типологічні характеристики тощо) можуть виступати як детермінанти її розвитку в цілому і виконувати на різних етапах формування психологічної безпеки підлеглу або провідну функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грачев Г. В. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита / Г. В. Грачев. – М. : Изд-во ПЕРСЭ, 2003. – 304 с.
2. Шлыкова Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.03 / Н. Л. Шлыкова. – М., 2004. – 335 с.
3. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / И. А. Баева. – М., 2003. – 386 с.
4. Приходько І. І. Гносеологія проблеми психологічної безпеки особистості в сучасних наукових дослідженнях / І. І. Приходько // Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності : теоретичні та прикладні аспекти : матеріали наук.-практ. конф. (24.04.2009 р.) – Х. : ХНУВС, 2009. – С. 183-188.
5. Приходько І. І. Феноменологія безпеки особистості у психологічних дослідженнях / І. І. Приходько // Вісник Національної академії оборони України : [зб. наук. праць]. – 2009. – № 3 (11). – С. 149–155.
6. Приходько І. І. Обґрунтування небезпек і загроз психологічній безпеці особистості / І. І. Приходько // Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ (серія: Психологія). – 2009. – № 1. – С. 37–48.
7. Приходько І. І. Психологічна безпека особистості: феноменологія, концептуалізація, методологія досліджень / І. І. Приходько // Психологічна безпека особового складу силових структур та персоналу екстремальних професій : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18.11.2009 р.) – Х. : Академія ВВ МВС України, 2009. – С. 106–110.

8. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 464 с.

УДК 159:331

Рядинська Є.М., асистент кафедри психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГІРНИЧОРЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ НА ПРИКЛАДІ РІЗНИХ КРАЇН

У статті розглядаються різні структури функціонування служб рятувальників провідних промислових країн, приведені структурні підрозділи служб рятувальників, а також зроблений порівняльний аналіз розвитку і функціонування служби рятувальника на прикладі різних країн.

У даній статті автор проаналізував і зіставив різні стадії розвитку психологічного забезпечення служби рятувальника України і Росії, запропонувавши комплекс заходів для психологічного супроводу діяльності фахівців державної воєнізованої служби рятувальника України.

Ключові слова: рятувальник, державна воєнізована служба рятувальника України, структура служби рятувальника, психологічне забезпечення, психологічний супровід діяльності фахівців державної воєнізованої служби рятувальника України.

В статье рассматриваются различные структуры функционирования горноспасательных служб ведущих промышленных стран, приведены структурные подразделения горноспасательных служб, а также сделан сравнительный анализ развития и функционирования горноспасательной службы на примере разных стран.

В данной статье автор проанализировал и сопоставил разные стадии развития психологического обеспечения горноспасательной службы Украины и России, предложив комплекс мероприятий для психологического сопровождения деятельности специалистов государственной военизированной горноспасательной службы Украины.

Ключевые слова: горноспасатель, государственная военизированная горноспасательная служба Украины, структура горноспасательной службы, психологическое обеспечение, психологическое сопровождение деятельности специалистов государственной военизированной горноспасательной службы Украины.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку суспільства характеризується збільшенням кількості травматизму в регіонах гірничодобувної промисловості України. На сьогодні в Україні і, зокрема, в Донбасі ведуться роботи з технічного переозброєння шахт, забезпечення гарантованого рівня безпеки шахтарів, посилення протипожежної безпеки шахт. Ряд цих проблем на шахті вирішує Державна воєнізована гірничорятувальна служба (ДВГРС).

Не дивлячись на те, що Донбас належить до чотирьох великих світових родовищ вугілля з запасами від 200 до 500 млрд. тон (в цю групу відносять також Нижньорейнсько-вестфальський (Німеччина), Печорський (Росія) та Ілінойський (США) басейни), до глибини 600 метрів всі запаси практично вироблені, а ті, що залишилися, знаходяться на великих глибинах. Як відомо, видобуток таких залежів дуже енерго- та трудомісткий, що значно відбивається на собівартості 1 тонни вугілля.

Вугільні шахти Донбасу за умовами залягання шарів є найбільш складними в порівнянні з іншими. Середня глибина розробки перевищує 700 м, а 33 шахти працюють на глибині 1000 - 1400 м. Близько 88% шахт газові, 60% - небезпечні за вибухами вугільного пилу, 53% - небезпечні за раптовими викидами і гірськими ударами, а 20% - за самозайманням вугілля. У цих умовах за обов'язком служби доводиться працювати гірничорятувальникам.

За минулі 10 років, у період з 1999 р. по 2009 р., у підземних виробленнях відбулося 42 вибухи газу й пилу, 90 спалахів метану, 1153 газодинамічні явища, 1057 завалів гірських вироблень, 567 підземних пожеж. За цей період загинуло 3628 осіб, у тому числі 1367 осіб - у результаті 200 аварій із груповим травматизмом.

Займаючи 10-те місце із видобутку вугілля серед провідних вуглевидобувних країн світу (80 млн. т), Україна за числом загиблих на шахтах уступає тільки Китаю, а на 1 млн. т видобутку вийшла на перше місце. Так, за 10 років у КНР у середньому за рік загинуло 5780 чіл. (Кд=4,25), в Україні - 306 (4,31), Індії - 242 (0,66), Росії - 190 (0,73), КНДР - 132 (1,45), ПАР - 57 (0,25), в Польщі - 52 (0,38), США - 32 (0,02), ФРН - 14 (0,06), Австралії - 2 (0,006).

Поряд з погіршенням гірничо-геологічних умов, стану шахтного фонду у вугільній галузі з'явився цілий ряд негативних тенденцій, серед яких недостатній рівень кваліфікації фахівців-гірничорятувальників, від професіоналізму яких залежить людське життя.

Досвід діяльності служб надзвичайних ситуацій, і, зокрема, ДВГРС, показує, що на сьогоднішній день *актуальною є проблема* формування належної професійної й психологічної готовності фахівців-гірничорятувальників до дій в екстремальних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні практично не існує досліджень із проблем специфіки діяльності гірничорятувальників, їх основних видів діяльності в межах ДВГРС України, психологічної підготовки гірничорятувальників до служби; недостатньо інформації в науковій літературі про психологічний відбір до ДВГРС, не визначена проблема психологічного супроводження діяльності гірничорятувальників. Ті нормативні документи, що існують в законодавчій базі ДВГРС, а саме «Положение о профессиональном отборе и специальных тренировках респираторщиков и командиров Государственной военизированной горноспасательной службы: Утв. Минуглепромом Украины 12.02.1996», визначають тільки професійний відбір до служби, регламентуючи вимоги до стану здоров'я гірничорятувальників при прийомі на роботу; наведені методики визначення функціональних можливостей організму, комплекси вправ професійної, теплової та фізичної підготовки для підвищення працездатності в особливо складних та небезпечних умовах при ліквідації аварій на вугільних шахтах (психофізіологічний відбір).

Психологічний відбір у цьому положенні висвітлений значно меншими методами та методиками (Опитувальники Г.Айзенка та Дж. Тейлор, методика «Кільця Ландольта»). Тому ми не можемо стверджувати, що психологічний відбір до ДВГРС здійснюється в повному обсязі.

Метою статті є визначення структури розвитку та функціонування гірничорятувальної служби України та проведення порівняльного аналізу із гірничорятувальними службами інших країн, а також співставлення існуючого психологічного забезпечення фахівців-гірничорятувальників різних країн (України та Росії).

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб визначити, яке місце займає Державна воєнізована гірничорятувальна служба в промисловому комплексі країни, перш за все необхідно встановити етапи її розвитку. Це значно допомагає керівництву організації здійснювати управління, а також прогнозувати зміну методів діяльності з метою отримання найкращих результатів.

Державна воєнізована гірничорятувальна служба України (ДВГРС) - це організація воєнізованого типу, її організаційні закони та правила наведені в Положенні про воєнізований гірничорятувальний загін ВГРЧ Донбасу Держвуглепрому України. Ці правила мають обов'язково виконуватися кожним працівником. Така суворість зумовлена, перш за все, специфікою функціонування ДВГРС. Від узгодженості дій працівників, дисципліни й швидкості реагування в екстремальних умовах залежить найбільша цінність – життя та здоров'я людей. Кожний працівник під час прийняття на роботу має вивчити правила організації та обов'язково виконувати її Положення.

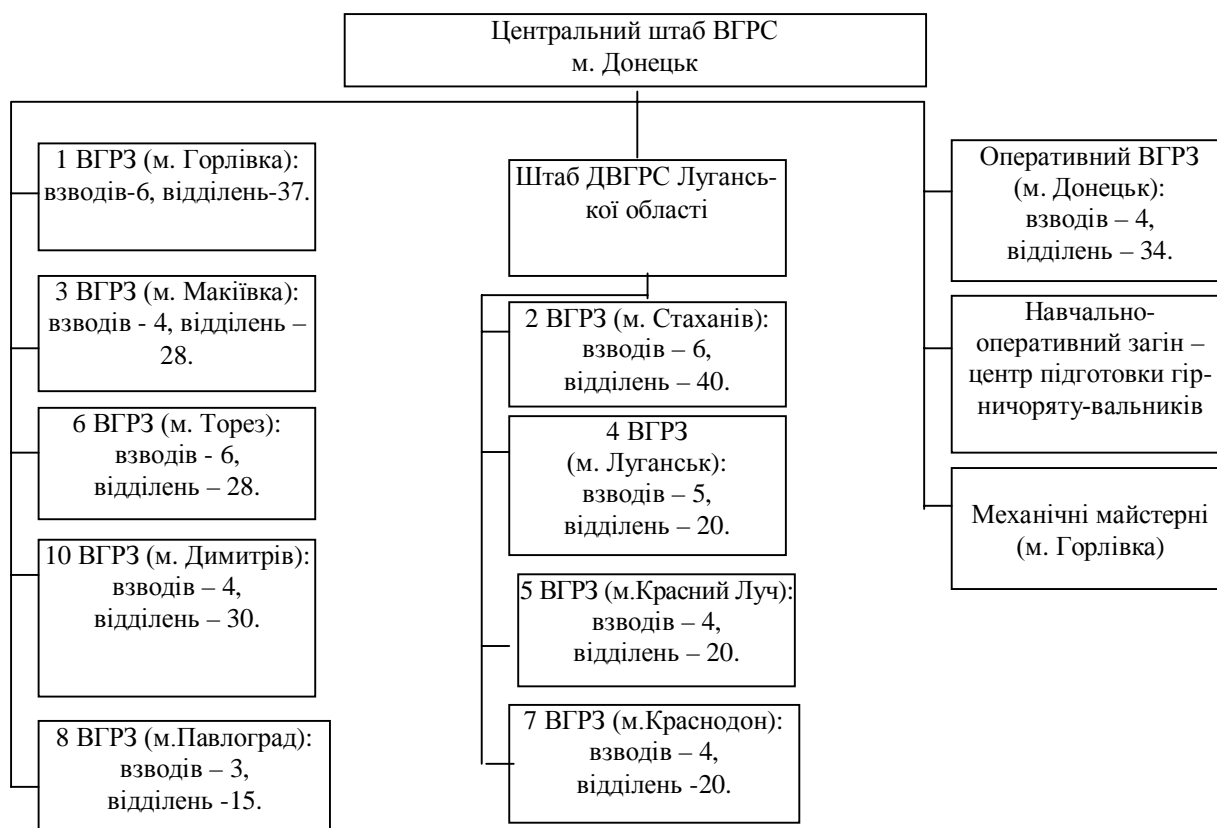
Предметом діяльності ДВГРС є виконання робіт, пов'язаних із рятуванням людей після аварій в шахтах, із гасінням підземних пожеж, із ліквідацією наслідків вибухів, раптових викидів вугілля й газу, виконанням інших спеціальних і технічних робіт, що пов'язані з використанням засобів захисту органів дихання та спеціального спорядження на підприємствах, що обслуговуються.

До складу ДВГРС України належать: гірничорятувальні загони, пункти, підрозділи профілактичної депресійної та медичної служби; газоаналітичні лабораторії та канатно-випробувальні станції; навчальний загін – центр підготовки рядового та командного складу; ремонтно-механічні майстерні; штаби областей і Центральний штаб ДВГРС.

Керівним органом організації ДВГРС України є Центральний штаб, що знаходиться у м. Донецьку. Йому підпорядковані 57 гірничорятувальних загонів та 179 відділень. Також під керівництвом центрального штабу знаходиться навчальний загін (центр підготовки гірничорятувальників), механічні майстерні, житлово-комунальна служба, а також Луганський штаб.

Кожний гірничорятувальний загін має в своєму складі додаткові загони – це наступний (нижчий) рівень організаційної структури. Крім обов'язкового оперативного загону у місті, де розташований відповідний загін, кожний загін має від двох до п'яти загонів у сусідніх містах.

Особовий склад ДВГРС поділяється на воєнізований і вільнонайманий; у свою чергу воєнізовані підрозділи та служби поділяються на оперативні (ті, що безпосередньо організують і виконують аварійно-рятувальні роботи) й неоперативні.

Рис.1. Структура Державної воєнізованої гірничорятувальної служби у вугільній промисловості України.

Наказом начальника ДВГРС у лютому 1993 р. був створений центр підготовки гірничорятувальників (ЦПГ) на базі навчально-оперативного загону. Перед центром встановлені широкі завдання – удосконалення професійної підготовки фахівців-гірничорятувальників. Центр має 2 основних відділення: з підготовки гірничорятувальників, що здійснює підвищення кваліфікації командирів і фахівців ДВГРС (післядипломна освіта), базову підготовку командирів першого року служби, резерву на заміщення посад та відділення з підготовки інженерно-технічних робітників шахт – керівників ліквідації аварій, а також відповідальних за складання планів ліквідації. Але ж психологічна підготовка фахівців-гірничорятувальників належним чином ніколи не здійснювалась.

Структура гірничорятувальної служби Росії відрізняється від української тим, що гірничорятувальна служб Росії підпорядкована МНС, а в Україні ДВГРС є окремим структурним підрозділом Мінвуглепрому України.

Державна воєнізована гірничорятувальна служба України центрального штабу має наступну структуру:

Такий вигляд має структура Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України.

Знаючи структуру гірничорятувальної служби України, ми можемо розглянути та провести порівняльний аналіз розвитку та функціонування структур гірничорятувальних служб різних країн.

Однією з розвинутих промислових вугільних країн є Австралія. Гірничорятувальна служба Австралії має наступну структуру:

Рис. 2. Структура гірничорятувальної служби Австралії.

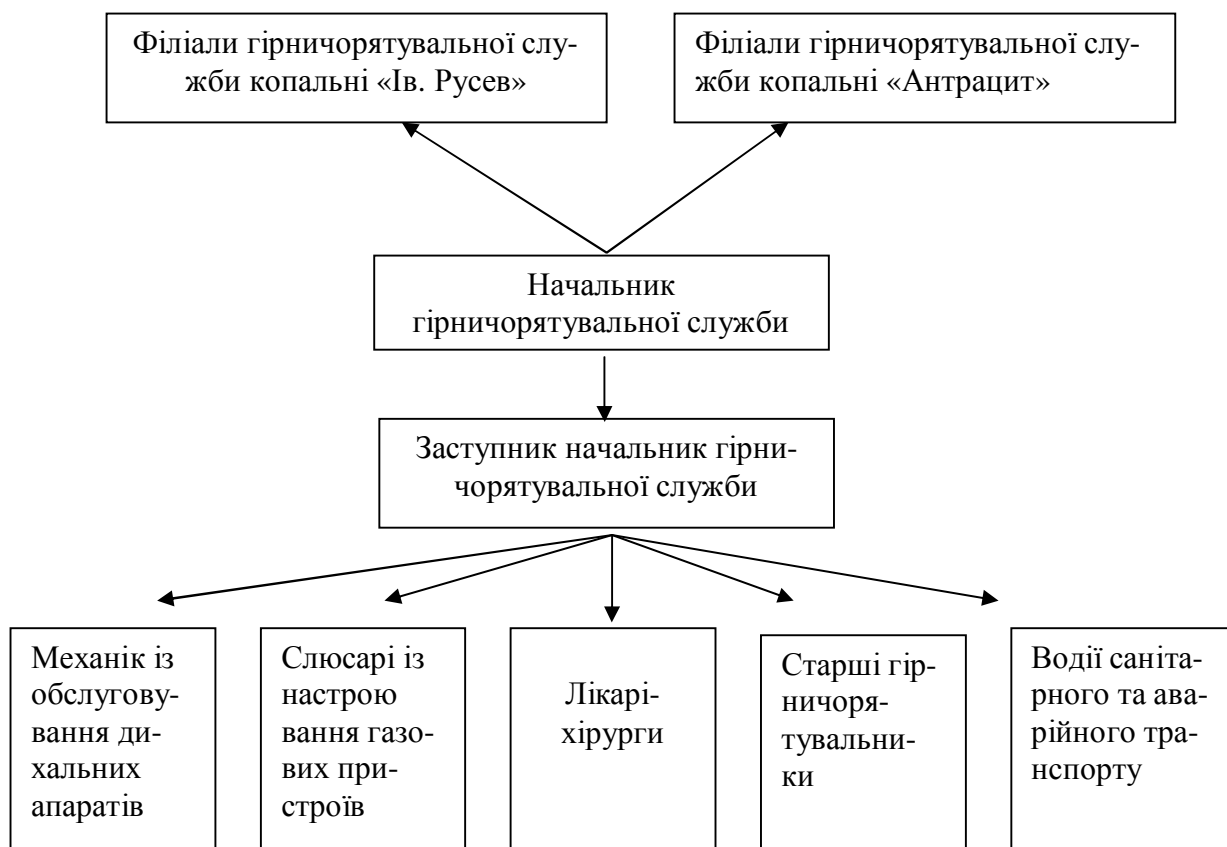
Ми можемо констатувати, що гірничорятувальний відділ кожної шахти підпорядкований гірничорятувальній станції. Гірничорятувальна справа організована в Австралії на основі добровільних команд із робітників. Тільки на окремих великих шахтах створені гірничорятувальні пункти із 5-6 професійних гірничорятувальників, які здійснюють перевірку кисневих респіраторів для добровільних команд. В деяких кам'яновугільних басейнах є професійні центральні гірничорятувальні станції з невеликим штатом, завдання яких - навчання роботі у респіраторах членів добровільних команд шахт та надання їм допомоги в разі виникнення аварії.

На сьогодні особистий склад гірничорятувальної служби Болгарії складається з начальника та його заступника, механіка із обслуговування дихальних апаратів, слюсарів із настроювання та догляду за пристроями автоматичного газового захисту, лікарів-хірургів, старших гірничорятувальників, водіїв санітарного й аварійного транспорту. Функціонують також 2 філії служби – на копальні «Ів. Русев» та на шахті “Антрацит”. Гірничорятувальна служба Болгарії бере участь в діяльності Об'єднаної гірничорятувальної служби країн – членів СЕВ, - це накладає високу відповідальність та передбачає перспективи подальшого розвитку матеріально-технічної й навчально-тренувальної бази.

Для проведення рятувальних робіт в шахтах Великої Британії існує нецентралізована служба, що охоплює 6 небезпечних районів. Ці райони мають 12 родовищ, які об'єднує Національна рада із вугілля. Кожний район має до 6 рятівних станцій. Згідно зі зв'язками між станціями, вугільними районами та Національною радою із вугілля, в Британії розрізняють станції двох типів:

- станції, які укомплектовані чотирма офіцерами з постійним складом із 14 гірничорятувальників;
- станції, які складаються з чотирьох офіцерів і двох бригадирів, що проводять інструктування людей, котрі періодично залучаються до рятівних робіт.

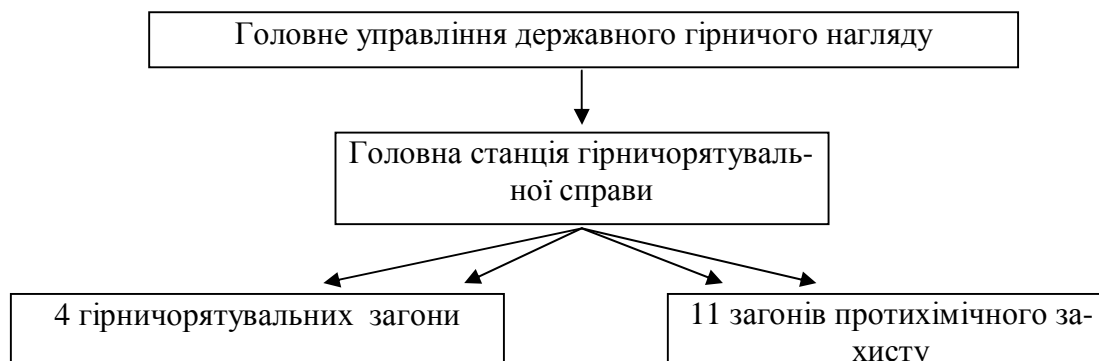
Всього в Британії існує 13 станцій першого і 12 станцій другого типу, що включають близько 2,5 тисяч чоловік, які періодично ліквідують аварії та їх наслідки.

Рис. 3. Структура гірничорятувальної служби Болгарії.

Німеччина є основним вугільним постачальником в західній Європі. В Німеччині діють 5 головних гірничорятувальних станцій, розмір та оснащення яких відповідає особливостям районів, які вони обслуговують. Це станція Рурського басейну в Єсені, станція Саарського басейну в Фрідрихстале, станція Ахенського округу в Ахені, станція в Клаусталь-Целерфельді, станція в Хоєнпайсенберзі. Найбільшою з них є Головна гірничорятувальна станція в Єсені.

Загальна структура гірничорятувальної служби Німеччини наведена на рис. 4.

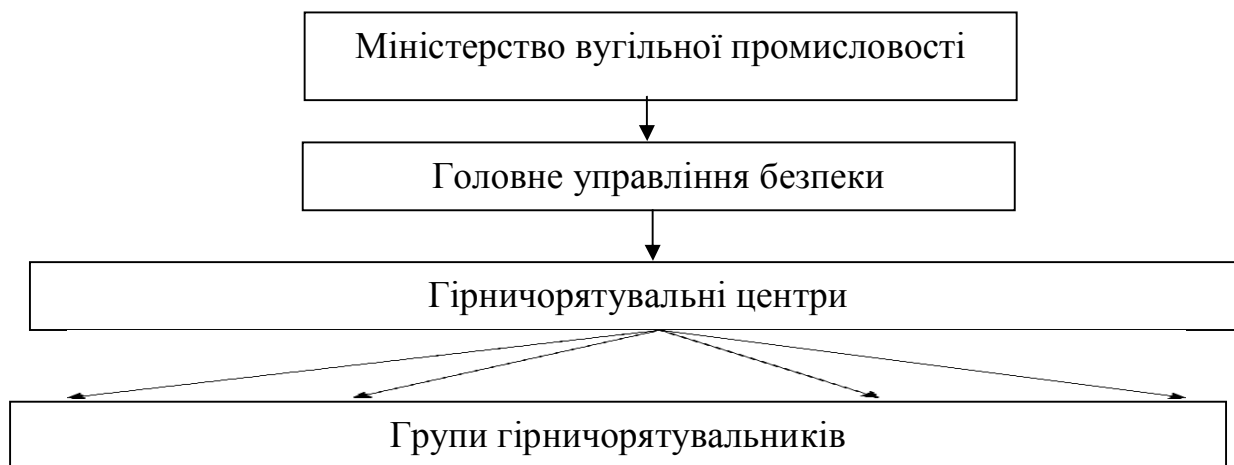

Рис. 4. Структура гірничорятувальної служби Німеччини.

Китайська вугільна промисловість відрізняється високим рівнем аварійності. Тільки у 2009 році, за даними Державного управління із безпеки шахт КНР, під землею загинули 2631 шахтарів.

Згідно зі структурою гірничорятувальної служби Китаю, що наведена на рис. 5, міністерству вугільної промисловості Китаю підпорядковані гірничорятувальні центри, які знаходяться в кожному вугільному басейні. Ці центри об'єднують групи гірничорятувальників, які розташовані в кожному невеликому басейні чи на кожній шахті.

Рис. 5. Структура гірничорятувальної служби Китаю.

До складу групи належать: керівник групи, техніки та робітники (респіраторники). Всього у вугільній галузі Китаю налічується 15000 гірничорятувальників, 4300 техніків і керівників, а також 10700 робітників.

Вугільна промисловість США є великим виробником вугілля, обсяг добутку на сьогодні складає 1млрд. 100 тисяч тон за рік. Рівень зайнятості скоротився при цьому з 230 тис. чол. до 110 тис. чол. у зв'язку з автоматизацією виробництва.

Вугільна промисловість США не є єдиним цілим. Кілька тисяч шахт, розрізів, збагачувальних фабрик, ремонтних майстерень належать більш ніж 3000 приватним компаніям, що є або самостійними, або входять до складу великих міжгалузевих концернів на правах дочірніх компаній. Найбільші вугледобувні шахти - це Вайомінг, Західна Вірджинія, Кентуккі, Пенсильванія.

Оскільки у вугільній промисловості США діють, в основному, приватні компанії, пряме централізоване державне управління відсутнє. В той же час інтереси підприємств вугільної промисловості у взаємовідносинах з федеральним урядом представляють Національна вугільна асоціація й Американський гірничий конгрес.

Державна гірничорятувальна служба США складається з двох груп гірничорятувальників, 17 центральних гірничорятувальних станцій або так званих "Станцій безпеки", що знаходяться в основних вугільних басейнах країни, в тому числі й на Алясці.

До прибуття персоналу цих станцій на шахту для проведення робіт щодо рятування людей, яких застала аварія, проводять добровільні гірничорятувальники із складу робітників та нагляду (3-7 чол. на контрактній основі), що є на кожній шахті.

Під час аварії гірничорятувальники збираються на командному пункті, отримують оперативне завдання й спускаються у шахту. Вони так само, як і професіонали, проходять одноденну перепідготовку, в цей день компанія виплачує їм середній заробіток.

Центральні гірничорятувальні станції знаходяться у відомстві Управління із спостереження за здійсненням закону із техніки безпеки в гірничий промисловості, яке залишається в рамках Міністерства внутрішніх справ країни.

У Росії є обов'язковим гірничорятувальне обслуговування кожної діючої шахти, інших підприємств з видобутку і переробки вугілля, яке є нормою безпеки та направлено на здійснення екстрених і невідкладних заходів щодо порятунку людей, гасіння пожеж, ліквідації наслідків вибухів, раптових викидів вугілля і газу, обвалів гірських порід та виконання інших робіт, що вимагають застосування засобів захисту органів дихання і спеціального спорядження, виконання профілактичних робіт.

З цією метою створено професійне гірничорятувальне формування - державні воєнізовані гірничорятувальні частини вугільної промисловості Мінпаливенерго РФ, очолювані Центральним штабом воєнізованих гірничорятувальних частин (ВГРЧ ЦШ), до структури якого входять оперативні підрозділи:

- окремі воєнізовані гірничорятувальні загони (ОВДП), окремі взводи (ОВГРВ), взводи (ВГРВ), пункти (ВГРП), а також служби забезпечення - реанімаційно-протишокові групи (РПГ), газоаналітичні лабораторії (ГАЛ);
- групи повітряно-депресійних зйомок (ДГС), цехи і майстерні з виробництва та ремонту гірничорятувального обладнання, гірничорятувальний науковий центр, заводи та ін.

Для ліквідації аварій у початковий період, порятунку людей і надання їм допомоги до прибуття ВГРЧ на підприємствах з видобутку та переробки вугілля створюються спеціальні формування з гірників та інженерно-технічних працівників - допоміжні гірничорятувальні служби (ВГС), що складаються з дільничних гірничорятувальних команд (УГК).

Центральний штаб ВГРЧ (ЦШ ВГРЧ) керує всіма напрямками діяльності гірничорятувального формування, підпорядковується безпосередньо Мінпаливенерго РФ і здійснює діяльність відповідно до статуту.

Окремий воєнізований гірничорятувальний загін (ОВГЗ) басейну, вугільного регіону складається з трьох і більше гірничорятувальних взводів і забезпечує виконання на обслуговуваних об'єктах всього комплексу гірничорятувальних, профілактичних та інших інженерно-технічних робіт.

Окремий загін підпорядковується безпосередньо центральному штабу ВГРЧ вугільної промисловості і здійснює свою діяльність відповідно до статуту.

Гірничорятувальний загін може мати у своєму складі реанімаційно-протишокові групи, лабораторії для виконання аналізів проб шахтного повітря,

механічні майстерні з ремонту та налагодження гірничорятувального і шахтного пожежного обладнання, навчальні взводи для навчання рядового і молодшого командного складу, депресійно-газову службу, водолазну службу (при необхідності), інші інженерні підрозділи.

Державна воєнізована гірничорятувальна служба України відрізняється від російської тим, що психологічне супроводження фахівців-гірничорятувальників України належним чином ще не розроблено. Постанову про створення та організацію психологічної служби у ДВГРС України було підписано у березні 2009 р., але ж і досі в цьому напрямку практично нічого не зроблено.

Психологічне супроводження діяльності фахівців-гірничорятувальників у Росії розвинене краще, ніж на Україні. Психологи, психотерапевти, лікарі, які володіють передовими високоефективними психологічними та медичними технологіями, беруть участь у реалізації програм та технологій психологічного, медичного та психофізіологічного супроводження гірничорятувальників Росії.

У Росії в систему психологічного супроводження включений склад таких важливих компонентів, як: урахування психофізіологічних факторів та умов діяльності, організація моніторингу здоров'я гірничорятувальників, інтеграція психологічних та психотерапевтичних заходів

Організація психологічного супроводження діяльності гірничорятувальників Росії дозволяє забезпечити подальше удосконалення системи психологічного забезпечення цієї служби в цілому. Психологічна допомога максимально наближена до гірничорятувальника, за рахунок цього збільшується ефективність основних видів психологічного забезпечення: профвідбір, моніторинг психічних станів та облік професійного навантаження, реабілітація гірничорятувальників, своєчасне виявлення та корекція виникаючих психофізіологічних та психологічних порушень.

Висновки. Реструктуризація вугільної галузі, що проводиться в Україні, повинна створювати умови для збереження й удосконалення єдиного життєздатного комплексу гірничорятувальної служби Мінвуглепрому України.

Проведений порівняльний аналіз дає можливість припустити, що в наступні роки завантаженість оперативних підрозділів гірничорятувальної служби України на ліквідації аварій не знизиться, але набуде певних нових особливостей. Разом з тим реструктуризація вугільної промисловості вимагатиме й певної реорганізації в структурі ДВГРС. Її доцільно здійснити в два етапи:

1. Перший етап (підготовчий) - зі збереженням існуючої дислокації та диспозиції, з уточненням додаткових завдань і обсягів робіт на шахтах, що закриваються.

2. Другий етап – уточнення функцій і завдань ДВГРС, виходячи із змін, що відбулися у вугільній галузі, і можливого розширення діяльності структурних підрозділів в територіальному та галузевому аспектах.

Суттєва зміна структури організації в найближчі роки недоцільна, але певні зміни просто необхідні і найважливіші з них – організація психологічної служби в ДВГРС та психологічне забезпечення діяльності гірничорятувальників.

Психологічне супроводження діяльності фахівців державної гірничорятувальної служби України повинне мати комплекс заходів психологічного забезпечення, який включає:

- професійний психологічний відбір з урахуванням діяльності в особливих умовах;
- професіографічний аналіз діяльності (розробка професіограми, психограми, обґрунтування комплексу професійно важливих якостей гірничорятувальника);
- організацію психологічного забезпечення аварійно-рятувальних робіт на різних етапах професійної діяльності гірничорятувальників (повсякденні умови, режим «очікування», підготовка до участі у ліквідації аварії, «етап реадаптації» («виходу» та реабілітації);
- оцінку особливостей та проявів психічної дезадаптації гірничорятувальників та її психологічну і психотерапевтичну корекцію, включаючи профілактику синдрому посттравматичних порушень та відновлення професійної працездатності.

Незважаючи на значне зниження видобування вугілля, аварійність на шахтах Донбасу залишається високою. Вона зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, що характерні для кризового стану вугільної промисловості України. Державна воєнізована гірничорятувальна служба зберегла свою боєготовність на достатньо високому рівні в умовах незадовільного матеріально-технічного та психологічного забезпечення діяльності. Гірничорятувальники України неодноразово проявляли свої найкращі якості, беручи участь в ліквідації складних аварій на підприємствах інших галузей промисловості, а також в ліквідації наслідків стихійних лих нашої та інших країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснов В. Н. Современные подходы психиатрической помощи и реабилитации лиц опасных профессий, нуждающихся в психолого-психиатрической поддержке / В. Н. Краснов, В. П. Коханов, И. В. Щербинин // Вестн. восстановит. медицины. – 2002. – № 2. – С. 9–13.
2. Положение об оперативном военизированном горноспасательном отряде ВГСЧ Донбасса Госуглепрома Украины от 12.11.91.
3. Производственные работы в горноспасательной службе / С. Н. Смоланов, Л. И. Кукоба, В. Д. Михайловский. – Донецк, Уголь Украины, декабрь, 2000.
4. Положение об организации горноспасательной службы Германии / Перевод. – Глюкауф Фэрлаг Гмбх. – Эссен, 1989. – 31 с.
5. Рыбников В. Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности специалистов экстремального профиля / В. Ю. Рыбников. – СПб. : С.-Петербур. ун-т МВД, 2000. – 205 с.
6. Саховалер А. Ю. Экономика и перспективы развития угольной промышленности стран Европейского экономического сообщества / А. Ю. Саховалер. – М. : Обзор / ЦНИЭИуголь, 1984. - 89 с.

*Сафін О.Д., д. психол. н., професор кафедри військової психології та педагогіки
Військового інституту КНУ ім. Тараса Шевченка*

ЛЮДСЬКИЙ ЧИННИК В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРАЦІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті на основі комплексного багатовимірно-функціонального підходу викладені результати дослідження властивостей темпераменту, акцентуації характеру, ініціативності особи фахівців небезпечних професій і особливостей міжособистісних стосунків з точки зору специфіки впливів різних рівнів індивідуальності на стиль і успішність їх професійної діяльності.

Ключові слова: фахівці небезпечних професій, індивідуальність, успішність професійної діяльності.

В статті на основі комплексного багатовимірно-функціонального підходу викладені результати дослідження властивостей темпераменту, акцентуації характеру, ініціативності особи фахівців небезпечних професій і особливостей міжособистісних стосунків з точки зору специфіки впливів різних рівнів індивідуальності на стиль і успішність їх професійної діяльності.

Ключевые слова: специалисты опасных профессий, индивидуальность, успешность профессиональной деятельности.

Постановка проблеми. Проблеми, пов'язані з людським чинником, зумовлені тим, що з підвищенням складності систем управління різними технологічними процесами і технічними системами фізичне навантаження на людину падає, а психологічне – зростає. Під людським чинником слід розуміти сукупність як індивідуальних, так і притаманних професійному контингенту в цілому якостей і властивостей, які проявляються при взаємодії з технікою (озброєнням) і визначають його надійність і ефективність.

У результаті зусиль вчених-психологів було визначено провідні властивості психіки, розвиток яких забезпечує успішність дій [1-7 та ін.]. До них належать оперативне мислення й антиципаційні реакції, здатність до сполучених дій, до одночасного виконання рівномотивованих завдань.

Автоматизми, рефлексії, інстинкти, безумовно, потрібні фахівцеві екстремального профілю. Але також важливим є його внутрішній світ, тобто спроможність і можливість діяти в особливих умовах, де він набуває інших властивостей особистості, іншої етики, де особливий дух підтримує його «крила», розкріпачує глибинні можливості і творчі потенції, роблячи творцем своєї долі. У цей час розвивається професіогенетичний підхід, що базується на вивченні закономірностей соціального і психічного розвитку особистості у процесі її професіоналізації і на розробці психологічних рекомендацій з управління цим процесом. У рамках вказаного підходу розглядаються питання функціональної надійності людини, психічної регуляції у міжособистісній взаємодії і психічного образу в регуляції професійної діяльності.

Психологічний аналіз надійності фахівця в особливих умовах діяльності дає змогу стверджувати, що помилкові дії людини нерідко зумовлені не ступенем її підготовленості або особистими якостями, а невідповідністю засобів відображення інформації, конструкції і розміщення органів управління технічним засобам психофізіологічними можливостям цього фахівця; недостатнім урахуванням психічних і психофізіологічних закономірностей сприйняття, мислення і реагування людей. Іншими словами, недостатню надійність діяльності фахівця екстремального профілю фактично «було закладено» вже при проектуванні і створенні самої техніки. Цей найважливіший висновок військових психологів став початком принципово нового системного підходу до підвищення ефективності й безпеки експлуатації військової техніки й озброєння.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для забезпечення надійності людського чинника потрібно із системних позицій побачити цілісну індивідуальність професіонала, її різномірні характеристики та їхній вплив на діяльність у рамках ризиконебезпечної професії. Ми будемо розглядати темпераментальний, характерологічний, соціально-психологічний і діяльнісний рівні індивідуальності. Різні її аспекти по-різному визначають особливості професійної діяльності фахівця екстремального профілю. Загальний психоенергетичний потенціал психічної активності та емоційності будь-якої людини, у тому числі й представника ризиконебезпечної професії, по-перше, розподіляється за сферами життєдіяльності (психомоторна, інтелектуальна, комунікативна); по-друге, регулюється за ступенем довільності - мимовільності поведінки, а також за зовнішньою або внутрішньою локалізацією психічної активності суб'єкта [8]. Темперамент містить у собі три базових компоненти і відповідні властивості, які належать до активності, емоційності і саморегуляції. Активаційно-ергічний компонент проявляється у таких властивостях темпераменту, як ергічність – аергічність, пластичність - ригідність. Емоційно-афективний компонент виражається у домінуючих емоціях (стенічності - астенічності), а також в емоційній чутливості й реактивності. Регуляторно-селективний компонент темпераменту здійснює внутрішню або зовнішню спрямованість психічної активності (інтроверсія - екстраверсія), а також визначає ступінь довільності - мимовільності у регуляції поведінки (рефлексивність - імпульсивність).

Такі полярні властивості, як ергічність - аергічність, пластичність - ригідність, стенічність - астенічність проявляються у трьох сферах життєдіяльності людини: психомоторній, інтелектуальній та комунікативній. До регуляторно-селективного компонента входять властивості інтроверсії - екстраверсії, імпульсивності - рефлексивності.

У вітчизняній психології було висловлено ряд конструктивних ідей про багатомірну будову рис характеру [9-12], які містять у собі як особистісні, так і індивідуальні ознаки. Іншими словами, характерологічний контур перетинається, з одного боку, з особистісними якостями, з іншого боку – з індивідними, темпераментними властивостями. Вони наповнюють його своїми якісними й кількісними складовими і визначають своєрідність психологічного змісту рис характеру як

сполучної ланки. Викладені вище міркування стали основою розробки системної моделі вивчення рис характеру О.І. Крупнова, у рамках якої особливий інтерес представляє ініціативність, що розуміється нами як системна якість особистості, яка включає мотиваційно-сміслові і регуляторно-динамічні складові, що забезпечують стан готовності і сталість прагнень до процесу ініціації в умовах подолання небезпеки. Зазначені компоненти та їх змінні складають психологічну структуру ініціативності, а їхні відносини і взаємозв'язки фіксують індивідуально-якісну специфіку її проявів на рівні особистості.

Мета статті – на основі комплексного багатомірно-функціонального підходу до дослідження властивостей темпераменту, акцентуацій характеру, ініціативності особистості фахівців ризиконебезпечних професій та особливостей міжособистісних відносин виявити специфіку впливів різних рівнів індивідуальності на стиль та успішність їхньої професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Зв'язки психодинамічних особливостей і регуляторно-динамічних ознак ініціативності особистості в особливих умовах діяльності виявили, що її прояву у цілому сприяють висока активність особистості, пластичність, гнучкість у перебудові навичок і засвоєнні вмій, швидкість переключення уваги і перебудови з одного виду діяльності на інший, стійкість, тобто позитивна емоційність, стійкість людини до різного роду психоемоційних навантажень. Ці властивості допомагають реалізуватися особистісно- і соціально значущим цілям, тобто така людина спрямована на зміцнення і підтримання свого здоров'я [6], на покращення співробітництва між людьми [4], на досягнення успіху у різних видах діяльності [1; 3]. Висока загальна активність темпераменту, таким чином, сприяє прояву енергійності у діях і вчинках людини й позитивному емоційному фону у настрої.

Спрямованість психічної активності назовні (тобто екстернальність) у регуляції ініціативності фахівця екстремального профілю тісно пов'язана з агармонічними змінними темпераменту, включаючи емоційну чутливість, тобто фахівець повільніше включається у діяльність, надає перевагу завданням, які не пов'язані з великим розумовим навантаженням, має достатньо вузьке коло спілкування, і навпаки. Іншими словами, виразність агармонічних змінних компонентів темпераменту (аергічності, ригідності та астенічності) веде до посилення зовнішнього контролю у регуляції ініціативних дій фахівців екстремального профілю, до перекладання відповідальності у складних ситуаціях на обставини або іншу людину. Підвищення рівня внутрішнього контролю (або відповідальності за чинені дії) супроводжується позитивним емоційним фоном настрою при ухваленні рішення, тобто коли фахівець пишається тим, що досяг успіху у випадку адекватного ухвалення рішення, відчуває приплив сил від вдало вирішеної проблемної ситуації, перебуває у постійній готовності до вирішення інтелектуальних проблем і може піти на ризик в ухваленні рішення. З інтернальністю в ініціативних проявах (тобто схильністю вважати, що ініціатива залежить лише від власних можливостей) пов'язані стійкі емоції в інтелектуальній сфері людини. Виходить, чим більше подобається фахівцеві екстремального профілю інтелектуальна діяльність, тим бі-

льше він схильний проявляти внутрішній контроль у своїх починаннях та ініціативних діях.

Гармонійні змінні темпераменту (тобто активність, гнучкість, життєрадісність) стимулюють цілепокладання в ініціативних проявах. Агармонійні складові компонента загальної активності (пасивність і ригідність, традиційність, стійкість навичок і способів вирішення інтелектуальних завдань) сприяють прояву аенергичності, тобто відсутності ініціативи. Так, відсутність активності у діях, інтелектуальній енергійності або активності у спілкуванні при діагностичному обстеженні фахівця екстремального профілю буде свідчити про низький ступінь виразності ініціативності або про відсутність проявів даної якості. Це може бути пов'язане з тим, що людина є «важкою на підйом» у цілому. Виразність емоційного компонента темпераменту (емоційної чутливості й реактивності) і спрямованості психічної активності назовні або усередину себе буде свідчити про високу позитивну емоційність у прояві почуттів. Іншими словами, емоції радості і задоволення при виконанні якоїсь справи або починаннях регулюються чутливістю і вразливістю людини, здатністю відреагувати на нестандартну ситуацію і неможливістю зберегти спокій при виникненні неприємностей.

Прямі зв'язки регуляторно-динамічних компонентів ініціативності з аергічністю, ригідністю та астеничністю свідчать про високий ступінь наявності негативних емоцій і переживань у прояві ініціативності. Наприклад, якщо людина вважає, що від неї нічого не залежить, вона просто виконує свої функції відповідно до технології. Домінанта її діяльності буде стійкою, малорухомою, стереотипною, без присутності енергії і зі зниженим фоном настрою. При цьому даний фахівець може відчувати деяку тривожність, пов'язану з виконанням функції контролю за ситуацією, а не активного управління довіреною йому технікою чи озброєнням. Вище вказане стосується основних закономірностей, встановлених щодо регуляторно-динамічного компонента ініціативності: ініціативність дає можливість фахівцеві екстремального профілю досягати у своїй діяльності певних цілей, проявляється на найбільш завантажених і відповідальних етапах професійної діяльності у рамках встановлених процедур і функціональних обов'язків.

Розгляд зв'язку властивостей темпераменту і продуктивно-сміслових характеристик ініціативності фахівців екстремального профілю показав, що активність, гнучкість, позитивний настрій і вміння проаналізувати свої дії підсилюють у кожного з них езопову мотивацію, тобто при прояві яких-небудь починань людина виходить зі своїх власних цілей і задовольняє потреби у безпеці і благополучному завершенні поставлених завдань. Високий рівень стеничності і внутрішній контроль (інтернальність) підсилюють соціоцентричну мотивацію, тобто її спрямованість на людей або прагнення робити які-небудь учинки на загальне добро, прагнення підвищувати свій авторитет. Активність і стеничність у цілому сприяють більшій виразності свідомості ініціативних дій. Активність стимулює творчий початок у поведінці і діяльності людини, що допомагають продукувати нові ідеї, долати відсталість і шаблонність у вирішенні нестандартної ситуації.

Меншій поінформованості сприяє виразність агармонічних змінних компонентів загальної активності, емоційності і саморегуляції. Також можна зазначити, що високий ступінь виразності ергічності, емоційності та імпульсивності пов'язаний з наявністю операціональних та особистісних труднощів у здійсненні активних дій фахівцями екстремального профілю.

Дослідниками виявлено достовірні зв'язки властивостей темпераменту з акцентуаціями характеру у фахівців екстремального профілю. Інтелектуальна астенічність і рефлексивність сприяють прояву збудливої акцентуації характеру. Якщо людина виконує інтелектуальну роботу не тому, що хотілося б, відчуває тривогу або побоювання перед вирішенням інтелектуальних завдань, переживає, не може заснути, поки не вдасться знайти рішення проблеми, злиться, коли довго не може що-небудь вирішити, і у той же час є стійкою у своїх інтересах і намірах, звичайно раціональною, стриманою у вчинках і діях, розважливою, то можна говорити про виразність таких домінуючих рис характеру як напруженість в емоційній сфері, старанність, акуратність, ретельність. Така людина може бути надмірно вимогливою і дратівливою, нетерпимою до неакуратності і недотримання певних правил. Високий ступінь виразності емоційного компонента у структурі темпераменту (стенічності у спілкуванні, емоційної чутливості, реактивності) та імпульсивності свідчить про наявність емотивної акцентуації у характері фахівця ризиконебезпечної професії. Якщо ж він відчуває радість і насолоду від процесу спілкування з іншими людьми, вдячний друзям за їхнє взаєморозуміння, приймає все близько до серця, хвилюється через дрібниці, легко провокується і миттєво реагує на незвичайну ситуацію, є дещо поспішним у прийнятті рішень, схильним говорити, попередньо не подумавши, то це свідчить про такий його стиль поведінки, коли головне – не робота, а дружні взаємини з колегами. Це добрий, спокійний товариш по службі, з високим почуттям обов'язку і внутрішньою дисципліною, який при тактовному відношенні і підтримці показує прекрасні результати у роботі. Такий фахівець має потребу у глибокому особистому контакті, у підвищенні самооцінки, у багаторазовому обговоренні ситуацій з детальним аналізом і розбором.

Гармонійні змінні властивостей темпераменту сприяють більшій виразності гіпертимічної і демонстративної акцентуацій характеру. Агармонічні змінні зворотним чином пов'язані з даними акцентуаціями характеру. Якщо людина є витривалою, відчуває у собі надлишок сил і енергії, потребу у новій інформації, посідає у команді лідируючі та організаторські позиції, не боїться висловлювати свої думки та їх відстоювати, то у характері будуть проявлятися такі риси, як постійно підвищений настрій, енергійність, оптимізм, ініціативність, гарні мобілізаційні можливості у незначній стресовій ситуації. Робота для такого члена колективу може бути лише приводом для спілкування, можливістю проявити себе. Агармонічні змінні властивостей темпераменту сприяють виразності застрягаючої, педантичної і дистимічної акцентуацій. Так, людина, яка надає перевагу виконанню роботи, що не вимагає великого напруження і швидких рухів, одноманітності, самоті і розміреності, буде, швидше за все, мати такі виражені риси характеру, як знижена впевненість і надмірне почуття провини (а для фахівця екстремального профілю це – ха-

ракторний показник), прагнення до порядку, високий ступінь цілеспрямованості, самостійність, надійність у співробітництві, якщо її цілі збігаються із цілями тих людей, з якими вона разом працює. Фахівець може бути авторитарним, проявляти лідерські якості й у той же час бути недовірливим до дружби, може генерувати великі ідеї, розглядати нестандартні підходи до рішення складних проблем і, якщо у нього при цьому що-небудь не виходить, бути дратівливим.

Прямий зв'язок було виявлено між ергічністю і стеничністю у комунікативній сфері й авторитарному типі відношення до оточуючих. Психологічний зміст даного взаємозв'язку полягає у тому, що загальна активність і позитивна емоційна домінанта сприяють більшому прояву енергійності, компетентності, авторитетного лідерства у команді, впевненості у собі, завзятості і наполегливості у міжособистісних відносинах і взаємодії, коли людина першою проявляє активність, відчуває потребу ділитися враженнями з іншими людьми, виявляється лідером, без складнощів знаходить контакт із іншими людьми, вільно і невимушено себе з ними почуває, відчуває радість і задоволення від цього процесу.

Окреме місце посідає показник егоцентричності у міжособистісних відносинах. Астеничність у комунікативній сфері, імпульсивність та емоційна чутливість прямо пов'язані з агресивним типом відношення до оточуючих. Це означає, що чим більше проявляються вимогливість, строгість і різкість в оцінці інших, упертість, схильність обвинувачувати навколишніх, дратівливість і наполегливість, тим більше виражені у фахівця екстремального профілю негативні емоції у спілкуванні, страх бути відкинутим, почуття, що тебе не розуміють; людина перебільшує негативне ставлення до себе з боку колег, виникає тривожність та образа на оточуючих. Тим більше виражені у нього емоційна чутливість та імпульсивність, тобто поспішність у прийнятті рішень, непосидючість, збудженість або навіпаки. Тут може спрацювати прийом «випустити пару» – коли емоційна обстановка є дуже сильно напруженою, то часто людина випускає свою агресію «у нікуди», щоб знизити емоційну напруженість. При цьому можуть проявлятися іронічність і насмішкватість.

Ергічність у психомоторній і комунікативній сферах, інтелектуальна пластичність зворотним чином пов'язані із критичністю у міжособистісних відносинах. Даний тип міжособистісних відносин показав найбільшу кількість значущих кореляцій. Чим більше проявів ергічності у даних сферах, тим менше підозрілості у команді. Психологічно це може бути пов'язане з тим, що у команді завжди активно протікає процес комунікації. Вважається, що чим більше команда є відкритою для обміну інформацією, тим більш безпечною вона є. Кожний член команди повинен бути у курсі того, що робить інший. Якщо візуально проконтролювати діяльність кожного члена команди складно, то можна почути доповідь або ухвалене рішення. Тому тут потрібна комунікативна ергічність та інтелектуальна пластичність, що зменшує підозрілість.

Інтелектуальна пластичність проявляється у процесі ухвалення рішення. В екстремальній ситуації у фахівця екстремального профілю може бути кілька варіантів її вирішення, а правильним може бути лише один. Тому важливо адекватно

оцінити ситуацію і дуже швидко прийняти рішення. Процес ухвалення рішення може тривати частки секунди, оскільки праця фахівця ризиконебезпечної професії пов'язана з тимчасовим дефіцитом і з особливим психологічним сприйняттям часу: у критичній ситуації час може суб'єктивно розтягуватися (здається, що ситуація триває дуже довго), або стискатися («начебто все життя перед очима пробігло»). Необхідно критично поставитися до свого вибору, тому що ціна обраного рішення – людське життя.

У той же час аергічність у всіх сферах темпераменту, ригідність та астенічність у комунікативній сфері, екстернальність, імпульсивність та емоційна чутливість мають прямий зв'язок із критичним типом міжособистісних відносин. Чим більш вираженими є аергічність і комунікативна ригідність, тим більш ймовірно будуть формуватися відносини підвищеної критичності, схильності до перевірки даних. Тому чим більш критичним у своїй діяльності є представник ризиконебезпечної професії через підозрілість і страх поганого ставлення, чим більш замкнутим, скептичним він є, проявляє свій негативізм у вербальній агресії, тим більш вираженими у нього є аергічність, ригідність у спілкуванні, негативна емоційна домінанта в ухваленні рішення і взаємодії з даною командою, і навпаки.

Інтелектуальна і комунікативна астенічність приводить до формування критичної спрямованості розвитку особистості. Чим більш емоційно чутливою та імпульсивною є людина, тим більше у неї може бути наявними уразливість, схильність до сумніву в усьому, тим менше енергії вона буде проявляти у міжособистісній взаємодії. Малоактивний і малоемоційний фахівець буде здаватися скептичним. Даний показник міжособистісних відносин відображає специфіку праці у ризиконебезпечній професії, в якій невід'ємною частиною є критика, яка дозволяє усвідомити більш глибоко свій стиль роботи і сприяє професійному росту всіх членів команди. Критика – важливий етап взаємодії у команді.

З підкорюваністю у міжособистісних відносинах прямо пов'язані показники імпульсивності та емоційної чутливості. Поспішність в ухваленні рішення, втрата контролю і слабе володіння собою, необдумані дії і команди є неприпустимими для фахівців екстремального профілю у звичайному режимі діяльності. І в той же час здатність відгукнутися навіть на найменший сигнал, дати швидко відповідь на будь-який оклик є цінними для фахівця, так само як і прояви його поступливості. Чим більший рівень прояву мають дані властивості темпераменту, тим у більшій мірі він здатен проявляти скромність, боязкість, емоційну стриманість, здатність підкорятися більш сильному (командирові) з урахуванням ситуації, слухняно і чесно виконуючи свої обов'язки. Такий зв'язок зумовлений тим, що у команді, як правило, хтось один є, із психологічної точки зору, лідером (як правило, це командир), а всі інші члени команди проявляють елементи лідерства. Кожний на своєму робочому місці діє відповідно до своїх функціональних обов'язків і виконує вказівки офіційного лідера, на якому формально лежить вся влада і відповідальність. Тому в інших членів команди виробляється згодом у міжособистісній взаємодії підкорюваний тип відносин.

З відносинами залежності прямо пов'язані показники астенічності та екстернальності саморегуляції, імпульсивності та емоційної чутливості. Це означає, що чим більш вираженими є зовнішній контроль за ситуацією, негативна емоційна модальність, імпульсивність і прийняття ситуації або критики «близько до серця», тим менше член команди здатен до прояву опіру, він є слухняним, боязким, щиро вважає, що інші є правими, може демонструвати конформізм, очікувати допомоги і порад, виконувати передчасні дії, і навпаки.

Прямо пов'язані між собою ергічність і пластичність у комунікативній сфері темпераменту і дружелюбний тип міжособистісних відносин. Чим більш вираженими є дані властивості темпераменту, тим більше член команди може прагнути до мети мікрогрупи, бути схильним до співробітництва, кооперації, проявляти гнучкість і компромісність при вирішенні поставлених завдань, дотримуватися умовностей і правил у взаємодії, проявляти ініціативу і прагнути допомагати. Якщо людину не обтяжує широке коло спілкування, вона може працювати з будь-яким членом команди, її розумовий процес відбувається швидко і з легкістю, вона не соромиться просити допомоги, першим вступає в діалог, лідирує у ньому, що пов'язано звичайно із дружелюбним типом взаємин.

І ще один тип міжособистісних відносин – альтруїстичний – прямо пов'язаний з комунікативною ергічністю і стеничністю у сфері психомоторної активності. Активність у спілкуванні і позитивні емоції при виконанні справи або яких-небудь доручень допомагають прояву відповідальності стосовно людей, безкорисності і чуйності. Це може бути дійсно відповідальна за інших особистість або ж людина із зовнішньою «маскою», що приховує особистість протилежного типу. І навпаки, людина, що щиро радіє при виконанні якої-небудь справи (без урахування мотивації, тому що даний компонент тут не враховано), при цьому є позитивною у спілкуванні, контактною, із широким колом знайомих, асоціюється у нашій свідомості з альтруїстичним, завжди готовим надати допомогу і виразити підтримку членом команди.

Отже, слід зазначити, що професійна діяльність фахівця екстремального профілю прямо пов'язана з відповідальністю за життя людей і тому, звичайно, вона формує певні типи відношення до оточуючих. Ці типи формуються на базі неповторного сполучення і своєрідності властивостей темпераменту кожної індивідуальності. Так, наприклад, найбільшу кількість значущих зв'язків з особливостями міжособистісних відносин увібрав у себе показник емоційної чутливості, імпульсивності, комунікативної ергічності і комунікативної астенічності. Імовірно, саме ці властивості темпераменту впливають на формування типів відносин з оточуючими. Відособленою виявилася властивість реактивності, рефлексивності, інтернальності, інтелектуальної ригідності і стеничності, інтелектуальної ергічності, психомоторної пластичності і ригідності. Імовірно, дані властивості темпераменту виявилися такими, що справляють незначний вплив на формування міжособистісних відносин у команді.

Таким чином, отримані зв'язки можуть використовуватися з метою вивчення психологічної сумісності у команді і формування сприятливого мікроклімату у

роботі фахівців екстремального профілю, що забезпечить можливість раннього виявлення позитивних і негативних відхилень у міжособистісних відносинах при діагностиці індивідуально-своєрідного сполучення конкретних властивостей темпераменту особистості.

Аналіз акцентуацій характеру і міжособистісних відносин у фахівців екстремального профілю дозволив виявити наступні закономірності. Аналізуючи міжрізні характеристики індивідуальності, можна відзначити, що характерологічний і соціально-психологічний рівні особистості пов'язані між собою. На це вказує наявність значущих прямих кореляцій між типами акцентуацій характеру і спрямованістю міжособистісних відносин.

Значущі кореляції наявні між всіма типами характеру, за винятком емотивного та екзальтованого типів. Тут не було виявлено достовірних взаємозв'язків. Найбільшу кількість значущих кореляцій виявили критична спрямованість міжособистісних відносин (6 зв'язків) і педантичний тип характеру (3 кореляції). З педантичним типом прямо пов'язані критична, підкорювана і залежна спрямованість особистості фахівця ризиконебезпечної професії. Психологічний зміст отриманих зв'язків зводиться до наступного: чим більш вираженою у нього є педантичність у характері, тобто прагнення підтримувати порядок і у точності дотримуватися встановлених процедур, тим більше у команді буде проявлятися координація і погодженість дій, відповідно до посадових інструкцій і встановленої супідрядності. Головний – командир, а всі інші зобов'язані підпорядковуватися і виконувати його команди, накази і розпорядження.

Авторитарна і дружелюбна спрямованість у міжособистісних відносинах прямо пов'язана з гіпертимічним типом акцентуації характеру. Психологічний зміст даного зв'язку полягає у наступному: домінуючі риси характеру фахівця екстремального профілю: надактивність, підвищений фон настрою, екстравертованість, побудова своєї поведінки відповідно до реакції людей на неї, відкритість для спілкування з людьми, радість від цього спілкування, що поєднується з гарним самопочуттям і добрим зовнішнім виглядом, сприяють прояву лідерства і владності, упевненості у собі, схильності до співробітництва, прояву гнучкості при вирішенні проблем і у конфліктних ситуаціях. Основним способом усунення фруструючих впливів у членів команди служить заперечення яких-небудь утруднень, тривоги, своєї або чужої провини. Вони просто діють у силу своїх функціональних обов'язків.

Агресивний і критичний типи міжособистісних відносин позитивно корелюють зі збудливою акцентуацією. На тлі таких домінуючих рис характеру як напруженість в афективній сфері, що проявляється у дратівливості і приступах розладу настрою – дисфоріях, коли до афекту гризучих душу тужливості, тривоги і страху додаються усе зростаючий гнів і злість, можуть проявлятися не лише впертість, завзятість і наполегливість у міжособистісних відносинах, але й вимогливість, прямолінійність, відвертість, суворість і різкість в оцінці інших, непримиренність, схильність в усьому звинувачувати оточуючих.

Із критичною же спрямованістю у міжособистісних відносинах пов'язані тривожний, циклотимічний, застрягаючий і дистимічний типи акцентуацій характеру. Чим більш вираженими є критичність до соціальних явищ, скритність, негативізм у вербальній агресії, уразливість, схильність до сумніву в усьому, тим частіше спостерігаються скарги на всіх, тим більше будуть проявлятися перераховані вище акцентуації характеру.

Домінуючі риси тривожного характеру (непевність і тривожність, помисливість, побоювання за майбутнє своє і своїх близьких) і привабливі риси характеру (акуратність, серйозність, сумлінність, розважливість, самокритичність, рівний настрій, вірність даним обіцянкам, надійність) сприяють формуванню критичного типу відносин, і навпаки – нерішучість, певний формалізм, безініціативність, схильність до нескінченних міркувань, самокопання, наявність настирливих ідей, побоювань не дуже властиві фахівцям екстремального профілю. Причому якщо є побоювання, то вони, як правило, адресуються в основному до можливої події, навіть малоймовірної у майбутньому, за принципом «як би чого не трапилося». А може бути наявною і віра у прикмети. Іншою формою захисту від постійних страхів є свідомий формалізм і педантизм, в основі яких лежить ідея про те, що якщо усе заздалегідь ретельно продумати, передбачити і потім діяти, не відступаючи ні на крок від наміченого плану, то нічого поганого не станеться. Особливості професійної діяльності фахівців екстремального профілю впливають на характер, і у них згодом формуються саме ці риси. Дотримання формальних процедур і програвання майбутньої діяльності у розумі сприяють підвищенню ефективності і безпеки чинених дій фахівця.

Праця людини ризиконебезпечної професії є формалізованою, регламентованою. Таким людям дуже важливо в ухваленні рішення бути впевненими, що всі обставини і можливі наслідки вони врахували; при цьому вони думають не про те, як досягти успіху, а про те, як уникнути можливих невдач і неприємностей. Але якщо все-таки рішення приймається, то психастенік починає діяти негайно, тому що на міркування часу немає. Чим більше виражений застрягаючий (афективно-ригідний) тип характеру, тим більше буде проявлятися критичний тип відносин з оточуючими і навпаки. Чим більше виражені риси циклоїдної акцентуації характеру, тим більше буде формуватися критична спрямованість міжособистісних відносин і навпаки. Домінуючими рисами характеру фахівця екстремальної професії є зміна двох протилежних станів – гіпертимного і гіпотимного, циклічні зміни емоційного фону (на зміну періодам підвищеного настрою приходять фази емоційного спаду). Ініціативність, життєрадісність, товариськість та інші привабливі риси гіпертиміка (у періоди підйому настрою), совісність і гострий критичний погляд на світ (у періоди спаду настрою, коли він схожий на гіпотиміка) сприяють дотриманню у команді формального розпорядку і дисципліни. Непослідовність, невірноваженість, байдужність, спалахи дратівливості, надмірної уразливості і причепливості до оточуючих приводять до формування скептицизму, упертості і негативізму у міжособистісних відносинах.

Тривожний і циклотимічний типи характеру також пов'язані із залежною спрямованістю у міжособистісних відносинах. Психологічний зміст даних зв'язків проявляється у наступному: взаємодія у команді побудована на принципі довіри один до одного як професіонала. Якщо не вистачає впевненості або досвіду, тобто можливість проконсультуватися з досвідченим членом команди, або ж людина щиро вважає, що інші завжди праві, і слухає свого командира, оскільки ухвалення рішення завжди за ним.

Показники демонстративного типу характеру корелюють із авторитарною і дружелюбною спрямованістю міжособистісних відносин і навпаки. Це означає, що чим більш вираженими є такі риси характеру як демонстративність, прагнення бути постійно у центрі уваги, причому іноді за всяку ціну, безмежний егоцентризм, ненаситне бажання постійно привертати до себе увагу, замилювання, подив, шанування, поклоніння, тим більше будуть проявлятися впевненість у собі, наполегливість у міжособистісних відносинах, завзятість та ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, спритність й активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність і готовність взяти керування на себе, енергійність, хоча така людина швидко «видихається» після виплеску енергії.

Отже, характерологічний і соціально-психологічний рівні характеристик індивідуальності тісно пов'язані між собою і мають своєрідне сполучення взаємозв'язків, властиве представникам ризиконебезпечних професій, що є особливо значущим для вивчення людського чинника. У цьому сенсі важливим є вивчення факторної структури ініціативності, темпераменту, акцентуацій характеру та особливостей міжособистісних відносин у фахівців екстремального профілю. Аналіз індивідуально-психологічних особливостей з урахуванням індивідуальних, особистісних і міжособистісних характеристик цієї категорії фахівців виявив специфічні особливості проявів темпераменту, ініціативності і пов'язаних з ними особливостей міжособистісних відносин. Тому у факторному аналізі виділилася наступна структура груп показників: більша питома вага припадає на чинник емоційно-особистісних труднощів (тут більш вираженими є аергічність, астенічність, зовнішній контроль за ситуацією; труднощі у прояві ініціативності у фахівців пов'язані з регламентованістю професійних обов'язків, роботою у нав'язаному темпі діяльності й обмеженнями за часом), менша – на активаційно-характерологічний чинник (перевага внутрішньої активності, адаптивності та оптимізму сприяє прояву ініціативи, виразності товаришкості, уміння урізноманітнювати прийоми і способи дій залежно від ситуації; тут же проявляються такі особливості характеру, як прагнення бути у центрі уваги, енергійність, оптимізм, щедрість, прагнення допомогти людям, ініціативність, життєрадісність, спонтанність; настрої у такого члена команди майже не залежати від того, що відбувається навколо, у них швидкий і рухливий розум, вони без втоми працюють, є реалістами, прагматиками). Третій чинник увібрав у себе мотиваційно-цільові характеристики. Їм дана цілісна психологічна характеристика і зроблено висновок, що мотивація на успішне виконання поставлених завдань у команди є дуже високою. При чіткому і ясному усвідомленні цілей прояву ініціативності буде високою зацікавленість у виконуваній роботі і високій ефективності результатів діяльності.

Це можливо при позитивній інтелектуальній домінанті у виконанні діяльності і стійкості, раціональності у прийнятті рішень, виваженості кожного кроку, спокої і розважливості людини. Типи міжособистісних відносин увійшли до четвертого чинника. Він характеризує їхню самостійність і свідчить про єдність застосовуваних методичних прийомів.

Висновки. Результати дослідження темпераменту, характеру і професійно важливих якостей підтвердили продуктивність комплексного, багатоаспектного дослідження властивостей особистості, що відкриває нові можливості у вивченні особистісних рис, а також сприяє розробці науково обґрунтованих програм розвитку професійно важливих якостей фахівців екстремального профілю залежно від їхніх психофізіологічних характеристик і диференціальних особливостей. Їх можна використовувати з метою ефективного комплектування команд за принципом взаємодоповнюваності або компліментарності психофізіологічних, особистісних і міжособистісних характеристик фахівця екстремального профілю.

Оптимальна побудова відповіді людини в аварійній або ускладненій обстановці починається з вирішення проблемної ситуації, причому людина у цих ситуаціях повинна або створювати нові системи дій, які раніше їй взагалі були невідомі, або створювати нову комбінацію з раніше відомих дій. І у тому, і в іншому випадку ефективність виходу з небезпечної ситуації буде забезпечуватися не стільки автоматизмами (навичками), скільки активацією інтелектуальних процесів, що базуються на професійному досвіді і забезпечують, насамперед, завдання діагностування нової обстановки.

Виконання поставлених завдань в особливих умовах діяльності у більшості випадків є результатом координованої і злагодженої діяльності групи висококваліфікованих фахівців, особистісні особливості яких відіграють далеко не останню роль у їхній колективній взаємодії. Лідерство, стиль відносин з підлеглими, внутрішньогрупові зв'язки і спілкування членів мікроколективу у найрізноманітніших переплетеннях забезпечують досягнення поставлених цілей. Усвідомлення свого стилю взаємодії, розуміння його достоїнств і недоліків є одним із засобів підвищення ефективності праці у ризиконебезпечних професіях, що розвивається у процесі навчання [6; 13 та ін.].

Очевидно, на цей час необхідно не тільки адаптувати зарубіжний досвід, але і вносити до програм навчання врахування специфіки дій різних рівнів індивідуальності основної ланки людського чинника, забезпечити психодіагностичним інструментарієм вивчення темпераментального і характерологічного рівнів, з метою оптимального прогнозування спільної професійної діяльності і забезпечення керівників конкретними рекомендаціями із психофізіологічної і характерологічної сумісності, із саморегуляції темпераментальних, характерологічних та особистісних властивостей, забезпечити психологічне консультування фахівців екстремального профілю з урахуванням зворотного зв'язку. Доцільно впроваджувати принцип індивідуального підходу до розбору конкретних випадків у діях кожного фахівця у ході професійної підготовки і включати необхідні параметри індивідуальності для системного розбору і розуміння причин певних дій і рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человековедения / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 381 с.
2. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / В. І. Барко. – К. : НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 448 с.
3. Бодалев А. А. Вершина развития человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. – М. : Флинта: Наука, 1998. – 165 с.
4. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості: дис... доктора психол. наук.: 19.00.01 / Корольчук В. М. – Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2009. – 388 с.
5. Крупнов А. И. Психологические проблемы исследования активности человека / А. И. Крупнов // Вопросы психологии. – 1984. – №3. – С. 25–33.
6. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. доктора психол. наук.: 19.00.09 / Лефтеров В. О. – Донецьк, 2008. – 428 с.
7. Матеюк О. А. Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності: дис. доктора психол. наук.: 19.00.09 / Матеюк О. А. – Хмельницький, 2006. – 366 с.
8. Медведев В. С. Психология профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел: дис. доктора психол. наук.: 19.00.06 / Медведев В. С. – К., 1999. – 412 с.
9. Небылицин В. Д. Основные свойства нервной системы человека / Небылицин В. Д. – М. : Просвещение, 1966. – 382 с.
10. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: дис. доктора психол. наук.: 19.00.09 / Потапчук Є. М. – Хмельницький, 2004. – 365 с.
11. Рубинштейн Л. С. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : МГУ, 1946. – 416 с.
12. Собольников В. В. Развитие личности в особых условиях деятельности: дис. доктора психол. наук.: 19.00.01 / В.В. Собольников. – Новосибирск, 1997. – 312 с.
13. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис... докт. психол. наук: спец. 19.00.06. – Харків : Національний ун-т внутрішніх справ МВС України, 2003. – 35 с.
14. Яковенко С. І. Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації): дис. доктора психол. наук.: 19.00.01 / Яковенко С. І. – К., 1998. – 484 с.

Сергієнко Н.П., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ САМОСВІДОМОСТІ КУРСАНТІВ ТА СТУДЕНТІВ НУЦЗУ

У статті представлено аналіз проблеми самосвідомості особистості в сучасних умовах. Дослідження присвячене вивченню гендерних особливостей самосвідомості курсантів і студентів.

Ключові слова: самосвідомість, самопізнання, самовідношення, образ «Я», гендерні відмінності.

В статті представлено аналіз проблеми самосознания личности в современных условиях. Исследование посвящено изучению гендерных особенностей самосознания курсантов и студентов.

Ключевые слова: самосознание, самопознание, самоотношение, образ «Я», гендерные различия.

Постановка проблеми. Проблемі самосвідомості присвячено чимало досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. Ці дослідження сконцентровані в основному навколо двох груп питань. В одній групі досліджень проаналізоване питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. В другій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, насамперед пов'язані з особливостями самооцінок, їхнім взаємозв'язком з оцінками навколишніх. Чимало опубліковано й філософсько-психологічних, і філософських досліджень, у яких проаналізовані проблеми, пов'язані з особистісною відповідальністю, моральним вибором, моральною самосвідомістю. Зарубіжна література на теми, що стосуються психології самосвідомості, надзвичайно багата [4].

На сьогодні в психології накопичена велика кількість даних про те, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості, структура й специфіка, відносини й оцінки особистістю власного «Я» впливають на багато найважливіших аспектів життєдіяльності людини, відіграючи визначальну роль у розвитку міжособистісних відносин, у процесах мотивації, у способах формування й розв'язання кризових ситуацій. Те або інше самовідношення й саморозуміння безпосередньо пов'язані з особистісною й соціальною позицією - з масштабом і значимістю тих завдань і діянь, за які особистість свідомо бере відповідальність у якості їхнього автора й творця.

Таким чином, самосвідомість - це насамперед процес, за допомогою якого людина пізнає себе. Але самосвідомість характеризується також своїм продуктом - поданням про себе, «Я - образом» або «Я- концепцією». Коротше кажучи, самосвідомість можна визначити як образ себе й відношення до себе. Ці образи і відношення нерозривно зв'язані із прагненням до самозміни, самовдосконалення. І одна з вищих форм самосвідомості - спроба знайти зміст власної діяльності, що нерідко виростає в пошук сенсу життя [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема свідомості завжди викликала інтерес у вітчизняних і зарубіжних психологів.

Поняття «Я» і самосвідомості є одними із центральних у теоретичному й практичному аспектах психотерапії й психологічного консультування. Проте О. М. Леонтьєв, що характеризував проблему самосвідомості як проблему «високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості», розцінював її в цілому як невіршену [цит.1].

Психологічна реальність, яка полягає в тому, що людина здатна свідомо сприймати й ставитися до самої себе, існує, звичайно, незалежно від наукового дослідження. Однак усяка спроба опису, а тим більше систематизації явищ, що відносять до сфери самосвідомості, неминуче опирається на явне або сховане рішення теоретичних питань, таких, як проблема співвідношення свідомості й самосвідомості, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, особистості й самосвідомості, процесу або продукту.

Як же виникла свідомість? Одна із точок зору, що у вітчизняній літературі аргументували, зокрема Л.С. Виготський і С.Л. Рубінштейн, - самосвідомість дитини є етап у розвитку свідомості, підготовлений розвитком мови й довільних рухів, ростом самостійності, викликаним цим розвитком, а також пов'язаними із цими процесами змінами у взаєминах з навколишніми. Мова йде про той етап у розвитку дитини, коли вона опановує мову й характеризується спробами самостійної дії (2-3 роки). П.Р. Чамата, опираючись на ідеї І.М. Сеченова, А. Галича й А. Потебні, протиставляє свою точку зору - самосвідомість виникає й розвивається одночасно зі свідомістю [цит.1].

Говорячи про стани самосвідомості особистості, варто сказати, що «Я» - образ може включати соціально неприйнятний зміст у вигляді асоціальних ідеалів або, навпаки, відсутності таких внутрішніх бар'єрів, як погляд на суспільну думку. Таке «асоціальне Я» може формуватися завдяки залученню індивіда - дитини, підлітка - в антисоціальну діяльність дорослих.

«Я» - образ може бути містифікованим, включати неадекватно завищений рівень домагань, або неадекватне негативне емоційно-ціннісне відношення до себе [4].

«Я» - образ може включати «поплутану ідентичність» - статеву, вікову, рольову, що, у свою чергу, може бути наслідком неадекватного виховання.

У проаналізованій нами літературі це питання розглядалося багатьма російськими й закордонними психологами.

С.М. Петрова [цит.1] виявила, що при описі реального образу «Я» дівчата оцінюють свої комунікативні й моральні якості вище, ніж юнаки. У той же час, при описі ідеального образу «Я» людини взагалі, більшу значимість цим якостям приписують юнаки. Творчий потенціал вищий у групі юнаків, а духовний потенціал вищий у дівчат, причому це стосується як опису «Я» - образу, так і образу ідеальної людини взагалі.

При описі свого психологічного портрета дівчата, згідно з даними Н.М. Кіревої і О.К. Карпухіної, значно частіше характеризують свою емоційну сферу, у той час як у відповідях юнаків частіше зустрічаються характеристики інтелектуальної й вольової сфери [цит.1].

За даними В.М. Князева, при суб'єктивно обумовленій значимості якостей особистості виявляються помітні розходження між чоловіками й жінками. В останніх характеристики, у яких проявляється відношення людини до інших, на шкалі цінностей займають більш високе місце, чим у чоловіків. Вони для жінок суб'єктивно більше значимі. Для чоловіків же більше значимі об'єкти, пов'язані з їхньою роботою.

Е.А. Шумилін виявив, що юнаки як позитивні риси особистості називають частіше такі, як «вірний у дружбі», «не підводжу друзів», «допомагаю в горі». У дівчат на першому місці стоять чуйність до людей, правдивість, чесність, товариськість.

Говорячи про самооцінку дітей 6-7 років, то тут можна сказати, що загальна висока самооцінка зустрічається частіше у дівчат, чим у хлопців (73 і 50% відповідно). Однак пізніше ці співвідношення можуть мінятися. За даними М.К.Омарової, у юнаків вищі самооцінки за шкалою інтегрального самовідношення, самоповаги й аутосимпатії.

Із приводу того, хто адекватніше оцінює себе - чоловіки або жінки, дослідники не прийшли до загального висновку. О.М.Мороз виявив, що юнаки 16-17 років дають у більшості випадків завищені самооцінки, а дівчата оцінюють себе або адекватно, або виявляють неадекватно занижену самооцінку. Однак В.Л. Ситників пише, що по всіх компонентах структури Я-образу хлопчики більше самокритичні, ніж дівчата.

М.М.Обозов вважає, що чоловікам властива об'єктивність при оцінці сприйняття світу, у той час як для жінок характерні суб'єктивність і вразливість, тому що при сприйнятті світу вони більше орієнтовані на свій стан, настрій.

Про це ж говорять і дані дослідження І.В.Тельнюк: хлопчики дошкільного віку більш критично оцінюють результати своєї діяльності, у дівчат же переважає емоційна оцінка своїх результатів.

Відносно самооцінки свого віку, дослідження Т.Ю.Філімоненко показало, що достовірні середньогрупові відмінності в переживанні свого віку чоловіками й жінками відсутні. У той же час чоловіки за всіма показниками продемонстрували більш високі відхилення суб'єктивного віку від паспортного, чим жінки. Переліки психологічних факторів, що впливають на самооцінку суб'єктивного віку, у чоловічій і жіночій вибірках істотно розходяться й відбивають специфіку самосприйняття, обумовленого статеву приналежністю.

Для чоловіків факторами, що підвищують суб'єктивний вік, є психологічна фіксованість на внутрішньому світі на шкоду зовнішньому, а також недостатній розвиток словесно-логічного компонента в структурі загального інтелекту. Для жінок такими факторами є негативно-психологічні стани [цит.1].

Що стосується відношення до свого зовнішнього вигляду, то К. Мус і М. Роуч провели дослідження, у якому старшокласники повинні були порівнювати свою зовнішність із зовнішністю однолітків. З'ясувалося, що юнаки на 10% частіше, ніж дівчата, оцінювали свою зовнішність вище, ніж зовнішність однолітків, а дівчата трохи частіше, ніж юнаки, оцінювали свою зовнішність нижче, ніж

зовнішність однолітків. Юнаки в цілому були більше задоволені своєю зовнішністю, ніж дівчата [цит.2].

Виклад основного матеріалу. Для вивчення даної проблеми нами було проведено дослідження на базі Університету цивільного захисту України на соціально-психологічному факультеті. У дослідженні взяли участь 39 курсантів та студентів четвертого курсу навчання у віці від 19 до 21 року, з них 20 дівчат та 19 юнаків.

Для дослідження гендерних особливостей когнітивного та емоційного рівнів нами були використані наступні методики:

- тест -опитувальник «Самовідношення» (В.В.Столін та С.Р.Пантелеев);
- проективний метод «Кольоровий тест відношення» (А.М. Еткінд);
- методика особистісного диференціала.

Методологічною основою дослідження стали вітчизняні й закордонні концепції рівневої будови самосвідомості: Д.О. Леонтьєва, О.М. Леонтьєва, В.В. Століна, А.Маслоу та ін. [цит.1].

Для дослідження емоційного рівня самосвідомості нами була використана методика «Самовідношення» В.В. Століна, С.Р. Пантелеева.

Виділяючи рівні самосвідомості, В.В.Столін виходить із розходжень «самопізнання» і «самовідношення». Але, на його думку, ці розходження не зводяться до розходжень між когнітивним, раціональним і афективним, емоційним. Два останніх входять, хоча й у різному ступені, і в процес пізнання, і в процес самовідношення. У найзагальнішому вигляді знання про себе особистосто - це система подань у тому або іншому ступені емоційно забарвлених, самовідношення - це почуття, що володіє предметною специфікою й породжене потребами суб'єкта, а також система релевантних цьому почуттю дій [3]. Отже, не можна сказати, що дані, отримані за допомогою методики «Самовідношення», у чистому вигляді відбивають стан емоційного рівня самосвідомості, тому для їхнього уточнення була використана методика «Колірний тест відносин», за допомогою якої з'ясувалося відношення до поняття «Я». Дана методика відбиває глобальне відношення до себе, без виділення яких-небудь рівнів самовідношення.

У той же час самовідношення особистості за В.В. Століним має складну ієрархічну будова. На своєму найбільш конкретному рівні самовідношення виступає як специфічна активність суб'єкта на адресу свого «Я», що складається в певних внутрішніх діях (в установках на ці дії), характерних як емоційною специфікою, так і предметним змістом самої дії. Більш загальний аспект або рівень самовідношення, його макроструктуру становлять емоційні компоненти або «виміри» - «самоповага», «аутосимпатія», «самоінтерес», що утворюють емоційний простір самовідношень і окремі дії, що насичують самовідношення. Ще більш загальним аспектом або рівнем будови самовідношення є недиференційоване вже не тільки за предметним змістом, але й за емоційною специфікою загальне почуття «за» або «проти» свого «Я», що є сумациєю позитивних або негативних моментів самовідношення по трьох емоційних осях. Це глобальне почуття «за» або «проти» має своє феноменальне подвоєння у вигляді передбачуваного відношення інших, котре є ще одним виміром у структурі самовідношення [3].

Результати, отримані за методикою, свідчать про те, що як для юнаків, так і для дівчат характерно позитивне відношення до себе на рівні глобального емоційного й предметно недиференційованого відношення до себе. Показники за даною шкалою склали 88,04 у групі юнаків і 82,35 балів у групі дівчат.

На більш конкретному рівні, диференційованому за емоційною ознакою, в обох групах також відзначаються високі показники. Так за шкалою «Самоповага» у юнаків - 76,58 а в дівчат - 66,15 балів, що свідчить про те, що випробувані вірять у себе, свої сили, здатності.

За шкалою «Аутосимпатія» юнаки набрали 79,40 балів, а дівчата - 68,61 відповідно. Отримані дані свідчать про те, що ні юнакам, ні дівчатам не властиві такі емоційні реакції на себе, як роздратування, презирство, глузування й винесення самовироків.

Високі показники за шкалою «Самоінтерес» (юнаки мають 90,79, а дівчата - 88,75 балів) свідчать про інтерес до власних думок і почуттів, про впевненість у своїй цікавості для інших.

За шкалою «Очікування позитивного відношення інших», що відбиває рівень феноменального подвоєння глобального відношення до «Я» в обох групах результати вище середніх значень - 67,28 у юнаків і 68,67 балів - у дівчат, що свідчить про очікування позитивного відношення до себе з боку навколишніх. Між показниками дівчат і юнаків на цих рівнях самовідношення значимих розходжень нами встановлено не було.

Значимі розходження між групами спостерігаються тільки на рівні конкретних дій: у юнаків більш високі показники за шкалою «Самовпевненість» ($t=2,03$, $p \leq 0,05$) і «Саморозуміння» ($t=2,52$, $p \leq 0,05$).

Далі для визначення глобального відношення до свого «Я» (позитивного або негативного) нами був використаний колірний тест відносин.

Із представлених результатів можна помітити, що в обох групах до поняття «Я» вибиралися тільки так звані основні кольори. Ці дані свідчать про позитивне відношення до себе. Як ми вже відзначали раніше, дана процедура допомагає оцінити тільки глобальне (позитивне або негативне) відношення до власного «Я». Більш диференціальну інформацію нам дає колірне вирішення поняття «Я».

Так, юнаки використовують частіше, ніж дівчата, вибір червоного кольору ($\phi=1,72$, $p \leq 0,05$). Відзначимо, що в даній групі це практично третина всіх виборів 31,57%, у той час як у дівчат цей показник становить усього 10%. Таким чином, юнаків можна охарактеризувати як самовпевнених, упевнених у своїй духовній і фізичній силі, у своїх здатностях.

Дівчата частіше використовують у своїх виборах фіолетовий колір ($\phi=2,48$, $p \leq 0,01$), у даній групі цей показник становить 15%, а в групі юнаків вибір фіолетового кольору зовсім відсутній. Тобто, люди, що вибирають даний колір для самоопису, є пасивними у власному самовизначенні, зовнішні події впливають на стан внутрішнього світу й самооцінку людини. Відзначимо, що для обох груп найбільш типовим є вибір зеленого кольору до поняття «Я». Так у групі юнаків цей показник склав 47.37%, а в групі дівчат - 35%. Вибір зеленого кольору говорить

про почуття самоповаги, вірності власним переконанням, непідробленій правдивості стосовно самого себе, відчутті ідентичності самому собі, поведінка людини, яка обирає для власного опису зелений колір, відповідає її переконанням (тобто вона самопослідовна).

Вибір синього кольору при асоціації з поняттям «Я» у досліджуваних групах (у юнаків цей показник склав 10.53%, а в дівчат - 15%) дозволяє охарактеризувати таких людей як гармонійних, задоволених своїм життям; це люди, які шанують традиції.

У групі дівчат в 25% випадків при описі поняття «Я» використовують жовтий колір, у той час як цей показник у юнаків склав 10,53%. Жовтий колір при характеристиці поняття «Я» указує на бажання пізнати все нове, сучасне, що розвивається, досягти значущості й поваги; така людина ніколи не буває в стані спокою, вона завжди спрямована зовні.

Необхідно також проаналізувати, який ранг було привласнено поняттю «Я» - це дає нам можливість говорити про позитивне або негативне відношення до свого я, тобто, чим вищий ранг даного поняття, тим краще в досліджуваних відношення до свого я. Дані, отримані нами, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Показники середнього рангу поняття «Я» у гендерних групах
(у балах)**

Поняття	Юнаки ($X \pm \delta$)	Дівчата ($X \pm \delta$)	t	p
«Я»	2,00±1,11	1,57±1,17	1,13	-

Отримані за допомогою методики «Самовідношення» результати підтверджуються даними кольорового тесу відношень: в обох групах поняття «Я» має дуже високі ранги (у групі юнаків це 2,00±1,11, а в групі дівчат 1,57± 1,17). На підставі цих даних ми можемо говорити про позитивне відношення випробуваних до даного поняття; значимих розходжень між рангами поняття «Я» у гендерних групах нами встановлено не було.

Таким чином, ми бачимо, що в колірних рішеннях відбивається два шляхи формування самовідношення:

1) формування самовідношення шляхом власної активності й пізнання себе в різних взаємодіях;

2) некритичне засвоєння зовнішніх оцінок.

Так юнаки, маючи більш «міцну структуру», активно взаємодіють із світом, знаючи власні можливості, а дівчата, маючи більш «тендітну будову», більш спрямовані на соціальну взаємодію, демонструють залежне поведіння й меншу активність взаємодії із предметним світом, їхнє самовизначення - це інтеріоризація зовнішніх оцінок.

Когнітивна складова самосвідомості являє собою знання людини про себе. Традиційно цей рівень самосвідомості досліджують за допомогою семантичного диференціала. У цій роботі була використана модифікація семантичного диференціала - «Особистісний диференціал».

Отримані в ході дослідження гендерних особливостей особистісного диференціала результати представлені в таблиці 2.

З таблиці 2 видно, що в гендерних групах відзначаються середні й високі показники за всіма шкалами, що свідчить про добре розвинутий когнітивний складовий компонент самосвідомості, мабуть, це пов'язане із загальним високим рівнем розвитку пізнавальної сфери й специфічним складом вибірки. Нашу вибірку склали юнаки й дівчата, які отримують вищу психологічну освіту.

Таблиця 2

Показники самосвідомості особистісних характеристик у гендерних групах (у балах)

Показники особистісних характеристик	Юнаки (X±δ)	Дівчата (X±δ)	t	p
Оцінка	16,57±1,53	15,0±2,67	1,65	-
Сила	17,73±2,82	11,8±2,09	2,44	0,05
Активність	15,42±2,19	15,15±1,38	0,34	-

Високі показники по фактору оцінки, у юнаків 16,57 балів, а у дівчат 15 балів, свідчать про те, що випробувані сприймають себе як особистість, схильні усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик, вони задоволені собою.

Високі значення по фактору сили в юнаків (17,73 бала) свідчать про впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати тільки на свої сили й уміння в складних життєвих ситуаціях. У дівчат показник по даній шкалі склав лише 11,8 балів, що дозволяє говорити про те, що вони залежать від зовнішніх обставин і оцінок з боку навколишніх, вони не здатні дотримуватися обраної лінії поведінки. Саме по даній шкалі, шкалі сили, нами були виявлені значимі розходження ($t=2,44$, $p\leq 0,05$). Напевно, це можна пояснити тим, що юнаки, маючи більш «міцну структуру», частіше використовують для досягнення поставлених цілей фізичне зусилля.

Середньовисокі показники по фактору активність (у юнаків показник становить 15,42- балів, у дівчат - 15,15 балів) указують на середню активність у відносинах з навколишніми, товариськість, але, загалом, таких людей можна назвати екстравертованими.

Висновки. Отже, в результаті проведеного нами аналізу теоретичних досліджень, ми виявили, що проблемі самосвідомості присвячено чимало досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. Ці дослідження сконцентровані в основному навколо двох груп питань. В одній групі досліджень проаналізоване питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. В іншій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, насамперед, пов'язані з особливостями самооцінок, їхнім взаємозв'язком з оцінками навколишніх.

Характеристикою самосвідомості є міра самоприйняття, тобто позитивне або негативне відношення до себе, установка «за або проти» себе.

Самовідношення має трикомпонентну будову:

- 1) когнітивний компонент;
- 2) емоційний компонент;
- 3) конативний компонент.

У результаті проведеного дослідження нами було виявлено, що на емоційному рівні як для юнаків, так і для дівчат характерно позитивне відношення до себе на рівні глобального емоційного й предметно недиференційованого відношення до себе. Було виявлено загальне позитивне відношення до свого Я, про що говорить високий ранг до поняття Я в обох групах. Частіше, для самоопису свого Я, в гендерних групах використовувалися так звані основні кольори (в групі юнаків 100% виборів, в групі дівчат – 85% виборів).

На когнітивному рівні нами були отримані високі показники по фактору оцінки. Отримані дані можуть свідчити про те, що досліджувані сприймають себе як особистість, задоволені собою; високі значення по фактору сили в юнаків говорять про впевненість у собі. Напевно, це можна пояснити тим, що юнаки частіше використовують для досягнення поставлених цілей фізичне зусилля. Середньовисокі показники по фактору активності вказують на середню активність у відносинах з навколишніми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
2. Пантелеев С. Р. Строение самоотношения как эмоционально-оценочной системы : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – М., 1988. - 18с.
3. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.
4. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 142 с.

УДК 159.9: 159.94

Снісаренко А.Г., доцент кафедри психології в особливих умовах діяльності Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЧАЛЬНИКІВ КАРАУЛІВ ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ МНС УКРАЇНИ, ЩО НЕ СПРИЯЮТЬ ЇХ ПРОФЕСІЙНІЙ УСПІШНОСТІ

У статті визначені особистісні особливості начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України, що не сприяють успішності їх професійної діяльності: імпульсивний, тривожний і пасивно-страждаючий психологічні типи особистості. Кандидати на службу, особистісні особливості яких відповідають одному з виділених психологічних типів, є непридатними до діяльності в оперативно-рятувальній службі цивільного захисту МНС України.

Ключові слова: особистісні особливості, професійна успішність, начальник караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України.

В статті определены личностные особенности начальников караулов Оперативно-спасательной службы гражданской защиты МЧС Украины, что не способствуют успешности их профессиональной деятельности: импульсивный, тревожный и пассивно – страдающий психологические типы личности. Кандидаты на службу, личностные особенности которых соответствуют одному из выделенных психологических типов, являются непригодными к деятельности в Оперативно-спасательной службе гражданской защиты МЧС Украины.

Ключевые слова: личностные особенности, профессиональная успешность, начальник караула Оперативно-спасательной службы гражданской защиты МЧС Украины.

Постановка проблеми. Проблема професійної придатності фахівців екстремальних професій є однією з провідних в рамках інженерної, військової, юридичної психології, психології праці, психології діяльності в особливих умовах. Особливого значення вона набуває, коли мова йде про управлінську діяльність начальника караулу Оперативно-рятувальної служби (ОРС) цивільного захисту (ЦЗ) МНС України в умовах гасіння пожеж, ліквідації наслідків аварій, стихійних лих та надзвичайних ситуацій. Високий рівень відповідальності за життя та здоров'я особового складу, за виконану роботу, постійний підвищений фактор ризику, напружене виконання завдань в умовах високої температури та концентрації продуктів горіння, загроза появи професійних деформацій, значна плінність кадрів вимагає від фахівців зазначеного профілю діяльності не тільки спеціальної психологічної підготовки, а й високого рівня сформованості особистісних якостей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури показав, що на актуальності дослідження особистісних якостей працівників пожежно-рятувального спрямування останнім часом наголошували неодноразово вітчизняні науковці, зокрема: В.П. Бут (розкрито проблеми формування професійно важливих якостей курсантів газодимозахисників-рятувальників) [1], Л.О. Гонтаренко (описано основні психологічні характеристики працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України) [2], О.П. Євсюков, О.В. Тімченко (констатовано особистісні особливості кандидатів на службу в аварійно-рятувальні підрозділи, що не сприяють надійності їх професійної діяльності) [3], М.А. Кришталь (установлено особливості трансформації професійно важливих психологічних якостей працівників пожежогасіння під час професійно-психологічної підготовки) [4], В.Д. Лебедев (визначено відповідність вимог професійної діяльності до рівня сформованості провідних груп професійно важливих якостей фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів) [5], С.М. Миронець (розроблено структуру професійно важливих якостей рятувальників МНС України) [6], Ю.О. Приходько (встановлено взаємозв'язок індивідуально-психологічних особливостей пожежного-рятувальника з показниками успішності його професійної діяльності) [7], О.В. Шленков (обгрунтовано концепцію, принципи і програму психологічного супроводження процесу формування професійно важливих психологічних якостей майбутніх рятувальників) [8] та ін.

Проте аналіз наукової літератури показав, що роботи, в яких було б наведено результати дослідження особистісних особливостей керівників пожежно-рятувальних підрозділів – начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України, відсутні.

У зв'язку з цим **мета** дослідження – визначити особистісні особливості начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України, що не сприяють успішності їх професійної діяльності.

Необхідно відмітити, що для вирішення зазначеної проблеми дослідження ми скористалися досвідом професора О.В. Тімченка та його наукової школи [2; 3; 5-7], які досліджували індивідуально-психологічні особливості працівників екстремального профілю діяльності.

Виклад основного матеріалу. Досягнення поставленої мети здійснювалось послідовно у два етапи, на кожному з яких вирішувались конкретні завдання.

На першому етапі проведено аналіз плинності кадрів серед начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України за 2004 – 2006 роки. З 1231 колишніх фахівців зазначеного профілю діяльності, звільнених за різними мотивами, ми відібрали лише тих, хто звільнився за власним бажанням (2004 р. – за власним бажанням звільнилася 131 особа, що становить близько 37 % від загальної кількості звільнених; 2005 р. – за власним бажанням звільнилося 170 осіб (близько 28 %); 2006 р. – за власним бажанням звільнилася 131 особа (близько 48 %);

На другому етапі здійснено аналіз результатів психологічного обстеження, яке проводилося під час прийому на службу, 432 колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України за допомогою “Стандартизованого методу дослідження особистості” (СМДО). Аналіз результатів дозволив виділити 3 групи осіб (близько 38,2 % від загальної кількості звільнених працівників за власним бажанням), які відрізнялись низьким рівнем професійної успішності та мали загальні психологічні особливості особистості.

Безумовно, щоб віднести фахівців зазначеного профілю діяльності до низькоуспішних працівників, ми урахували результати вивчення їхніх особових справ.

Спільність особистісних особливостей визначалась на основі аналізу десяти основних шкал профілю СМДО. Класифікація проводилася на основі виділення двох найвищих точок профілю. Подібні профілі усереднювалися та підраховувалися їх статистичні характеристики. Кожній групі профілів присвоювався код за однією або двома найбільш високими шкалами профілю СМДО.

Розглянемо докладніше виділені нами психологічні типи колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України.

Імпульсивний тип особистості. Першими за представленістю є особистості зі значним домінуванням у профілі СМДО 4-ої шкали (шкала імпульсивності). Осіб з кодом “4” зустрічається близько 54 % серед колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України (табл. 1).

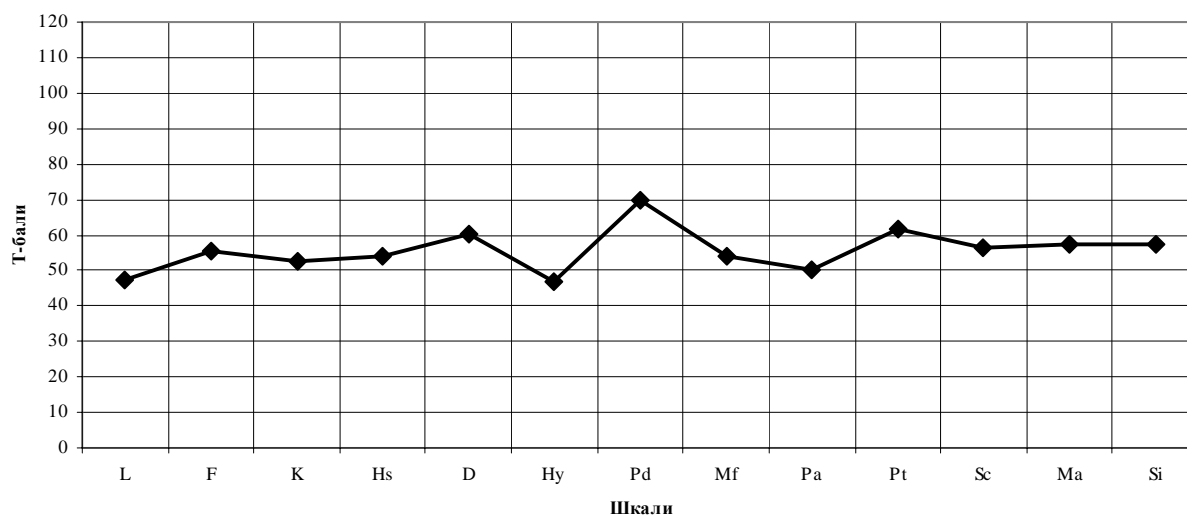
Друга за рівнем шкала в середньому є меншою більш ніж на 8 Т-балів. Значення домінуючої шкали змінюються від 52 до 85 Т-балів, середнє значення – 69,85 Т-бала, стандартне відхилення – 9 Т-балів.

Профіль колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України з кодом «4» представлений на рис. 1.

Таблиця 1

Показники виразності основних структурних компонентів особистості колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України (у балах)

Шкали СМДО	1-й тип (код 4) (M ± m)	2-й тип (код 7) (M ± m)	3-й тип (код 28) (M ± m)
L	47,33±8,35	52,58±6,83	57,33±10,82
F	55,45±9,92	56,82±11,28	62,15±11,38
K	52,71±8,16	55,45±10,95	58,68±12,47
1	54,22±10,94	56,91±12,88	59,34±7,13
2	60,47±11,63	58,37±11,32	70,57±6,31
3	46,91±7,95	52,64±8,57	53,93±11,40
4	69,85±9,16	58,39±12,95	56,18±8,62
5	54,13±11,21	55,74±7,43	52,32±10,91
6	50,06±7,89	54,12±12,30	62,77±9,62
7	61,77±7,91	69,85±8,27	61,83±10,81
8	56,19±13,42	62,61±11,13	68,45±11,26
9	57,48±11,74	51,35±9,64	55,64±7,49
0	57,53±9,45	55,19±7,85	51,90±9,44

Рис. 1. Психологічний профіль колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України з кодом «4».

Слід зауважити, що фахівці з високими оцінками за 4-ю шкалою мають більші труднощі із прийняттям цінностей, стандартів і норм соціуму. Поряд з цим у

відносинах з іншими їх описують як ворожих і агресивних, саркастичних і цинічних, хвалькуватих, що виставляють напоказ свої почуття.

Для них є властивими емоційна незрілість, дратівливість і уразливість. Охарактеризованим вище особам є властивою активна особистісна позиція, висока пошукова активність, перевага мотивації досягнень, упевненість і швидкість прийняття рішень. Вони мають інтуїтивний, евристичний стиль мислення, що не спирається на накопичений досвід. Для їх поведінки характерними рисами є недостатня розважливність і значний ризик.

Особистості даного типу не здатні робити висновки зі своїх помилок і, як результат, можуть опинитися в одній і тій же скрутній ситуації знову та знову. Достатньо часто їх слова випереджають планомірну та послідовну продуманість вчинків, або ж взагалі не відповідають їх діям.

В особистих стосунках у таких фахівців часто можуть виникати конфліктні ситуації. Для них характерною є схильність до протидії зовнішньому тиску, властивість спиратися в основному на власну думку, а ще більше – на спонукання, прагнення до самостійності та незалежності.

Для осіб, які мають значно підвищені показники за 4-ою шкалою (> 75 Т-балів) характерним є достатньо відкрито виражене презирство до суспільних норм та звичаїв. Їх можна охарактеризувати як людей із низьким самоконтролем, із “бунтівливістю духу” і стійкою тенденцією “потрапити до лиха”.

Для фахівців даного типу властива схильність до асоціальних учинків, що є результатом того, що їх емоційна напруга знаходить безпосередній вихід у поведінці, минаючи систему установок, соціальних ролей та естетичних норм. У зв'язку з тим, що дані особистості не здатні організувати свою діяльність відповідно до стійких думок, інтересів та цілей, їх поведінка може стати непередбачуваною. Результатом цього є невміння планувати майбутні вчинки та передбачати наслідки своїх дій. Недостатність прогнозування призводить до відсутності тривоги та страху перед потенційним покаранням. У крайніх випадках асоціальні тенденції можуть проявлятися в безпричинній агресивності, сексуальній нестриманості та алкоголізації.

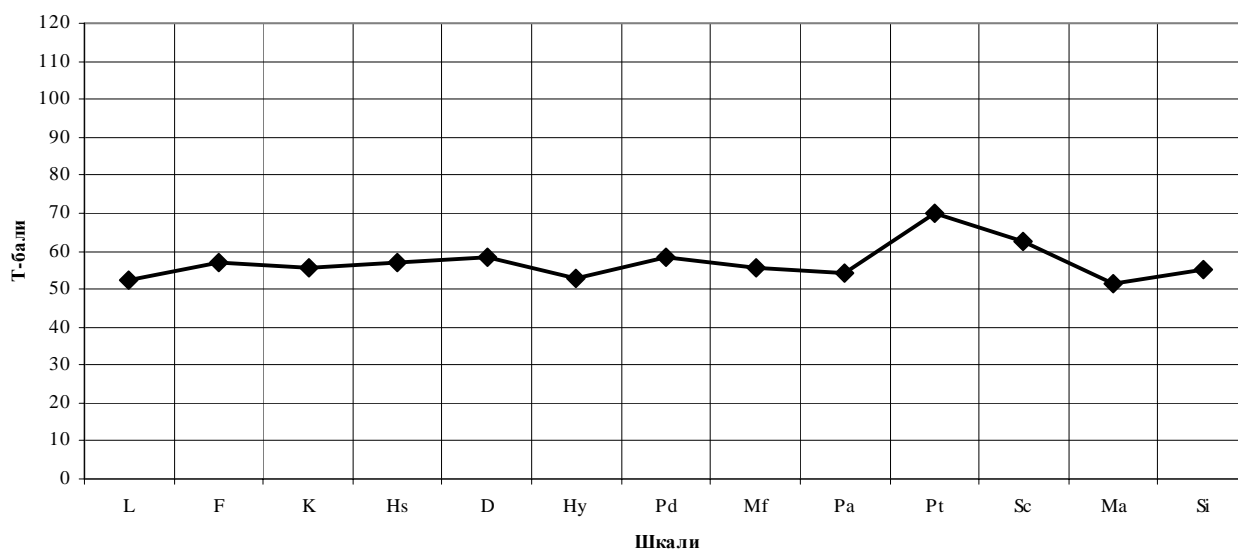
Тривожний тип особистості. До цього особистісного типу, класифікованого за допомогою СМДО, належать колишні начальники караулів ОРС ЦЗ МНС України, що мають код “7” (7 – шкала тривожності). Поширеність такого профілю складає 26 % серед колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України.

У групу з кодом “7” об'єднано профілі з домінуючою 7-ою шкалою, що перевищує інші шкали профілю на 7 і більше Т-балів. Значення домінуючої шкали змінюються від 58 до 76 Т-балів, середнє значення – 69,85 Т-бала, стандартне відхилення – 8 Т-балів (табл. 1).

Профіль колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України з кодом “7” представлений на рис. 2.

Фахівці з домінуючою 7-ою шкалою в профілі СМДО описуються як організовані, педантичні, сентиментальні й миролюбні. Поряд з цим їх характеризують як вербальних, незадоволених, неемоційних. Для їх самооцінки характерними є

такі психологічні властивості, як нервовість та нерішучість. У них превалює пасивно-страждальна позиція, невпевненість у собі й у стабільності ситуації, для них є властивою підвищена чутливість до небезпеки й обмежувальна поведінка.

Рис. 2. Психологічний профіль колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України з кодом «7».

Для фахівців даного типу характерною є установка на неконфліктні відносини з навколишнім оточенням, мотивація уникання неуспіху, залежність від думки більшості. Провідна потреба – аффіліація (потреба в розумінні, схваленні, любові, доброзичливому ставленні до себе).

Особистості такого типу відрізняються розвиненим почуттям відповідальності, обов'язку, совісністю, скромністю, підвищеною тривожністю у ставленні до дрібних життєвих проблем.

Такі особи є самокритичними, вони мають розвинену свідомість, однак часто відчувають психологічне сум'яття й дискомфорт. Крім цього вони є напруженими та боязкими. Таким фахівцям властиве співчуття й співпереживання, виражена залежність від об'єкта прихильності. Такі особистості мають трохи інертне мислення, їм притаманна схильність до повторного огляду зробленого, постійні сумніви, рефлексивність.

Фахівцям даного типу не вистачає впевненості в собі, рішучості, здатності брати на себе відповідальність. Вони можуть виявляти нерішучість, навіть коли справа стосується дуже незначної й рутинної проблеми, схильні перебільшувати важливість завдань, тому ретельно обмірковують свої вчинки і перевіряють ще раз виконану роботу. Можуть відчувати провину за те, що роблять “не так”, як треба, їх гнітить неможливість досягти поставлених цілей, з підвищеним почуттям провини реагують на помилки й невдачі. Вони є досить прихильними до загальноприйнятих норм і точок зору, позбавлені оригінальності й винахідливості у своєму підході до проблем.

Часто їх вважають нудними та формалістами. Насправді, вони дуже чутливі до того, як їх сприймають у суспільстві, схильні до альтруїзму, намагаються за будь-яку ціну уникати конфлікту, який ними переживається надзвичайно болісно. Нерідко вони діють на граничному рівні своїх можливостей, щоб заслужити схвалення з боку оточуючих та власне схвалення. Для таких фахівців є характерними миролюбність, м'якосердність, довірливість, чуйність, доброта, залежність, незрілість. Цим особистостям значно важче самим із собою, ніж з оточуючими, і якщо вони когось і дратують, то тільки своєю нерішучістю.

За умови значного підвищення профілю СМДО на 7-ій шкалі (> 75 Т-балів) можна говорити про психастенічну акцентуацію особистості. Для таких осіб характерне загострення тривожно-недовірливих, нав'язливих і сенситивних рис особистості. Вони можуть мати порушення сну, почуття розгубленості, занепокоєння, нав'язливі страхи, відчуття лиха, що насувається, фобічні стани (найчастіше – страх смерті, висоти, замкнутого й відкритого простору, самотності). Як правило, фобічні явища відрізняються високою емоційною насиченістю. Це може бути викликано низькою здатністю до витиснення і підвищеною увагою до негативних сигналів. Такі фахівці намагаються утримати в центрі уваги навіть несуттєві фактори, урахувати й передбачити навіть малоімовірні можливості.

Зазвичай такі особистості схильні до кабінетного стилю роботи поза великими контактами й при досить стійкому стереотипі діяльності, де задовольняється потреба в безпеці. Монотонна робота переноситься ними достатньо легко. У складних ситуаціях вони можуть розгублюватися, збудження блокує діяльність, активність є можлива тільки за умови руху за лідером.

Пасивно-страждаючий тип особистості. Останню групу колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України становлять особи з кодом “28” профілю СМДО: 2 (шкала песимістичності) та 8 (шкала індивідуалістичності). Поширеність такого профілю складає 20 % серед колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України.

Значення 2-ої шкали варіювалося від 57 до 92 Т-балів, середнє значення – 70,57 Т-бала, стандартне відхилення – 6 Т-балів; значення 8-ої шкали варіювалося від 55 до 90 Т-балів, середнє значення – 68,45 Т-балів, стандартне відхилення – 11 Т-балів. Найнижчими, у більшості випадків, були нульова, п'ята, третя і дев'ята шкали профілю (табл. 1).

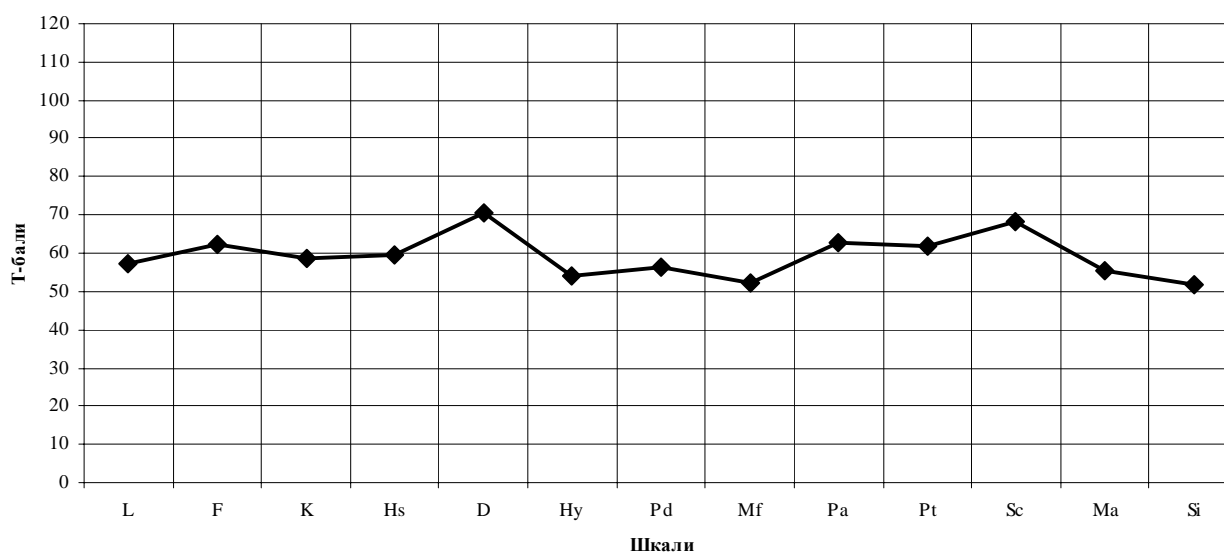
Усереднений профіль колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України з кодом “28” представлений на рис. 3.

Для таких фахівців властивим є астенічний тип реагування. Вони характеризуються пасивною позицією у складних ситуаціях. Можливо саме такі особливості зумовлюють виникнення у цих особистостей прагнення уникати ситуацій, які є потенційно складними та небезпечними.

Зазвичай такі особи є скритними та емоційно холодними, або намагаються контролювати свої емоційні прояви, вважаючи це слабкістю.

Вищезазначені особистості є достатньо щирими та відкритими у сфері міжособистісних відносин. Вони частіше воліють займатись індивідуальною діяльніс-

тю. Їм досить складно встановлювати нові контакти та підтримувати їх. Фахівці такого типу відчувають дискомфорт у конфліктних ситуаціях, вони бояться програвати, а при зіткненні із сильнішим суперником вже заздалегідь здаються йому.

Рис. 3. Психологічний профіль колишніх начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України з кодом «28».

Під час виникнення стресової ситуації у таких фахівців може спостерігатись зниження активності та загальмованість процесів мислення. Для них є характерною спрямованість на свої почуття, зацикленість на своєму внутрішньому стані. Часом можуть виникати імпульсивні прояви, зниження настрою та активності, замкнутість.

Тип сприйняття в особистостей даного типу аналітичний – вони майже все схильні “приміряти на себе”. Спостерігається схильність до узагальнень та філософських суджень. Поряд з цим такі фахівці завжди потребують нових знань та вражень.

Характерними рисами таких особистостей є незадоволеність, критичність, прагнення до дистанціювання себе від оточуючих, підвищена схильність до самоаналізу, невпевненість в собі, неадекватно низька самооцінка.

У стресових ситуаціях фахівці даного типу демонструють екстернальний тип поведінки, воліють не брати на себе відповідальність та звинувачують у провинах оточуючих. У ситуації конфлікту існує висока ймовірність імпульсивних реакцій.

Необхідно також відмітити, що для таких особистостей довга та інтенсивна емоційна напруженість може стати чинником виникнення депресивних проявів та зумовити труднощі в міжособистісних відносинах.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виділити особистісні особливості начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України, що не сприяють їх професійній успішності: імпульсивний, тривожний та пасивно-страждаючий психологічні типи особистості.

Таким чином, кандидати на службу, особистісні особливості яких відповідають одному з виділених психологічних типів, є непридатними до діяльності в ОРС ЦЗ МНС України. Такі особистості змушені будуть або “ламати” себе, або спробують стати успішними працівниками наглядово-профілактичного напрямку діяльності, або ж звільняться зі служби.

Перспективи подальших досліджень: розробити вирішальне правило щодо отримання психологічної інформації стосовно придатності до професійної діяльності в ОРС ЦЗ МНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бут В. П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. П. Бут. – К., 2008. – 20 с.
2. Гонтаренко Л. О. Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Л. О. Гонтаренко. – Харків, 2008. – 22 с.
3. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: [монографія] /
4. О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.
5. Кришталь М. А. Особливості ергономічного забезпечення підготовки пожежників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психологія праці, інженерна психологія, ергономіка» / М. А. Кришталь. – К., 1997. – 18 с.
6. Лебедев Д. В. Аналіз відповідності вимог діяльності до особистості рівню сформованості провідних груп професійно важливих якостей водолаза аварійно-рятувального підрозділу МНС України / Д. В. Лебедев // Збірник наукових праць. – Хмельницький : НАДПСУ, 2008. – № 43, ч. II. – С. 207-211.
7. Миронець С. О. Негативні психічні стани та реакції у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної
8. Приходько Ю. О. Роль особистісних особливостей пожежних-рятувальників у визначенні успішності їхньої професійної діяльності / Ю. О. Приходько // Проблеми екстремальної та кризової психології : [зб. наукових праць]. – Харків : УЦЗУ, 2007. – Вип. 3, ч. 2. – С. 200–206.
9. Шленков А. В. Психологическое обеспечение профессиональной подготовки сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 05.26.03 «Пожарная и промышленная безопасность (психология человека)» / А. В. Шленков. – СПб. : ГПС МЧС России, 2009. – 46 с.

Стасюк В.В., д. психол. н., професор, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Гуманітарного інституту Національного університету оборони України;

Василенко С.В., к. психол. н., доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Гуманітарного інституту Національного університету оборони України

СУТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ ВІЙСЬКОВО-СЛУЖБОВЦІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті освітлені сучасні підходи до організації і проведення заходів професійно-психологічного відбору військовослужбовців Збройних Сил і інших військових формувань України для виконання функціональних обов'язків в екстремальних умовах.

Ключові слова: професійно-психологічний відбір, соціально-психологічне вивчення, психофізіологічне обстеження, професіограма.

В статье освещены современные подходы к организации и проведению мероприятий профессионально-психологического отбора военнослужащих Вооруженных Сил и других военных формирований Украины для выполнения функциональных обязанностей в экстремальных условиях.

Ключевые слова: профессионально-психологический отбор, социально-психологическое изучение, психофизиологическое обследование, профессиограмма.

Постановка проблеми. Відбір військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань України для виконання функціональних обов'язків в екстремальних умовах (миромиротворчих місій та спеціальних операцій у локальних війнах та збройних конфліктах, несення бойового чергування, ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру тощо) є досить важливою справою, що здійснюється шляхом організації та проведення професійно-психологічного відбору. Як зазначив перший космонавт України генерал-майор Леонід Каденюк, “психофізіологічний відбір військових спеціалістів, у тому числі і космонавтів, є одним із головних чинників професійної підготовки й ефективної діяльності в реальних та особливих умовах” [8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. *Професійно-психологічний відбір (ППВ)* являє собою комплекс заходів, що сприяють раціональному розподілу військовослужбовців за військово-обліковими спеціальностями, комплектуванню підрозділів (чергових змін, бойових розрахунків, екіпажів, обслуг) та забезпечує відповідність психологічних якостей фахівців вимогам військово-професійної діяльності, що здійснюється в особливих та екстремальних умовах (В.І. Алещенко, В.А. Бодров, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, Г.В. Ложкін зі співавторами, М.В. Макаренко, О.П. Макаревич, В.В. Стасюк зі співавторами, Ю.Л. Трофімов та ін.) [1-4; 8-12].

Мета статті. Метою статті є висвітлення сучасних підходів до організації та проведення заходів професійно-психологічного відбору військовослужбовців

Збройних Сил та інших військових формувань України до виконання функціональних обов'язків в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу. ППВ є основною частиною військово-професійного відбору, що включає аналіз біографічних даних, оцінку загальноосвітньої та фізичної підготовленості, стану здоров'я та фізичного розвитку, а також соціально-психологічне вивчення особистості військовослужбовця та психофізіологічне обстеження.

Соціально-психологічне вивчення передбачає оцінку моральних якостей особистості, суспільної та трудової активності, військово-професійної спрямованості, умов виховання та розвитку, особливостей спілкування та поведінки в колективі. Для соціально-психологічного вивчення застосовуються аналіз документів, анкетування, індивідуальна співбесіда.

Психофізіологічне обстеження (ПФО) дозволяє оцінити пізнавальні психічні процеси (пам'ять, сприймання, мислення, увагу), швидкість та координацію рухів (особливості психомоторики), емоційно-вольові якості та визначити рівень нервово-психічної нестійкості.

Психофізіологічне обстеження проводиться за наявності у групі професійно-психологічного відбору осіб, що мають відповідну підготовку (психофізіологів).

ПФО проводиться з метою:

- відбору та розподілення військовослужбовців для підготовки до конкретної спеціальності;
- оцінки загального розвитку (інтелектуальних якостей) при попередньому обстеженні кандидатів у миротворці, підготовки сержантів та просуванні на вищі за рангом посади;
- вияву осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості.

У ПФО застосовуються методи універсального набору психодіагностичних тестів (вивчення особистісного потенціалу військовослужбовців: інтелектуального; емоційно-вольового; мотиваційного; психофізіологічного; психічного) та спеціальні методики, що призначені для визначення тих професійно важливих якостей, які необхідні (за родом діяльності) даному фахівцю [2; 5].

Таким чином, досвід свідчить про те, що для більшості складних видів професійної діяльності військовослужбовців (діяльності в екстремальних ситуаціях) здібності до навчання можуть бути успішно прогнозовані на підґрунті вивчення елементів структури особистості. Однак це не виключає можливості дослідження комплексних властивостей чи поєднання цих двох форм дослідження [2; 3].

Сутність професійного відбору полягає в тому, що у процесі відбору вивчаються професійно важливі якості системи ознак цілісної особистості: *соціальні* (патріотизм, моральність, духовність, дисциплінованість, колективізм та ін); *психологічні* (відчуття, сприйняття, уявлення, увага, емоції, почуття, пам'ять, мислення); *психофізіологічні* (сила, урівноваженість, рухливість, динамічність нервової системи та ін); *фізичні параметри* (здатність укладатись в нормативні показники фізичної підготовки); *фізіологічні резерви організму* (здатність організму адекватно адаптуватись до екстремальних умов діяльності).

Зразком одного з підходів до класифікації системних та інтегральних характеристик структури особистості є розподіл її елементів на три групи: операційні, активаційні та інтеграційні.

До групи операційних елементів входять:

- базові фізіологічні якості (швидкість реакції, властивості відчуттів для різних модальностей сигналів, особливості динаміки збудження і гальмування);
- якості психомоторики (характеристики статичних динамічних простих і динамічних складних дій (реакцій), а також фізіологічних характеристик м'язових зусиль (сила, витривалість);
- базові психологічні якості (порогові та інші характеристики сприймання, особливості сприймання простих та складних образів (візуальних, просторових та ін), короткочасної, довгочасної, оперативної пам'яті, репродуктивного та продуктивного, абстрактного та конкретного мислення.

Активаційні елементи структури особистості містять: характеристики спрямованості – світоглядні установки, потреби, інтереси, мотиви, якості уваги – довільної, мимовільної; вольові властивості – стійкість, здатність до самообілізації; емоційний зміст особистості – моральні, інтелектуальні, етичні, емоційні почуття, їх забарвлення та ступінь вираження; типологічно обумовлені сторони особистості – темперамент, професійна підготовленість – знання, навички, вміння, досвід професійної діяльності.

До групи *інтегративних елементів* структури особистості входять складні комплексні ознаки: риси характеру та установки, що виражають ставлення до суспільно-трудова діяльності, інших осіб та самого себе; здібності психомоторні, технічні, математичні, музичні тощо.

Розробка і проведення системи професійно-психологічного відбору повинна будуватись з урахуванням низки принципів. Одним з них є принцип відносності критеріїв придатності індивідуума для виконання професійних обов'язків чи навчання. Ці критерії не можуть бути чітко фіксовані, а повинні змінюватись залежно від певних умов: характеристик системи управління, факторів навколишнього середовища, допустимого терміну (часу) тренувань, навчання й соціально-економічних можливостей вибору.

Звідси випливає необхідність розподілення всього контингенту, що відбираємо, на три групи: безумовно придатні, умовно придатні і непридатні. До розряду перших належать особи, які мають високий рівень *професійно важливих якостей (ПВЯ)*, можуть успішно виконувати свої професійні обов'язки на певних видах бойової техніки при існуючих режимах навчання і тренувань. До другої групи належать особи, які мають середній рівень ПВЯ за двома категоріями: такі, що виконують свої обов'язки з незначним збоєм, і такі, які потребують збільшення термінів навчання та зміни режимів тренувань. До третьої групи належать особи, які мають низький рівень ПВЯ і праця яких може знижувати загальну продуктивність діяльності за зміни режиму навчальних тренувань.

Формулювання вимог до психологічного профіля військовослужбовців, діяльність яких здійснюється в екстремальних умовах, здійснюється шляхом професіографічного аналізу [2; 3; 5; 8].

Професіографія – технологія вивчення вимог, що висувуються фахом (професією) до особистісних якостей, психологічних здібностей, психо-фізіологічних властивостей людини. Професіографія застосовується для розробки інформаційних, діагностичних, корекційних та формуючих методичних посібників і практичних рекомендацій щодо забезпечення взаємовідповідності людини та професії, забезпечує постановку практичного завдання та організацію його розв'язання з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної діяльності.

Професіографія включає комплекс таких методів вивчення професійної діяльності:

– методи *збирання емпіричних даних* – вивчення документів, спостереження, опитування вивчення продуктів діяльності, біографічний та трудовий методи, метод експерименту;

– методи *аналізу* – експертної оцінки, метод аналізу якісних даних емпіричних, методи аналізу статистичного;

– методи *психологічної інтерпретації* – структурно-системний та функціонально-структурний аналіз.

Професіографія, виконуючи різноспрямовані завдання, має свої види:

інформаційна – спрямована на забезпечення професійно-орієнтовної роботи і включає соціальну, соціально-економічну, історичну, технологічну, правову, гігієнічну, психологічну, психофізіологічну, соціально-психологічні характеристики, хоча дає їх узагальнено, стисло, описово;

корекційна – спрямована на підвищення безпеки професійної праці, детально й аналітично описує ті характеристики, що є основними джерелами безпечної поведінки людини в діяльній сфері;

діагностична – забезпечує організацію професійної діагностики й орієнтована на вивчення технічних, правових, технологічних, гігієнічних, психологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик праці тільки на тих станах роботи, від яких більшою мірою залежать кінцеві результати, де вимагаються максимальні показники швидкості, точності діяльності та відповідальності за завдання, що виконуються;

формуюча – застосовується у процесі професійного навчання й охоплює соціально-економічні, історичні й правові характеристики професії в загальних рисах – з детальним аналітичним вивченням технічних і технологічних особливостей конкретної професійної діяльності.

Іноді необхідність розв'язання низки практичних завдань професійної діяльності потребує більш ретельного психологічного аналізу шляхом проектування структури діяльності.

Структура діяльності розглядається як логічна та просторово-часова організація дій та операцій, що виконуються людиною самостійно або за допомогою технічних засобів з метою досягнення певного результату діяльності в заданих умо-

вах. Структура діяльності містить алгоритм діяльності, що представляє собою логічну організацію інформаційного матеріалу і дій чи операцій, які ведуть до досягнення мети діяльності.

Професіографічний аналіз діяльності полягає у виявленні домінуючих психологічних і фізіологічних характеристик діяльності спеціалістів. Ці дані необхідні для складання психофізіограм та фізіограм роботи (діяльності). Їх основний зміст полягає у визначенні тих фізіологічних і психічних властивостей людини, які безпосередньо впливають на ефективність даної діяльності [2; 6; 7; 8].

Характеристика психологічної структури особистості складається з трьох стадій.

Перша стадія полягає в обґрунтуванні вимог до психологічних та фізіологічних властивостей особистості на підґрунті фізіограми професійної діяльності в екстремальних умовах (необхідними є такі властивості: висока концентрація уваги, переключення й обсяг уваги, великий обсяг оперативної пам'яті, швидкість переведення з довгочасної пам'яті в оперативну, здатність до вироблення складних сенсомоторних навичок та ін.).

На другій стадії окремим властивостям особистості надається певна кількісна характеристика. Оцінку проводять за п'ятибальною шкалою, де п'ять балів отримує найбільш значуща властивість чи такі функції, на які припадає головне навантаження. Після цього складається таблиця, де наводяться характеристики структур особистості чи окремі властивості, що розташовують за порядком зменшення показників.

На третій стадії визначаються властивості, з якими пов'язаний загальний перелік всього циклу професійної діяльності.

Аналіз структури діяльності передбачає виконання таких робіт: складання переліку завдань, факторів та умов діяльності, що вирішуються системою та суттєво впливають на ефективність автоматизованої системи (чи якість професійної діяльності) та стан людини у процесі виконання цих завдань; вияв алгоритмів розв'язання завдань на технологічному рівні; вияв алгоритмів розв'язання завдань на операційно-психологічному рівні; створення таблиць реалізації алгоритмів у типових та найбільш критичних варіантах розв'язання завдань з описом психологічної сутності дій людини; складання схем просторово-часової реалізації алгоритмів; визначення ступеня відповідності кожної дії та їх сукупності, інженерно-психологічних закономірностей і вимог.

При виявленні алгоритмів розв'язання завдань на технологічному рівні відокремлюють великі операції у професійно-технічній системі за технологічними критеріями. На цьому рівні виокремлюють дії людини як самостійні елементи, хоча в деяких випадках технологічні операції можна цілком замінити комплексними діями людини. Завдання аналізу полягає в тому, щоб скласти перелік операцій і показати їх зв'язки між собою у процесі діяльності. Для формалізованого опису пропонується застосувати графічні схеми переходів.

Оперативною одиницею інформації є сигнал, який в даному процесі перетворення інформації та енергії диференціюється людиною від інших сигналів за однією

ознакою. У контексті аналізу діяльності просту дію можна визначити як дію, що призводить до формування однієї одиниці інформації.

Операційно-психологічний аналіз виконується шляхом послідовного розподілу завдань і функцій професійно-технічної системи, від складних до простих дій і оперативних одиниць інформації. При цьому кожного разу визначають логічні, просторові та часові зв'язки між окремими компонентами, тобто будують більш детальний алгоритм діяльності фахівця.

Діяльність виступає як складна, ієрархічно побудована багаторівнева структура, що динамічно розвивається, з великими можливостями переключень від одного до іншого рівня.

Сутність алгоритмічного аналізу виконуваної професійної діяльності полягає у розкладенні робочого процесу на якісно елементарні складові, визначенні їх логічного взаємозв'язку та визначенні переліку заходів, які мають певний психофізіологічний сенс.

Стосовно певного фаху чи професійної групи повинна бути розроблена конкретна система відбору:

перший етап – аналіз професійної діяльності в екстремальних умовах;

другий етап – відокремлення тих характеристик властивостей структури особистості, які пов'язані з психологічними та фізіологічними особливостями робочого процесу, тобто з визначення мети і критеріїв відбору;

третій етап – підбір методів відбору;

четвертий етап – аналіз результатів відбору та корекція критеріїв та методів.

Аналіз професіограми полягає у виявленні домінуючих психологічних і фізіологічних характеристик діяльності спеціалістів. Ці дані необхідні для складання психофізіограм бойової роботи. Їх основний зміст полягає у визначенні тих фізіологічних і психічних властивостей людини, які безпосередньо виникають і впливають на ефективність даної діяльності.

Пропонуємо схему відбору та аналізу даних з психофізіологічного вивчення особливостей професійної діяльності в екстремальних умовах (структуру професіограми).

I. Загальні дані:

1. Найменування спеціальності, сутність діяльності, що виконується, основні та похідні операції.

2. Схема розташування робочого місця та інформаційних зв'язків даного фахівця з іншими.

II. Стислі гігієнічні характеристики умов на робочому місці.

1. Особливості клімату та часового середовища.

2. Характеристика чинників, що негативно впливають на організм фахівця.

3. Фізіолого-гігієнічні характеристики одягу та захисних пристроїв.

III. Дані про обладнання і компонування робочого місця, стисла характеристика приладів, маніпуляторів.

Апаратура та інструменти, які застосовуються, їх характеристика з точки зору зручності для користування.

IV. ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ВИКОНУЄТЬСЯ.

1. Стислий опис основних робочих операцій чи станів трудової діяльності. Оцінка часу, необхідного на операції в умовах складних ситуацій і таких, що найчастіше зустрічаються.

2. Дані про функції аналізаторів (органів відчуття) і особливості уваги: який аналізатор є провідним: зоровий; слуховий; тактильний; які умови висуваються до функцій аналізаторів: до диференційного порога (наприклад, чи є складності під час сприймання сигналів (команд) на тлі шумів); до лабільності аналізаторів (яка кількість сигналів надходить в одиницю часу чи відмічається інтерференція (одночасне надходження декількох сигналів та ін.); напруженість уваги, її стійкість, розподіл та переключення.

3. Дані про функцію центральної нервової системи: сила – слабкість; рухливість – інертність; врівноваженість – неврівноваженість; характеристика оперативної і довгочасної пам'яті (обсяг, характер); характеристика переважаючих способів опрацювання інформації (прийняття рішень): автоматизовані реакції вибору, слідкування та ін. (репродуктивність); числові обчислювальні та теоретичні операції (аналіз – синтез); наявність операцій ймовірного прогнозування (сила, рух) (творчість – евристичність).

4. Дані про функцію рухливого та мовного апаратів: характер робочих рухів рук та ніг (силове навантаження, амплітуда, складність координації та ін.); поза фахівця при виконанні основних робочих операцій, частота змін; інтенсивність мовної діяльності.

5. Вольова та емоційна напруга: чи виникають і як часто ситуації, що вимагають значних вольових зусиль; причини і ступінь емоційної напруги.

V. Відомості про динаміку психофізіологічного стану в процесі діяльності.

1. Характер і ступінь змін основних психофізіологічних функцій: уваги, порогів сприймання, відчуття, мисленої активності при виконанні різних операцій за період робочого часу.

2. Найвірогідніші причини, при яких спостерігаються зміни: втома, зниження активності, монотонія, вплив емоціогенних факторів.

VI. Характеристика помилок в роботі фахівця.

Види помилок та їх можливі причини, що найчастіше зустрічаються, розглянемо за такою класифікацією:

A. За зовнішніми ознаками:

1. Випадання елементів робочого процесу.

2. Якісні помилки: неправильне впізнання сигналу; послідовність порушення окремих елементів робочого процесу; логічні помилки (неправильний вибір дій, помилки в умовиводах та ін.); стереотипний повтор вже виконаних дій; виконання дій за наявності взаємовиключних сигналів.

3. Кількісні помилки: відхилення від заданого значення параметра при виконанні дій (слідкування, установлення показників приладів та ін.); неправильний

арифметичний розрахунок; надмірне (більш достатнього) перевищення терміну (часу) дій.

Б. За психофізіологічною сутністю: інформаційне перевантаження, коли швидкість надходження перевищує можливості людини щодо прийому чи передачі інформації; вплив зовнішніх перешкод; в результаті втоми і перевтомлення; під впливом факторів середовища; емоційні впливи; вплив патологічного процесу; відсутність необхідної мотивації.

VII. Протипоказання до професії: вади психічного розвитку (вродженого чи набутого); інтелектуальний потенціал людини; вади фізичного розвитку (вроджені чи набуті).

Висновки. Існуюча тенденція до звуження контингенту осіб, що відбираються для виконання професійної діяльності в екстремальних умовах, та підвищення рівня вимог до фахівців є найбільш поширеною, але не завжди оптимальною.

В сучасних умовах необхідно намагатись розширити цей контингент шляхом застосування результатів психофізіологічного обстеження для визначення необхідних змін, максимального пристосування конструкції технічних засобів (обладнання автоматизованих робочих місць) до психофізіологічних характеристик організму людини, раціональної автоматизації низки операцій, розроблення обґрунтованих систем навчання та тренувань, впровадження неспецифічних засобів підвищення функціональних характеристик людини під час діяльності в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алещенко В. І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військово-службовців Збройних Сил України : [монографія] / Віктор Іванович Алещенко. – Харків : ХУПС, 2009. – 316 с.
2. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учебное пособие для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 512 с.
3. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: [підручник] / Микола Степанович Корольчук. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 400 с.
4. Корольчук М. С. Психофізіологія працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.02 / Корольчук Микола Степанович. – К., 1997. – 406 с.
5. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
6. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного психологічного відбору: [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 536 с.
7. Макаревич О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях : [монографія] / Олександр Платонович Макарович. – К. : Оріяни, 2001. – 223 с.

8. Макаренко М. В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми / Микола Васильович Макаренко. – К. : Ін-т фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2006. – 395 с.
9. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : [навчальний посібник] / [Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Косенко А. Ф., Кочергіна Т. І.]; за заг. ред. М. С. Корольчука. – К. : Інкос, 2002. – 272 с.
10. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов : [методичні рекомендації] / [Воронова В. І, Шевченко В. Є., Коршевич Д. О., Байбаєв Д. С., Кравченко Б. В., Галкін С. А., Малько І. В.]; під ред. Ложкіна Г. В. – К. : Національний університет фізичного виховання і спорту України, 2003. – 145 с.
11. Стасюк В. В. Психологічне забезпечення професійної діяльності саперів-миротворців : [навчальний посібник] / В. В. Стасюк, П. Т. Примак, О. Ф. Хміляр. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф””, 2009. – 160 с.
12. Трофімов Ю. Л. Інженерна психологія : [підручник] / Юрій Леонідович Трофімов. – К. : Либідь, 2002. – 254 с.

УДК 614.8

Стрелець В.М., к. т. н., с.н.с., нач. НДЛ моніторингу надзвичайних ситуацій;
Ковальов П.А., к. т. н., доцент, заст. нач. кафедри пожежно-рятувальної підготовки;
Бородич П.Ю., к. т. н., викладач кафедри пожежно-рятувальної підготовки;
Федцов А.А., викладач кафедри пожежно-рятувальної підготовки НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГАЗОДИМОЗАХИСНИКІВ

Показано, що організація професійної діяльності газодимозащитників вимагає того, щоб обов'язково враховувалося те, що рівень підготовленості особового складу ГДЗС і екстремальність ситуації впливають на час виконання психологічно насичених операцій, пов'язаних з порятунком живих людей, фактично незалежно. При цьому нестандартна екстремальна ситуація не лише різко погіршує результати виконання навіть добре відпрацьованих в ході підготовки спеціальних тактичних прийомів, але і приводить до істотного збільшення витрати повітря при роботі в резервуарних апаратах.

Ключові слова: газодимозахисник, екстремальна ситуація, порятунок, операція, розподіл часу виконання.

Показано, что организация профессиональной деятельности газодимозащитников требует того, чтобы обязательно учитывалось то, что уровень подготовленности личного состава ГДЗС и экстремальность ситуации влияют на время выполнения психологически насыщенных операций, связанных со спасением живых людей, фактически независимо. При этом нестандартная экстремальная ситуация не только резко ухудшает результаты выполнения даже хорошо отработанных

в ходе подготовки специальных тактических приемов, но и приводит к существенному увеличению расхода воздуха при работе в резервуарных аппаратах.

Ключевые слова: газодимозащитник, экстремальная ситуация, спасение, операция, распределение времени выполнения

Постановка проблеми. Діяльність особового складу газодимозахисної служби (ГДЗС) МНС України є однією з найбільш складних та напружених, оскільки саме газодимозахисники безпосередньо виконують основні види бойової роботи (рятування людей, проведення розвідки, ліквідацію надзвичайних ситуацій, евакуацію найбільш дорогоцінного майна...) в непридатному для дихання середовищі. При цьому на небезпеку для газодимозахисників впливають не тільки зовнішні фактори надзвичайної ситуації, але й автономні ізолюючі апарати, які вони використовують.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що є два основних напрямки, за якими відбувається дослідження роботи особового складу ГДЗС. По-перше, це дослідження [1; 2; 3] характеристик виконання типових операцій в ізолюючих апаратах без визначення тих особливостей, які є пов'язаними не тільки з роботою в непридатному для дихання середовищі. Достатньо ефективним для визначення практичних рекомендацій тут є підхід, в основі якого лежить аналіз розподілу часу виконання типових операцій [3]. Проте, в [4; 5; 6] відмічена необхідність враховувати психологічні фактори, які пов'язані з необхідністю концентрації уваги, швидкості та правильності прийняття рішення рятувальниками за умов дефіциту часу та інформації, емоціями негативного характеру, тощо.

По-друге, це дослідження того, як характеристики рятувальника, що є пов'язаними з мотивацією людини [7; 8] або з її здатністю до ризику в найбільш небезпечних, екстремальних умовах [9], впливають на його діяльність. При цьому не враховувалось, що робота в ізолюючих апаратах вже сама по собі є небезпечною.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з вищевикладеного, для визначення особливостей роботи особового складу пожежно-рятувальних підрозділів МНС в ізолюючих апаратах під час проведення аварійно-рятувальних робіт були проаналізовані розподіли часових характеристик виконання операцій, які є характерними для екстремальної діяльності газодимозахисників.

У якості останніх було розглянуто роботу на висоті, в приміщеннях підвальних та цокольних поверхів, а також під час проведення аварійно-рятувальних робіт на станціях метрополітену (APP CM).

Найбільш точні закономірності могли б бути отримані за результатами статистичної оцінки конкретних випадків проведення рятувальних робіт. Проте такий підхід дасть недостовірні результати у зв'язку з обмеженою вибіркою й труднощами виділення для аналізу окремих операцій безпосередньо в ході бойової роботи. Використовувати ж повномасштабні тренажери, такі, як, наприклад, у США [10], найближчим часом не буде можливим, оскільки він обійшовся міській владі Нью-Йорку більш ніж у 8 мільйонів доларів.

Тому нами використовувались такі способи фізичного моделювання, як тактико-спеціальні навчання (ТСН), рішення тактичних завдань і виконання окремих

операцій особовим складом оперативно-рятувальної служби. За рахунок того, що досить часто газодимозахисники виконують однотипні операції в схожих умовах, оцінка результатів виконання окремих операцій на ТСН й під час практичних занять у ході рішення тактичного завдання є інформативною.

У якості типових операцій, які виконуються газодимозахисниками на висоті, були обрані операції, які здійснює ланка ГДЗС у випадку порятунку потерпілих з вікна четвертого поверху, коли шляхи підйому на відповідний поверх по маршових драбинах є відрізаними вогнем.

У зв'язку з останньою умовою ланка рухалась у вікно четвертого поверху по штурмових драбинах, які підвішувались «ланцюгом». Особовий склад працював в ізолюючих апаратах. Перед особовим складом було поставлене завдання: провести пошук та евакуацію постраждалих з четвертого поверху. При такій послідовності вирішення поставленого завдання обмеження, пов'язані з використанням чотирьох поверхової будівлі, істотно послаблюються, а отримані пропозиції можуть використовуватися і для підготовки ланок ГДЗС до робіт на поверхах, до яких не дістають існуючі автодрабини.

Отримані експериментальні дані були оброблені за допомогою стандартних статистичних методів. Деякі з отриманих результатів в узагальненому вигляді наведені на рисунках 1 ÷ 3. Аналіз отриманих результатів показав, що, як правило (виключення становив випадок, наведений на рис.3), розподіл часу виконання характеризується наявністю однієї вершини та скошеністю. За величиною показника останнього

$$Sk_j = \frac{1}{n \cdot G_j^3} \cdot \sum_{i=1}^n (x_{ji} - \bar{x}_j)^3, \quad (1)$$

(де n - число незалежних дослідів, x_{ji} - результат i -го вимірювання j -го параметру, $\bar{x}_j$, G_j - відповідно оцінка його математичного очікування та середньоквадратичного відхилення) можна судити про рівень підготовленості особового складу пожежно-рятувальних підрозділів, виходячи з того, що розподіл часу виконання операцій, до виконання яких рятувальники підготовлені добре, має позитивну скошеність, а до виконання яких підготовлені недостатньо - негативну [10].

Відмічено, що серед тих операцій, на скорочення часу яких необхідно звернути особливу увагу, слід виділити підготовку ланки до роботи (оснащення її засобами страхівки та рятування потерпілих, зв'язку, спеціальним озброєнням, виконання бойової перевірки та ін.). Розподіл часу на виконання цієї операції в ході експериментів по дослідженню особливостей роботи на висоті (див. суцільну лінію на рис. 1) був дуже великим (від трьох до семи з половиною хвилин), а сама операція, при всій її удаваній другорядності, займала до 20 % тривалості виконання всього завдання в цілому. У той же час, коли особовий склад добре знає всі свої дії, пов'язані з підготовкою до роботи (підготовка ланки ГДЗС до роботи в теплодимокмері), основна увага може бути приділена іншим операціям. Експерименти, у тому разі, коли розглядалась робота в підвальних приміщеннях та в метрополітені,

показали, що необхідно підвищити увагу підготовці постового на посту безпеки, розширенню його обов'язків на початковому етапі роботи ланки.

Порівняння розподілів часу підйому ланки у вікно четвертого поверху (див. суцільну лінію на рис. 2) і часу виконання завершальної операції розглянутого процесу (спуску з прибиранням драбин; див. штрихову лінію на рис. 2) показало: у першому випадку скошеність розподілу була позитивною (це свідчить про те, що кожний, хто брав участь в експерименті, був досить координованим, сильним і професійно підготовленим), а в другому - негативною. З огляду на це, можна зробити висновок про необхідність звернути особливу увагу на вдосконалення витривалості рятувальників.

У той же час окремо необхідно розглядати випадок (див. рис.3), коли рятувальники виконували екстремально-насичену операцію (страховка потерпілого перед його спуском уздовж зовнішньої стіни багатопверхового будинку за допомогою рятувальної мотузки).

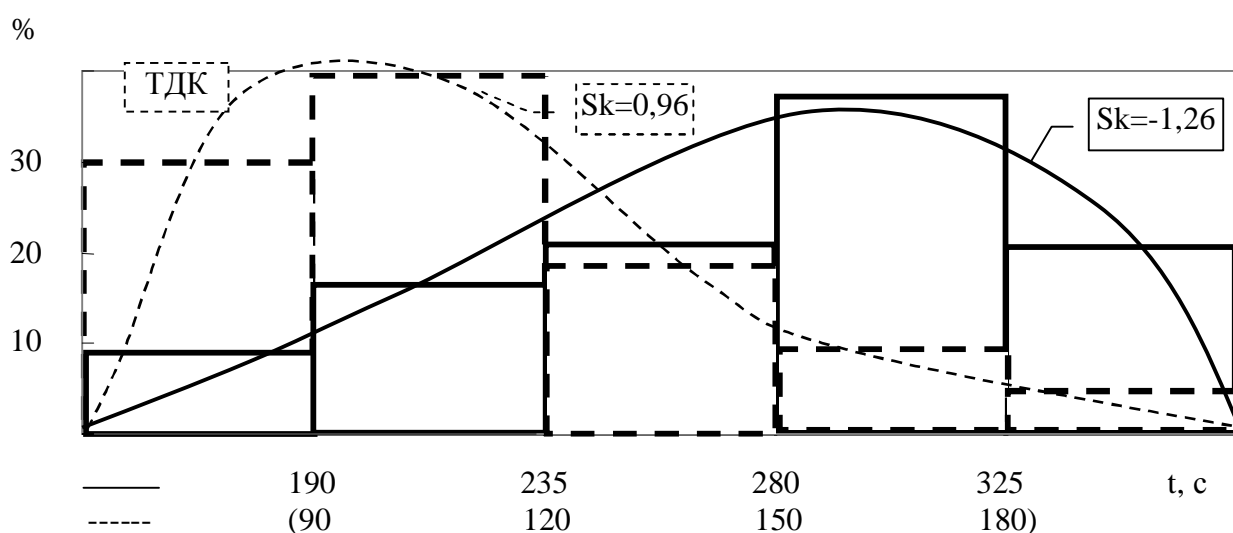

Рис. 1. Розподіл часу підготовки ланки.

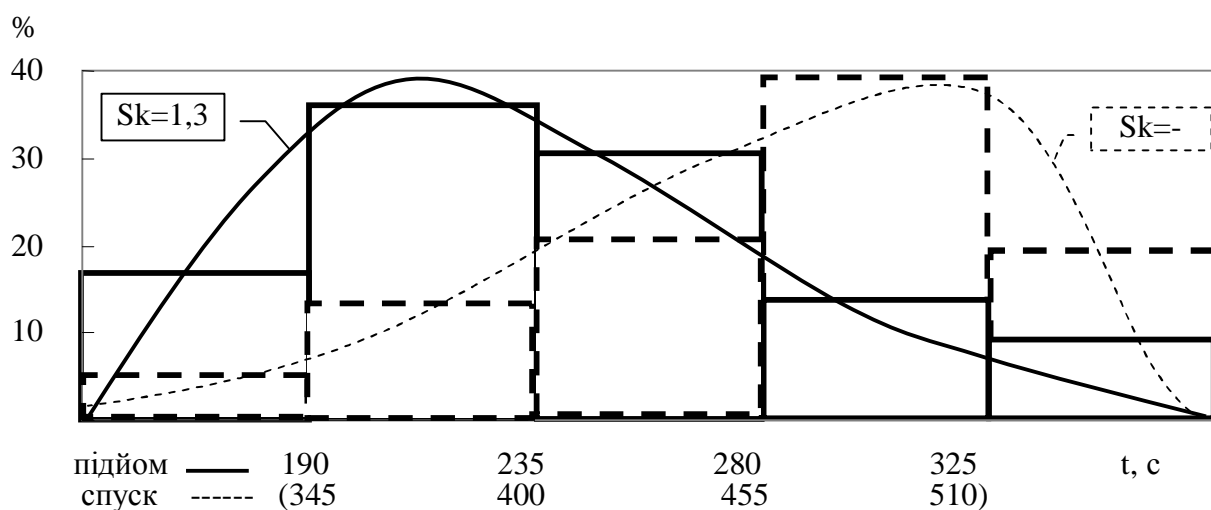
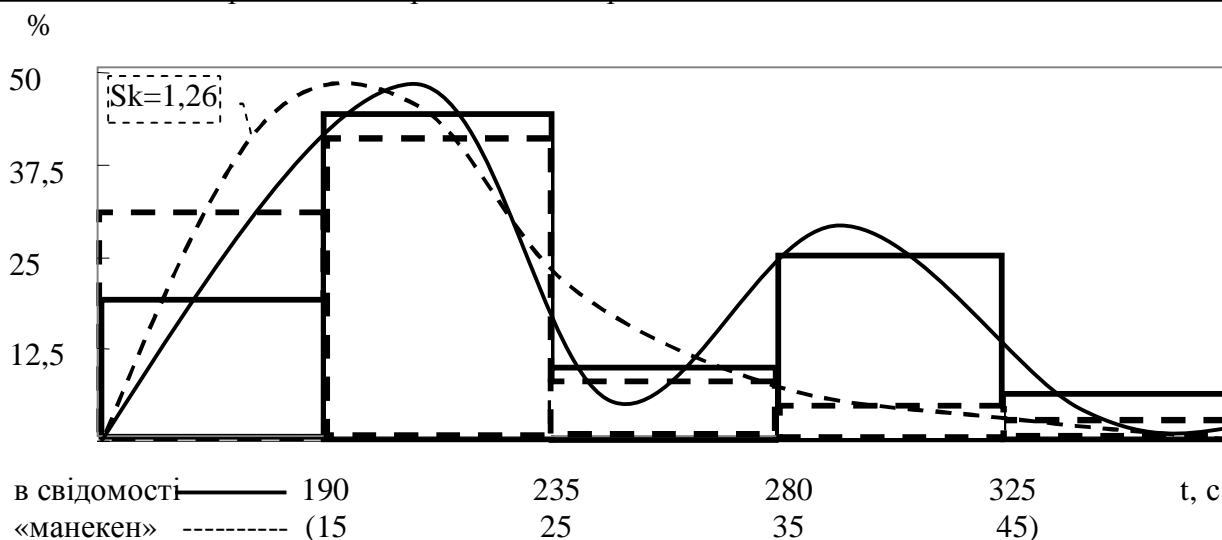

Рис. 2. Розподіл часу підйому (спуску) ланки.

Рис. 3. Розподіл часу страхівки потерпілого.

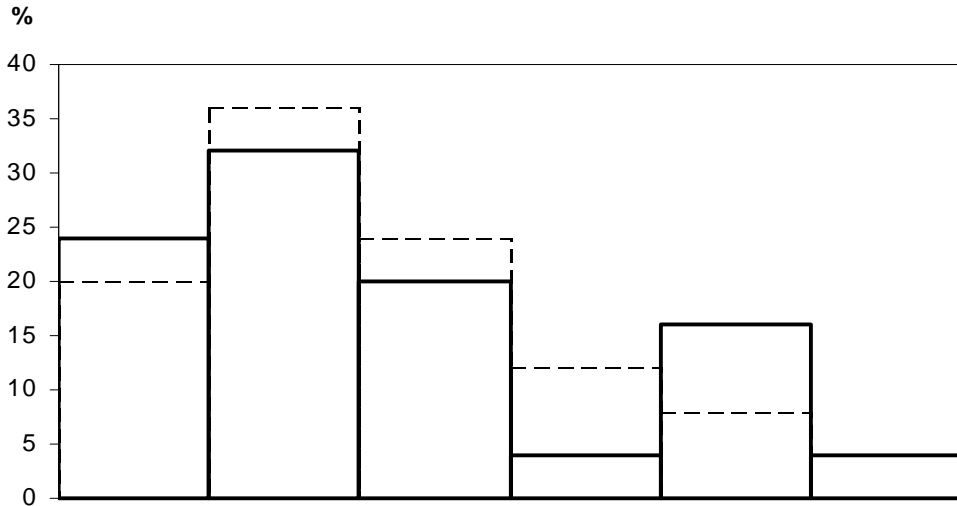
Зокрема, характерною особливістю розподілу часу виконання психологічно насичених операцій (зв'язування рятувальної петлі на людині, яка після цього буде евакуйоватися за допомогою рятувальної мотузки вздовж зовнішньої стіни) добре підготовленим особовим складом (норматив виконання аналогічної операції, розподіл часу здійснення якої наведено штриховою лінією на рис.3, більшістю рятувальників відпрацьовується на добру й відмінну оцінку) є наявність двох вершин (див. суцільну лінію на рис. 3).

Аналіз отриманих результатів показав, що у деяких піддослідних (близько 10-20%) нестандартна екстремальна ситуація різко погіршує результати виконання навіть добре відпрацьованих у ході підготовки спеціальних тактичних прийомів, не кажучи вже про ті операції, порядок виконання яких доведеться обирати самостійно, виходячи з конкретної обстановки.

Аналогічна ситуація мала місце і в тому випадку, коли ми розглядали роботу газодимозахисників у підвальних та цокольних приміщеннях будівель. Для імітації умов, характерних для роботи особового складу ГДЗС, використовувалася гарнізонна теплодимокамера, яка складається з ділянок, що дозволяють моделювати діяльність газодимозахисників. За допомогою димової шашки забезпечувалась висока концентрація диму і, відповідно, обмежена видимість. Через динаміки відтворювався шум, властивий пожежі (обвалення конструкцій, крики потерпілих і тому подібне).

За умов ввідної пожежа охопила приміщення в підвалі будинку. Перед особовим складом стояла задача провести розвідку та після виявлення в одному з приміщень потерпілого, роль якого виконував манекен, винести його на свіже повітря. Залежно від вказівок керівника експерименту виносився як безпосередньо манекен, так і один з членів ланки. Отримані експериментальні результати показали, що в цьому випадку першочергового тренування вимагають операції, які вимагають доброї здатності орієнтуватись у просторі.

Як і під час розгляду роботи газодимозахисників на висоті, із загальної сукупності розподілів виділявся розподіл часу виконання психологічно насиченої операції виносу «потерпілого у стані свідомості» по лабіринту (дивись суцільну лінію на рис. 4). Видно, що і в цьому випадку у деяких бійців (порядку 10 %) нестандартна екстремальна ситуація різко погіршує результати виконання операцій, до яких вони, коли працюють без екстремального навантаження, підготовлені добре.

Проведені розрахунки, в основі яких лежало обчислення критерію Колмагорова, показали, що у тому разі, коли має місце двоверховий розподіл, з 10%-вим рівнем значущості, його можна представити у вигляді суми двох незалежних розподілів:

$$f(t) = \begin{cases} \frac{(t - t_{1min})^{\alpha_1 - 1} \cdot (t_{1max} - t)^{\beta_1 - 1}}{(t_{1max} - t_{1min})^{\alpha_1 + \beta_1 + 1} \cdot B(\alpha_1, \beta_1)} & \text{при } t_{1min} \leq t < t_{1max}; \\ \frac{(t - t_{2min})^{\alpha_2 - 1} \cdot (t_{2max} - t)^{\beta_2 - 1}}{(t_{2max} - t_{2min})^{\alpha_2 + \beta_2 + 1} \cdot B(\alpha_2, \beta_2)} & \text{при } t_{1max} = t_{2min} \leq t \leq t_{2max}; \\ 0 & \text{при } t \leq t_{1min}, t \leq t_{2max}. \end{cases} \quad (2)$$

Рис. 4. Розподіл часу виносу потерпілого.

де $\alpha_{1(2)}, \beta_{1(2)}$ - параметри β -розподілів, що становлять загальний розподіл;
 $B(\alpha_{1(2)}, \beta_{1(2)})$ - відповідні β -функції Ейлера;
 $t_{1(2)min}, t_{1(2)max}$ - мінімальний та максимальний час виконання відповідної складової загального розподілу, с.

Це дозволяє вважати, що такі чинники, як підготовленість особового складу та екстремальність ситуації, фактично незалежно впливають на час виконання психологічно насичених операцій, пов'язаних з рятуванням живих людей.

Під час експериментальних досліджень під час ТСН на станціях Харківського метрополітену, поряд з відпрацюванням питань взаємодії пожежно-рятувальних підрозділів з іншими оперативними службами, вивчались закономірності виконання типових операцій газодимозахисниками.

Аналіз отриманих розподілів показав, що, з одного боку, розподіл часу виконання більшості операцій фактично не відрізнявся від аналогічних, коли вони розглядались під час роботи в підвальних та цокольних приміщеннях; з іншого боку всі розподіли часу виконання типових операцій, характерних тільки для загального процесу АРР СМ, мають негативну скошеність (дивись, наприклад, рис.5, де наведено розподіл часу приєднання рукава до пожежного крана при виконанні цієї операції в різних умовах), а розподіли швидкості виконання - позитивну (дивись, рис.6). Порівняння показників скошеності розподілу часу приєднання рукава до пожежного крана (рис. 5) при виконанні цієї операції в різних умовах дозволяє говорити про необхідність у процесі підготовки рятувальників до АРР СМ використовувати спеціальні вправи для тренування координаційних якостей на тлі втоми.

Оскільки в Харківському гарнізоні газодимозахисники поміняли морально застарілі регенеративні дихальні апарати КІП-8, які виробили свій ресурс, на сучасні апарати на стисненому повітрі (АСП), основна увага в процесі дослідження була приділена аналізу можливостей останніх. Зважаючи на те, що конкретні конструкції ізолюючих апаратів принципово відрізняються одна від другої об'ємом балона (балонів), для узагальнення результатів експериментальної оцінки використовувався показник ω_L легеневої вентиляції, розрахунок якого для кожного (і-го) газодимозахисника виконувався наступним чином:

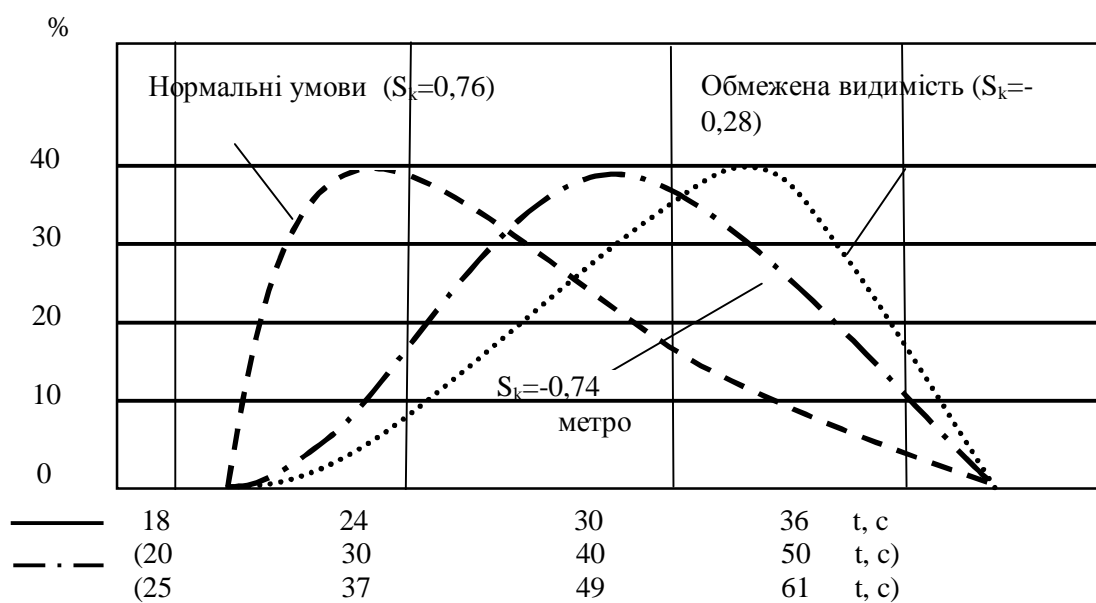

Рис. 5. Розподіл часу приєднання рукава до пожежного крана.

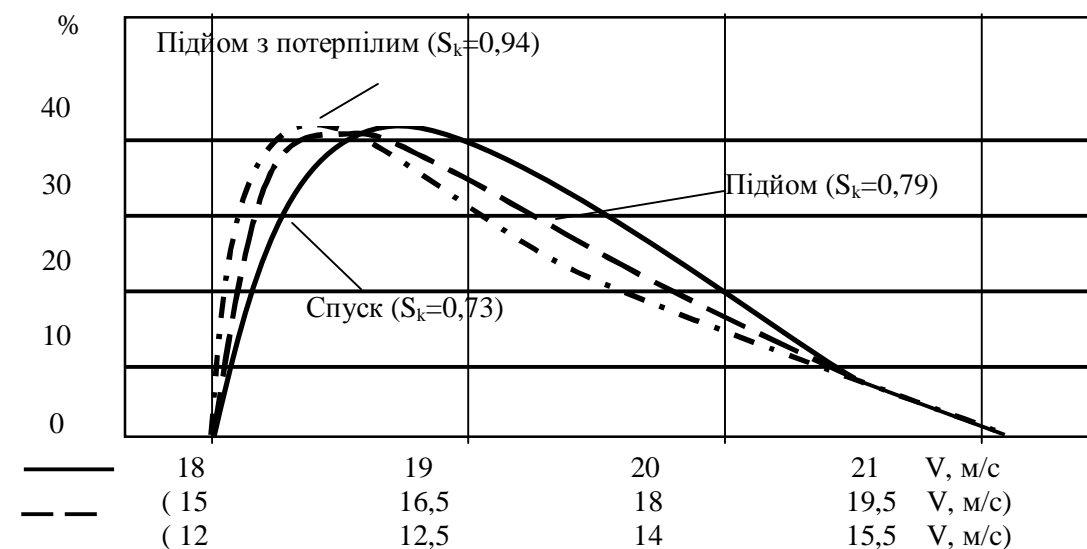

Рис. 6. Розподіл швидкості руху по нерухомому ескалатору.

$$\varpi_{лі} = \frac{(P_{начі} - P_{коні}) \cdot V_{бі}}{P_a \cdot t_i}, \quad (3)$$

де $P_{начі}$ й $P_{коні}$ – відповідно початковий і кінцевий тиск у балоні, МПа; $V_{бі}$ – об’єм балона, л; $P_a \approx 0.1$ МПа – атмосферний тиск; t_i – розглянутий проміжок часу, хв.

Отримані розподіли значень витрати повітря по деяких видах робіт, що виконувались в АСП, наведені на рисунку 7.

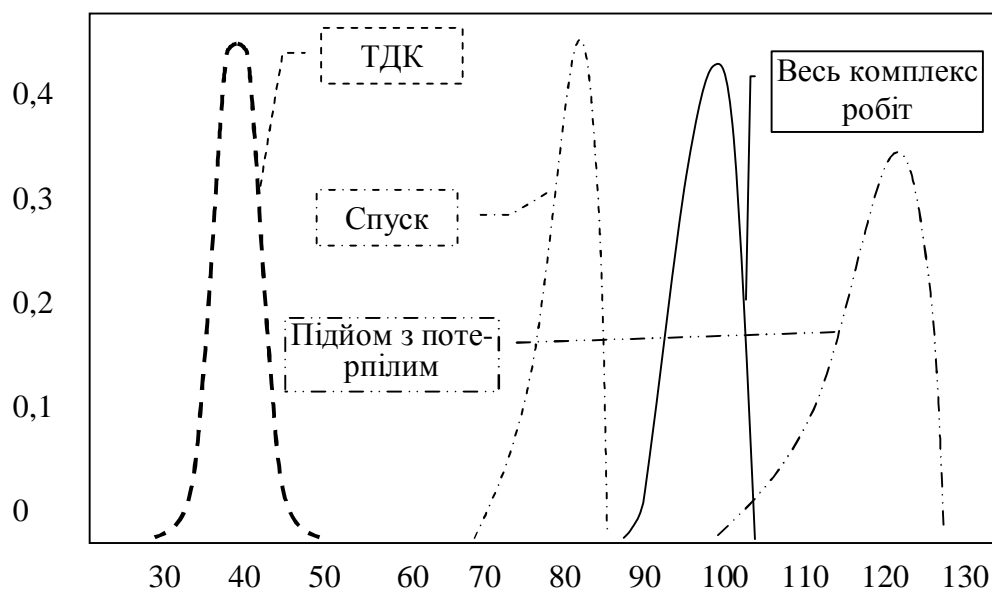

Рис. 7. Розподіл розходу повітря під час роботи в АСП.

При аналізі враховувалося те, що в науково-технічній і керівній літературі [12; 13] наведені значення легеневої вентиляції, що відповідають виконанню робіт різного ступеня важкості. Проте при цьому особливості витрати запасу газоповітряної суміші, пов'язані зі специфікою проведення АРР СМ (виконання важких робіт у поєднанні з високою психоемоційною напруженістю), не розглядалися. Так, при роботі в АСП рекомендується використовувати при проведенні розрахунків $\omega_d = 30$ л/хв., коли рятувальники працюють у вітчизняних апаратах (АСП-2, АИР-317, АВИМ та ін.) або $\omega_d = 40$ л/хв., коли використовуються закордонні (Дрегер, Ауэр та ін.), незалежно від характеру надзвичайної ситуації.

З отриманих результатів видно, що допустимий час виконання окремих операцій визначає не стільки показник легеневої вентиляції, що залежить від ступеня важкості конкретної роботи, скільки витрата повітря при роботі в АСП, що також залежить і від рівня психологічної підготовленості рятувальників.

Висновки. Нестандартна екстремальна ситуація у 10-20% газодимозахисників різко погіршує результати виконання навіть добре відпрацьованих у ході підготовки спеціальних тактичних прийомів. З 10%-им рівнем значимості можна вважати, що такі чинники, як підготовленість особового складу ГДЗС та екстремальність ситуації, впливають фактично незалежно на час виконання психологічно насичених операцій, пов'язаних з рятуванням живих людей.

Витрати повітря при роботі в апаратах на стисненому повітрі залежать як від ступеня важкості конкретної роботи, так і від рівня психологічної підготовленості газодимозахисників.

Перспективним напрямком подальших досліджень є визначення теоретичних та практичних засад професійно-психологічної підготовки особового складу ГДЗС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Диденко Н. С. Регенеративные респираторы для горноспасательных работ / Н. С. Диденко. – М. : Недра, 1984. – 296 с.
2. Грачев В. А. Управление профессиональной подготовкой пожарных на основе исследования закономерностей их физической работоспособности: дис... канд.техн.наук : спец. 05.01.04 / Грачев В. А. – Москва, 2001. – 145 с.
3. Стрелец В. М., Бородич П. Ю., Беридзе С. С. Особенности выполнения типовых операций, обеспечивающих проведение аварийно-спасательных работ на станциях метрополитена // Проблемы надзвичайних ситуацій : [сб.нучн.тр.]. – Харків : УЦЗУ, 2008. – Вип. 7. – С. 124–131.
4. Медведев В. И Психологические реакции человека в экстремальных условиях / В. И. Медведев. – М. : Наука, 1981. – 625 с.
5. Дутов В. И. Основные аспекты психофизиологического отбора в эмоциональной напряженности у людей на пожаре // Безопасность людей при пожарах : [сб. научных трудов]. - М. : Стройиздат, 1994. – С. 41–45
6. Системный подход в инженерной психологии и психологии труда // [сб.ст. Рос.акад. наук, Инст. Психологии / отв.ред. Бодров В. А., Венда В. Ф.]. – М. : Наука, 1992. – 156 с.

7. Марьин М., Ловган С. Психологические и социальные проблемы работы пожарных / М. Марьин, С. Ловган // Пожарное дело. – 1994. – № 3. – С. 44–47
8. Самонов А. П. Психологическая подготовка пожарных / А. П. Самонов. – М. : Стройиздат, 1987. – 167с.
9. Дутов В. И., Чурсин И. Г. Психофизиологические и гигиенические аспекты деятельности человека при пожаре / В. И. Дутов, И. Г. Чурсин. – М. : Стройиздат, 1993. – 231с.
10. Explosion im Dorfkern // Pirchl Christoph. Schweiz. Feuerwehr – Ztg. - 2005, 131, № 2. - P. 53-54.
11. Абрамов Ю. А., Чучковский В. Н., Стрелец В. М. Имитационная оценка деятельности боевых расчетов пожарных автомобилей / Ю. А. Абрамов, В. Н. Чучковский, В. М. Стрелец // Эргономика на автомобильном транспорте : [сб. науч. тр.]. – Харьков : ХГАДТУ, 1997. – С. 92–95.
12. BS EN 137:2006 Respiratory protective devices. Self-contained open-circuit compressed air breathing apparatus with full face mask. Requirements, testing, marking
13. Настанова по газодимозахисній службі пожежної охорони МВС України. Наказ № 657 МВС України від 2 грудня 1994 р. – Київ, 1994. – 128 с.

УДК 159.923-551.6

Тімченко О.В., д. психол. н., професор, начальник НДЛ ЕКП НУЦЗУ;

Христенко В.Є., к. психол. н., доцент провідний науковий співробітник НДЛ ЕКП НУЦЗУ;

Онiщенко Н.В., к. психол. н., старший науковий співробітник НДЛ ЕКП НУЦЗУ

ЧИ ПОТРІБНІ УКРАЇНІ ФАХІВЦІ З ПСИХОЛОГІЇ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ

У статті розглядається питання про виділення специфічних особливостей невідкладній психологічній допомозі, обговорюється її роль і значущість при роботі з постраждалим населенням у вогнищі надзвичайної ситуації. Розглядається актуальність необхідності цілеспрямованої підготовки фахівців - психологів по напрямку екстремальної і кризисної психології.

Ключові слова: надзвичайна ситуація; екстрена психологічна допомога, екстремальний психолог.

В статье рассматривается вопрос о выделении специфических особенностей неотложной психологической помощи, обсуждается ее роль и значимость при работе с пострадавшим населением в очаге чрезвычайной ситуации. Рассматривается актуальность необходимости целенаправленной подготовки специалистов - психологов по направлению экстремальной и кризисной психологии.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация; экстренная психологическая помощь, экстремальный психолог.

Постановка проблеми. Відомо, що надзвичайні події справляють потужний вплив на стан психічного здоров'я людей, які постраждали від них або брали участь у ліквідації їх наслідків. Часто такий вплив сягає патогенного рівня і стає

причиною формування цілої низки психічних та поведінкових розладів, до яких, зокрема, відносяться: гострі реакції на стрес (F43.0 за МКХ-10), посттравматичний стресовий розлад (F43.1 за МКХ-10), різноманітні розлади адаптації (F43.2 за МКХ-10), а також стійкі зміни особистості після перенесеної катастрофічної події (F62.0 за МКХ-10).

З кожним роком стає усе більш очевидним те, що сучасний фахівець- психолог, за якою б вузькою спеціальністю він не працював, у будь-який момент може бути поставлений перед необхідністю надання екстреної (невідкладної) психологічної допомоги потерпілим у надзвичайній ситуації.

Екстрена психологічна допомога націлена на підтримку особистості постраждалого, його родичів та рятувальників в осередку надзвичайної ситуації, зменшення їх душевних страждань та зниження впливу на них стрес-факторів підвищеної інтенсивності.

Відмітною рисою екстреної психологічної допомоги від інших видів психологічної допомоги є те, що:

по-перше, екстрена психологічна допомога – не нова форма терапії, а швидше, новий спосіб взаємодії з людиною, яка перебуває у стані кризи. Незважаючи на те, що людство завжди стикалося з надзвичайними ситуаціями і трагедіями, а прагнення допомогти тому, хто потрапив у біду, є однією з базових людських мотивацій, ця нова форма взаємодії з людиною оформилася зовсім недавно. Вона передбачає розвинене почуття колективної відповідальності, цінності життя всіх членів групи, моральну чутливість до болю і страждань іншої людини;

по-друге, екстрена психологічна допомога працює на соціальну ідеологію про громадську участь і компетентність реагування суспільства по відношенню до постраждалих, про стійкість соціальної, громадської структури до непередбачуваності, кризи;

по-третє, екстрена психологічна допомога здійснюється відповідно до ієрархії потреб особистості (першорядним є задоволення базових потреб);

по-четверте, екстрена психологічна допомога передбачає роботу як з окремою людиною, так і з групою, а також з цілою спільнотою. Вона характеризується широким соціальним охопленням та вимогою урахування соціальних процесів, що виникають навколо травматичної події;

по-п'яте, екстрена психологічна допомога передбачає взаємодію різних служб і форм діяльності, вимагає їх координації.

Екстрену психологічну допомогу великому потоку постраждалого населення, як правило, надають в умовах гострого дефіциту часу, при нестачі корекційно-діагностичних можливостей. Це вимагає від психолога не тільки високої теоретичної й практичної підготовки, але й граничної зібраності, почуття відповідальності, здатності до швидкого прийняття самостійних нестандартних рішень.

Екстремальний психолог у ситуації екстреної психологічної допомоги стикається з необхідністю діяти саме в травматичній ситуації, а не проводити терапію посттравматичних станів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Хвиля надзвичайних ситуацій, що прокотилася по країні за останні 10 років, показала, як потрібні Україні фахівці з психології екстремальних ситуацій. Начебто, з одного боку, такі люди є. Скажімо, з 2006 року в Національному університеті цивільного захисту України вперше в історії вітчизняної психологічної науки стали готувати фахівців-психологів за спеціальністю «Екстремальна та кризова психологія»; в Міністерстві України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи створені позаштатні групи екстреної психологічної допомоги. Психологічна служба створена практично у всіх силових міністерствах і відомствах України. І все-таки між різними службами немає координації, відсутні продумана мережа і структура таких соціальних інститутів.

Після надзвичайної ситуації регіонального або державного рівня будь-яка поважаюча себе газета вважає за необхідне надрукувати коментарі психологів, яким довелося мати справу з потерпілими. Але нерідко можна зустріти інформацію, що здатна збентежити читача. Ось один з фахівців розмірковує про те, що психологічної реабілітації потребують в основному дорослі. А діти? – Вони, мовляв, вже через півгодини включаються в ігри і забувають про все на світі ...

Інший психолог переконує нас у тому, що актуально проведена терапія здатна негайно розвіяти образ катастрофи. Третій глибокодумно зауважує: якщо людина не може згадати своє ім'я – не біда. Шок скоро пройде ...

Якщо орієнтуватися на газетні публікації, можна вважати, що фахівців з психології екстремальних ситуацій у нас вкрай мало. Та й звідки їм узятися? На психологічних факультетах ВНЗ країни такий спецкурс читається вкрай рідко.

У всьому світі, окрім України, психологія екстремальних ситуацій розвивається стрімко. Там є свої «батьки-засновники», там осмислюється накопичений досвід.

Наприклад, досвід екстремальних ситуацій досліджений багатьма великими російськими фахівцями. Назвемо, перш за все, роботи Д.В. Ольшанського з вивчення смислових структур особистості учасників війни в Афганістані (1991 р.); М.М. Решетнікова з вивчення психофізіологічних аспектів стану, поведінки та діяльності людей в осередку надзвичайної ситуації (1989-1991 рр.); Є.С. Мазура, В.Б. Гельфанда й П.В. Качалова з вивчення смислової регуляції переживань у потерпілих при землетрусі (1992 р.); О.Г. Маклакова (2001 р.), М.М. Полякова (2003 р.), С.М. Єніколопова (2004 р.), які описують особливості організації та проведення соціально-психологічної роботи з учасниками екстремальних подій. Теоретичні розробки проблем особистості в екстремальних умовах здійснено В.І. Лебедевим (1989 р.), Л.І. Анциферовим (1994 р.), О.Л. Журавльовим (2004 р.), М.Ш. Магомед-Еміновим (2007 р.). Адаптацією західних психодіагностичних методик для дослідження психологічних особливостей людини в екстремальних умовах займається лабораторія посттравматичного стресу та психотерапії ІІ РАН (Н.В. Тарабіна, Є.О. Лазебна, М.Є. Зеленова та ін.)

Психологічні наслідки будь-якої катастрофи, її травматичний ефект багато в чому залежать від моменту раптовості і ступеня внутрішньої підготовленості.

Будь-яка надзвичайна ситуація – це зустріч зі смертю. Весь подальший психологічний досвід виживання визначається первісними митями «занурення у смерть» і залишеної їм незабутньою «печаткою смерті». Будь-яка своєчасно застосована терапія не позбавляє від тривалої психологічної роботи з постраждалими від надзвичайних ситуацій.

Однак сьогодні мало хто з вітчизняних психологів навіть хоча б обмовився про те, що жертвам катастроф потрібна екстрена психологічна допомога. Чому фахівці не намагаються поставити питання про вивчення самої проблеми? Де програми психологічної роботи з населенням в осередку надзвичайної ситуації?

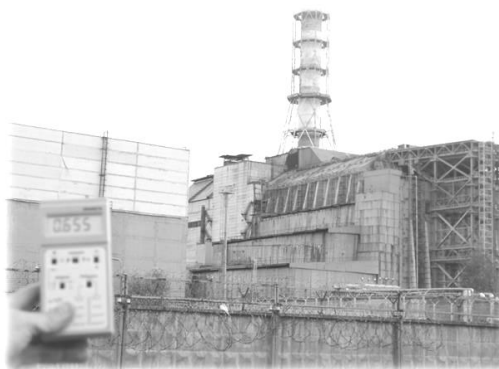
Психологи знають, як важливо для самовідчуття людини глибинне уявлення про саму себе. Це внутрішньо стійке ядро служить для неї життєвою опорою. Людина постійно ставить собі питання: «Хто Я?» Все життя вона коректує той образ, який складається в її свідомості. В екстремальній ситуації механізм ідентифікації не витримує зламу. Людина, грубо кажучи, перестає розуміти, хто вона така. Спрацьовує захисний механізм. Якщо все це відбувається не зі мною, значить, я не відчуваю болю і горя ...

Звичайно, на місці катастрофи треба оглянути тіло постраждалого. Але особливої допомоги потребує той, хто «забув себе». Необхідно відновити образ, інакше розпад особистості стане неминучим ...

Метою нашої роботи є не тільки обґрунтування необхідності цілеспрямованої підготовки фахівців-психологів за напрямками екстремальної та кризової психології, але й виділення специфіки проведення такої роботи в умовах надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Без перебільшення, але й не без гордості хочемо відзначити, що колектив науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України є воістину унікальним творінням не тільки в межах нашого міністерства, а і в цілому в нашій країні. Ми не можемо на сьогодні назвати інші колективи психологів-практиків чи наукові психологічні центри, де б працювали фахівці-психологи, які акумулювали в собі специфічний досвід роботи в умовах:

- ✓ планетарної техногенної катастрофи ХХ століття – аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.);
- ✓ авіаційних катастроф – трагедії на Скви́лівському аеродромі при проведенні військового авіашоу (Львівська область, 2004 р.) і катастрофи російського літака ТУ-154 Пулковських авіаліній (с. Суха Балка Донецької області, 2006 р.);
- ✓ вибухів побутового газу в житлових будинках м. Дніпропетровська (2006 р.) та м. Ізюм Харківської області (2008 р.);
- ✓ аварій на вугільних шахтах Донецького регіону (2007 р.);
- ✓ вибухів на артилерійських складах поблизу с. Новобогданівка Запорізької обл. (2006 р.) та м. Лозова Харківської обл. (2008 р.);
- ✓ сильної повені в Закарпатській обл. (2008 р.).

Не можемо не сказати кілька слів і про спільну роботу співробітників нашої лабораторії з омбудсманом України – Ніною Іванівною Карпачовою з надання психологічної допомоги звільненим з піратського полону українських моряків.

Отриманий нами досвід дозволив науково обґрунтувати теорію і практику надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при надзвичайних ситуаціях природного, техногенного або соціального походження. Наш підхід до надання психологічної допомоги дещо відрізняється від загальноприйнятого на сьогодні так званого «академічного підходу», тому дозволимо собі зупинитися на цьому питанні трохи докладніше.

По-перше, в сучасній психологічній науці не існує загальноприйнятої концепції, яка б пояснювала причини, що викликають порушення психічного здоров'я людей, що опинилися в умовах надзвичайної ситуації.

Сьогодні ми спостерігаємо прагнення більшості представників загальносвітової наукової думки замінити відсутність такої концепції психологічним феноменом, що одержав назву «посттравматичного стресового розладу» (ПТСР).

Ми вважаємо, що вплив надзвичайної ситуації природного, техногенного або соціального характеру на психічний стан людини значно ширше феномена ПТСР і включає в себе:

- ✓ соціально-психологічний,
- ✓ інформаційний та
- ✓ організаційний аспекти.

Так, наприклад, існує достатньо серйозна проблема управління в надзвичайних ситуаціях. Люди, що приймають відповідні рішення, часто не знають і не враховують психологічних наслідків дій, що вживаються ними. Це в свою чергу, нерідко погіршує і без того напружену ситуацію.

Особливе місце в системі психологічного захисту від наслідків надзвичайної ситуації займає інформаційно-психологічний аспект.

У ході безпосередньої роботи в умовах надзвичайної ситуації нам доводиться постійно спостерігати, як засоби масової інформації в погоні за сенсацією та власним рейтингом ретранслюють в масову свідомість відчуття безнадійності та руйнування. А це, у свою чергу, породжує зневіру людей у власних можливостях, можливостях держави, невротизує суспільство, тоді як у такій ситуації людині, в першу чергу, необхідно почуття захищеності і впевненості в тому, що вона не одна, що їй обов'язково допоможуть.

По-друге, на сьогодні фактично вся відома нам практика надання психологічної допомоги людині, яка вижила, починається не раніше, ніж з моменту її виходу із зони надзвичайної ситуації. Іншими словами, коли навколишнє середовище перестає пред'являти до людини екстремальні вимоги.

До проблем, які можуть виникнути у того, хто вижив в умовах надзвичайної ситуації, додається ще одна (і на наш погляд, дуже серйозна) – йому необхідно ре-адаптуватися від екстремальних форм адаптації та інтегруватися в життя.

І ось тут настає момент істини. Інтеграція в соціум у людини, якій не було надано екстреної психологічної допомоги безпосередньо в осередку надзвичайної ситуації, блокується, загальмовується. На цьому етапі будь-які форми і методи надання психологічної допомоги, так переконливо описані в наукових працях психоаналітичної, гуманістичної чи інших парадигм психологічної науки, раптом починають пробуксовувати. Саме в цьому випадку академічна наука левову частку провини покладає або на слабкий професіоналізм психолога або на відсутність у клієнта позитивної установки на роботу з психологом.

Насправді все йде абсолютно по-іншому. Відсутність надання екстреної психологічної допомоги безпосередньо в осередку надзвичайної ситуації призводить, як правило, або до «психічного заціпеніння» або до «заперечення психічної травми» тим, хто вижив.

При «психічному заціпенінні» реакції того, хто вижив, уповільнені, загальмовані, можна спостерігати афективну блокаду психічних процесів, тимчасову втрату працездатності та відчуження від соціуму. Людина, яка вижила, ніби відсутня в себе або спостерігає за всім ніби збоку (дисоціація).

При «запереченні психічної травми» той, хто вижив, не схильний (а часом і не згоден) пояснювати свої симптоми травматичними подіями. Людина хоче мовби викреслити зі свого життя всі події, пов'язані з травматичним досвідом.

І на закінчення дуже коротко про нас – активно діючих в осередку надзвичайної ситуації екстремальних психологів.

У нашому професійному середовищі все ще наявне достатньо скептичне ставлення до поняття «психічне зараження», яке зазвичай визнається в якості існуючого лише для інших. Але я думаю, що ніхто не буде сперечатися з тим, що екстремальні і кризові психологи працюють з якісно іншими контингентами і якісно інші емоціями, ніж, наприклад, шкільні психологи. Цими ж емоціями ми і заражаємось. І в силу цього серед усіх інших професій в системі МНС тримаємо мало зазвичайну «першість» за частотою ішемічної хвороби серця, сімейних дисгармоній, синдрому професійного вигорання.

Висновки. Саме тому так гостро у нас у країні стоїть проблема психологічного і психотерапевтичного супроводу діяльності професіоналів-психологів, проблема, яка вимагає серйозної організаційно-методичного та етичного опрацювання, оскільки її розв'язання потребує виходу за межі того професійного колективу, де ми власне і працюємо. Це одна з найгостріших проблем, поки що не знайшла в нашій країні адекватного вирішення.

Дуже хотілося б, щоб спільними зусиллями психологів Міністерства Освіти, МНС, МО, МВС, СБУ, ДПСУ, інших державних та недержавних установ України ми змогли хоча б зрушити з мертвої точки вирішення цієї найважливішої задачі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / Бодров В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.
2. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості / Бондаренко О. Ф. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
3. Борисов П. Ф. Посібник на допомогу працівнику МНС з питань взаємодії із ЗМІ та зв'язків з громадськістю / П. Ф. Борисов, О. П. Венжик, О. Ю. Великова-Лагода. – К. : «Преса України», 2004. – 480 с.

4. Гринберг Дж. Управление стрессом / Джеррольд Гринберг; [пер. с англ. Л. Гительман, М. Потапова]. – М. : Питер, 2002. – 495 с.
5. Екстремальна психологія : [підручник / Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. й інші]; за заг. ред. проф. О.В.Тімченка – Х. : УЦЗУ, 2007. – 502 с.
6. Колодзин Б. Как жить после психической травмы / Колодзин Б. – М. : Изд-во: Москва, 1992. – 95 с.
7. Крюкова М. А. Экстренная психологическая помощь : практическое пособие / Крюкова М. А., Никитина Т. И., Сергеева Ю. С.. – М. : НЦ ЭНАС, 2003. – 64 с.
8. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / Владимир Иванович Лебедев. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
9. Психогении в экстремальных условиях / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак, Б. П. Щукин. – М. : Медицина, 1991. – 115 с.
10. Тарабрина Н. В. Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы / Н. В. Тарабрина, Е. О. Лазебная // Психологический журнал. – 1992. – Т.13, № 2. – С. 14–29.

УДК 159.9

Титаренко А.В., начальник курсу факультету оперативно-рятувальних сил НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

Стаття присвячена актуальним проблемам діяльності особового складу аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в екстремальних умовах. Ключові слова: психологічні особливості, ефективність професійної діяльності, психологічне забезпечення діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.

Статья посвящена актуальным проблемам деятельности личного состава аварийно-спасательных подразделений МЧС Украины в экстремальных условиях.

Ключевые слова: психологические особенности, эффективность профессиональной деятельности, психологическое обеспечение деятельности специалистов аварийно-спасательных подразделений МЧС Украины.

Постановка проблеми. Під час ліквідації надзвичайних ситуацій перед аварійно-рятувальними підрозділами МНС України ставляться складні завдання, вирішувати які доводиться, як правило, в екстремальних умовах.

Руйнівні дії при стихійних лихах у деяких випадках можна порівняти здебільшого з такими, що мають місце в районі воєнних дій. Природно, й поведінка багатьох людей у таких екстремальних ситуаціях суттєво змінюється й потребує у більшості випадків втручання професійних психологів, медиків.

Практично в кожній людині під час перебування в зоні надзвичайної ситуації виникає психоемоційне напруження, так званий стресовий стан, мимовільна реакція організму на неадекватну ситуацію. Розрізняють декілька форм напруженості: емоційну, вольову, інтелектуальну, мотиваційну тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання психофізіологічної сутності трудової діяльності знайшли своє відображення у працях П.К. Анохіна, І.П. Павлова, І.М. Сеченова, А.А. Ухтомського та ін. Дослідження з психології праці та інженерної психології відображено в працях В.П. Зінченка, А.А. Крилова, Б.Ф. Ломова, В.Д. Небиліцина, Ю.П. Горго, Ю.Л. Трофимова, М.С. Корольчука, П.П. Криворучка та ін.

Виконання завдань аварійно-рятувальними підрозділами МНС України в екстремальних умовах виникнення надзвичайних ситуацій з психологічного погляду характеризуються присутністю і негативним впливом на психіку людини широкого спектра несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Спеціалісти, які направляються в зони надзвичайних ситуацій для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, піддаються не тільки фізичній загрозі особистому здоров'ю (життю), а й значному ризику виникнення нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Останні нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, інших негативних явищ.

Такі ж умови праці притаманні представникам екстремальних професій: космонавтам, льотчикам, морякам, танкістам, пожежникам, піротехнікам, машиністам локомотивів, шахтарям та ін. (А.М. Волков, 1970; Л.С. Нерсисян, О.А. Конопкін, 1978; П.І. Климук, 1980; В.І. Лебедев, 1989, 2001; М.В. Макаренко, 1992, 1995; М.С. Корольчук, 1986, 1997; В.Г. Ложкін, П.П. Криворучко, 1997; Г.С. Гребенюк, 1997, С.І. Яковенко, 1998; В.І. Лисенко, 1999).

Багато із перелічених професій, які мають споріднені особливості й специфіку праці (моряки, водолази, льотчики, сапери, зв'язківці, парашутисти, пожежники, автомобілісти, водії важкої гусеничної техніки, оператори ПЕОМ та багато інших), є в системі МНС України і виконують функції забезпечення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт. Особливості діяльності фахівців цих професій досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: В. І. Лебедев (1989) – особливості професійної діяльності космонавтів, льотчиків, полярників, підводників; М.С. Корольчук (1996) – стосовно психофізіології корабельних спеціалістів в екстремальних умовах; П.П. Криворучко (1998) – спеціалісти операторського профілю надводних кораблів; Г.С. Гребенюк (1997) – спеціалісти пожежної безпеки; О.В. Тимченко (1997) – поведінка й діяльність військовослужбовців в екстремальних умовах (на прикладі аварії на ЧАЕС); В.М. Крайнюк (1999) – юнаки призовного віку; О.А. Блінов (1999) – військовослужбовці аеромобільних військ під час парашутно-десантної підготовки; В.Є. Шевченко (2001) – психофізіологічне забезпечення спеціальних підрозділів в екстремальних умовах бойової діяльності; М.Г. Логачов (2001) – психологічна підготовка до дій в екстремальних умовах службової діяльності спеціальних підрозділів ОВС та інші.

Проблема психологічного забезпечення аварійно-рятувальних підрозділів до дій в екстремальних умовах на сьогоднішній час залишається малодослідженою.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на деяку спорідненість професії рятувальника з іншими професіями подібного класу, ця професія має свою специфіку й особливості.

Як показують дослідження, професійна діяльність спеціалістів зазначених вище спеціальностей, у тому числі й фахівців аварійно-рятувальних підрозділів, має переважно змішаний характер і специфічні особливості, пов'язані з впливом професійних умов праці (В.Є. Шевченко, Б.В. Кравченко та ін., 2001).

Сам процес праці фахівців аварійно-рятувальних підрозділів характеризується високим нервово-психічним напруженням і мобілізацією вольових зусиль при високому темпі діяльності в умовах дефіциту часу, недопущення виникнення помилкових дій, дефіциті інформації. За цими ознаками такий тип діяльності відносять до екстремального з елементами надекстремального (В.І. Шостак та ін., 1991).

Темп діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів у найскладніших періодах дій за призначенням може наближатися до граничних можливостей людини. Це потребує більшого напруження уваги, пам'яті, мислення, емоційної стійкості, мобілізації волі і призводить до скорочення психофізіологічних резервів організму людини. Домінуючими є моторно-вольові якості особистості.

Необхідно враховувати, що досвідчені спеціалісти аварійно-рятувальних підрозділів мають ширші можливості для переробки додаткової інформації, аніж менш досвідчені, в яких на фоні стресових ситуацій з'являються порушення регуляторних функцій, що не проходять. Внаслідок цих впливів (екстремальні фактори і висока інтенсивність діяльності) можуть настати зриви і загальне зниження стійкості, особливо психічних і психомоторних функцій.

Під час виконання завдань за призначенням працю рятувальників можна прирівняти до важкої (надтяжкої) фізичної праці, яка в більшості випадків виконується під впливом різноманітних фізичних та психічних чинників. Однією з її особливостей є великі фізичні навантаження під час виконання завдань за призначенням та велика кількість енергозатрат.

Для оцінки енергозатрат треба пам'ятати, що основний обмін у людини супроводжується добовою витратою енергії приблизно 1600 – 1700 ккал. У стані ж відповідного спокою людина втрачає 2100 – 2200 ккал. Представників різних професій за добовими енергозатратами прийнято розподіляти на чотири групи:

I група – представники розумової праці – 3000 – 3200 ккал.

II група – робітники механізованих підприємств (токарі, фрезерувальники та ін.) – 3500 ккал.

III група – робітники фізичної праці з частковою механізацією трудових процесів (слюсарі, сільськогосподарські робітники) – 4000 ккал.

IV група – робітники важкої фізичної праці (вантажники, землекопи) – 4500 – 5000 ккал.

До особливостей професійної діяльності спеціалістів аварійно-рятувальних підрозділів відноситься виражена психічна напруга, яка діє протягом усього часу виконання завдань у зоні надзвичайної ситуації.

Найтиповішими причинами її виникнення є висока відповідальність за роботу, що виконується, дефіцит часу та інформації (або надлишок) для прийняття рішення, дія перешкод, вплив несприятливих умов життєдіяльності, міжособистісна несумісність, соціально-психологічна й сенсорна ізоляція (Ю.М. Стенько, 1978; І.А. Сапов, А.С. Солодков; 1981; Г.Л. Апанасенко, 1995).

Суттєво впливають на успішність професійної діяльності рятувальників соціально-психологічні чинники. Передусім це міжособисті відносини, які залежать від спільних інтересів у групі, індивідуально-психологічних особливостей особового складу. Актуального значення набувають проблеми відчуття небезпеки, великого фізичного та емоційного навантаження, обмежені можливості зняття емоційної напруги, ризику (Г.А. Броневицький, 1984; Л.Ф. Железняк, 1989; М.С. Корольчук, 1985, 1989, 1997; В.І. Лебедєв, 1989).

Відомо, що надійність та ефективність професійної діяльності рятувальників визначаються рівнем їх працездатності.

На наш погляд, найповніше визначення працездатності запропонували В.П. Загрядський і А.С. Єгоров (1973), які тлумачать працездатність як здатність людини здійснювати конкретну трудову діяльність у межах заданих лімітів часу і параметрів ефективності праці. На нашу думку, таке визначення досить універсальне і може бути використане для оцінки працездатності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. Таким чином, професійна працездатність фахівців аварійно-рятувальних підрозділів розглядається нами як властивість особистості, яка базується на психофізіологічних можливостях організму, формується під впливом ендогенних і екзогенних (екстремальні ситуації, психофізіологічна корекція) факторів і виявляється у функціональній здатності особистості за певний відрізок часу виконувати професійну роботу на рівні, що відповідає вимогам спеціальної діяльності і з належним рівнем надійності.

Будь-яка конкретна професійна діяльність завжди регламентована чіткими завданнями, алгоритмом технологічних операцій, відбувається в конкретних параметрах. Тому, характеризуючи рівень цієї здатності показниками ефективності діяльності, необхідно враховувати всю сукупність показників, а не тільки продуктивність або тривалість роботи, бо основу працездатності людини становлять спеціальні знання, уміння й навички, певні психофізіологічні (особливості перцепції, пам'ять, увага та ін.), фізичні (сила, швидкість, витривалість), фізіологічні (діяльність найважливіших систем організму), а також характерологічні (цілеспрямованість, наполегливість) та інші якості індивідуума (В. Є. Шевченко, Б. В. Кравченко, 2000).

Стосовно військового спеціаліста пропонують аналогічне поняття – боєздатність. Боєздатність – характеристика можливості людини розв'язати бойове завдання, що зумовлена функціональним станом організму (В.П. Загрядський, З.К. Сулім-Самуйло та ін., 1991).

У рятувальників під час виконання завдань за призначенням найчастіше спостерігаються такі стани, як збудження, почуття втоми, жах, фрустрація, зумовлені порушенням розумових процесів, емоційних реакцій та реакцій на рух.

У людей, що потрапляють в екстремальну ситуацію, мимоволі вмикаються механізми психологічного захисту, що відбивається у різних типах реагування. Таке реагування, як правило, ґрунтується на попередньому досвіді подолання скрутних життєвих ситуацій. У перші години й добу після катастрофи у людей, включаючи постраждалих, виникають такі реакції, як збудження, що проявляється підвищеною напругою, вразливістю, тривогою і переростає в страх та панічний стан; загальмованість, що проявляється зниженням емоційної активності, а в деяких людей – ступурозним станом. Можливі й перехідні реакції – розгубленість, здивованість, непевність, істерика.

В окремих випадках виникає стан фрустрації – пригніченість і напруженість, зумовлений сприйняттям перешкод як нездоланих. Поведінка таких людей спрощується, стає примітивною та нелогічною, можливі прояви агресивності. Все це призводить до немотивованих учинків та дій. Виникнення й тривалість такого стану залежить від особистого сприйняття екстремальної ситуації, підготовленості людини до надзвичайних впливів, типу реагування на стрес.

Отже, відхилення в поведінці спостерігаються в перші години виникнення екстремальної ситуації і в більшості випадків зникають у першу добу. Аналіз наслідків землетрусів в Ашгабаті (1948), Скоп'є (1963), Ташкенті (1966), Вірменії (1988), Туреччині (1999) свідчить, що протягом 2–24 годин відхилення в поведінці спостерігались у всіх людей, у тому числі й тих, хто прибув для надання допомоги. Невідкладної психоневрологічної допомоги (прийом седативних засобів та транквілізаторів) потребували до 10 відсотків людей, що опинились у зоні стихійного лиха. Психоемоційні розлади тривалістю 5–7 діб спостерігались у 14–20 відсотків, триваліші – у 1–10 відсотків.

Відомо, що ефективність професійної діяльності військових спеціалістів залежить від згуртованості підрозділів (А.І. Донцов, 1984; М.Н. Корнєв, А.Б. Коваленко, 1995; Г.М. Андрєєва, 1995; Т.К. Чмут, 1996). Під згуртованістю розуміють сумісну діяльність людей, спрямовану на виконання спільних завдань. Вона тісно пов'язана зі структурною організацією групи, раціональним розподілом функціональних обов'язків, професійною підготовкою спеціалістів, підпорядкуванням особистих інтересів та потреб колективним завданням підрозділу. Але стосунки між членами групи, їх спрямованість і активність залежать, з одного боку, від широти та спільності інтересів, а з другого, – від їхніх індивідуальних психологічних особливостей, які в основному визначають характер внутрішньогрупової атмосфери.

В основі згуртованості підрозділів лежить психологічна сумісність. Під груповою сумісністю спеціалістів розуміється поєднання таких індивідуальних особливостей, які за своїми соціально-психологічними властивостями та якостями забезпечують максимально можливий результат при мінімальній психологічній ціні діяльності взаємодіючих людей. Порушення цих тверджень призводить до підвищення конфліктності, емоційної напруги, роздратованості та інших психічних станів, які, у свою чергу, значно впливають на професійну діяльність (Т.К. Чмут, 1996; М.І. Пірен, 1997).

Ефективність професійної діяльності залежить від порушення ритму сну і праці, що в умовах тривалого перебування в зоні надзвичайних ситуацій неминуче призводить до виснаження й перевтоми людського організму й істотно впливає на виконання завдань за призначенням (В.І. Лебедев, 1989).

Дослідження діяльності військових фахівців в екстремальних умовах, проведені М. В. Макаренко (1992), М.С. Корольчуком (1979, 1985, 1991, 1996), І.А. Саповим, О.С. Солодковим (1986), Г.В. Ложкіним (1997), С.І. Яковенко (1998), В.І. Лисенко (1999), свідчать, що негативні фактори навколишнього середовища, швидка зміна клімато-географічних умов, часових поясів, біологічних ритмів при діях за призначенням також істотно впливають на організм людини, зумовлюють зниження психофізіологічних показників і працездатність у цілому.

Серед основних факторів, що можуть впливати на працездатність рятувальників, і велике фізичне навантаження, що призводить до швидкого втомлення та перевтомлення. Тоді як втомлення – це явище нормальне і попереджувати необхідно не втому, а перевтомлення. Перевтомлення – це стан організму на межі патології, яке розвивається під впливом тривалої та невпинної роботи в стані втомлення або тоді, коли регламентуючий відпочинок між циклами роботи є недостатнім для відновлювання й зберігаються об'єктивно-суб'єктивні ознаки втомлення, а в професійній діяльності з'являються грубі помилки. Таким чином, перевтомлення з'являється завжди в разі порушення режиму праці й відпочинку, що супроводжується відчуттям втомлення вже перед початком роботи, об'єктивно – зниженням якісних та кількісних показників у роботі з різким зменшенням рівня безпеки діяльності (наявність помилок професійної діяльності) і збільшенням періодів у динаміці працездатності.

Професійне середовище має в собі природні елементи (метеорологічні і кліматогеографічні фактори тощо), технічні елементи (об'єкти та системи технічного забезпечення тощо), соціальні елементи (робота в групі, працівники забезпечуючих служб тощо). Взаємодія фахівця аварійно-рятувального підрозділу як суб'єкта праці та його профсередовища може бути порушена у зв'язку з непередбаченими змінами в кожному зі згаданих вище елементів. При цьому безпомилкова діяльність рятувальників визначається адекватністю їх дій до змін профсередовища і можливостями їх психофізіологічних резервів.

Розподіл і переключення уваги прямо залежні від проходження нервових процесів та відбуваються і за загальною схемою, і з урахуванням екстрених змін обставин. При цьому оцінка важливості цих змін і подальше прогнозування дій за обставинами - завдання роздумів, тому до швидкості перебігу процесів міркування повинні бути підвищені вимоги (при професійному відборі, формуванні аварійно-рятувальних загонів). Важлива також аналітична функція мислення – критичність, самоконтроль. Крім того, увага має приділятися емоційно-вольовим якостям особистості (смівості, ініціативності, самовладанню, цілеспрямованості, витривалості).

Враховуючи особливості праці при діях за призначенням, підвищуються вимоги до оперативної пам'яті, тому що кожен потік інформації може бути актуалізований у будь-який момент часу з точним відображенням події.

Встановлено, що має значення і стійкість до втоми зорового і слухового аналізаторів, пов'язана з силою збуджувального і гальмівного процесів. Безперервний потік інформації та сигналів або їх відсутність вимагає від фахівця сенсорної стійкості та стійкості до сенсорної депривації (А.С. Новицький, 1996 та ін).

Особливо важливою є спроможність фахівця АРП швидко виробляти нові і перебудовувати вже набуті навички та вміння (активна психомоторика), правильну просторову й часову уяву (згідно з обставинами діяльності); наявність позитивних комунікативних якостей (доброзичливість, вміння вступати в контакт і т. ін.) і стеничну реакцію на небезпеку, вміння заглушити біологічне відчуття страху без надмірного підвищення емоційної напруженості.

Необхідно формувати у фахівців аварійно-рятувальних підрозділів позитивну мотивацію до своєї праці і установку, спрямовану на професійну діяльність; у повсякденній діяльності підтримувати стиль змагання, запобігати тенденціям до збудженості і нервозності (неврівноваженості) через дрібні негаразди їхньої праці.

Враховуючи особливості праці під час дій за призначенням, підвищуються вимоги до фізичної підготовленості фахівців, особливо до витривалості. Доцільним ми вважаємо проведення фізичної підготовки за схемами швидко-силових програм для досягнення необхідного рівня тренуваності.

Такі психофізіологічні аспекти дають змогу зробити висновок, що фахівець аварійно-рятувального підрозділу повинен мати високу фізичну підготовленість і витривалість, сильний тип нервової системи, потенційно високу професійну працездатність, стійкість до втоми, високу загальну неспецифічну стійкість організму, зокрема, до гіпоксії, зміни та коливань барометричного тиску, зміни температури середовища, – що ми пропонуємо враховувати при проведенні професійного відбору, формуванні аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.

Таким чином, розглянуті психофізіологічні особливості працездатності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів та особливості професійної діяльності зумовлюють специфічні вимоги до стану здоров'я і психофізіологічних якостей працівників аварійно-рятувальних формувань МНС України.

Постійне вдосконалення спеціальної техніки й ускладнення умов ведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт зумовлюють, на нашу думку, постійне підвищення професійних вимог до фахівців аварійно-рятувальних служб МНС України.

Особливості діяльності особового складу аварійно-рятувальних підрозділів в екстремальних умовах характеризуються суттєвим погіршенням стану психофізіологічних функцій внаслідок дії негативних факторів навколишнього середовища, високого темпу роботи та психоемоційного напруження, які значною мірою прискорюють виникнення перевтоми та негативно впливають на працездатність.

В умовах тривалого перебування особистості під впливом екстремальних чинників відбуваються різнобічні зміни функцій організму, які є інтегральною ха-

рактеристикою впливу на фахівців аварійно-рятувальних підрозділів, умов їх життєдіяльності, інтенсивності професійної діяльності та її специфічних особливостей.

До найважливіших загальних особливостей професійної діяльності рятувальників слід віднести: ситуацію невизначеності завдання, незвичність і важкість просторового орієнтування при виконанні завдань за призначенням у незнайомій місцевості (споруді, середовищі); нав'язаний та інтенсивний темп роботи при дефіциті часу; високий психоемоційний фон роботи; велику перевагу фізичної праці, яка поєднується з важко координованими рухами і великим потоком інформації з прийняттям відповідальних рішень; надмірну рухову активність швидко-силового типу; можливість виникнення паніки в осередках надзвичайної ситуації серед місцевого населення; прояви сильних раптових роздратувань на фоні впливу шкідливих факторів життєдіяльності (зіткнення з трупами та фрагментами людських тіл, жахливі картини зруйнованих будівель і т. ін.); роботу в умовах дефіциту часу та відсутності повної інформації, необхідної для прийняття рішення та організації рятувальних дій; тривалий і виражений вплив шкідливих умов життєдіяльності, гідрометео-, біологічних та соціально-психологічних факторів збільшують вираженість змін функцій організму при нервово-психічній напрузі, які можуть набувати преморбідного (передзахворювального) стану.

Висновки. Отже, система психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників, на нашу думку, повинна бути спрямована на формування, підтримку та відновлення оптимальної працездатності рятувальників, мати свої завдання, принципи, етапи, методи управління та включати: заходи та засоби, які можуть застосовуватись, як правило, під час виконання завдань за призначенням, психологічну діагностику, психологічну допомогу, психологічне супроводження професійної діяльності та заходи і засоби, які можуть застосовуватись ще до початку діяльності, – професійний відбір, психологічну підготовку (впливи), інженерно-психологічні аспекти комплектування робочого місця та заходи психологічної реабілітації рятувальників після виконання завдань в екстремальних умовах.

Актуальність проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності визначається безпосередньо впливом умов на характер діяльності (природних, умов придатності до життєдіяльності, соціально-психологічних, екологічних та медико-біологічних).

ЛІТЕРАТУРА

1. Боченков А. А., Шостак В. И., Глушко А. Н. Актуальные проблемы военной психофизиологии / А. А. Боченков, В. И. Шостак, А. Н. Глушко // Воен.-мед. журн. – 1996. – Т. 317, № 12. – С. 35—40.
2. Досвід роботи органів управління та сил Цивільної оборони України щодо ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. — К. : МНС, Чорнобильінтерінформ, 2002. — 265 с.
3. Корольчук М. С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності: Навч. посібник. — К.: КВГІ, 1996. — С. 32 – 34.
4. Корольчук М. С. Практикум з психофізіології військової діяльності : [навч. посібник] / М. С. Корольчук. — К. : КВГІ. — С. 3–23.

5. Криворучко П. П. Комплексне психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів / П. П. Криворучко // Збірник наукових праць. — К. : КВГІ 2(9). — 1999. — С. 34–39.
6. Основи організації медичного забезпечення населення за умов надзвичайних ситуацій. Вип. 2 / [заг. ред. В. В. Дурдинця, В. О. Волошина]. — К. : Медекол МНЦ БЮ-ЕКОС МНС та НАН України. — 1999. — С. 39, 41–42.
7. Психологічне забезпечення бойових підрозділів в екстремальних умовах : [метод. посібник / В. Є. Шевченко, Б. В. Кравченко, С. А. Галкін, С. А. Олійник, Д. О. Коршевнік] / заг. ред. М. С. Корольчук. — К. : в/ч А0515. — 175 с.

УДК 159.9

Титаренко Д.С., науковий співробітник відділення впровадження психотренінгових технологій науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У РЯТУВАЛЬНИКІВ З РІЗНИМИ ІНДИ- ВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЯКОСТЯМИ

У статті говориться про індивідуально-психологічні особливості співробітників рятувальної служби МНС України, представлена їх розгорнута характеристика. Також зачіпається питання про типізацію особистісних профілів залежно від вираженості тих або інших особистісних характеристик. Описані особливості роботи механізмів психологічного захисту залежно від профілю особистості.

Ключові слова: індивідуально-психологічні якості, профіль особистості рятувальника, механізми психологічного захисту.

В статті говориться про індивідуально-психологічні особливості співробітників рятувальної служби МНС України, представлена їх розгорнута характеристика. Також зачіпається питання про типізацію особистісних профілів залежно від вираженості тих або інших особистісних характеристик. Описані особливості роботи механізмів психологічного захисту залежно від профілю особистості.

Ключевые слова: индивидуально-психологические качества, профиль личности спасателя, механизмы психологической защиты.

Постановка проблеми. Питання про природну схильність механізмів психологічного захисту завжди було одним із найбільш спірних серед дослідників. Класики психоаналізу стверджують, що домінуючим фактором формування механізмів захисту є генетично запрограмовані задатки людини [2], гуманістичні психологи, навпаки, вказують на значний вплив середовища [3]. Ми не ставимо за мету визначити перевагу кожного з цих факторів, але вирішили розглянути, наскільки відрізняється використання особистістю рятувальника того чи іншого психологічного механізму в умовах одного роду професійної діяльності, але з різними індивідуально-психологічними якостями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На жаль, в останні роки не так багато уваги приділяється дослідженню питань, пов'язаних з використанням ме-

ханізмів психологічного захисту. Напевно, це пов'язано зі складністю самого об'єкта дослідження, або його несвідомого походження. Г.О. Максименко вивчає особливості роботи механізмів психологічного захисту у дітей з різними соціальними умовами проживання, але в своїх роботах вона не враховує індивідуально-психологічних особливостей дитини.

На сьогодні в психологічній науці прийнято вважати, що механізми психологічного захисту формуються під впливом певних факторів, до числа яких більшість закордонних дослідників відносять:

- 1) вроджений темперамент;
- 2) природу стресів, пережитих в ранньому дитинстві;
- 3) захист, зразком для якого (а іноді і свідомими вчителями) були батьки або інші значущі люди;
- 4) засвоєння дослідним шляхом наслідків використання окремих захистів (мовою теорії навчання - ефект підкріплення) [1].

Тож психологічний захист формується на основі вроджених задатків та індивідуальних особливостей людини, її темпераменту, якостей нервової системи та рівня індивідуального життєвого досвіду. Формуючись ще у ранньому дитинстві, механізми психологічного захисту тісно переплітаються з компонентами особистості і стають їх невід'ємною часткою [4]. Таким чином психологічний захист впливає на діяльність усіх компонентів особистості: емоційного, когнітивного та поведінкового.

Зазвичай особистість одночасно використовує не якийсь один механізм, а декілька з них, які утворюють комплекс захисту та визначають стратегію (модель) поведінки людини в ситуації екзистенціальної загрози [5].

Мета статті. Висвітлити питання особливостей функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників з різними індивідуально-психологічними якостями.

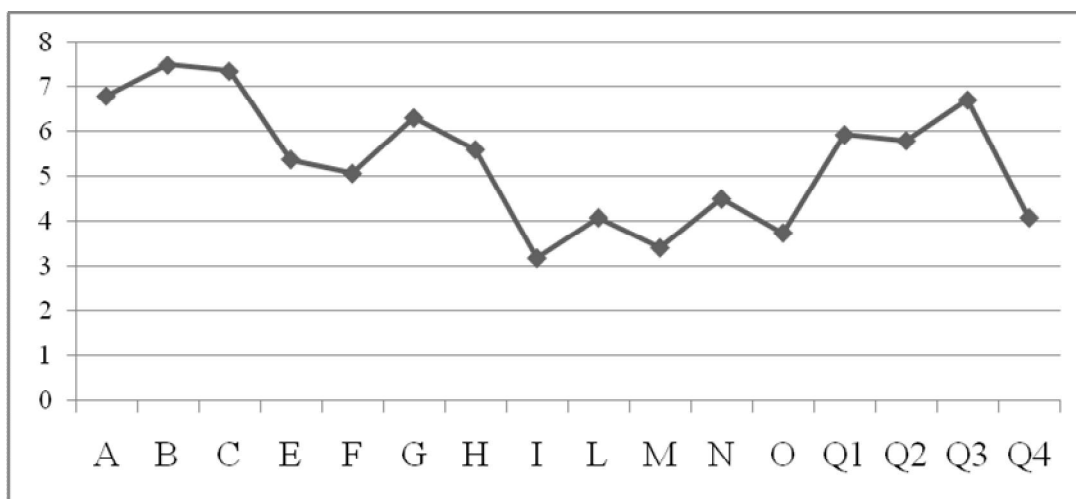
Виклад основного матеріалу. Враховуючи той факт, що на формування та функціонування механізмів психологічного захисту особистості впливають не лише вроджені задатки та фізіологічні особливості людини, а й її життєвий досвід, умови проживання та інші набуті у житті якості, ми вирішили висвітлити питання взаємодії індивідуально-психологічних особливостей рятувальників з механізмами психологічного захисту. Для дослідження індивідуально-психологічних особливостей використали 16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла (форма А).

У результаті обробки первинних результатів психологічного тестування була виявлена неоднорідність отриманих даних, що дозволило зробити припущення про типологічні ознаки рятувальників. В основу типізації був покладений принцип виражених переваг за шкалами методики.

В ході дослідження було виділено три різні особистісні профілі працівників служби МНС України, які представлені на рисунках 1, 2 та 3.

Перший профіль. До цього типу особистісного профілю потрапило 55,1 % досліджуваних. Рятувальники з цим профілем характеризуються високими показниками за шкалами А, С та Q₃, що свідчить про їх відкритість, природність

поведінки, доброти, готовність прийти на допомогу. Ці рятувальники демонструють високий рівень самоконтролю, який проявляється як у їх поведінці, так і в думках та моральних установках. Вони завжди прагнуть довести розпочату справу до завершення. Характеризуються емоційною зрілістю, стійкістю та постійністю в своїх інтересах. Для людей цього профілю також характерним є високий інтелект, вони - володарі аналітичного мислення, схильні до експериментів, не сприймають все на віру, звикли все перевіряти на практиці. Ці рятувальники також відрізняються сміливістю, практичністю та впевненістю у собі.

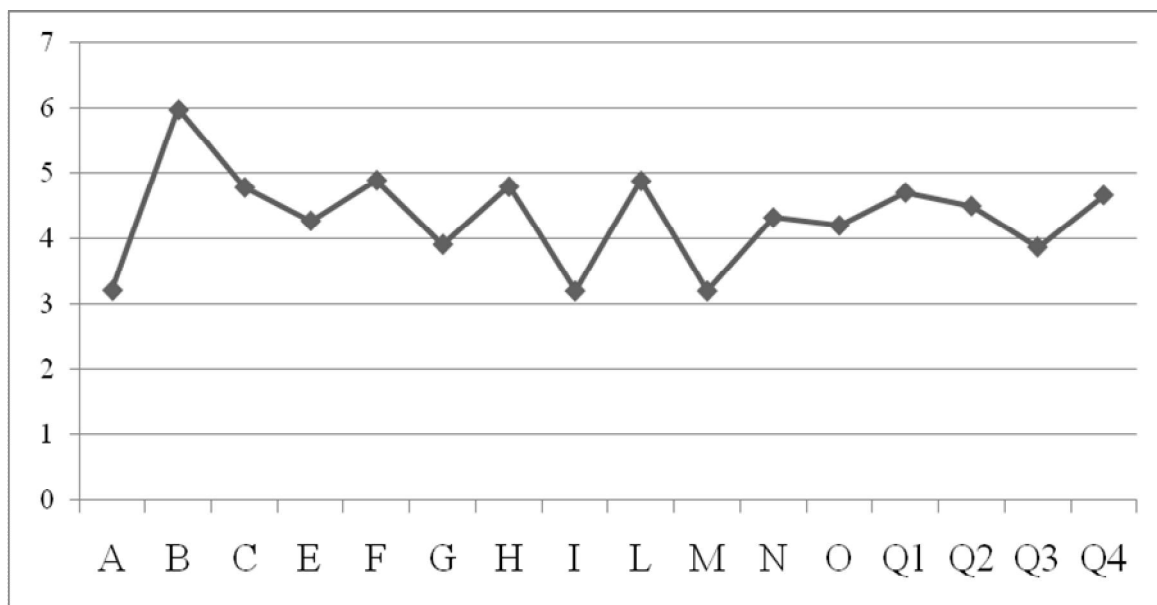

Рис. 1. Особистісний профіль рятувальників з 1-им типом індивідуально-психологічних особливостей.

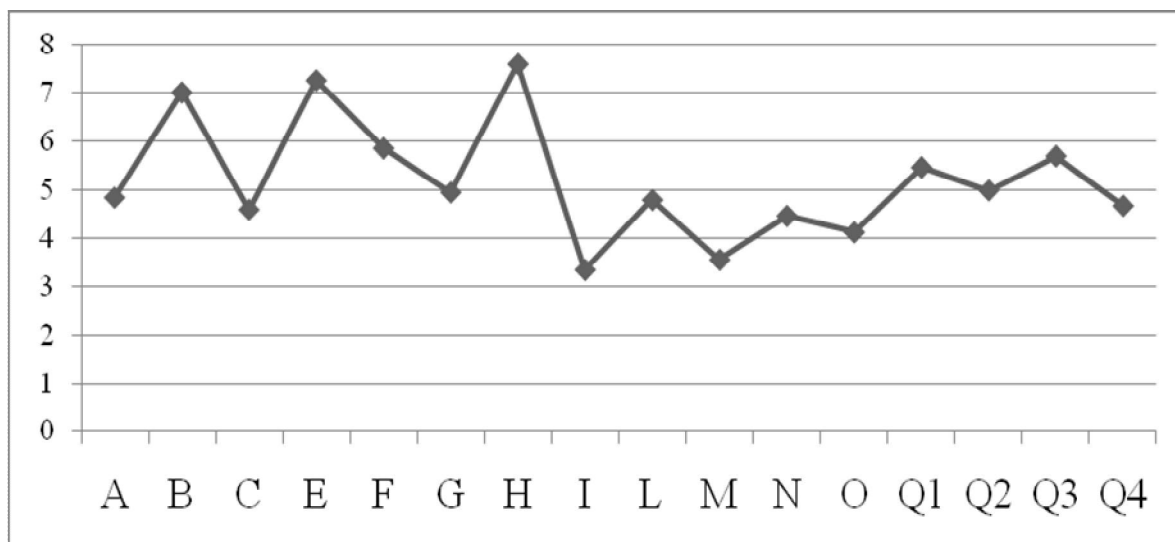
Рятувальники з *другим типом* особистісного профілю характеризуються замкнутістю; вони «холодні» у відношеннях з оточуючими; в них зазвичай скептичний настрій, що відмічається у суворості до оцінки інших, але при цьому вони не досить стійкі у своїх поглядах, схильні пристосовуватися до думок та позицій оточуючих. Ці особистості характеризуються непостійністю, неорганізованістю, безвідповідальністю в поведінці, вони потребують постійного зовнішнього контролю та стимуляції при виконанні поставленого завдання. У порівнянні з представниками 1-го особистісного профілю рятувальники з 2-м профілем характеризуються більшою емоційністю та неврівноваженістю, вони більш сором'язливі, покірні та пасивні. До цього типу індивідуально-психологічних особливостей потрапило 14,3% досліджуваних рятувальників.

Для рятувальників *третього типу* особистісного профілю характерним є активність, готовність мати справу з новими людьми, обставинами та ситуаціями. Вони схильні до ризику, активні та розковані в нових життєвих умовах. Рятувальники з цим типом індивідуально-психологічних особливостей демонструють впевненість у собі, незалежність, свої переконання вважають єдино вірними та прагнуть нав'язати своє сприйняття світу оточуючим. В різних життєвих та професійних умовах діяльності вони зазвичай обирають авторитарну позицію та стиль ке-

рівництва. Представники даного типу також характеризуються розсудливістю, реалістичністю думок, практичністю, черствістю у ставленні до оточуючих. 30,6% досліджуваних є представниками цього типу особистісного профілю.

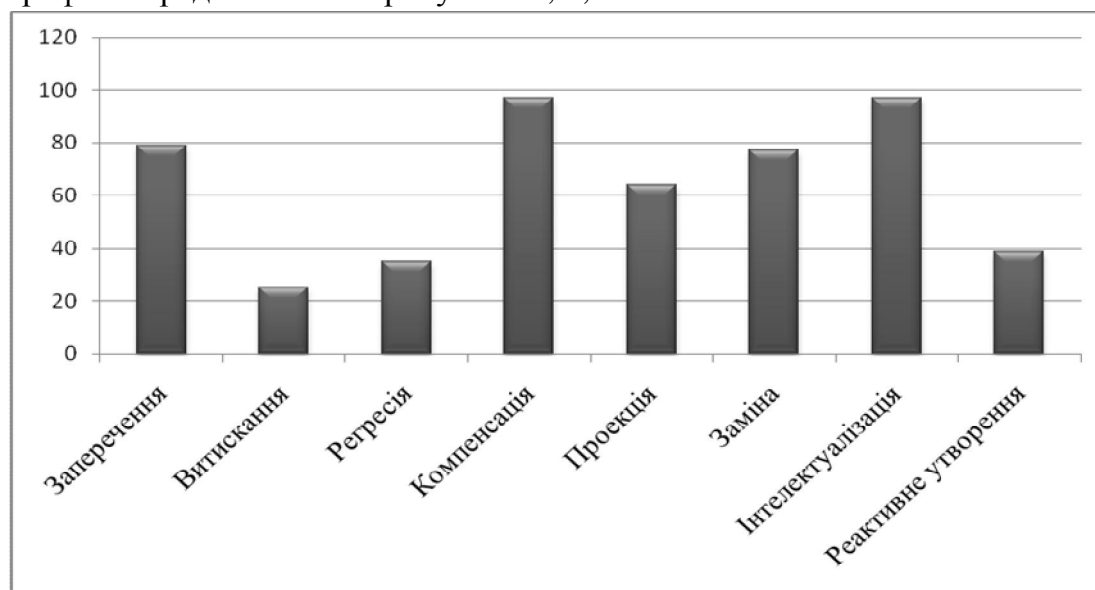
Рис. 2. Особистісний профіль рятувальників з 2-им типом індивідуально-психологічних особливостей.

Рис. 3. Особистісний профіль рятувальників за 3-ім типом індивідуально-психологічних особливостей.

Визначені нами індивідуально-психологічні особливості рятувальників дають можливість припустити, що представники різних типів особистісних профілів будуть використовувати різні механізми психологічного захисту.

Розглянемо, які механізми психологічного захисту домінують в кожного з виділених нами типів особистісних профілів. Середні показники вираженості того чи іншого механізму психологічного захисту у представників різних типів особистісних профілів представлені на рисунках 4, 5, 6.

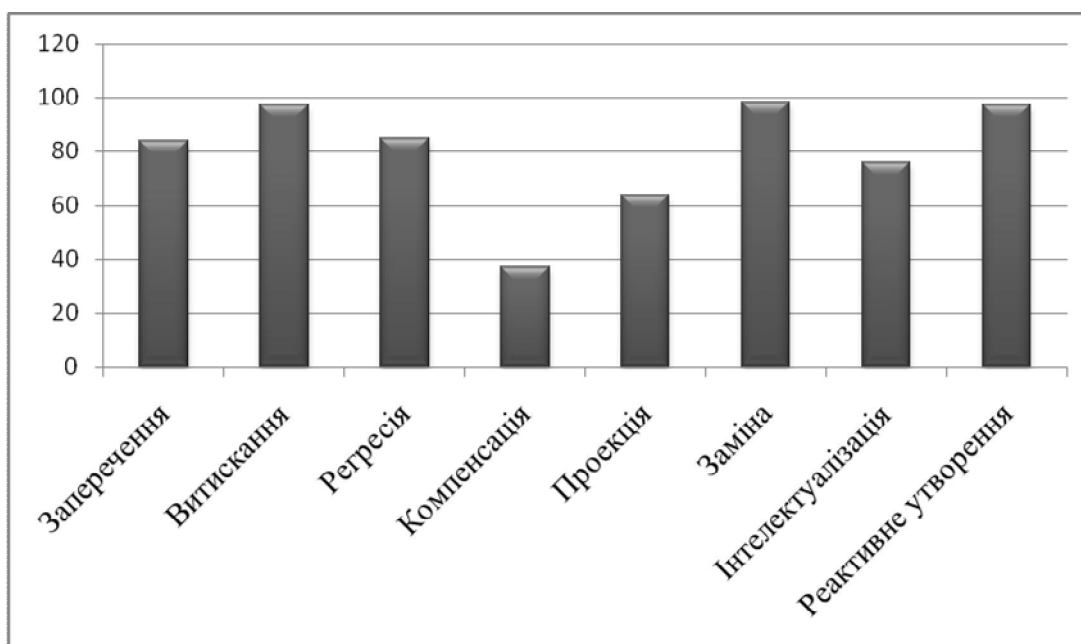
Рис. 4. Вираженість механізмів психологічного захисту у рятувальників з 1-им особистісним профілем.

У представників 1-го особистісного профілю найбільш вираженими є такі механізми психологічного захисту, як інтелектуалізація та компенсація; це дає нам змогу припустити, що в ситуаціях нервової напруги, тривоги або загрози життю вони будуть прагнути використовувати саме ці механізми захисту. Тож при наявності ситуацій фрустрації рятувальники з даним особистісним профілем будуть намагатися придушити нервову напругу за допомогою логічних установок і маніпуляцій, або компенсувати свій стан за рахунок фантазій, присвоєння собі більш «гарних» цінностей, якостей та характеристик.

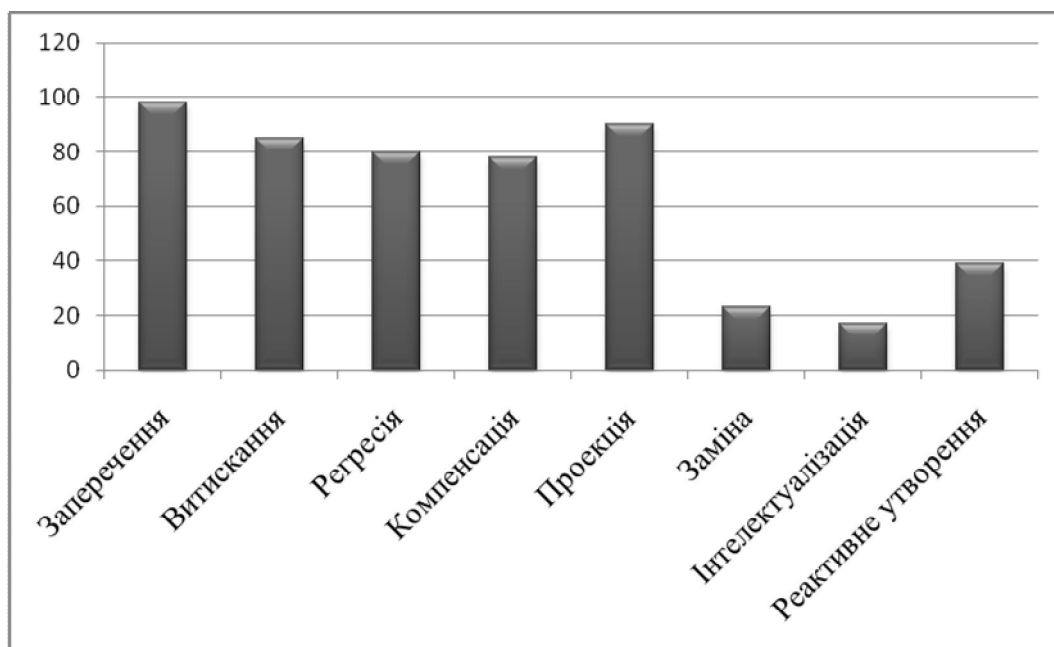
Найменш вираженими механізмами психологічного захисту у рятувальників з 1-им особистісним профілем є витискання, регресія та реактивне утворення. Тож рятувальники з товариськими якостями, високоінтелектуальні, емоційно стійкі та з високим рівнем самоконтролю не прагнуть використовувати механізми, що спрямовані на переорієнтацію структури своєї особистості, зміну поведінки до більш простої, блокуванню усвідомлення всіх негативних сторін ситуації.

Для представників 2-го особистісного профілю індивідуально-психологічних особливостей найбільш вираженими механізмами психологічного захисту є витискання, заміна, регресія та реактивне утворення. Тож, замкнуті, емоційно нестійкі, схильні до керівництва відчуттями рятувальники, які потребують постійного зовнішнього контролю, мотивацій та стимуляції, використовують механізми психологічного захисту, що спрямовані на «блокування» та «втечу» особистості від небезпечних факторів ситуації фрустрації. Безпосередньо за допомогою механізмів психологічного захисту такої спрямованості рятувальники

з 2-им особистісним профілем не допускають потрапляння у свідомість загрозової інформації, що може порушити їх емоційну рівновагу та викликати ряд негативних відчуттів.

Рис. 5. Вираженість механізмів психологічного захисту у рятувальників з 2-им особистісним профілем.

Рис. 6. Вираженість механізмів психологічного захисту у рятувальників з 3-ім особистісним профілем.

Найменш виразними механізмами психологічного захисту рятувальників 2 особистісного профілю є компенсація та інтелектуалізація. Тож рятувальники з неврівноваженим емоційним компонентом особистості не можуть «відійти» від ситуації фрустрації та раціонально й логічно оцінити всі її сторони.

У представників 3-го особистісного профілю найбільш активними є такі механізми психологічного захисту як заперечення, витискання та проекція. Рятувальники з даним типом особистісного профілю використовують захист, що спрямований на «напад» на об'єкт загрози, або «блокування» інформації, що несе загрозу. Меншої виразності у рятувальників даного профілю отримали механізми заміни, інтелектуалізації та реактивного утворення. Це також говорить про те, що рятувальники з даними психологічними особливостями не стануть видозмінювати інформацію щодо загрозливих факторів ситуації, не стануть протягом довгого часу пояснювати самому собі причини та обмірковувати можливі наслідки ситуації, а зразу ж розпочнуть активні дії щодо ліквідації або зменшення загрози.

Тож отримані нами дані дають змогу стверджувати, що існують відмінності у завантаженості різних механізмів психологічного захисту у рятувальників з різними індивідуально-психологічними особливостями, які відносяться до різних особистісних профілів. Ця думка підтверджується наявністю достовірних відмінностей між показниками виразності домінуючих механізмів психологічного захисту у рятувальників з різним особистісним профілем.

Першу низку достовірних розходжень було виявлено між показниками виразності механізму витискання у рятувальників 1 та 2 особистісного профілю ($\varphi=1,832$, $p \leq 0,05$) і 1 та 3 профілів ($\varphi=2,316$, $p \leq 0,01$). Тож, можна сказати, що рятувальники, які більш емоційно відкриті, орієнтовані на оточення та організованіші, ніж інші, прагнуть усвідомити всі обставини ситуації фрустрації, прийняти їх та в подальшому використовують інший захист для регулювання своєї емоційної сфери.

Наступні достовірні розходження було виявлено у показниках захисного механізму компенсації. Для рятувальників 1-го особистісного профілю він є найбільш притаманним (24,1%); результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Можна припустити, що рятувальники з 2 та 3 особистісним профілем не прагнуть використовувати цей механізм захисту. Тож у ситуаціях фрустрації вони не намагатимуться вдосконалити себе у своїх же очах. Можливо, їх особистісні профілі є більш зрілими, тож у критичній ситуації вони не намагатимуться змінювати свої індивідуально-психологічні особливості, щоб здаватися більш мужніми.

Ще достовірні розбіжності було виявлено у виборі та використанні механізму проекції між рятувальниками 1 та 3 особистісного профілю. Для представників 3 особистісного профілю цей механізм захисту є більш характерним (26,6%), результати розходжень достовірні при $p \leq 0,05$. Тож, сміливі та домінуючі рятувальники схильні використовувати цей механізм психологічного захисту. Можна припустити, що ці працівники аварійно-рятувальної служби МНС України мають своїх «кумирів», або героїчний образ, який вони прагнуть наслідувати.

Також були відмічені достовірні розходження між 2-им та 3-ім особистісним профілем досліджуваних у прояві захисного механізму заміни (21,43% проти 3,34%, при $p \leq 0,05$). Так, можна відмітити, що замкнені і нетовариські рятувальники схильні переадресовувати негативні емоційні прояви на об'єкти, що є менш безпечними, ніж ті, що були джерелом виникнення зазначених емоцій.

Останні достовірні розбіжності було виявлено у роботі механізму інтелектуалізації у представників 1-го та 2-го особистісного профілю (27,8% проти 7,14%, при $p \leq 0,05$) і 1-го та 3-го профілів (27,8% проти 1,34%, при $p \leq 0,01$). Тож використання логічних установок та напівсвідомого регулювання емоцій найбільш притаманно рятувальникам 1-го особистісного профілю.

За отриманими даними ми можемо сказати, що індивідуально-психологічні особливості особистості впливають на функціонування механізмів психологічного захисту.

Механізм заперечення більш активно використовують рятувальники з низьким інтелектом, пасивні та безініціативні. Вони відрізняються високим егоцентризмом, хвастощами, бажанням постійно бути в колі уваги. Люди, що звикли використовувати цей механізм захисту, часто жаліються на скрутну долю в їх житті та наділені багатою фантазією. Зазвичай вони самовпевнені, спокійні та самодостатні.

Механізм психологічного захисту витискання використовують рятувальники з недостатніми навичками спілкування, замкнуті, нетовариські. У більшості своїх життєвих позицій вони намагаються пристосуватися до умов ситуації, в якій знаходяться, або до людини, з якою спілкуються; тож їх досить легко можна переконати у будь-якому питанні. Рятувальники з домінуючим механізмом витискання схильні до уникнення та підкорення.

Механізм регресії здебільшого використовують рятувальники слабхарактерні, з невисокими показниками за шкалою інтелекту. Ці люди не мають своєї стійкої сфери інтересів, вони досить легко переключаються з одного об'єкта на інший. Вони імпульсивні, поверхові, часто не доводять розпочатої справи до кінця.

Механізм компенсації використовують рятувальники з високим рівнем інтелекту, емоційно стійкі, чуйні та консервативні. Зазвичай вони спрямовані на досягнення високих результатів своєї роботи. Їм подобається бути не такими, як усі, а більш індивідуальними та оригінальними, тож вони схильні до колекціонування.

Механізм проєкції використовують рятувальники з високим рівнем домінування, розсудливі, жорсткі та самовпевнені. Використання механізму проєкції у цих рятувальників зазвичай підсилює гордість, самодостатність, егоїзм. Ці рятувальники замкнені, але при цьому впевнені у собі та у всьому намагаються бути першими, для них досить травматичним є поразка та критика.

Механізм заміни як домінуючий в системі психологічного захисту зазвичай використовують рятувальники з високою імпульсивністю, домінантністю, сміливістю. Ці рятувальники не лише легко виходять із себе, вони ще доволі принципово та критично відносяться до оточуючих. Але при цьому високі показники сміливості та домінантності роблять їх професіоналами у будь-якій сфері діяльності, що пов'язана з ризиком.

Механізм інтелектуалізації використовують рятувальники з високим рівнем інтелекту та емоційно стійкі. Рятувальники з цим домінуючим механізмом психологічного захисту дуже відповідальні, добросовісні, педантичні. Їм не потрібний постійний зовнішній контроль, вони самостійно та у встановлений термін виконують весь блок завдань. На цих людей завжди можна покластися у скрутну годину, вони добрі та чуйні.

Механізм реактивного утворення зазвичай використовують рятувальники з невисокими показниками товариськості, але великим прагненням відповідати соціальним нормам. Тож вони досить люб'язні, ввічливі, безкорисливі та мають гарний настрій. При всьому цьому вони недисципліновані та безвідповідальні.

Висновки. Всі отримані нами дані дають змогу зробити висновок, що індивідуально-психологічні особливості особистості рятувальників впливають на роботу механізмів психологічного захисту. Провідні місця значного впливу мають емоційно-вольові, комунікативні якості та загальний рівень інтелектуального розвитку особистості рятувальника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арестова О. Н. Индивидуальные особенности функционирования защитных механизмов / О. Н. Арестова, Н. В. Калинина // Вести Московского ун-та. – 2000. – № 1. – С. 20–29.
2. Бассин Ф. В. Проблема психологической защиты / Ф. В. Бассин, М. К. Бурлакова, В. Н. Волков // Психологический журнал. — 1988. — №3, — С. 30–41.
3. Грановская Р. М. Психологическая защита / Рада Михайловна Грановская. – СПб. : Речь, 2007. – 476 с.
4. Демина Л. Д. Психологическое здоровье и защитные механизмы личности : учеб. пособие : для студентов по специальностям "психология", "клиническая (мед.) психология" / Л. Д. Демина, И. А. Ральникова; Федеральное агентство по образованию, Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования «Алтайский гос. ун-т», Фак. психологии и философии. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2005. – 129 с.
5. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях : учебное пособие / [Михайлов Л. А., Маликова Т. В., Шатровой О. В. И др.] ; под. ред. Л. А. Михайлова. – СПб. : Птер, 2009. – 256 с.

Тур'ян О.В., доцент кафедри теорії та історії журналістики Інституту журналістики, Київський міжнародний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ СПІВРОБІТНИКА ПРИВАТНОГО ОХОРОННОГО ПІДПРИЄМСТВА

Розглянуті головні теоретичні підходи до виділення психологічних вимог до особистості охоронців. З'ясовано, що вимоги до професії охоронця зумовлені специфікою виду охоронної діяльності. Проаналізовані професійні деформації охоронців і «синдром вигорання».

Ключові слова: особистість охоронця, психологічні вимоги, професійна діяльність.

Рассмотрены главные теоретические подходы к выделению психологических требований к личности охранников. Выяснено, что требования к профессии охранника predetermined спецификой вида охранительной деятельности. Проанализированы профессиональные деформации охранников и «синдром выгорания».

Ключевые слова: личность охранника, психологические требования, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Перехід українського суспільства до ринкових відносин в економіці ознаменувався виникненням та існуванням різних комерційних структур. Це стосується не лише власне бізнесових організацій, які займаються фінансовою діяльністю, але й організацій, які надають послуги. Зокрема до сфери надання послуг належить і охоронна діяльність, потреба в якій постійно зростає. Охоронна діяльність забезпечує безпеку різних матеріальних об'єктів, установ та організацій, а також окремих особистостей (публічних людей, артистів, бізнесменів та ін.). Тому від рівня підготовки охоронців, їх готовності до діяльності в екстремальних умовах залежить безпека та життя тих об'єктів, охорону яких вони здійснюють. Разом з тим діяльність охоронця все ще залишається поза увагою дослідників, хоча існує нагальна потреба у вивченні проблем професійного добору, підготовки до дій в екстремальних умовах, чинників професійної діяльності тощо.

Оскільки професія співробітника охоронної служби набуває все масовішого характеру, то функції охорони виконують як державні структури, спеціальні служби безпеки, що створюються на підприємствах і фірмах, так і приватні охоронні підприємства. Причому доля останніх у забезпеченні безпеки людей і матеріальних цінностей останнім часом істотно зросла.

У зв'язку з цим актуальним та нагальним є дослідження професійно значущих психологічних якостей працівників служб охорони.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом у сучасних дослідженнях робляться спроби врахувати особистісний рівень у процесі професійного психологічного відбору в приватні охоронні організації і служби безпеки (М.О. Левандей, О.В. Онищенко, А.В. Панкратова В.А. Толочек тощо). Разом з тим, слід констатувати відсутність системного підходу та неврахування особистісних чинників при аналізі охоронної діяльності. Крім того, нині активно розробляються

проблеми психологічного відбору та прогнозування успішності професійної діяльності співробітників приватних охоронних організацій (В. Белоконь, Н. Борисенко, Ю.Ю. Бузикіна, П.Н. Єрмаков, С.В. Попов, В.К. Пястолов, А.Є. Тарасов та ін.), проблеми психологічної підготовки охоронців (П. Корж, І. Клопов, О.Ю. Михайлова, С.Н. Федоткіна та ін.). Незважаючи на це, досліджень, в яких би застосовувався комплексний підхід до проблеми психологічного супроводу діяльності охоронців, все ще недостатньо.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз психологічних вимог до особистості співробітника приватного охоронного підприємства.

Виклад основного матеріалу. Приватна охоронна та детективна діяльність в Україні визначається як надання на комерційній основі послуг фізичним та юридичним особам підприємствами, що мають спеціальний дозвіл (ліцензію) органів внутрішніх справ, з метою захисту законних прав та інтересів своїх клієнтів.

Нормативна база діяльності приватних охоронних підприємств, комерційних служб охорони та безпеки передбачає, що як за функціями, так і за своїми завданнями суб'єкти недержавної охоронної діяльності повинні бути віднесені до суб'єктів правоохоронної діяльності. Виділяють три різновиди основних функцій охоронної діяльності: 1) охорона фізичних осіб; 2) охорона об'єктів, власності фірми, з якою укладається договір; 3) охорона вантажів при транспортуванні.

Аналіз охоронної діяльності дає змогу визначити певні вимоги до особистості приватного охоронця.

Важливою особливістю діяльності приватних охоронців є те, що на них не поширюється дія законів, які закріплюють правовий статус працівників державних правоохоронних органів. Окрім того, рівень правової та соціальної захищеності співробітників приватних охоронних структур нині є досить низьким [1; 5]. Безпека економічної діяльності будь-якої комерційної структури багато в чому залежить від того, якою мірою кваліфікація її співробітників, їх морально-психологічні якості відповідають розв'язуванню завданням. Українські підприємці, зокрема керівництво приватних охоронних підприємств, все більшою мірою змінюють своє ставлення до «людського чинника», озброюють свої кадрові підрозділи та служби безпеки сучасними методами роботи з персоналом.

Аналіз змісту та основних функцій охоронної діяльності вказують на необхідність не тільки сформулювати певні вимоги до особистості приватного охоронця, які слід враховувати при прийомі на роботу, але й розробити критерії і програми психологічного супроводу всієї службової діяльності співробітників.

«Психологічний супровід» як науковий термін було введено до наукового вжитку в психології юридичної праці, донині не має єдиного тлумачення [19]. Психологічний супровід розглядається і як синонім поняття «психологічне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ», і як окремий етап останнього. М.І. Марьїн та В.Є. Петров в рамках психологічного супроводу виокремлюють наступні завдання: психологічне консультування особового складу з питань професійної діяльності; консультування керівників підрозділів внутрішніх справ з проблем управління; психологічна допомога молодим співробітникам у ході їх

адаптації до професійної діяльності; психологічна допомога співробітникам у розв'язанні особистих та сімейних психологічних проблем; діагностика професійної працездатності співробітників; корекція несприятливих психічних станів; організація і проведення профілактичної та реабілітаційної роботи зі співробітниками, що мають ознаки психічної дезадаптації та ін. [19]. Психолог нібито слідує за співробітником, допомагаючи йому розв'язувати психологічні проблеми, що виникають.

Психологічний супровід можна визначити як науково обґрунтовану систему організаційних та психологічних заходів, спрямовану на створення сприятливих умов формування особистості професіонала і підтримку високої ефективності діяльності співробітників на всіх етапах їхньої професійної кар'єри. Головним завданням психологічного супроводу службової діяльності співробітників правоохоронних органів повинна стати науково обґрунтована організація професійного середовища, що забезпечує максимальне використання і підвищення потенціалу особистості окремих співробітників, всього колективу і системи управління ним. При розробці програми психологічного супроводу службової діяльності співробітників правоохоронних органів є прогнозування і урахування впливу змісту та умов професійної діяльності на особистісні риси співробітників.

Найбільш розробленою проблематикою психологічного супроводу службової діяльності співробітників приватних охоронних підприємств є професійний відбір. Ця проблема постає у тому випадку, коли необхідно створити нові підрозділи та при заміні вакантних осіб. При створенні нових підрозділів вивчається велика кількість кандидатів, для яких з певної кількості вакансій підбирається відповідна. У випадку наявності однієї вакантної посади з певної кількості кандидатів слід відібрати того, хто за своїми особистісними і професійними якостями найбільшою мірою відповідає вимогам вакантної посади.

Нині вимоги до охоронців зростають, оскільки сучасний охоронець повинен вміти одержувати, аналізувати і узагальнювати інформацію про злочинні задуми; співвідносити її з можливостями власних сил і засобів охорони для їх попередження [14]. Від якості прийнятих рішень залежить життя та здоров'я співробітників, а також безперебійна діяльність. Тому на етапі психологічного тестування розв'язується кілька важливих завдань:

- одержання комплексу психологічних характеристик на кандидата, які в подальшому будуть застосовуватися для оцінки його професійної придатності;
- оцінка наявності і міри сформованості професійно значущих якостей особистості;
- виявлення негативних рис характеру кандидата, які можуть в подальшому утруднювати виконання професійної діяльності або взагалі визначати професійну непридатність кандидата.

До останніх в літературі відносять збудливість, дратівливість, тривожність, підвищену чутливість до зауважень і рекомендацій, завищену самооцінку, необґрунтовано завищену самооцінку тощо [9; 10].

Разом з тим непрофесійні дії охоронців свідчать про те, що кандидати на посаду не завжди мають чіткі уявлення про свої обов'язки і функції, не мають навичок відповідної роботи. У цьому плані ретельний професійний відбір у приватну охорону допомагає уникнути деяких помилок при наборі кандидатів на роботу [6].

Наступний етап психологічного супроводу службової діяльності приватних охоронців – професійна і психологічна підготовка, хоча офіційні документи не передбачають такої спеціальної підготовки.

Після проходження курсу психологічного навчання охоронець повинен знати психологічну організацію людського організму, методику підтримки і відновлення психічного здоров'я, основи психології спілкування; вміти оцінювати міру відповідності особистого психологічного профілю вимогам професії, використовувати прийоми психологічної саморегуляції і підтримки психічної стійкості, психологічно виправдано ризикувати і виходити зі стресових ситуацій.

На думку дослідників, до важливих професійно важливих якостей охоронця належить психологічна підготовленість до єдиноборства [5]. Це передбачає, що охоронець повинен вміти в ситуації єдиноборства психологічно переграти противника, тобто викликати у нього стан невпевненості в собі, змусити його «відкритися».

Психологічна підготовка охоронця повинна стосуватися насамперед вміння створювати у себе особливий психічний стан мобілізаційної готовності, що характеризується урівноваженістю та максимальною концентрацією уваги. Найсуттєвіший вплив на ефективність і надійність професійної діяльності, здатність до саморегуляції своїх психічних станів мають суб'єктивні чинники, які розглядаються в літературі поряд з індивідуальними особливостями та рівнем підготовленості працівника. Переживання небезпеки виявляється по-різному і може виступати в одних випадках як чинник, що мобілізує та активізує людину, в інших – як чинник, що порушує поведінку й дії людини та пригнічує її активність. Оскільки, як ми зазначили вище, приватний охоронець на юридичному і соціальному рівні не має достатнього захисту, йому слід уникати ситуацій, коли необхідно застосовувати силу та зброю, не провокувати своїх опонентів, керувати ситуацією.

Останнім часом проблемам психологічної підготовки приватного охоронця присвячено ряд праць. Частина з них дуже мало нагадують наукові праці [15], інші містять довгий перелік професійно важливих якостей та умінь приватного охоронця [12; 18]. Вимоги професійної діяльності до особистості охоронця носять загальний характер і не показують специфіку надання послуг охорони. Інша крайність – вимоги надмірно перебільшені і часто неправомірні.

Зокрема С.В. Попов [10] вважає, що до професійно важливих якостей охоронця належать:

- просторово-часові орієнтування: вміння визначати приблизно відстань до об'єктів і між ними, навички визначення відстані до об'єктів за характером шуму, який вони породжують, здатність визначати лінійні величини об'єктів без їх фізичного вимірювання, навички оцінки абсолютної та відносної швидкості об'єктів, що рухаються, вміння визначати своє положення відносно сторін горизонту без

спеціальних приладів, здатність обчислювати якісно-кількісні характеристики об'єктів при утрудненні або неможливості візуального доступу до них;

- візуальна психодіагностика людей і соціальних груп у ситуаціях професійної діяльності (експрес-оцінка емоційних станів людей, прочитання їх можливих намірів, мотивів вчинків, вияв системи взаємозв'язків між людьми, що демонструють відсутність таких, визначення структури лідерства в незнайомих групах людей);

- управління можливостями сенсорних систем (навички швидкої темної адаптації, зниження порогів чутливості слухового аналізатора та ін.).

Подібні вимоги висуваються і до професійної уваги, пам'яті, мислення, ідіомоторики тощо [10].

Разом з тим більшість авторів відзначають надзвичайну важливість психологічної підготовки охоронця протягом всієї професійної діяльності. Більше того, рівень психологічної підготовки слід покласти в основу не тільки професійного відбору, але й розстановки кадрів і кадрового просування персоналу.

Наступний етап психологічного супроводу професійної діяльності охоронця пов'язаний з виявленням та актуалізацією особистісного потенціалу співробітників приватних охоронних підприємств. Цей аспект проблеми донині залишається майже зовсім не розробленим.

Вибір тієї чи іншої професії свідчить про наявність певних задатків, особистісних рис та установок особистості. Тому наявність у людей певних професій певних особистісних рис зумовлена, з одного боку, впливом професійної ролі, з іншого – тим, що її обирають люди, які з самого початку мають певні схильності. Тому вибір професії приватного охоронця передбачає наявність в особистості своєрідного комплексу особистісних рис, які визначають привабливість для неї такої діяльності.

У процесі виконання професійної діяльності та зростання професіоналізму у суб'єкта виявляється набір особистісних якостей, які забезпечують ефективне виконання професійних обов'язків та найчастіше використовуються охоронцем. Тому діяльність охоронця сприяє розвитку і закріпленню певних важливих якостей, що веде до зміни всієї структури особистості. Цей процес Ю.В. Пунапова [13] називає професійною трансформацією.

Риси характеру, зумовлені взаємодією з іншими людьми, стають домінуючими і негативно відображаються на професійній діяльності. Деякі функціонально нейтральні якості при цьому поступово трансформуються у професійно негативно якості особистості. Разом з тим, слід відзначити суперечність змісту та умов професійної діяльності: з одного боку, приватні охоронні підприємства – це воєнізовані організації, в яких підтримується дисципліна, що відповідає військовим організаціям, чіткі відносини субординації та підпорядкування; з іншого – приватні охоронці мають певні владні повноваження щодо клієнтів і співробітників структур, які вони охороняють.

До професійно важливих якостей охоронця відносять його правосвідомість та індивідуальну правову концепцію. Остання відображає правову психологію

охоронця, а саме: правові знання, позитивне ставлення до законів та інших підзаконних нормативних актів, а також готовність будувати свою діяльність на засадах правових вимог та положень. Тому охоронець повинен бути поінформованим з приводу змісту законів України щодо приватної охоронної діяльності. Деколи трапляються порушення приватними охоронцями законодавства через реформованість індивідуальної правової концепції та появу в структурі охоронного підприємства установки на правовий нігілізм, який виявляється в ігноруванні правових норм, перевищенні службових повноважень та інших незаконних діяч.

Частіше за все приватний охоронець використовує наступні способи попередження правопорушень: вербальні (словесні) засоби впливу; фізичну силу; спеціальні засоби; вогнепальну зброю. Володіння вказаними засобами складає ядро професійної підготовленості охоронця.

Застосування приватними охоронцями спеціальних засобів регламентується законами. Охоронник має право застосовувати спеціальні засоби в таких випадках: 1) для відбиття нападу, що безпосередньо несе загрозу їхньому життю і здоров'ю, життю та здоров'ю осіб, яких вони охороняють; 2) для попередження злочину проти особи чи власності, яку охороняє, коли правопорушник чинить фізичний опір. Разом з тим, спеціальні засоби заборонено застосовувати проти жінок з ознаками вагітності, осіб з ознаками інвалідності та неповнолітніх, крім випадків, коли вони чинять озброєний опір, здійснення групового чи іншого нападу, що загрожує життю та здоров'ю охоронця. Право на застосування спеціальних засобів мають приватні охоронці, які пройшли відповідну підготовку і витримують періодичну перевірку в органах внутрішніх справ на професійну придатність до дій в ситуаціях, пов'язаних з їх застосуванням.

Суттєвими для діяльності охоронців, як і правоохоронців, є особливості системи їх цінностей, які реалізують ставлення до праці, інших людей, до суспільства і світу загалом [7; 20]. Значна кількість вітчизняних та зарубіжних дослідників присвятили свої праці вивченню особливостей системи ціннісних орієнтацій особистості (Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, О. Белінська, О.Г. Здравомислов, Д.О. Леонтьєв, А. Маслоу, В.Б. Ольшанський, Р.О. Пономарьова, В.Е. Чудновський, Е. Фромм, М.С. Яницький та ін.).

Д.О. Леонтьєв розрізняє у свідомості власне цінності та рефлексивні цінності уявлення. Останні не зовсім відповідають реально значущим цінностям. Учений сформулював уявлення про три форми існування цінностей, що переходять одна в іншу: 1) суспільні ідеали – сформовані суспільною свідомістю та існуючими узагальненими уявленнями про досконалість у різних сферах суспільного життя; 2) предметне втілення цих ідеалів у діяннях або творах конкретних людей; 3) мотиваційні структури особистості, що спонукають її до предметного втілення у своїй діяльності суспільних ціннісних ідеалів. У рамках вивчення професійної діяльності особливо актуальним стає завдання дослідження тих компонентів смисложиттєвої концепції особистості, які прямо або непрямо слугують індикатором професійної перспективності співробітників.

Якісна специфічність предметної спрямованості діяльності та її мотивації визначають всю різноманітність форм поведінки. Професійна спрямованість розглядається як сукупність стійких мотивів, що орієнтують професійну діяльність особистості і відносно незалежних від ситуацій, що виникають. Мотивація тлумачиться як ієрархічна система мотивів та ціннісних орієнтацій особистості, що спонукають і спрямовують її діяльність [8]. Професійна спрямованість і мотивація – взаємопов'язані поняття, причому розвинена орієнтація людини у світі професій є одним з компонентів світогляду. Спрямованість особистості (її потреби інтереси, ідеали) є важливим регулятором психічної активності, при цьому процес формування професійної спрямованості зумовлює індивідуальні особливості особистості. На думку Є.О. Клімова [4], одним з напрямків розвитку особистості як суб'єкта праці є формування індивідуального стилю діяльності, а значить, професійної спрямованості особистості. Ю.М. Кулюткін визначає спрямованість як ядро особистісного «Я», в якому виражається прагнення людини до самореалізації, до зростання і розвитку в тій чи іншій сфері життєдіяльності [7]. Мотивація пов'язує цілі, ідеали, переконання особистості охоронця з його діями, вчинками, рішеннями, що приймаються. Структура мотивації в конкретній ситуації визначає організацію соціальної взаємодії охоронця в колективі, з керівниками, з клієнтами та іншими людьми, а в перспективі визначає міру успішності професійної діяльності і зростання професіоналізму.

Як уже зазначалося вище, зміни особистості у професійній діяльності можуть розглядатись як у позитивному, так і негативному плані. Особистість, удосконалюючись у даному виді діяльності, набуває нових властивостей, характеристик, вмінь, навичок тощо. Разом з тим можуть виникати різні негативні явища, які об'єднуються в понятті «професійна деформація». Діяльність співробітника охоронних агентств, як і будь-яка інша професійна діяльність, має психологічні особливості, які можуть вести до небажаних змін його особистості. Професійна деформація особистості виявляється як викривлення характеру і результатів професійної діяльності співробітників, їх службових та позаслужбових стосунків у колективі [2]. Проблема попередження професійних деформацій, раннього їх виявлення, психологічної діагностики їх структури та психологічної корекції також визначають актуальність дослідження проблеми професійної діяльності охоронців.

Сучасне розуміння професійної деформації дає В.П. Подвойський: як негативні соціально-психологічні прояви, які спрямовані на деструктивну взаємодію і взаємостосунки учасників службової діяльності [11].

Професійна деформація є неоднозначним феноменом, тому в науковій літературі виділяють кілька деструктивних форм трудової поведінки: протиправна, яка викликана мотивованим або немотивованим порушенням юридичних норм трудового, кримінального або адміністративного права; адміністративно-управлінська, пов'язана з перевищенням прав і повноважень, з прямим невиконанням обов'язків, зловживанням службовим становищем; дисфункціональна, пов'язана з професійною некомпетентністю; індивідуально-цільова, групова [11].

Одним з проявів професійної деформації є «синдром вигоряння», який позначають двома термінами «професійне вигоряння» [В.П. Подвойский] і «емоційне вигоряння» [3]. Коли мова йде про професійну діяльність, то ці терміни використовуються як синоніми. Н.А.Тюріна [17] вважає, що професійне вигоряння включає початкові етапи деструктивного входження працівника у професію або у професійне середовище. «Синдром вигоряння» зустрічається у спеціалістів різного профілю, що працюють з людьми і використовують у своїй роботі ресурси власної особистості, і характеризується емоційним, когнітивним і фізичним виснаженням, викликаним підвищеною стимуляцією у роботі і професійними перевантаженнями. Симптоматика емоційного вигоряння є індикатором тих психологічних характеристик, які особливо активно використовуються у ході професійної діяльності, і тих психологічних проблем, які виникають у цьому зв'язку.

Симптоматика «синдрому вигоряння» може бути зворотною і виявлятися як реакція на актуальну життєву ситуацію. Але слід враховувати, що симптоматика, що тривалий час зберігається, може привести до характерологічних змін особистості і визначити формування професійної деформації особистості. У цьому контексті професійна діяльність приватних охоронців, яка характеризується підвищеною особистою відповідальністю, високим рівнем стимуляції у праці і професійними перевантаженнями, є досить небезпечною у плані розвитку таких тенденцій.

Висновки. На підставі аналізу наукової літератури можна виділити такі критерії, моніторинг яких буде адекватним психологічним вимогам і умовою діяльності приватних охоронців. До них належать специфіка особистісних змін, що виникають у ході виконання службової діяльності, особливості системи цінностей, яка визначає ставлення співробітників до праці, толерантність у ставленні до інших людей, лояльність до корпоративних інтересів і характер мотивації професійної діяльності, яка може змінюватися у ході професійного становлення особистості співробітника. Крім того, висока напруженість охоронної діяльності диктує необхідність постійного моніторингу для оцінки міри вираженості і співвідношенням ознак «синдрому вигоряння», з метою попередження і подолання морально-психологічної і професійної девіації у поведінці співробітників.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням психологічного портрету охоронця, головних вимог охоронної діяльності до професії охоронця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко Н. Охранная и детективная деятельность в негосударственной сфере: Кадровая работа / Борисенко Н., Белоконов В. – М. : 1999. – 136 с.
2. Борисова С. Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и ее личностные детерминанты : автореф. ...дис. канд. психол. н. : спец. 19.00.06 / Борисова С.Е. – М. : Академия управления МВД РФ, 1998 – 18 с.
3. Водопьянова Н. Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях / Водопьянова Н. Е. // Психология здоровья. – СПб. : СПбГУ, 2000. – С. 443–464.

4. Климов Е. А. Психология профессионала / Климов Е. А. – М. : ИПП, 1996. – 400 с.
5. Корж П. Негосударственная безопасность : Руководство по подготовке профессиональных телохранителей / Корж П., Клопов И. – Ростов-н/Д : Феникс, 2002. – 448 с.
6. Крисин А. В. Частные сыскные и охранные агентства за рубежом : практика создания, функционирования и подбора кадров / А. В. Крисин. – Екатеринбург : ЕГУ, 1992. – 88 с.
7. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых / Кулюткин Ю. Н. – М. : Просвещение, 1981 – 127 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А. Н. – М. : Политиздат, 1975 – 304 с.
9. Мак-Мак В. П. Охранное подразделение службы безопасности предприятия / В. П. Мак-Мак // Мир безопасности. – 1998. – № 3. – С. 36–38.
10. Попов С. В. Психологический отбор телохранителей / Попов С. В. – СПб. : Изд-во «Скифия», 2000. – 96 с.
11. Подвойский В. П. Кризис развития профессионализма: особенности теоретического осмысления и практического проявления понятия / Подвойский В. П., Мартынова А. А. // Профессиональная деформация и проблемы профессионализма [сб.науч.трудов]. – Вып. 4. – М. : ИПП, 2002. – С. 11–15.
12. Прикладная юридическая психология / [под ред А.М. Столяренко]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 21–46.
13. Пунапова Ю. В. Профессиональная деформация: понятие и условия возникновения / Пунапова Ю. В. // Профессиональная деформация и проблемы профессионализма [сб.науч.трудов / под ред. В.П.Подвойского]. – 2000. – № 1. – С. 22–24.
14. Тернова С. В. Психология частной охранной деятельности / Тернова С. В. – М. : ОРГинформ, 2003. – 88 с.
15. Тимофеев Л. Ф. Какой он, охранник ЧОП? Психология отбора / Тимофеев Л. Ф.. – М. : НОУ ШО «Баярд», 2002. – 412 с.
16. Толочек В. А. Проблемы современной психологии труда / Толочек В. А. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 90 с.
17. Тюрина Н. А. «Профессиональное выгорание» как проявление профессиональной деформации социального работника / Тюрина Н. А. // Профессиональная деформация и проблемы профессионализма [сб.науч.трудов]. – 2002. – Вып. № 2. – С. 45–49.
18. Федоткин С. Н. Основы охранной деятельности. Практическое пособие для сотрудников негосударственных охранных организаций / Федоткин С. Н. – М. : Изд-во НЦ ЭПАС, 2002. – 304 с.
19. Энциклопедия юридической психологии [под ред. проф. А. М. Столяренко]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 607 с.
20. Ядов В. А. Социологические исследования: методология, программа, методы [отв. ред. В. Н. Иванов]. – М. : Наука, 1975 – С. 13–27.

Ушакова І.М., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ

ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ МНС

У статті подані результати дослідження особистісних якостей працівників МНС. Виявлені домінуючі якості особистості по методиці Кеттелла, показники по вторинних чинниках і групах чинників. Показано, що в основному вони відповідають кваліфікаційним характеристикам рятувальників.

Ключові слова: особистість, особистості, властивості особистості; професійні якості; особистісні чинники; комунікативні, інтелектуальні, емоційні і регулятивні якості особистості.

В статті подані результати дослідження личностных качеств работников МЧС. Выявлены доминирующие качества личности по методике Кеттелла, показатели по вторичным факторам и группам факторов. Показано, что в основном они отвечают квалификационным характеристикам спасателей.

Ключевые слова: личность, личности, свойства личности; профессиональные качества; личностные факторы; коммуникативные, интеллектуальные, эмоциональные и регулятивные качества личности.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство пред'являє сьогодні все нові та більш високі вимоги до кожної особистості. Ситуація у сьогоднішній Україні, де все частіше виникають екстремальні та кризові ситуації, вимагає від працівників МНС ефективної діяльності з їх подолання. Вона ж, у свою чергу, спирається перш за все на професійні та особистісні якості кожного з рятувальників. Тому вивчення і подальше формування таких якостей, які будуть сприяти професійному зростанню фахівців, є сьогодні однією з найактуальніших проблем сучасної кризової психології.

Професійна діяльність людини багато в чому залежить від індивідуальних особливостей людини. Віковий психічний розвиток характеризується, як наголошується в літературі, зростаючою індивідуалізацією у міру дорослішання і старіння людини. Індивідуалізація є способом пристосування людини до об'єктивно заданої ззовні структури трудової діяльності.

У психологічній літературі існують численні дослідження професійних і особистісних якостей у зв'язку з професійною діяльністю (В.Г. Асєєв, В.І. Барко, В.А. Бодров, С.С. Бубнова, Е.Ф. Зеєр, Є.П. Ільїн, Р. Кочюнас, Є.А. Клімов, І.П. Лотова, М.В. Макаренко, В.Л. Марищук, О.М. Роша та тощо). В їх роботах визначено якості, які сприяють чи заважають ефективній професійній діяльності, названо принципи професійного відбору, який має спиратись і на визначення психологічних, особистісних характеристик, описано важливі властивості професіонала тощо. Але особливості особистості людей, які займаються особливими, екстремальними видами діяльності, вивчені, на нашу думку, недостатньо, що і спонукало нас до вибору теми роботи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психологічній літературі зарубіжні і вітчизняні автори виділяють ряд професійних і особистих якостей, необхідних у роботі фахівця.

Особистісні якості – це природні властивості й особливості індивіда, які виступають в особистості як соціально зумовлені елементи. Для дорослої людини однією з найважливіших соціальних детермінант є трудова та професійна діяльність, про формування в якій особистості і піде мова далі.

Як стверджують А.А. Реан та Я.Л. Коломінський, професійні якості, властивості особистості, сукупність яких є потенційними або актуальними здатностями до даної діяльності, а ослаблення їх приводить до стійких помилкових дій при професійному навчанні і надалі до зниження ефективності певної професійної діяльності [7].

Г.С. Абрамова називає наступні основні якості роботи кваліфікованого працівника: він повинен володіти високим рівнем моральності, уміти знаходити безліч реакцій (вербальних і невербальних) на широкий спектр ситуацій і проблем, що виникають в тій або іншій ситуації і уникати оцінних думок з приводу будь-яких дій. Відповідно необхідною якістю є креативність, спонтанність і адекватність. Крім того, кваліфікований працівник розуміє і приймає обмеження своїх можливостей, готовий до співпраці з колегами, реально оцінює свої можливості і рівень кваліфікації, постійно рефлексує зміст своєї професійної діяльності. Названа авторка вважає, що позиція кваліфікованого фахівця повинна базуватися на професійній рефлексії [1].

Вивчення особистісних якостей та їх розвиток у професійній діяльності стало предметом дослідження багатьох психологів, про яких ми вже згадували вище. У психологічній літературі знаходимо також дослідження професійних і особистісних якостей фахівців системи МНС, в тому числі і роботи, в яких стверджується залежність ефективності діяльності рятувальників від їх особистісних та професійно – особистісних якостей.

На думку різних психологів (П.С. Гуревича, М.О. Блеєра, О.С. Васильєвої, О.П. Євсюкова, О.В. Тімченка, М.А. Кременя та інших), рятувальник повинен мати високі загальні розумові здібності, бути проникливим, розсудливим, вільнодумним, аналітиком. Він має любити сумісні дії, підпорядковувати інтереси особи груповим інтересам, бути сумлінним, добросовісним, мати почуття обов'язку і відповідальності, бути сильним, енергійним, уміти підкоряти собі. Він сміливий, швидко вирішує практичні питання [2; 3; 5; 6; 8].

Є.О. Клімов відносить професію рятувальника до типу «людина-людина» як професію, що вимагає спеціальних знань, умінь, навичок, тобто спеціального навчання і кваліфікації працівника, у процесі якого формуються вторинні ознаки спеціальності. До цих ознак відносять, емоційну стійкість, інтелектуальну активність, високий рівень професійних знань, уміння спілкуватися з людьми, доброту, тактовність, спостережливість тощо [4].

В літературі відзначаються наступні якості фахівця, який працює в системі МНС:

- пластичність (динамічність у поєднанні з гнучкістю), тобто здатність легко переключатися з однієї проблеми на іншу, легко виходити з безвихіддя;

- вміння вибудовувати і витримувати до кінця свою лінію поведінки;
- професійні і спеціальні навички [6].

Крім того, будь-якому кваліфікованому працівнику має бути притаманна така якість як толерантність до невизначеності. Досягається вона завдяки впевненості у своїй інтуїції і адекватності відчуттів, переконаності у правильності схвалюваних рішень, здатності ризикувати. Всі ці якості формуються у міру особистого і професійного досвіду [8].

Чи відповідають особистісні якості рятувальників, що працюють сьогодні в системі МНС, цій «ідеальній картинці», яка описана в літературі? Саме це ми і вирішили з'ясувати. Тому **метою** нашої роботи стало дослідження особистісних якостей працівників МНС України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилось у професійних пожежно-рятувальних частинах різних районних відділів головного управління м. Дніпропетровська. У дослідженні взяли участь 82 особи, лише чоловіки, начальники караулів та бійці. Вік досліджуваних коливається від 21 до 56 років, стаж роботи – від 1 до 10 років. Емпірична частина роботи виконана магістрантом НУ-ЦЗУ Алексеевко О.

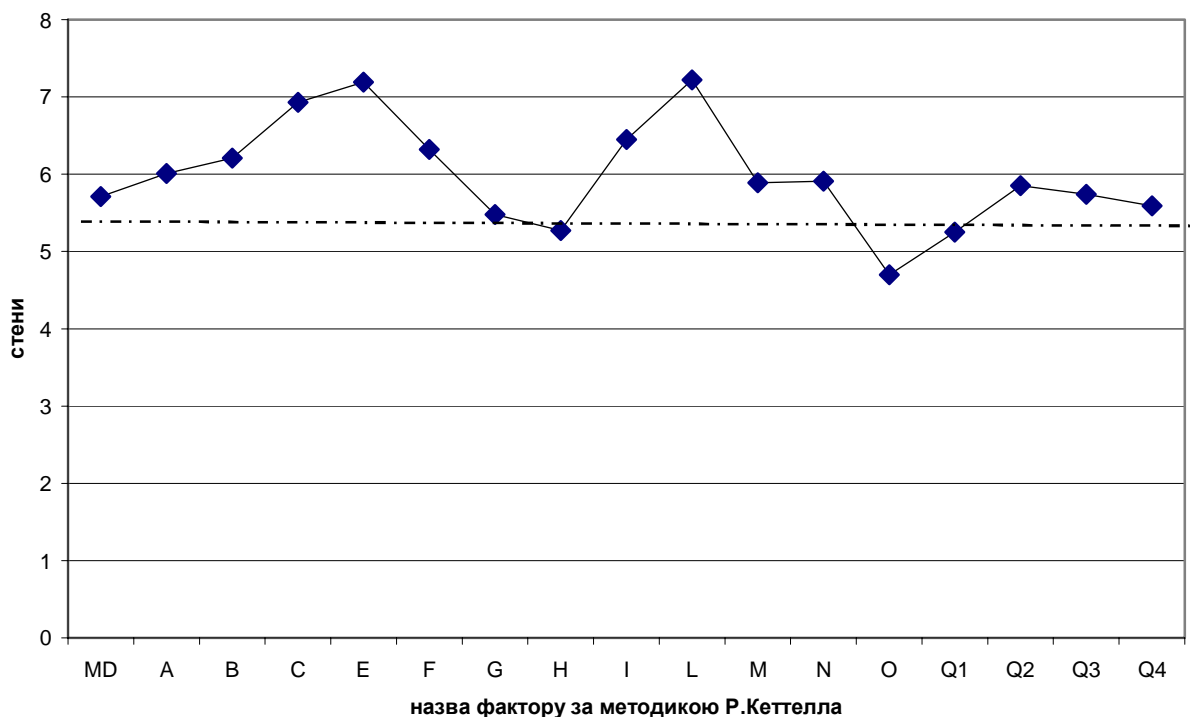
Для діагностики було застосовано методика багатofакторного дослідження особистості, розроблену Р. Кеттеллом. (16-PF 187-A), яка є адекватною цілям та завданням нашої роботи, оскільки дозволяє виявити велику кількість показників особистісного розвитку, які прямо пов'язані з діяльністю людини взагалі та професійною діяльністю в системі МНС зокрема.

Вона є відомою стандартизованою методикою, тому описувати її тут немає сенсу. Нагадаємо лише, що крім означених у назві методики шістнадцяти факторів (або якостей особистості, що представлені у вигляді біполярних шкал), автор методики пропонує визначати ще й додаткові показники: вторинні фактори (тривожність; екстра-інтроверсія; емоційна лабільність та домінантність) та групи факторів (комунікативні; інтелектуальні; емоційні та регулятивні).

Їх ми і розглянемо нижче. Почнемо з аналізу особистісних якостей досліджуваних, відображених на профілі особистості (рис. 1).

Як свідчать дані, показані на рисунку, всі значення особистісних показників знаходяться в середньому діапазоні (від 4,7 до 7,2 стенів), що не дає можливості стверджувати наявності якихось особливо виражених якостей у працівників МНС. Такі дані можна пояснити тим, що ми знайшли середнє значення для всіх досліджуваних, а воно майже завжди знаходиться в цьому діапазоні інтерпретації.

Найменше значення (4,7 стена) має фактор О (спокій - тривожність). Це свідчить про те, що наші досліджувані можуть "керувати своїми невдачами", тобто справляються з важкими ситуаціями. Вони в більшості ситуацій спокійні, їх важко вивести з себе, впевнені в собі і своїх здібностях, іноді аж занадто. Такі показники, на нашу думку, є професійно важливими якостями рятувальників, з якими ми проводили дослідження. Ці якості досягаються у нашій групі шляхом профвідбору та завдяки особливостям професійної діяльності.

Рис. 1. Профіль особистості працівників МНС України.

Найвищі показники (близько 7,2 стенов) профілю працівників МНС нашої вибірки – за факторами E (підлягання - домінантність) та L (довірливість - підозріливість). Такі показники свідчать про наявність у наших досліджуваних прагнення до самоствердження, незалежності. Люди з високими показниками за цими факторами зазвичай домінантні, агресивні, обережні, нетовариські, часто сконцентровані на собі. Викликає подив у цьому переліку лише те, що наші досліджувані погано працюють у групі. Але, по-перше, такі дані можуть бути отримані за рахунок рятівників з невеликим стажем роботи, які ще тільки приступили до роботи і не спрацювалися з колегами, а по-друге, цифрові дані тут не дуже високі, що свідчить про невисоку імовірність проявлення такого показника.

Перейдемо до аналізу даних за вторинними факторами (рис. 2).

Ці дані свідчать, що і за вторинними факторами тесту Кеттелла показники наших досліджуваних знаходяться в середньому діапазоні, близько до середньої лінії. Трохи нижче за середнє значення (5,3 стенов) показник за фактором F1, що свідчить про невисокий рівень тривожності наших досліджуваних, що відповідає нормі для такої професії. Викликає деяку тривогу лише той факт, що у таких осіб зазвичай невисокий рівень мотивації і їх спокій може стати байдужістю. Але, сподіваємось, для наших досліджуваних це не так, оскільки їх показник далекий від критичного значення.

Стосовно інших вторинних факторів, то тут отримані такі результати: наші досліджувані швидше екстраверти, ніж інтроверти (6,25 стенов за фактором F2), вони мають середнє значення (5,51) за фактором F3 (емоційна лабільність, чутливість) та трохи вищі за середні (6,18 стенов) показники за фактором F4, що свідчить про

мінімальне переважання у них агресивності, сміливості, кмітливості і швидкості над залежністю і пасивністю.

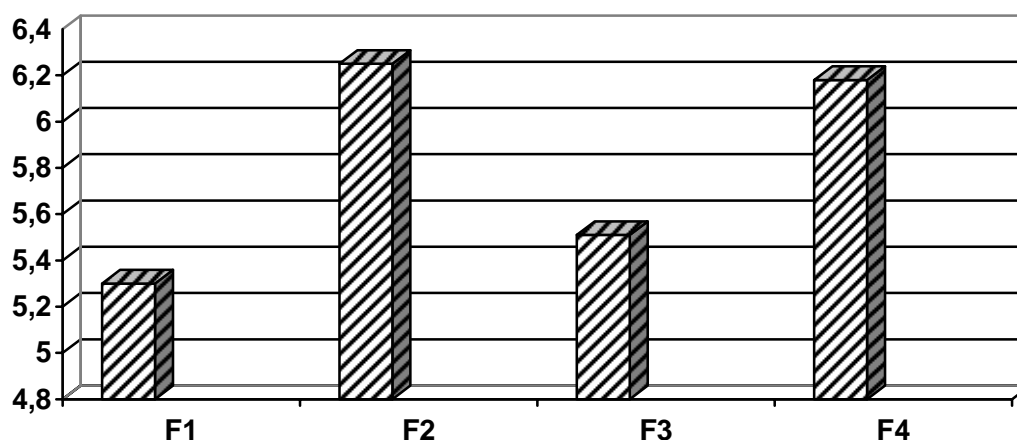

Рис. 2. Показники за вторинними факторами тесту Р. Кеттелла (у стінах).

Ці дані підтверджуються і показниками розподілення показників у групі (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл даних за вторинними показниками тесту Кеттелла (у %)

Фактори	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
F1	17,4	59,1	23,5
F2	36,7	44,9	18,4
F3	30,3	35,2	34,5
F4	28,6	54,6	16,8

Такі показники свідчать, що наші дані підпадають під показники нормально-го розподілу. І це означає, що особистісні якості більшості наших досліджуваних дійсно є такими, про які ми говорили вище. Єдиний показник, де індивідуальні дані найбільше "розкидані", різняться – це фактор F3, за яким, як бачимо, найбільше досліджуваних, які мають високі та низькі показники. Можна пояснити це тим, що емоційна лабільність – швидше характеристика темпераменту, який є природно зумовленим. Але при цьому слід також пам'ятати, що чутливість, яка є однією з її сторін – властивість, яку можна формувати. Тому тут треба звертати увагу саме на врівноваженість емоційного реагування рятувальників і в роботі з ними прагнути до її розвитку.

Таким чином, і показники за вторинними факторами проведеної методики відповідають нормативним показникам, описаним в літературі та нормативних документах.

Цікавим для нас також було питання вираженості у наших досліджуваних показників за групами якостей. Ці дані представлені табл. 2.

Показники прояву груп якостей за тестом Кеттелла (у стенах)

Комунікативні			Інтелектуальні		Емоційні			Регулят.
A+H	E+ Q₂	L+N	B+M	N+ Q₁	C+I	F+H	O+Q₄	Q₃+O
5,64	6,57	5,58	6,05	5,58	6,69	5,8	5,15	5,61
6,26			5,81		5,88			5,61

Отримані дані свідчать про те, що комунікативні якості нашої групи знаходяться трохи вище середньої лінії. Середні значення за факторами A+H характеризують людину, яка взаємин з людьми не уникає, але власна активність у встановленні та підтриманні контактів є невисокою. Ініціатором спілкування стає лише тоді, коли зачіпаються її інтереси або проблема вирішується тільки за допомогою спілкування. Вибіркова у спілкуванні; має невелике коло друзів та знайомих, які є близькими за інтересами та ціннісними орієнтаціями і з якими почувається себе комфортно. Спілкування з великою аудиторією або авторитетними людьми вимагає подолання напруження.

Сполучення факторів L+N визначає ставлення до інших людей. Середні значення відображають здатність людини тонко розбиратись в людях, задумуватись над мотивами їх поведінки. Однак на власні оцінки та характеристики така людина орієнтується рідко. До людей ставиться доброзичливо. Встановлює відносини з тими, хто близький за інтересами, з ким підтримує давні відносини. Розуміє чужі проблеми, але власні зберігає в таємниці і вирішує самостійно. Можливі конфлікти з оточенням, але вони зазвичай нетривалі.

Нарешті, фактори E+Q₂ пов'язані з різними сторонами лідерського потенціалу особистості. Середні значення свідчать про посередній лідерський потенціал. Існує власна точка зору, але вона не нав'язується іншим. Лідерські функції проявляються у звичних ситуаціях, розвиток яких можна передбачити, а труднощів можна уникнути. Думку групи поважає, як свою. Враховує її, може змінити свою власну під тиском групи. Однак відповідальні рішення приймає самостійно.

Це означає, що для досліджуваних працівників МНС характерною є невисока потреба у спілкуванні. Взаємин з людьми вони не уникають, але власну ініціативу у встановленні та підтриманні контактів проявляють нечасто. Вони вибіркові у спілкуванні; мають невелике коло друзів та знайомих, які є близькими за інтересами та ціннісними орієнтаціями. У них також посередній лідерський потенціал. У таких людей існує власна точка зору, але вона не нав'язується іншим. Лідерські функції проявляються у звичних ситуаціях, розвиток яких можна передбачити, а труднощів можна уникнути. Думку групи поважають, як свою, враховують її, можуть змінити свою власну під тиском групи. Однак відповідальні рішення приймають самостійно. Крім того, ми можемо стверджувати, що наші рятівники тонко розбираються в людях, до людей ставляться доброзичливо, розуміють чужі проблеми, але власні зберігають в таємниці і вирішують самостійно. Можливі конфлікти з оточенням, але вони зазвичай нетривалі.

Інтелектуальні показники наших досліджуваних також знаходяться в середньому діапазоні, що проявляється в тому, що вони найбільш успішно вирішують практичні завдання і здатні до творчої розробки ідей, які висуваються іншими, швидко орієнтуються у проблемних ситуаціях, але не завжди вміють прораховувати варіанти рішення. У зв'язку з цим, вибраний ними варіант не завжди є оптимальним.

Сполучення факторів В та М характеризує інтелектуальні можливості особистості. Середні значення цих факторів відображають можливості досягнення успіхів при розв'язанні нескладних абстрактних проблем. Найбільш успішною така особистість є при вирішенні практичних завдань. Така людина здатна до творчої розробки ідей, які висуваються іншими.

Фактори N та Q₁ є показниками гнучкості та оперативності мислення. Середнє значення названих факторів характеризує осіб, які схильні швидко орієнтуватись у проблемних ситуаціях, але не завжди вміють прораховувати варіанти рішення. У зв'язку з цим вибраний варіант не завжди є оптимальним. Нові ідеї та способи розв'язання використовують виважено, лише після всебічної оцінки наслідків.

Емоційні особливості нашої групи також знаходяться на середньому рівні (5,88 стевів). Чутливість особистості до емоціогенних впливів характеризує сполучення факторів С та І. Середні значення притаманні людям, які зберігають емоційну рівновагу у звичній обстановці. При неочікуваній появі додаткових труднощів виникає короткочасне почуття тривоги та безпомічності. Сильні емоційні реакції можливі в ситуаціях, які глибоко зачіпають актуальні потреби та особистісні цінності.

Фактори Н та F відображають схильність рятівників до ризику. Тут середні значення пов'язані з прагненням людини знаходити позитив у житті. Однак повністю відключитися від неприємностей, повсякденних проблем не вдається. Такі люди вірять в удачу тоді, коли ситуації є знайомими і можна використати перевірені досвідом стратегії поведінки. Ризикують зважено. Ризиковані ситуації приваблюють їх тоді, коли ризик є виправданим, а успіх – реальним.

Середні значення за факторами O та Q₄ відносяться до людини, яка переживає тривогу, хвилювання в незвичних для себе ситуаціях. Тоді, коли обстановка є знайомою і передбачуваною, відчуття тривоги слабшає або не виникає взагалі. Намагається об'єктивно сприймати події та людей. Перепони на шляху досягнення мети здаються непереборними, але доволі довго може шукати вихід з проблемної ситуації. Критичні зауваження сприймає спочатку з роздратуванням, але потім знаходить в них раціональне зерно. В конфлікті схильний до обвинувачення не тільки інших, а й себе.

Таким чином, середні значення за емоційними показниками проявляються у наших досліджуваних в тому, що тривога та сильні емоційні реакції можуть виникнути у них лише у зв'язку з якимись неочікуваними та важливими ситуаціями; вони не схильні до ризику, ризикують завжди зважено і лише тоді, коли це виправдано; мають невисокий рівень тривожності.

І, нарешті, регулятивні показники (фактори Q₃ та O) також мають середні значення. Це свідчить про здатність представників вибірки бути організованими

та настійливими перш за все в ситуаціях, до яких вони адаптувалися. У випадках неочікуваної появи додаткового навантаження можуть діяти хаотично, неорганізовано. Вибірково ставляться до загальногрупових норм та вимог. Вони є совісливими, відповідальними в особистісно значимих ситуаціях, але коли ситуація не стосується їх особисто, можуть формально виконувати справи.

Отже, ми розглянули узагальнені показники факторів за тестом Кеттелла для рятувальників, які взяли участь у нашому дослідженні. Відмітимо, що в цілому ці дані відповідають вимогам професії і знаходяться на середньому рівні. Це, на нашу думку, пов'язано із законом нормального розподілення. На деякі ж особливості необхідно звернути увагу і самих рятувальників, і їх керівників, оскільки якщо ці якості залишити без уваги, вони можуть перерости в такі, що заважатимуть ефективному виконанню ними своїх професійних обов'язків.

Висновки. Таким чином, ми досягли поставленої мети і показали, що особливо вираженими для нашої вибірки досліджуваних (працівники МНС України) виявились такі якості особистості: вони справляються з важкими ситуаціями, в більшості ситуацій спокійні, їх важко вивести з себе, впевнені в собі і своїх здібностях, іноді аж занадто; вони прагнуть до самоствердження, незалежності, домінантними, агресивними, обережними, нетовариськими, часто сконцентровані на собі і погано працюють у групі. Крім того, у них невисокий рівень тривожності, вони скоріше екстраверти, ніж інтроверти, мають середнє значення за фактором емоційна лабільності і чутливість та трохи агресивні, сміливі, кмітливі. За групами факторів (комунікативні, інтелектуальні, емоційні та регулятивні) отримані показники трохи вищі за середні, що є нормальним фактом. В цілому ці дані відповідають вимогам професії і знаходяться на середньому рівні.

Ми вважаємо, що такі показники є нормальними для тієї професії, вивченням якої ми займаємось. Але не вивчені фактори, які впливають саме на такий розподіл характеристик. Тому саме їх вивченням ми і плануємо зайнятись в майбутніх роботах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Г.С. Практическая психология : [учебн. для высш. шк.] / Абрамова Г. С. – М. : Академический проект, 2001. – 480 с.
2. Гуревич П. С. Психология чрезвычайных ситуаций / Гуревич П. С. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 495 с.
3. Екстремальна психологія : [підручник / О. П. Євсюков, А. С. Куфлієвський, Д. В. Лебедев та ін.]. – К. : ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.
4. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы / Климов Е. А. – Казань : КазГУ, 1969. – 187 с.
5. Кремень М. А. Спасателю о психологии / Кремень М. А. – Минск : Изд. центр БГУ, 2003. – 136 с.
6. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС : [підручник / Ю. В. Александров, М. В. Болотських, О. П. Євсюков та ін.]; За заг. ред В. П. Садкового. – Х. : УЦЗУ, 2009. – 244 с.

7. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер, 1999. – 416 с.
8. Роша А. Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в ОВД / Роша А. Н. – М. : Академия, 1981. – 75 с.

УДК 159.9:34.01

Федоренкова Л. С., викладач АРІУ при Запорізькому національному технічному університеті

ПЕРЕВАЖАЮЧІ ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ І ЖИТТЄВІ СФЕРИ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК

У статті відбиті результати дослідження особливостей переважаючих життєвих цінностей і життєвих сфер засуджених жінок, що зробили різні види злочинів. Аналіз отриманих даних показує, що в різних категорій злочинниць переважають різні життєві цінності і домінують різні сфери їх наочної реалізації.

Ключові слова: життєві цінності, смислова сфера особистості, злочинна поведінка жінок.

В статье отражены результаты исследования особенностей преобладающих жизненных ценностей и жизненных сфер осужденных женщин, совершивших разные виды преступлений. Анализ полученных данных показывает, что у разных категорий преступниц преобладают разные жизненные ценности и доминируют разные сферы их предметной реализации.

Ключевые слова: жизненные ценности, смысловая сфера личности, преступное поведение женщин.

Постановка проблеми. Проблема вивчення ціннісно-смислової сфери особистості в даний час набуває все більш комплексного характеру, будучи предметом різних соціальних дисциплін і важливою галуззю досліджень, розташованою на стику різних галузей знання про людину. Ціннісно-смислова сфера особистості включає два основні компоненти - ціннісні орієнтації і систему особистих сенсів. Обидва компоненти нерозривно пов'язано з поняттям особистість, оскільки тісно стикаються з вивченням людської поведінки і спонукань.

Злочинна поведінка жінок визначається взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників соціальної дійсності, в числі яких провідну роль грають чинники соціального порядку. Сучасна жіноча злочинність має свої соціально обумовлені особливості, які знаходяться в прямій залежності від історичних, геополітичних, економіко-правових, демографічних і інших змін, що відбуваються в суспільстві. Ці зміни найяскравіше відбиваються в мікросоціальній атмосфері життєдіяльності жінок.

Негативний вплив мікросоціального середовища неоднаковий на різних етапах життєвого шляху жінок і обумовлений зокрема певними соціально-демографічними відмінностями, такими як вік, трудова діяльність, матеріальний стан, стан сімейних відносин і так далі.

Неблагополуччя на ранніх стадіях соціалізації особистості, в першу чергу, руйнівно діє на жіночу психіку. Негативні соціальні навички і звички, придбані жі-

нкою, набагато міцніше укоріняються в свідомості на тлі пристрасті особистості до алкоголю, наркотиків, яка, як показує практика, незмінно є ознакою девіантної поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній психології склався цілий ряд шкіл і напрямів, у яких підходи до розуміння життєвих цінностей розглядаються в різних аспектах вивчення властивостей особистості. У одних школах особистість розглядається у зв'язку з аналізом її діяльності (О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн), в інших центральне місце займає вивчення психологічних відносин особистості (В.Н. Мясіщев), в третіх особистість досліджується у зв'язку зі спілкуванням (К.А. Абульханова-Славська, А.А. Бодальов, Б.Ф. Ломов) або у зв'язку з установками (Д.Н. Узнадзе, А.С. Прангішвілі).

Життєві цінності особистості дають їй підставу для вибору з наявних альтернатив цілей і засобів, для порядку переваг відбору і оцінки цих альтернатив, визначаючи «межі дії», тобто не тільки регулюють, але і направляють ці дії. Тим самим система життєвих цінностей визначає життєву перспективу, «вектор» розвитку особистості, будучи найважливішим внутрішнім його джерелом і механізмом [3].

Система життєвих цінностей є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими і прийнятими особою цінностями і нормами соціуму [1].

Механізм дії системи життєвих цінностей пов'язаний з вирішенням конфліктів і суперечностей у мотиваційній сфері особистості, виражаючись в боротьбі між обов'язком і бажанням, тобто між мотивами етичного й утилітарного характеру.

Специфіка дії ціннісних орієнтацій полягає в тому, що вони функціонують не тільки як способи раціоналізації поведінки, їх дія розповсюджується не тільки на вищі структури свідомості, але і на ті, які позначаються зазвичай як підсвідомі структури. Вони визначають спрямованість волі, уваги, інтелекту.

Подвійність системи ціннісних орієнтацій особистості як вищого регулятивного утворення полягає в тому, що вона не тільки визначає форми і умови реалізації спонукань людини, але і сама стає джерелом її цілей. Таким чином, ціннісні орієнтації направляють і коректують процес цілеспрямованості людини. Ціннісні орієнтації, будучи, відповідно, психологічним органом, механізмом особистісного зростання і саморозвитку, самі носять розвиваючий характер і є динамічною системою [2].

Серед учених, що займалися в різний час проблемами жіночої злочинності, слід зазначити Ю. М. Антоняна, М.І. Арсеньєву, Л. Ф. Богданову, Т. Н. Волкову, М. Н. Голоднюк, Ю. В. Жульову, А.Н. Ільяшенко, М. М. Мартиросову, Н. В. Михайлову, Е.А. Моськіну, Н. Н. Перетокіну, Г.І. Сиздікову, Л. Ф. Усманову, Г.І. Шведінську і інших. Але цілий ряд проблем, пов'язаних зі впливом життєвих смислів на злочинну поведінку взагалі та жіночу злочинну поведінку зокрема, залишилися недослідженими до сьогодні.

Мета статті. Проаналізувати особливості життєвих цінностей і переважаючих життєвих сфер у засуджених жінок, що скоїли злочини різних видів і ступеня тяжкості.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні брали участь жінки у віці від 25 до 35 років, засуджені за статтями 307, 317 КК України в кількості – 132 осіб (1 група); за статтями 115, 121 КК України – 100 осіб (2 група); за статтями 185, 186, 190 КК України – 150 осіб (3 група).

Дослідження переважаючих життєвих цінностей і орієнтації на певні життєві сфери, характерні для жінок з протиправною поведінкою, проведене нами за допомогою методики МТЖЦ. Результати представлені в таблицях 1, 2.

Отримані результати указують на те, що для жінок, засуджених за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, основними цінностями є високий матеріальний стан (7,7 балів), досягнення (6,9 балів), креативність (5,8 балів) і власний престиж (5,5 балів). Для жінок, засуджених за злочини проти життя і здоров'я інших людей, – власний престиж (4,6 балів), високий матеріальний стан (4,1 балу) і збереження власної індивідуальності (4,1 балу). Для жінок, засуджених за злочини проти власності, переважаючими цінностями є власний престиж (6,8 балів), активні соціальні контакти (6,4 балів), духовне задоволення (5,8 балів) і саморозвиток (5,5 балів).

Таблиця 1

Показники життєвих цінностей засуджених жінок (у стенах)

Шкали	1 група	2 група	3 група	t (1 – 2)	t (1 – 3)	t (2 – 3)
Саморозвиток	3,5±0,9	4,2±1,1	5,5±1,4	1,76	2,11*	1,77
Духовне задоволення	4,4±1,7	2,5±0,9	5,8±1,5	2,42*	1,88	2,54*
Креативність	5,8±1,7	3,3±1,5	4,3±1,1	2,55*	1,62	1,21
Активні соціальні контакти	4,8±1,5	3,6±0,9	6,4±1,7	1,73	1,78	2,52*
Власний престиж	5,5±1,4	4,6±1,5	6,8±1,9	1,55	1,74	2,55*
Досягнення	6,9±2,1	3,5±0,8	5,1±1,4	2,66**	1,77	1,73
Високий матеріальний стан	7,7±2,4	4,1±1,6	4,4±1,2	2,71**	2,69**	0,45
Збереження власної індивідуальності	3,3±0,7	4,1±0,9	3,7±1,1	0,89	0,45	0,44

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$.

Таблиця 2

Орієнтація на життєві сфери засуджених жінок (у стенах)

Шкали	1 група	2 група	3 група	t (1 – 2)	t (1 – 3)	t (2 – 3)
Професійне життя	3,1±0,8	5,7±1,3	4,2±1,1	2,11*	1,42	0,81
Навчання і освіта	6,5±1,5	4,7±1,1	4,3±1,2	2,01*	2,22*	0,65
Сімейне життя	6,9±1,4	7,3±1,6	4,2±0,9	0,63	2,35*	2,74**
Суспільне життя	4,6±0,5	5,3±1,3	4,1±1,1	1,13	0,74	1,22
Захоплення	6,4±1,7	3,5±1,1	4,2±1,1	2,54*	2,12*	0,97
Фізична активність	2,3±0,5	5,5±1,3	5,2±1,4	2,76**	2,56*	0,58

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$.

Крім того, нами отримані значущі відмінності у виборі життєвих цінностей засуджених жінок виділених груп. А саме: саморозвиток найбільш значущий для досліджуваних 3-ї групи в порівнянні з досліджуваними 1-ї групи ($p \leq 0,05$ по критерію Стьюдента); духовне задоволення цінніше для досліджуваних 1-ї та 3-ї груп в порівнянні з досліджуваними 2-ї групи ($p \leq 0,05$); креативність більш значуща для досліджуваних 1-ї групи в порівнянні з досліджуваними 2-ї групи ($p \leq 0,05$); активні соціальні контакти і власний престиж є значно більшими цінностями для досліджуваних 3-ї групи в порівнянні з досліджуваними 2-ї групи ($p \leq 0,05$); досягнення більш значущі для досліджуваних 1-ї групи в порівнянні з досліджуваними 2-ї групи ($p \leq 0,01$); високе матеріальне положення цінніше для досліджуваних 1-ї групи в порівнянні з досліджуваними 2-ї та 3-ї груп ($p \leq 0,01$).

Таким чином, можна констатувати, що для жінок, засуджених за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин найбільш важливим є прагнення до високого рівня матеріального добробуту, переконаність у тому, що матеріальний достаток є головною умовою життєвого благополуччя. Високий рівень матеріального добробуту для таких людей часто виявляється підставою для розвитку відчуття власної значущості і підвищеної самооцінки.

Не менш важливим для них є прагнення досягнення конкретних і відчутних результатів в різні періоди життя. Вони схильні ретельно планувати своє життя, ставити конкретні цілі на кожному етапі і вважають, що головне - добитися цих цілей. Часто велика кількість життєвих досягнень служить для таких людей підставою для високої самооцінки.

Вони прагнуть до реалізації своїх творчих можливостей, внесення різних змін у всі сфери свого життя. Прагнуть уникати стереотипів і різноманітності своє життя. Такі люди втомлюються від розміреного ходу свого життя і завжди прагнуть внести до нього щось нове. Для них характерні винахідливість і захопленість у найбуденніших ситуаціях.

Їм так само властиве прагнення до визнання, пошани, схвалення з боку інших, як правило, значущих осіб, до чийої думки вони прислухаються, і на чийо думку орієнтуються, в першу чергу, в своїх думках, вчинках і поглядах. Потребують соціального схвалення своєї поведінки. Самовпевнені, категоричні в ситуаціях взаємодії з людьми, залежними від них, честолюбні.

Жінки, що скоїли злочини проти життя і здоров'я інших людей, відрізняються тим, що не бачать різниці в схваленні їх вчинків людьми з різними соціальними статусами. Вони поступливі, уникають невдач, конфліктів, позбавлені домагань на статус лідера.

Вони достатньо байдужі до матеріального достатку. Їм властиве ігнорування матеріального достатку як цінності, до якої треба прагнути. Іноді такі люди характеризуються тенденцією до маргінальності. Для них так само характерне прагнення до конформності, замкнутості. Вони не люблять брати на себе відповідальність.

Для жінок, засуджених за злочини проти власності, особливо важливе визнання, пошана, схвалення значущих інших. Вони достатньо амбітні і честолюбні.

Прагнуть досягти вищого соціального статусу в будь-якій групі, в яку вони включені, мають схильності до лідерства.

З цим пов'язано і їх прагнення до встановлення сприятливих взаємин з іншими людьми. Для них, як правило, значущі всі аспекти людських взаємин, вони часто переконані в тому, що найцінніше в житті - це можливість спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми. Часто доброзичливі, товариські, невимушені в спілкуванні, емпатійні, активні.

Так само для них важливо отримувати моральне задоволення у всіх сферах життя. Вони вважають, що найважливіше в житті - робити тільки те, що цікаво і що приносить внутрішнє задоволення. Для них характерна деяка ідеалістичність у поглядах. Крім того, вони прагнуть отримувати об'єктивну інформацію про особливості свого характеру, здібностей, інших характеристик своєї особистості.

Таким чином ми можемо сказати, що для різних категорій засуджених жінок важливі різні ціннісно-сміслові аспекти життя.

Далі ми досліджували особливості орієнтацій на певні життєві сфери у різних категорій засуджених жінок.

Для досліджуваних 1-ї групи найбільш значущими сферами життя є сімейне життя (6,9 балів), навчання і освіта (6,5 балів), і захоплення (6,4 балів). Для досліджуваних 2-ї групи – сімейне життя (7,3 балів), професійне життя (5,7 балів) і фізична активність (5,5 балів). Для досліджуваних 3-ї групи – фізична активність (5,2 балів) і навчання, освіта (4,3 балів).

Так само нами отримані значущі відмінності в показниках переваги різних життєвих сфер у досліджуваних даних груп. Професійне життя значно важливіше для досліджуваних 2-ї групи в порівнянні з досліджуваними 1-ї групи ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Освіта і навчання значуща переважно для досліджуваних 1-ї групи в порівнянні з досліджуваними 2-ї та 3-ї груп ($p \leq 0,05$). Сфера сімейного життя важливіша для досліджуваних 1-ї та 2-ї груп в порівнянні з досліджуваними 3-ї групи ($p \leq 0,05$, $p \leq 0,01$ відповідно). Захоплення важливіше для досліджуваних 1 групи в порівнянні з досліджуваними 2 і 3 груп ($p \leq 0,05$). І фізична активність найменше значуща для досліджуваних 1 групи в порівнянні з досліджуваними 2-ї і 3-ї груп ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$ відповідно).

Таким чином, отримані нами результати вказують на те, що для жінок, засуджених за злочини, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин найбільш важливим є життя сім'ї. Вони готові віддавати сили і час вирішенню проблем своєї сім'ї, вважаючи, що головне в житті - це благополуччя в сім'ї. Вони прагнуть до підвищення рівня своєї освіти, розширення кругозору. Велику значущість для них мають так само захоплення, хобі.

Жінки, засуджені за злочини проти життя і здоров'я особистості, прагнуть до благополуччя сім'ї, яка має для них першорядне значення. При цьому вони готові віддавати багато часу своїй роботі, вважаючи, що професійне життя є однією з основних цілей життя людини. Так само для них важлива зовнішня привабливість і здоров'я, ради досягнення яких вони готові займатися фізкультурою і спортом.

Для жінок, засуджених за злочини проти власності, важливі фізична привабливість і здоров'я, а також – підвищення рівня освіти, розширення кругозору.

Аналіз отриманих даних по шкалах цінностей усередині життєвих сфер показав, що жінки, засуджені за злочини, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, у провідній для себе сфері сімейного життя прагнуть до того, щоб добиватися будь-яких реальних результатів. Вони цікавляться сімейним життям інших людей з метою порівняння ваговитості досягнень своєї сім'ї і інших сімей. Їм властиве прагнення до високого рівня матеріального достатку своєї сім'ї. Так само вони прагнуть вносити всякі зміни до свого сімейного життя і так будувати своє сімейне життя, щоб забезпечити визнання з боку оточуючих. При цьому їм властиво бажання закріпити власні позиції в сім'ї і небажання виправляти ті особистісні властивості, які завдають неспокою іншим членам сім'ї. Вони вважають за краще будувати колективістську сім'ю, засновану на взаєморозумінні і взаємозалежності.

У іншій значущій для себе сфері – освіти і навчання – досліджувані жінки даної категорії прагнуть досягти такого рівня освіти, який дозволив би їм мати високу зарплату і інші види матеріальних благ; добитися як конкретного результату свого освітнього процесу, так і інших життєвих цілей, досягнення яких залежить від рівня освіти; знайти щось нове в тій галузі знань, що вивчається, внести свій внесок; мати такий рівень освіти, який високо цінується суспільством. При цьому їм властиве повне ігнорування освіти як чинника, сприяючого розвитку власної особистості; низька пізнавальна активність через відсутність пізнавального мотиву. Вони прагнуть досягти конкретного, суто практичного результату.

У сфері захоплень досліджувані даної групи прагнуть у вільний час займатися тільки тим, що може принести матеріальну користь. Їх захоплення носять чисто прагматичний характер. Вони вважають за краще ставити конкретні цілі у сфері свого захоплення і добиватися їх. Для них характерні зацікавленість в інформації про досягнення інших людей в їх захопленнях з метою переконатися, що вони не гірші, а, може бути, і кращі за інших. Схильні орієнтуватися на думку значущих людей і дотримуватися у захопленнях моди, характерної для суспільства в даний момент.

Жінки, засуджені за злочини проти життя і здоров'я особистості, в сфері сімейного життя, що є провідною для них, прагнуть будувати свою сім'ю так, щоб закріпити власні позиції в сім'ї, при цьому зберігаючи ті особистісні властивості, які можуть нести неспокій іншим членам сім'ї. Часто вони прагнуть мати сім'ю, щоб було все, як у всіх, або не гірше, ніж у інших. Нерідко створюють шлюб за розрахунком. Прагнуть до збереження консервативних традицій, норм і правил сімейного життя. Зазвичай вибудовують чисто споживацькі відносини з метою задовольнити свої потреби. У їх сім'ї, як правило, немає розмежування соціальних ролей і функцій. Вони практично не потребують схвалення своїх вчинків у сімейній сфері. Демонструють байдуже відношення до результатів у своїй сім'ї, відсутність інтересу до досвіду інших сімей. Схильні ігнорувати матеріальний достаток

як цінність, до якої повинні прагнути члени сім'ї. Прагнуть будувати колективістську сім'ю, засновану на взаєморозумінні і взаємозалежності.

У іншій провідній сфері - професійному житті - жінки даної категорії прагнуть до обмеження своєї активності; досягши будь-яких значущих результатів, відразу заспокоюються. Прагнуть до прагматичності, пошуку конкретної вигоди від професійної діяльності, консервативності, стабільності, додержування посадових інструкцій. Віддають перевагу індивідуальній діяльності. Для них характерна відсутність довіри у взаєминах з членами трудового колективу, прагнення до підтримки відносин у чисто формальних рамках. Часто вони характеризуються як люди з недоліками у вольовій сфері. Їх основне прагнення – знайти таку роботу і спеціальність, щоб вона забезпечила надійність існування. Вони вважають, що професія - ознака стабільності, а робота - не головне місце, де необхідно самостверджуватися і самовиражатися.

У сфері фізичної активності досліджувані даної групи самодостатні і не бажають проявляти активність у вдосконаленні своїх фізичних здібностей. Прагнуть до пошуку практичної вигоди від будь-яких видів фізичної активності. У них фактично відсутнє прагнення до схвалення своїх здібностей у сфері фізичної активності. Їм швидше властиво велике бажання мати значні результати у сфері фізичної активності, але безсилля в прагненні їх досягнення.

Жінки, засуджені за злочини проти власності, у сфері фізичної активності, що є для них провідною, прагнуть до вдосконалення своєї фізичної форми, зацікавлені в інформації з боку інших людей про свої здібності і фізичні можливості. Мають критичну самооцінку в даній сфері. Вони віддають перевагу такому виду фізичної активності, який приносив би моральне задоволення. Отримання задоволення від процесу свого заняття більше, ніж від отримання результатів у даній діяльності. При цьому для них важливі стабільність, звичність у своїх заняттях в даній сфері, небажання нічого міняти. Жінки даної категорії отримують задоволення від занять в групі знайомих, друзів по команді. Вони прагнуть бути кращими за своїми фізичними даними в очах авторитетних людей. Так само для них важливий результат, ради якого вони планують заздальгідь свою діяльність у сфері фізичної активності. При цьому їм властиве ігнорування матеріальних цінностей, особливо якщо вони даються важкою фізичною працею. Такі жінки вважають, що здоров'я потрібно берегти, а фізична праця не виправдовує придбані матеріальні блага. Вони прагнуть дотримуватися сучасних модних тенденцій в даній сфері, не виділяючись нічим особливим.

У сфері навчання і освіти засуджені жінки даної групи прагнуть підвищувати рівень своєї освіти ради розвитку себе як особистості і своїх здібностей. Вони характеризуються зацікавленістю в оцінці себе як особистості і своїх знань, умінь, здібностей. Відрізняються розвиненою пізнавальною потребою, прагненням підвищувати рівень своєї освіти. При цьому вони часто демонструють стереотипність вирішення проблем, негнучкість, нездатність відійти від зразка. Прагнуть ідентифікувати себе з певною соціальною групою. Бажання досягти певного рівня освіти часто обумовлене прагненням увійти до тісних контактів з представниками даної

соціальної групи. Вони хотіли б мати такий рівень освіти, який високо цінується суспільством. У сфері освіти для них важливо досягти цілей, відмінних від матеріальних.

Висновки. Проведене нами дослідження особливостей переважання життєвих цінностей у життєвих сферах засуджених жінок, що скоїли різні види злочинів, переконливо доводить, що у них суттєво відрізняються як домінуючі цінності, так і життєві сфери, в яких ці цінності мають свою предметну реалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алауханов Е. Криминология : [учебник] / Е. Алауханов. – Алма-Ата : Юридическая литература, 2008. – 429 с.
2. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин / Ю. М. Антонян. – М. : Российское право, 1996. – 256 с.
3. Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника : криминологическое исследование / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – М. : Норма, 2010. – 368 с.
4. Криминология : [учебник / ред. В. Д. Малков]. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2004. – 277 с.

УДК 159. 26

Харченко О. В., аспірант кафедри загальної психології НУЦЗУ

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проведений аналіз ефективності професійної діяльності через такі поняття як діяльність, спільна діяльність, професійна діяльність. Нами були проаналізовані різні підходи до вивчення ефективності професійної діяльності, на підставі яких виділені показники оцінки професійної діяльності.

Ключові слова: діяльність, спільна діяльність, професійна діяльність, ефективність професійної діяльності, показники оцінки професійної діяльності.

В статті проведено аналіз ефективності професійної діяльності через такі поняття як діяльність, спільна діяльність, професійна діяльність. Нами були проаналізовані різні підходи до вивчення ефективності професійної діяльності, на підставі яких виділені показники оцінки професійної діяльності.

Ключевые слова: деятельность, совместная деятельность, профессиональная деятельность, эффективность профессиональной деятельности, показатели оценки профессиональной деятельности.

Постановка проблеми. Професійна діяльність як основна і конкретна форма трудової активності людини відіграє істотну роль в її життєдіяльності, соціальному розвитку, самореалізації і самоствердженні. Особливістю проходження людиною своєї професійної дороги є не лише розвиток її як особистості і становлення як суб'єкта праці, але також періодична зміна характеру самої діяльності, що

зумовлює нестаціонарний процес взаємозв'язку, взаємодії, взаємозалежності людини і діяльності, її специфічність для кожної професії або їх сукупності.

Проблеми підвищення ефективності професійної діяльності є актуальними для будь-якого часу та будь-якої соціально-економічної формації, однак у кризовий період значущість їх підвищується. Ми живемо в ту пору, коли кадри перестають бути гвинтиками у системі, а знаходять свою цінність та значущість. Ніхто вже не ставить під сумнів той факт, що ефективність діяльності організації залежить від професіоналізму її співробітників, тому вивчення ефективності професійної діяльності стає дуже актуальним напрямом у психології.

Найменш вивченою є проблема визначення ефективності групової діяльності спеціалістів, а також індивідуального внеску в спільну діяльність. Вирішення цієї проблеми пов'язано як зі складністю визначення критеріїв, так і зі складністю виділення одиниць виміру і розробки вимірювальних процедур. Поняття «ефективність» та «продуктивність» практично не розводяться через близькість понять «продукт» і «ефект».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значним внеском у розвиток психології професійної діяльності стали основоположні роботи таких вчених як Б.Г. Ананьєв, В.О. Бодров, С.О. Дружилов, Г.М. Зараковський, В.П. Зінченко, Є.О. Клімов, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, В.Д. Шадріков та інших. Дослідження в області підвищення ефективності професійної діяльності сприяли розвитку теоретико-методологічних положень даного наукового напрямку.

Концепція системного підходу до аналізу й оптимізації взаємодії людини і машини сформувалася завдяки Б.Ф. Ломову, який своїми роботами визначив основні напрями досліджень в цій області. Системний підхід базується на реалізації ряду принципових положень, а саме: 1) визначення діяльності як специфічної форми активності, як частини макроструктури, як ієрархії систем; 2) істотна відмінність проявів психічного як цілого, властивого суб'єктові; 3) розуміння психічних явищ як багаторівневої та ієрархічної системи; 4) розгляд психічних властивостей з позицій множинності їх стосунків. Ідеї системного підходу отримали свій розвиток у працях О.В. Брушлінського, Є.О. Клімова, В.Д. Шадрікова та інших. Системний підхід реалізується в сукупності з іншими, більш конкретними науковими підходами, такими як діяльнісний, особистісний та динамічний підходи.

Діяльнісний підхід у дослідженні професійної діяльності був розроблений С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, Б.Ф. Ломовим. Він визначає необхідність встановлення та врахування причинно-наслідкових стосунків на різних рівнях макроструктури трудового процесу. А також вивчає закономірності психічного віддзеркалення наочного світу.

Положення про особистісний підхід у вивченні професійної діяльності, зокрема динаміки розвитку особи, обґрунтоване у працях К.О. Альбуханової, Б.Г. Ананьєва, К.К. Платонова. Цей підхід реалізує уявлення про особливості прояву внутрішніх чинників діяльності та їх ролі в регуляції процесів розвитку особи, її професіоналізації.

Динамічний підхід в дослідженнях професіоналізації суб'єкта праці було реалізовано у праці Л.І. Анциферової; він орієнтований на дослідження закономірностей постійного руху самої особи у просторі своїх якостей, свого віку, змінних соціальних норм.

Мета статті. Провести аналіз ефективності професійної діяльності через такі поняття як «діяльність», «спільна діяльність», «професійна діяльність» та розглянути різні підходи до вивчення ефективності професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Питанню діяльності людини приділялося у вітчизняній психології багато уваги. Засновником теорії діяльності вважається А. Н. Леонтьєв, а прибічниками – Б. Ф. Ломов та Л. С. Рубінштейн. Згідно цієї теорії діяльність – це динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, у процесі якої відбувається виникнення психічного образу і його втілення в об'єкті, а так само реалізація суб'єктом своїх стосунків з навколишньою реальністю. Діяльність людини має складну ієрархічну будову. Вона складається з декількох рівнів, має спонукальні причини і спрямована на досягнення певних результатів. Спонукальними причинами діяльності є мотиви, тобто сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають спрямованість діяльності [3; 6].

Згідно з Л.С. Рубінштейном трудова діяльність є основним, історично первинним видом людської діяльності, а В.М. Дружинін працю визначає як доцільну діяльність з перетворення навколишнього світу для задоволення потреб людини. Праця повинна сприяти розвитку особистості людини, приносити їй радість і задоволення досягнутими результатами. Кожен конкретний вид трудової діяльності реалізується визначеним нормативно схваленим (найбільш ефективним) способом. У процесі освоєння професії людина перетворює цей наказаний спосіб на індивідуальний, властивий лише їй спосіб діяльності, де відображає свої особисті особливості, у тому числі й психологічні [3].

Для кожного етапу розвитку суспільства, його соціально-економічного устрою, досягнення науково-технічного прогресу є характерними поява нових і відмирання старих видів трудової діяльності. Різноманітність характеристик трудової діяльності визначають можливості багатофакторної класифікації її видів за різними класифікаційними ознаками. В одній з таких класифікацій, залежно від форми організації трудової діяльності, виділяють індивідуальну і колективну (спільну) працю. Спільна діяльність – це організована система трудової активності сукупності суб'єктів праці, об'єднаних єдністю мотивів і цілей діяльності, її просторово-часових умов, управлінням і узгодженням складових її індивідуальних дій. Психологічна структура спільної діяльності включає такі її компоненти, як загальна мета і конкретні її завдання, загальний мотив, спільні дії і загальний результат. Основні ознаки спільної діяльності і властивості її суб'єкта тісно взаємопов'язані. Серед основних характеристик суб'єкта спільної діяльності необхідно виділити цілеспрямованість, мотивованість, рівень цілісності, організованість, результативність, просторові і тимчасові особливості умов життєдіяльності колективного суб'єкта (групи) [1].

Колектив – це група об'єднаних загальними цілями і завданнями людей, що досягла у процесі соціально-ціннісної спільної діяльності високого рівня розвитку. У колективі формується особливий тип міжособових стосунків, які характеризуються високою згуртованістю як ціннісно-орієнтованою єдністю, колективістським самовизначенням, соціально-ціннісним характером мотивації міжособових виборів, високою референтністю членів колективу по відношенню один до одного, об'єктивністю у викладі і прийнятті відповідальності за показники спільної діяльності [1; 3].

Сучасний етап соціально-економічного розвитку суспільства супроводжується безперервним зростанням різних форм спільної діяльності, в яких усе більш значущими стають інформаційні процеси не лише прямого, але й опосередкованої взаємодії фахівців. Зростає роль міжособистісного спілкування і стосунків, групових і міжгрупових процесів, а також інших соціально-психологічних феноменів у забезпеченні професійної діяльності. Процес взаємодії людей, їх спілкування формує міжособистісні стосунки, зміст, спрямованість, динаміка яких визначає міру ефективності людини у спільній діяльності.

У процесі професіоналізації сильно змінюються вимоги особи до роботи, різні аспекти набувають особливого сенсу і формують привабливість професії для суб'єкта діяльності. Професіоналізація суб'єкта праці як процес розвитку, становлення професіонала спрямована на досягнення ряду цілей – високого рівня професіоналізму, кваліфікації, компетентності і зрілості. Професійний розвиток – це складний процес, що має циклічний характер. Людина не лише удосконалює свої знання, уміння і навички, розвиває професійні здібності, але й може відчувати негативної дії цього процесу [2; 7].

Згідно із думкою А.К. Маркової, професіоналізм може бути описаний через співвідношення мотиваційної та операційної сфер, і виявляється як у високих результатах діяльності, так і у станах людини. Тому виділяють дві групи критеріїв ефективності: 1) зовнішні (об'єктивні) критерії, які орієнтовані на оцінку результативності виконання професійного завдання; 2) внутрішні, психологічні критерії оцінки діяльності.

Першу групу критеріїв можуть характеризувати такі показники результативності, як кількість і якість виробленої продукції, продуктивність тощо.

Другу групу критеріїв оцінки рівня професіоналізму характеризують наступні показники: професійно значущі властивості; професійні знання, навички, уміння; професійна мотивація; можливості саморегуляції та стресостійкості; особливості професійної взаємодії; загальна фізична підготовка [5].

Стосовно вирішення завдань оцінки індивідуального професіоналізму, окрім питань оцінки особистісних якостей працівників, постає завдання оцінки результатів їх праці. Це питання є складним і залишається дискусійним у психологічній науці. Найменш опрацьованою є проблема визначення ефективності групової діяльності фахівців, а також індивідуального внеску у спільну діяльність. Вирішення цієї проблеми пов'язане як зі складністю визначення критеріїв ефективності, так і з важким виділенням одиниць вимірювання та розробок вимірювальних процедур.

Поняття ефективності і продуктивності практично не розлучаються через близькість поняття «продукт» і «ефект». Найбільшого поширення набуло визначення ефективності праці, яке базується на економічних критеріях, де вона визначається виходячи з поставлених цілей як функція досягнутих результатів і витрачених на це ресурсів. Якщо показники, вживані для оцінки ефекту, можуть бути кількісно вимірні, то можна говорити про результативність як синонім отриманого ефекту. Результативність – це наявність результатів, підсумків праці, які можуть бути позитивними або негативними. Зворотна сторона обов'язково включає фізіологічні і психологічні показники («ціну діяльності») [2; 8].

Розширенню поняття ефективності на інші сфери діяльності сприяла праксеологія. Т. Котарбінський, який вважається засновником праксеології як області наукових досліджень, визначив її як загальну теорію ефективної організації діяльності. Подальшого розвитку це поняття набуло в роботах Я. Зеленецького. Він розглядав ефективність, вигідність і економічність як основні критерії «справної» діяльності. Цей автор ототожнює ефективність і доцільність. А також вводить міру ефективності як відношення сумарної цінності фактичних результатів діяльності до очікуваної сумарної цінності відповідних цілей. Він визначає ефективність не просто як відношення між результатом і метою, а як відношення, опосередковане цінностями, але він не зводить їх виключно до матеріальних цінностей [2].

В.А. Чікер розглядала поняття «ефективність» праці як більш широке поняття, в порівнянні з продуктивністю, всеосяжне, яке включає максимальну кількість оцінок, виходячи з широти і різноманітності результативності праці; поняття ж «продуктивності» для неї є більш приватним і відображає лише певні аспекти цієї праці [2].

Ефективність як характеристика діяльності відображає відношення результату як одного з «елементів» діяльності до всіх її інших «елементів» – цінностей, потреб, цілей і засобів (витрат). Кожне з виділених відношень є частковим критерієм ефективності. Різні точки зору з приводу методів оцінки ефективності з різними способами узгодження часткових критеріїв і мають не стільки теоретичну, скільки практичну прикладну основу.

Поняття ефективності застосовується для оцінки успішності професійної діяльності. А.К. Маркова для оцінки ефективності праці, поряд з іншими об'єктивними показниками, відносить якість і надійність. Фахівці в галузі ергономіки та інженерної психології, такі як А.О. Крилов і Г.В. Суходольський, підкреслюють, що підвищення ефективності людино-технічних систем не можливе без забезпечення високої працездатності та надійності оператора [5].

В.Д. Шадріков, який реалізував функціональний підхід до діяльності, висунув формулу нормативних способів соціальної діяльності, що відповідають характеристиці діяльності як праці, параметрами якої є продуктивність, якість, надійність [6].

В.А. Чікер, яка досліджувала зв'язок інтелектуальних особливостей особистості з ефективністю діяльності інженерів, запропонувала визначати ефективність як комплексну характеристику професійної діяльності, виражену в її кількісно-

якісних показниках, а також детерміновану інтегральними властивостями людини як особи [3].

О.П. Єгоршин, коли проаналізував різні наукові концепції, виділив три методичні підходи до оцінки ефективності персоналу.

Автори, що розвивають перший підхід, економічний, розглядають персонал підприємства як колективного суб'єкта праці, що безпосередньо впливає на виробництво. Тому кінцеві результати виробництва повинні служити критеріальними показниками ефективності персоналу. В якості таких показників приймаються значення результатів роботи підприємства за конкретний період часу: прибуток підприємства, собівартість продукції та інше.

Прихильники другого підходу, виробничо-технологічного, розглядають кожного працівника лише як робочу силу. Звідси витікає, що критеріальні показники повинні відображати середню результативність, якість і складність праці кожного працівника. Працівник виступає як пасивний виконавець. Як показники ефективності роботи персоналу виділяються: продуктивність праці; темпи зростання продуктивності праці; відсоток виконання норм вироблення; втрати робочого часу та інше. Вказані показники досить різноманітно відображають ефективність трудової діяльності персоналу та можуть служити основою для вибору критеріїв. В той же час вони не характеризують рівня організації роботи персоналу та соціальну ефективність, які також впливають на кінцеві результати виробництва.

Прибічники третього підходу, який називають соціальним, розглядають персонал як деякий розмитий соціум. Передбачається, що ефективність роботи персоналу у значній мірі визначається організацією його роботи, мотивацією праці, соціально-психологічним кліматом в колективі, тобто більше залежить від форм та методів роботи з персоналом. Як критеріальні показники ефективності роботи персоналу пропонуються такі показники: плинність кадрів, рівень кваліфікації персоналу, рівень трудової дисципліни, соціально-психологічний клімат у колективі [4].

Г.В. Суходольський та А.К. Маркова, на відміну від розглянутих підходів психології, пропонують розрізняти об'єктивні та суб'єктивні результати праці. До об'єктивних вони відносять: продуктивність (кількість продукції, виробленої в одиницю часу); трудомісткість (час, який був витрачений на одиницю продукції); якість (відповідність продукції вимогам технології); надійність та інше. До суб'єктивних (психологічних, особистісних) показників праці відносять: зацікавленість людини у праці; задоволеність працею; соціальний статус (формальний та неформальний), який був досягнутий людиною в праці; рівень домагань; самооцінку; психологічну ціну праці (величину психологічних і фізіологічних зусиль); міру напруженості психічних функцій і процесів, що забезпечує здобуття потрібного результату. Визначення суб'єктивних показників праці позначається як психологічний підхід [3; 5].

С.О. Дружилов констатує, що склад показників, які визначаються на підставі цих чотирьох підходів, достатньо всебічно відображають ефективність роботи персоналу організації. В той же час він відмічає, що виробничо-технічні показники так чи інакше входять до складу економічних, але виражаються не у грошовому

еквіваленті, а в натуральних одиницях (кількості товарної продукції, кількості часу тощо) [2].

При аналізі поняття «ефективність діяльності» необхідно розглядати різні суб'єкти діяльності та їх ефективність. Можна оцінювати: а) ефективність діяльності підприємства; б) ефективність групової спільної діяльності персоналу; в) індивідуальну ефективність діяльності працівника.

Діяльність може здійснюватися працівником індивідуально й у групі. При цьому включення людини у групову діяльність може вести як до підвищення ефективності діяльності (ефект соціальної фасилітації), так і до її зниження (ефект інгібіції).

Є.П. Ільїн відзначає, що прості та міцні навички у присутності інших людей в більшості випадків виконуються краще, а ті, що тільки формуються, і складні можуть виконуватися гірше. Має значення і міра інтелігентності: чим вона вища, тим більшою мірою активізується людина у присутності інших. Високотривожні люди швидше виявляють негативну реакцію на присутність інших, ніж низькотривожні, а особи з високим рівнем домагань на підтримку глядачів реагують позитивно [6].

Виходячи з підходів до вивчення проблеми ефективності професійної діяльності, можна зробити висновок про різноманіття критерійних показників. Необхідний комплексний підхід до оцінки ефективності спільної діяльності з позиції пайового внеску кожного працівника в кінцеві результати виробництва, продуктивності й якості праці кожного працівника, а також рівня організації роботи персоналу як колективного суб'єкта праці.

Організація та її персонал мають перспективи свого професійного розвитку лише тоді, коли орієнтуються на довгострокову роботу по задоволенню потреб як своїх теперішніх, так і майбутніх клієнтів. Крім того, кожна організація, що розглядається як соціально-психологічна система, є частиною більшої соціальної системи – суспільства. Тому при оцінці ефективності діяльності слід враховувати "соціальну екологічність" взаємодії суб'єкта праці зі споживачем.

Як вважає С.О. Дружилов, при аналізі ефективності діяльності необхідно спиратися на комплексний підхід, що враховує чотири види критеріїв ефективності: економічні, соціальні, психологічні та "соціально-екологічні". Такий підхід дозволяє пов'язати індивідуальну ефективність фахівця з ефективністю організації в цілому.

Економічна ефективність діяльності персоналу визначається відношенням доходів до витрат при здобутті корисного результату, які пов'язані з виконанням місії організації. Соціальна ефективність характеризується відношенням корисного соціального результату до соціальних витрат цієї частини суспільства. Психологічна ефективність визначається співвідношенням задоволеності працівника та «ціни» його діяльності (у вигляді соматичних розладів, нервово-психічної напруги, зниження мотивації та інше). «Соціально-екологічна» ефективність визначається мірою орієнтації суб'єкта праці не на миттєву вигоду, а на довгострокові взаємини зі споживачем [2; 3].

Можна виділити кілька категорій суб'єктів, для яких ефективність діяльності стала життєво важливою проблемою:

- для окремої людини, фахівця ефективність його професійної діяльності стає його особистою проблемою, оскільки вона пов'язана із задоволенням його потреб і з побудовою його професійної і життєвої дороги;

- для працедавця вирішення проблеми ефективного використання професійного потенціалу найнятих робітників пов'язане з оптимальним співвідношенням доходів і витрат, також перспективами розвитку його бізнесу;

- для професійного співтовариства вирішення проблеми ефективності праці його членів є умовою професійного виживання і еволюції інституту професіоналів даного профілю;

- для суспільства в цілому проблема підготовки професіоналів, раціонального їх використання, проблема ефективності праці взагалі є важливою з точки зору розвитку суспільства, використання його ресурсів.

Висновки. Таким чином, у вивченні питання ефективності професійної діяльності треба звертати увагу на декілька моментів.

По-перше, під ефективністю професійної діяльності більшість авторів має на увазі відношення досягнутого результату цієї діяльності до максимально досяжного або заздалегідь запланованого результату.

По-друге, ефективність професійної діяльності групи може бути визначена лише в тому випадку, якщо будуть чітко виділені кількісні та якісні критерії як підстави для порівняння досягнутого і запланованого результату й одиниці виміру результатів.

Ще один важливий момент, на який ми хотіли б звернути увагу. Поняття «ефективність» слід відрізняти від поняття «результативність». Якщо критерії, що приймаються для оцінки ефективності, можуть бути кількісно виміряні, (наприклад, за кількістю продукції, яку виробили, або виконаним числом операцій), то можна говорити про результативність як синонім ефективності. Якщо ж додаються ще й психологічні критерії, що не піддаються кількісному виміру, то поняття «результативність» не може застосовуватися як синонім до поняття «ефективність».

Ефективність діяльності – це не лише її результативність, продуктивність, але і пристосованість системи до досягнення поставленого перед нею завдання. Внутрішні критерії зміни стану і ефективності діяльності полягають в характеристиках ціни діяльності, тобто величині фізіологічних і психологічних витрат енергії при виконанні трудових завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донцов А. И. Психология коллектива : Методологические проблемы исследования / А. И. Донцов. – М. : МГУ, 1984. – 229 с.
2. Дружилов С. А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития / С. А. Дружилов. – Новокузнецк : Издательство ИПК, 2002. – 242 с.
3. Дружинин В. Н. Психология : [учебник для гуманитарных вузов] / В. Н. Дружинин. – СПб : Питер, 2001. – 656 с.

4. Егоршин А. П. Управление персоналом / А. П. Егоршин. – Нижний Новгород : «НИМБ», 2003. – 720 с.
5. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
6. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека : [учебное пособие для вузов] / В. Д. Шадриков. – М. : Логос, 1996. – 320 с.
7. Бодров В. А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2008. – Том 29, № 5. – С. 83–90.
8. Бодров В. А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности / В. А. Бодров // Психологический журнал – 2008. – Том 29, № 6. – С. 66–74.

УДК 159.9:163

Хмиров І.М., викладач-методист соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

АДАПТАЦІЯ КУРСАНТІВ ВНЗ МНС В УМОВАХ ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядається вплив особистісного потенціалу на ефективність процесу адаптації курсантів і суб'єктивне відношення до змін, які відбуваються в соціальному середовищі.

Ключові слова: психологічна адаптація, соціально психологічні особливості особистості курсантів.

В статье рассматривается влияние личностного потенциала на эффективность процесса адаптации курсантов и субъективное отношение к изменениям, которые происходят в социальной среде.

Ключевые слова: психологическая адаптация, социально психологические особенности личности курсантов.

Постановка проблеми. Радикальні зміни в Україні, що здійснюються в економічній, політичній і соціальній сферах, торкнулися і МНС країни. Чисельність їх, структура, а також способи їх комплектування, технічного оснащення приводяться у відповідність з реаліями часу, праця спеціаліста та керівника стає все більш складною.

Наші дослідження показали, що основна частина (близько 90 %) курсантів, які зараховуються на перший курс денної форми навчання, приходять до ВНЗ МНС після закінчення середньої школи, практично не маючи життєвого досвіду. Крім того, більшість з них не має належної мотиваційно-професійної спрямованості. Тому не стільки нові, скільки жорсткі регламентовані умови освіти, служби, казармене положення викликають у значної частини курсантів труднощі в адаптації при навчанні у ВНЗ МНС. Таким чином, перетворення в державі, що відбуваються, реформування МНС, соціально-економічні процеси в країні якісно змінили ситуацію і потребу пошуку принципово нових напрямків оптимізації навчання і виховання

кадрів. Одним з найбільш перспективних напрямків в даний час є психологічне забезпечення процесу адаптації курсантів до специфіки навчання у вищому навчальному закладі МНС. Це, у свою чергу, визначає необхідність всебічного вивчення особливостей адаптації юнаків до умов навчання у ВНЗ, виявлення впливу особистісних характеристик на успішність їх адаптації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових публікацій з проблеми адаптації особистості (І. А. Алівердієва, С. А. Анісімов (1989), Д. А. Андреєва (1973), А. Д. Глотчкін (1994), І. Д. Дмитрієв (1990), А. І. Донцов (1976), А. Н. Жмиріков (1989), Л. Г. Єгоров (1975), В. П. Каширін (1999), Л. В. Кривих (1994), І. К. Кряжева (1980), М. Е. Литвак (1997), Г. В. Ложкін, І. А. Милословова (1974), Є. В. Мусаєва (1996), Б. Д. Паригін (1978), Е. І. Савонько (1979), В. А. Сластьонін (1983),) дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на великий інтерес до цієї проблеми в психологічній теорії і практиці, даний аспект не може бути віднесений до числа достатньо розроблених. Аналізу процесів і труднощів адаптації військовослужбовців (представників інших силових структур) присвячений ряд робіт військових вчених (А. Я. Анцупов (1995), М. І. Дяченко (1976), Л. Ф. Железняк (1982), В. В. Коннов (2000), В. І. Конюков (1978), В. А. Мотолицький (2000), Ж. Г. Сінокосов (1989), Н. Ф. Феденко (1993), В. Я. Яблонько (1982)) а також військових педагогів (А. В. Барабанщиков, В. І. Вдовюк, А. Т. Іваницький, В. Я. Слепов та ін.). Окремі аспекти професійної та соціально-психологічної адаптації військовослужбовців стали об'єктом дисертаційних досліджень вітчизняних (В. В. Богуславський, Г. С. Дунін, Т. А. Дягтеренко, М. Г. Мелконян, Л. Г. Шатворян, О. О. Назаров тощо) і зарубіжних авторів (С. Кабеле, Альфонсо Маріо І. Рамос та ін.).

Основною особливістю вітчизняних і зарубіжних досліджень психологічної адаптації було те, що вони проводилися в соціально і / або професійно стабільному середовищі, що володіє відносно стійкими нормами поведінки і діяльності людей. Алгоритм процесу адаптації в основному полягає в освоєнні цих норм і у «вживанні» в уже сформовані умови. Специфіка сучасного етапу розвитку суспільства, а разом з тим і реформування МНС України, полягає у відсутності розроблених і закріплених регламентів соціальної взаємодії, які формуються в процесі адаптації членів суспільства в соціально-економічних умовах, які змінюються. Особливості сучасної адаптаційної ситуації свідчать про те, що поряд із соціально-економічними перетвореннями в МНС України відзначаються ознаки соціально-психологічної кризи, яка виникла внаслідок відсутності певних орієнтирів побудови нових соціальних відносин.

Таким чином, при значній кількості публікацій, присвячених соціально-психологічній адаптації особистості (СПА), практично відсутні матеріали досліджень про вплив особистісного потенціалу на ефективність процесу адаптації, не досліджені повною мірою специфіка адаптації курсантів ВНЗ МНС і суб'єктивне ставлення до змін, що відбуваються. Відповідно до цього акцент у нашій роботі було зроблено на вивчення процесу адаптації курсантів вищого навчального закладу МНС і його особливостей в мінливих соціальних умовах.

Мета дослідження: вивчення соціально-психологічних особливостей адаптації курсантів ВНЗ МНС та вироблення спільних напрямків психологічного забезпечення ефективності їх адаптації в мінливих умовах соціального середовища.

Сформульована мета зумовила вирішення наступних завдань:

1. Проаналізувати поняття адаптації особистості стосовно до умов ВНЗ МНС.

2. Описати специфіку динаміки адаптації курсантів ВНЗ МНС.

3. Вивчити соціально-психологічні особливості особистості курсантів, пов'язані з успішністю їх адаптації.

4. Виявити структуру особистісних властивостей курсантів, що визначають успішність адаптації і на їх основі здійснити прогноз ефективності адаптаційного процесу абітурієнтів на стадії відбору.

5. Розробити напрями соціально-психологічної підтримки курсантів ВНЗ МНС, що забезпечують підвищення ефективності їх адаптації.

Гіпотеза дослідження: характер протікання процесу адаптації курсантів ВНЗ МНС до нових соціальних умов середовища обумовлений впливом внутрішніх факторів (ціннісно-мотиваційних), а також специфікою мікросередовища (умов служби) та особливостями макросередовища (загальнополітичної та економічної ситуації в країні, ставленням до служби і ін.).

1. Взаємозв'язок особистісних характеристик курсантів визначає особливості та успішність адаптаційного процесу.

2. Курсанти різного ступеня адаптованості розрізняються за особистісними характеристиками (ступінь агресивності, тип особистості, мотиви професійної діяльності), які справляють на успішність адаптації як істотний автономний вплив, так і структурний вплив.

3. Успішність адаптації курсантів ВНЗ МНС взаємопов'язана з їх уявленнями про майбутню професійну діяльність.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети і вирішення завдань дослідження послужив діалектичний підхід пізнання і розвитку соціальних і психологічних явищ, що знайшло відображення в працях класиків вітчизняної та зарубіжної психології, перш за все у фундаментальних дослідженнях видатних фізіологів (П. К. Анохін, І. П. Павлов, А. А. Ухтомський); в наукових положеннях про розвиток і формування особистості в діяльності (Б. Г. Ананьєв, В. В. Давидов, А. Н. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін); у філософських і психологічних теоріях розвитку особистості (Л. С. Виготський, А. В. Петровський, В. А. Петровський та ін.) За методологічну основу взято також положення теорії адаптації, представлені в роботах В. В. Новікова, О.Е. Ільїної (2000); О.Є. Арзамасова (2002); А. Д. Глоточкина, Е. В. Славіної (2002); М. В. Маркєєвої (2002); А. В. Карпова, Чімбеленге Кіпой Уателла (1996); А. С. Когаловської (1999), Л. В. Ключникова (2001). Методами нашого дослідження стали: анкетування, бесіда, соціометрія («формалізований аналіз міжособистісних виборів»), метод експертних оцінок, спостереження, аналіз документів, методики визначення рівнів професійної (В. Л. Маришук, 1982) та соціально-психологічної (М. А. Дмитрієва, 2001) адаптації; методики

вивчення мотивів професійної діяльності (Л. А. Верещагіна (2001) і С.І. Єріна, С.П. Шарапов (1991)), методики Дж. Холланда, Басса-Даркі.

Для обробки результатів емпіричного дослідження використовувалися методи математично-статистичного аналізу: визначення значущості відмінностей (Манна-Уїтні), кореляційний аналіз (Пірсона, Спірмена), метод «полярних груп».

Базою дослідження був Національний університет цивільного захисту України. Респондентами емпіричного дослідження виступали курсанти молодших курсів, загальна чисельність яких склала 214 осіб, а також 38 викладачів і курсових офіцерів.

Достовірність результатів і висновків дослідження забезпечується логікою дослідження, валідністю і надійністю психодіагностичного інструментарію, застосуванням апробованих методів дослідження, репрезентативністю вибірки. Отримані в ході дослідження результати були математично і статистично оброблені із застосуванням прикладних програм пакета STATISTIKA.

Протягом тривалого часу проблема адаптації людини залишається одним із предметів теоретичних і прикладних досліджень багатьох наук: соціології, психології, педагогіки, медицини, біології, фізіології та інших. Загальне поняття адаптації визначають як процес взаємодії соціального середовища і особистості, спрямований на включення людини в новий для неї вид діяльності, а також пристосування організму і його органів до нових умов середовища. Багато дослідників проблеми адаптації дають різні визначення, співвідносні з різними науковими напрямками. Поняття «адаптація» виникло від латинських слів *adaptor* - пристосовую, *adaptare* - пристосування, *adaptacio* - пристосовність. Дане поняття відноситься до другої половини 18 століття, коли німецький фізіолог Ауберт використовував цей термін при характеристиці феномена пристосування чутливості органів зору та слуху у відповідь на дію адекватних подразників. Подальший розвиток проблеми адаптації отримали в рамках еволюційної теорії та загальної біології (Ж. Ламарк, Ж. Сент-Іллер, Г. Спенсер, Ч. Дарвін). Разом з тим розширилися і межі застосування терміну «адаптація»: поряд з біологами явищем адаптації зацікавилися лікарі, соціологи, психологи, педагоги, філософи. В даний час, мабуть, вже немає жодної громадської, антропологічної науки, яка б прямо чи побічно не вивчала проблеми адаптації людини в різних умовах її життя і діяльності.

Наукові трактування суті адаптації вперше з'явилися в роботах Ч. Дарвіна та його послідовників. Під адаптацією розумілася сукупність змін, які відбуваються в організмі, більш-менш адекватно змінюючихся подразників зовнішнього середовища. Зміни в організмі, відповідно, здійснюються в діалектичному процесі спадковості-мінливості. Медико-біологічні та теоретичні проблеми адаптації найбільш повно представлені в роботах У. Кеннона, Г. Сельє, І.П. Павлова, Л. А. Орбели, У. Кеннон розглядав організм як щось єдине ціле, здатне оптимально пристосовуватися до змін зовнішнього середовища. Вводиться також поняття «гомеостаз» як сила стійкості організму, його функціональних систем. При порушенні гомеостазу і виникає дезадаптивний стан, який виступає джерелом адаптаційного процесу.

Фізіолого-біологічна адаптація властива як людині, так і тваринам. Тут важливо зазначити, що адаптація людини як організму так чи інакше схильна до впливу соціальних обставин. Так, наприклад, Е. Фромм вважає, що одним з відмінностей біологічної адаптації людини від тварини є наявність в неї «біологічної слабкості», під якою він розуміє «відносний недолік у людини інстинктивного регулювання в процесі адаптації до навколишнього світу». Тварини адаптуються інстинктивно, змінюючи себе відповідно до змін середовища, а не змінюють середовище. І якщо інстинкти більше не в змозі успішно справлятися зі зміною середовища, вид гине. У філософському сенсі проблема адаптації розглядається з позиції теорії відображення. Питання про механізм формування і розвитку адаптації, як відзначає П. К. Анохін, стає більш зрозумілим, якщо до нього підійти з точки зору принципу випереджувального відображення дійсності. Випереджаюче відображення - є матеріальна основа, яка дає живому можливість, використовуючи видовий та індивідуальний досвід, пристосовуватися до мінливих умов середовища.

У соціології та психології поняття адаптації пов'язано з процесом і результатом встановлення певних взаємин між особистістю і соціальним середовищем. Оскільки проблема адаптації в психологічному понятті розглядається в різних сферах життєдіяльності та соціальних групах - виробничі відносини, навчальна, трудова діяльність, нове середовище проживання і т.д. - психологами даються різні визначення процесу адаптації. Психологічна адаптація - це один з рівнів (поряд з біологічною, фізіологічною) адаптації людини як процес включеності в системи соціальних, соціально-психологічних, професійно-діяльнісних зв'язків і відносин на виконання відповідних рольових функцій. Це цілеспрямований процес взаємодії людини з навколишнім середовищем, в ході якого на основі взаємних змін відбувається гармонізація взаємодій і відносин особистості і середовища, встановлюється внутрішній і зовнішній гомеостаз особистості.

У психології предметом вивчення зазвичай є «психологічна адаптація» («психічна адаптація», «адаптація особистості» тощо), що трактується як зміна, перебудова психіки індивіда (психології особистості) під впливом об'єктивних чинників середовища, процес ломки (заміни) старого та встановлення нового динамічного стереотипу - стійкої системи тимчасових нервових зв'язків (умовних рефлексів), що забезпечує певну інтенсивність і послідовність реакцій організму і психіки на зміну зовнішніх і внутрішніх впливів, що здійснюється у формі цілісної діяльності великих півкуль головного мозку. А.В. Сіомічев відзначає, що адаптація - це процес пристосування індивідуальних і особистісних якостей до життя і діяльності людини в змінених умовах існування. Деякі дослідники визначають адаптацію як процес пристосування організму до загальноприродних, виробничих і соціальних умов. С. А. Кугель, О.М. Нікандров вважають, що адаптація завжди пов'язана з переходом на новий режим, зі зміною ролей - з певною перебудовою особистості. Ступінь хворобливості цієї перебудови багато в чому залежить від відповідності установок особистості та нового середовища, а також від наявності у людини попереднього особистого досвіду.

При розкритті адаптації особистості та її структури на соціально-психологічному рівні ми керувалися рядом методологічних вимог. По-перше, адаптацію особистості слід розглядати як продукт історичного розвитку, і вона не може бути зрозуміла поза суспільними відносинами і практичною діяльністю людей. По-друге, сама структура соціально-психологічної адаптації особистості повністю визначається багатогранною практичною діяльністю і типом суспільних відносин, які зумовлюють різні види адаптації; на основі різних форм виробничих та інших об'єктивних відносин складаються різні види адаптації: ігрова, службова, правова, побутова і т.д. Однак необхідно проводити відмінності між формами суспільних відносин і видами адаптації. Насправді кожен вид адаптації має як предметну, так і соціально-психологічну сторону. Предметна сторона відображає ставлення до підсистеми «людина - людина» і «людина - колектив». Отже, будь-який вид адаптації включає не тільки відому долученість до певних видів діяльності (предметну адаптацію), але і пристосованість до соціально-психологічної атмосфери нової людини або колективу. Ці взаємозалежні сторони є двома моментами єдиного цілісного процесу адаптації; вони протікають одночасно, доповнюючи та інтенсифікуючи один одного. Все це, звичайно, не виключає відносної самостійності кожного з аспектів адаптації. Будь-який вид діяльності особистості виступає як суперечливий процес адаптації, необхідний для успішної дії і творчого перетворення. Адаптація виступає як необхідна умова будь-якого перетворення. Перш за все, людина зможе якось змінити процес праці, форми відносин, систему суспільних знань, вона повинна освоїти наявні до неї досягнення з тим, щоб виробити план їх перетворення в тому напрямі, в якому це відповідає нагрітій необхідності. Оволодіння будь-яким, найпростішим навиком починається з наслідування вчителів. Оволодівши відповідною операцією, домігшись у ній певного автоматизму, людина отримує можливість її видозміни, удосконалення, тобто стає творцем. Аналогічний процес відбувається в сфері пізнання: щоб відкрити щось нове, потрібно попередньо засвоїти накопичене в цій галузі раніше. Не стала винятком і сфера спілкування, де ініціативі та самостійності передуює процес «вживання» в колектив, «зрівнювання» в якійсь мірі своїх смаків, звичок, поступове наближення до прийнятих у групі стандартів.

Аналіз соціально-психологічної адаптації через діяльність є найважливішим методологічним принципом. Для того, щоб взаємодія здійснювалася, необхідна участь в діяльності, в процесі якої людина регулює і контролює свою взаємодію з середовищем. Дуже важливо при цьому підкреслити адаптивну функцію діяльності, спрямовану на підтримку механізму взаємодії людей між собою і кожної окремої особистості із соціальним середовищем. У процесі адаптації під впливом нових обставин поступово перебудовуються деякі шари психіки людини, поведінка, змінюються її погляди, установки, ціннісні орієнтації. Знову сформульовані в процесі адаптації моделі поведінки не просто додаються до раніше вивчених, вони поступово трансформують психіку людини. Ці індивідуальні відмінності людини призводять до того, що в міжособистісних стосунках часто-густо зустрічаються випадки, коли людина добровільно змінює свої наміри і вчинки під впливом іншої людини.

Висновки.

1. Адаптація курсантів ВНЗ МНС являє собою динамічний процес, особливістю якого є гетерохронність соціально-психологічної та професійної адаптації в процесі навчання.

2. Курсанти різного ступеня адаптованості розрізняються за особистісними характеристиками (зміст мотиваційної сфери, ціннісні орієнтації, соціальні установки), які надають успішності адаптації не лише суттєвого автономного впливу, але і значущого структурного впливу.

3. Діагностика особистісних характеристик та їх структури на етапі вступу абітурієнта в ВНЗ МНС може слугувати основою прогнозу успішності його адаптації до нових умов соціального середовища;

4. Існує взаємозв'язок між ступенем адаптованості курсантів та їх уявленнями про специфіку майбутньої професії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абабков В. А., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В. А. Абабков, М. Перре. – СПб. : Речь, 2004. – 166 с.
2. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : [монографія] / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
3. Корольчук М. С. Крайнюк В. М. Кочергіна Т. І. Психологічне забезпечення психічного та фізичного здоров'я / [за заг. ред. М. С. Корольчука]. – К. : Інкос, 2002.
4. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : ЭКСМО, 2005. – 960 с.
5. Розов В. И. Психологическая диагностика адаптивных способностей к стрессу / В. И. Розов // Практическая психология и социальная работа. — К., 2006. — № 11.
6. Розов В. И. Психологический анализ адаптивности в экстремальных условиях : автореф. дисс канд.психол.наук. : спец. 19.00.01 / В. И. Розов. — К., 1993.— 20 с.

УДК: 159.923

Хміляр О. Ф., к. психол. н., заступник начальника кафедри психології та педагогіки гуманітарного інституту Національного університету оборони України

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ СИМВОЛ У ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ

У статті представлені результати теоретичного дослідження відносно інтерпретації феномену “символ” з позиції філософсько-психологічного підходу. Показано багатозначність символу, його роль в розвитку мислення і творчості суб'єкта.

Ключові слова: символ, знак, структура, психіка.

В статті представлені результати теоретичного дослідження щодо інтерпретації феномена “символ” з позиції філософсько-психологічного підходу. Показано багатозначність символу, його роль в розвитку мислення і творчості суб'єкта.

Ключеві слова: символ, знак, структура, психіка.

Постановка проблеми. Роль і значення символічного феномена в людському суспільстві відзначено науковцями досить давно. До трактування символу як універсального феномена людської культури звертались і Платон, і Емпедокл, і Діонісій Ареопіт, і середньовічні схоласти. Із відносно недавніх прикладів можемо виділити напрямок символізму в європейській культурі, метафізичний символізм отця Павла Флоренського, культурологічний символізм Ернста Кассіра, психологічну парадигму символу-архітипу Карла Густава Юнга та “міфологічну парадигму” Мірчі Еліаде і Рене Генона. “Світогляд – як пише В. Іванов, – спілкується з людиною “мовою підказки і переконання”, тобто – на мові символів, сприймаючи які людина пізнає світ”. Уміння розуміти і трактувати символи – нагальна умова виживання в оточуючому середовищі – з найдавніших часів вважалась одним із важливих людських мистецтв. Символіка складалась і розвивалась протягом століть, поступово обростаючи власною міфологією. Багаточисленні значення, які приписують символам, і складні багаторівневі взаємозв'язки між символами врешті-решт кінців призвели до того, що з'явилась унікальна міфологічна система – наднаціональна, єдина для багатьох народів світу [3].

В наш час феномен символу все частіше стає предметом дослідження та обговорення вчених різних галузей знань: психологів і філософів, соціологів та істориків, математиків і мовознавців. Але у розкритті важливих характеристик, функцій, рольового навантаження та особливостей функціонування майже всіма дослідниками підкреслюється нечіткість його визначення [2]. Водночас немає розбіжностей у розумінні суспільної сутності символу, його неперевершеної ролі в розвитку взаємовідношень та свідомості, зокрема в якості складового елемента її змісту, що і стає в цьому плані предметом обговорення на різних рівнях і різних аспектах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Із символікою людина зустрічається постійно: символи – це і герби, і прапори (символіка держави), це і вишиті на килимах рисунки, що символізують сонце, рух та ін., це жіночі статуетки первісного часу, що символізують родючість; символи вписуються в художню творчість, в систему відношень, у психомоторику людини, її побут. Символ – це активно функціонуючий феномен мисленнєвої діяльності людини. Не лише пояснення символу, але навіть сам принцип його появи визначається неоднозначно, пов'язуючись при цьому з несвідомим породженням ставлення до дійсності. Порізнному інтерпретується зв'язок символу з тим, що він означає, рівень і форма його зв'язку зі сприйманням і відображенням світу. На думку Жана Піаже, символ пов'язаний з індивідуальним відображенням дійсності, в той час, як знак передбачає колективне відображення. У спектрі соціальних наук на сьогоднішній день маємо декілька підходів, які використовують символ або в якості обов'язкового референта дослідницького дискурсу, або ж як одну із основних аналітичних катего-

рій. Причому увага до символу проявлена в однаковій мірі як в “якісній”, так і в “кількісній” стратегіях соціального аналізу. Коло питань, що піднімаються у філософсько-психологічній науці у зв’язку з феноменом символу, досить логічне і стабільне – це перш за все соціальна дія та її мотивація, соціальна комунікація, соціальна структура, соціальна мобільність, проблеми ідентифікації, психомоторика людини.

Мета статті полягає у розкритті основних підходів вітчизняних та зарубіжних психологів і філософів щодо інтерпретації феномена “символ”.

Виклад основного матеріалу. Шлях до пізнання природи символу нелегкий і неквапний, оскільки сказати про символ все, пізнати його сутність через серію визначень практично неможливо.

А. Гольдберг [4] на сторінках філософської енциклопедії розглядає символ як ідейну, образну, або ж ідейно-образну структуру, яка містить у собі вказівки на ті чи інші відмінні від неї предмети, для яких вона є узагальненням і нерозгорнутим знаком. Як ідеальна конструкція речі символ у прихованій формі містить у собі всі можливі прояви речі і створює перспективу для її безкінечного розвертання в думці, переходу від узагальнено-смыслової характеристики предмета до його окремих, конкретних елементів. Символ є не просто знаком тих чи інших предметів, він перш за все містить у собі узагальнений принцип подальшого розгортання згорнутого в ньому смыслового змісту. Взірцем логічно точно розробленого символу може служити будь-яка математична функція, яка містить у собі закон свого розгортання в безкінечний ряд більш-менш близьких один до одного значень. Символ – це універсальна естетична категорія, що розкривається через порівняння із суміжними категоріями образу, знака та алегорії. Поняття “символ” вказує на “вихід” конкретного образу за власні межі, на наявність певного змісту, нероздільно пов’язаного з образом, але не тотожного йому.

Термін “символ” етимологічно пов’язаний із грецьким дієсловом $\sigma\upsilon\mu\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$ – з’єдную, зіштовхую, порівнюю. Дана етимологія вказує на поєднання двох планів дійсності, на те, що символ являє собою арену зустрічі відомих конструкцій свідомості з тим чи іншим можливим предметом цієї свідомості.

Серйозний внесок у розвиток теоретико-пізнавальної, методологічної та евристичної ролі символів і знаків зробили праці радянських та зарубіжних вчених (А. А. Абрамяна, В. С. Готта, А. М. Коршунова, О. Ф. Лосева, Ю. М. Лотмана, М. П. Поповича, Ю. С. Степанова, М. Еліаде, У. Еко та ін.).

Великою популярністю на Заході користується фундаментальна праця неокантіанця Е. Кассірера “Філософія символічних форм”, основні ідеї якої справили суттєвий вплив на концепцію символу в сучасній філософії та психології. Згідно Е. Кассірера, поряд з понятійним мисленням, науковим пізнанням функціонують і інші форми духовної діяльності. Кожна з них має свій власний “образ-світ” або “символічну форму”. Е. Кассірер вважає, що багатообразність відчуттів об’єднується апіорними формами в щось конкретне – “предмет”. Оскільки “предмет” створений однакою для всіх людей апіорними формами, він повинен володіти й однакою значущістю для всіх людей, виступати як дещо

“об’єктивне”. Кассірер виділяє декілька типів апріорних форм, які відповідають різним “символічним формам” – міфу, мистецтву, науці та ін. Водночас філософія “символічних форм” Кассірера є в певній мірі обмеженою, оскільки в ній на місці суспільно-історичної практики представлена культура як система символів [5]. В результаті цього виходить, що людина за допомогою “символічних форм” конструює предмет пізнання, який тільки й доступний пізнанню.

Вихідним положенням концепції “метафоричного символізму” С. Лангера виступає теза про те, що “символічна трансформація є вищою формою нервової реакції, яка ставить людину в особливе положення у світі тварин” [6]. В даній концепції підкреслюється, що символи, входячи у структуру пізнання, виражають не суб’єкціональні, а функціональні зв’язки і залежності, зазначаються функціональні відмінності між знаками і символами: “знаки вказують суб’єкту на об’єкти, тоді як символи дають йому можливість пізнання цих об’єктів”. Слід відмітити, що С. Лангер у фундаментальному понятті символізації – “містичній, практичній або математичній” – вбачає основний ключ щодо до людських проблем.

В руслі лангерівської концепції “метафоричного символу” природу символічної діяльності розглядає психолог Г. Полліо. Він висуває наступні три критерії, на основі яких подію можна кваліфікувати як символ: 1) подія повинна бути репрезентативною; 2) подія повинна бути вільно створюваною; 3) подія повинна оспівуватися (підтримуватися) культурою [7]. Символічні події впливають на людську поведінку. Від знаків, які заміщують об’єкти, вони відрізняються тим, що репрезентують поняття. Г. Полліо підкреслює, що наука, поезія, живопис, драма, психологія, танці, рухи та дії описують форми символічної діяльності, які є надзвичайно важливими для людини. При цьому неважливо, чи живе людина зараз, або ж жила 2000 років тому назад [7].

На нашу думку, має йтися не про функціонування в людській діяльності незмінних “символічних форм”, відносно яких йде мова в Е. Кассірера, С. Лангера, Г. Полліо та ін., а про певний загальний механізм символічної трансформації, що діє в рамках тієї чи іншої культури конкретно-історичної епохи і впорядковує наявну інформацію залежно від актуальних потреб соціального цілого.

Співробітник парижського центру наукових досліджень Т. Тодоров у своїй книзі “Теорія символу” викладає багату традицію теорії символу: від символу в мові та літературі античної риторики до символу в сучасній практичній психологічній науці. Зокрема він зазначає, що для Леві-Брюля, Фрейда і Соссюра, всіх “неокласиків” символ є “девіантним” знаком; для романтика В. Г. Вакенродера знак – це недосконалий символ, а для Августина і Гете відмінність між знаком і символом виступає як відмінність між прямим і другорядним позначенням дійсності. В підсумку, він доходить до висновку, що для дослідження співвідношення знаку і символу недостатньо ні класичного, ні романтичного підходів. Необхідним являється типологічний, багатофункціональний, “гетерологічний” підхід. Водночас слід зазначити, що Тодоров сфокусував основну увагу на теоріях вербального символізму, тоді як в наш час зростає потреба у філософсько-психологічному осмисленні невербального символізму.

Проблеми невербального (і вербального) символізму детально розглядаються у працях італійського семіотика У. Еко [8]. Згідно з підходом даного вченого, слід розрізнити дві групи знаків і символів: іконічні, ті, що репрезентують “натуральні” предмети за принципом схожості, та ідеограми – ті, що передають абстрактні поняття, а не схожість. Іншими словами, символи кодують інформацію щодо конкретних понять. Виходячи з розуміння культури як процесу спілкування засобами “символічної трансляції”, У. Еко стверджує, що “не ми володіємо мовою, а мова – нами” [8]. Суб’єкт комунікації є, на його думку, повністю підпорядкованим самостійній системі знаків і символів. Така крайня точка зору не є адекватною дійсному стану справ.

Позитивним моментом дослідження У. Еко виступає положення відносно того, що нижньою межею семіотики служить зоосеміотика, яка займається вивченням комунікативної поведінки тварин. Оскільки на основі вивчення комунікації тваринного світу можна визначити не лише біологічні компоненти людської комунікації, але й виділити на рівні тваринного світу паттерни сигніфікації, які покладено в основу соціальної комунікації [8]. З біологічної єдності людського роду випливає певна реакція на зміст повідомлення і тісна схожість комунікативних форм символу і знаку, тобто символ і знак пов’язані між собою такими аспектами людської діяльності як порядок і ритм.

В ряді досліджень щодо окремих питань теорії знаків і знакових систем (у філософії і семіотиці) про роль знаків у науковому пізнанні, про співвідношення образів, символів і знаків, про природу символів уже отримано відповідні результати [2; 3]. Фундаментальними є праці О. Ф. Лосева, який, детально досліджуючи співвідношення знаку і символу, доходить до висновку, що символ як розгорнутий знак є різновидністю знаку, тоді як знак являє собою символ у зародковій формі, нерозгорнутий символ. Специфіка символу полягає в тому, що він здатний розгортатися до безкінечного числа функцій, тобто за допомогою символу можна безкінечну кількість разів виражати ту чи іншу річ: “символ є принцип безкінечного становлення з визначенням всіх тих закономірностей, яким підпорядковуються всі окремі точки даного становлення” [2]. Символ речі є: 1) смислове відображення; 2) узагальнення; 3) закон; 4) впорядковане, ідейно-образне оформлення; 5) знак; 6) структура речі. Методологічна значущість такого розуміння символу полягає в тому, що символ розглядається як семантичний репрезентант можливих проявів речі.

Сучасний іспанський дослідник символізму Х. Е. Керлот зазначає, що в будь-якому символі можна виявити, по-перше – сам об’єкт (субстрат символу); по-друге – той самий об’єкт у його зв’язку зі своєю утилітарною функцією; по-третє, те, що дає можливість об’єкту набувати якості символу: структуру, позначену як “символічна” функція. Протилежну точку зору висловив інший відомий дослідник символізму А. Шнайдер, який відстоює ідею “спільного ритму”. Згідно зі А. Шнайдером, ритм – це певний динамічний фактор. Аналогія між двома планами реальності ґрунтується та наявності в обох “спільного ритму”. Ритми дозволяють встановлювати співвідношення між різними планами реальності. На думку А. Шнайдера, ідея “спільного ритму” має у своїй основі переконання у нерозривній

єдності всесвіту. Подібної точки зору дотримувався також Й. Гете, який пов'язував нероздільність символу з життєвою органічністю феноменів, що виражаються у символічній формі. З точки зору А. Шнайдера, символізм являє собою магнетичну силу, що притягує один до одного феномени зі спільним ритмом і дозволяє їм перебувати у відношеннях обміну. М. Соньє вважає, що символи "показують нам все, що було і що буде в одній незмінній формі". Для В. Вірта важливою функцією символу є дослідження невідомого, оскільки завдяки символу вдається відкривати незбагненні істини. Інший дослідник Е. Ландріт наголошує на тому, що символізм є наука про співвідношення, які пов'язують створений світ з Богом, матеріальний світ із надприродним. Подібна точка зору також є властивою представникам відомого напрямку в літературі і мистецтві кінця XIX - початку XX ст., який отримав назву "символізм". Символісти розуміли символ як містичне відображення надприродного світу в кожному окремому предметі чи істоті.

Філософська орієнтація дослідників визначає їх розуміння співвідношення символу з людською психікою. О. Ф. Лосєв стверджує, що символ – це таке відображення речі, яке обробляється засобами абстрактного мислення і подає цю річ у перетвореній формі, яка залежить від мети людини. На думку ж Х. Е. Керлота, сувора система символів здатна існувати навіть за відсутності людської свідомості, оскільки вона ґрунтується на космічному порядку.

Х. Е. Керлот виділяє із символізму загалом його людський аспект. Дослідник зазначає: "Якщо вважати доведеним, що кожен символ "відображається" в усіх планах реальності і що духовне середовище особистості являє собою один з цих планів..., то звідси витікає, що будь-який символ може бути проінтерпретований психологічно".

Для індійського філософа Кумарасвами символізм є мистецтвом мислення в образах. Як вважає Е. Фром, це мистецтво втрачене цивілізованою людиною, що знайшло відображення в назві його роботи – "Втрачена мова символіки". Втім, згідно позиції Е. Фрома, ця втрата обмежується свідомістю, несвідоме ж, навпаки переважане символічним матеріалом. Е. Фром виділяє три типи символів: конвенціональні, випадкові, універсальні. До першого типу належать знаки, що використовуються на виробництві, в математиці і т.п. Другий тип символів характеризується випадковими умовами виникнення. Третій тип визначається наявністю внутрішнього зв'язку між символом і тим, що він репрезентує. Такий підхід до розуміння символу суперечить поглядам О. Ф. Лосєва, який зазначає, що не кожен знак є символом. Лосєв вважає, що не обов'язково, щоб зовнішній бік символу був надто барвистим: "сильна зображальність для символів цілковито не обов'язкова і не показова". Оскільки навіть незначне і схематичне зображення може бути суттєвим і оригінальним.

Досить часто символи існують не ізольовано, а в певній композиції. Символічні композиції можуть розгортатися в часі, у просторі, або одночасно в часі і просторі. Комбінація символів вказує на наявність певного сукупного значення.

З'ясуванню психологічного значення символу присвячено дослідження, проведені у психоаналізі (З. Фрейд, О. Ранк, А. Фрейд), трансперсональній психології

(С. Гроф), онтопсихології (А. Менегетті). Погляди психоаналітиків на психологічний зміст процесу символізації, а також на роль свідомого і несвідомого у цьому процесі не співпадають. Ортодоксальна точка зору на психологічне значення символу, якої дотримується З. Фрейд та інші автори, полягає у тому, що символічне зображення служить несвідомим прагненням. Його метою є проведення в свідомість у замаскованій формі таких аспектів психіки, які витісняються зі свідомості внаслідок дії внутрішніх табу. К. Г. Юнг та його послідовники (Дж. Хендерсен, А. Яффе, Е. Нойман) відстоюють іншу позицію. Відповідно до їхніх поглядів, символ має здатність виразити і поєднати свідомий і несвідомий зміст. Внаслідок цього, як зазначає К. Юнг, “символ є розв’язання внутрішніх суперечностей психіки, і в цій якості має звільняючу силу”. Вчений виділяє два аспекти психологічної інтерпретації символіки: що являє собою символ сам по собі (об’єктивна інтерпретація) і що він означає як проекція конкретного психологічного змісту (суб’єктивна інтерпретація). На думку Юнга, людина володіє такими можливостями символізації як: порівняння за аналогією; каузальне порівняння; функціональне порівняння [3].

Історія символізму показує, що практично будь-яка річ може набути символічного значення – від природних об’єктів до предметів, виготовлених людиною, і навіть абстрактних форм. З. Фрейд наголошує на необхідності брати до уваги своєрідну пластичність психічного матеріалу, яка полягає в тому, що суб’єкт на підставі свого індивідуального досвіду як символом може скористатися чим завгодно. “Створення символів, як пише О. Ранк, – є регресивним явищем, зниженням на певний рівень мислення образами; у повноцінній культурній людини воно відбувається лише в такому стані, в якому свідоме пристосування до реальності або частково обмежене, як у релігійному і художньому екстазі, або зовсім зникло, як у сновидінні чи душевному порушенні”. Завдяки символічним образам було вивільнено величезні творчі сили людини [3]. Тобто К. Юнг наділяє символи творчою силою.

В концепції психомоторики В. В. Клименка символ покликаний виконувати регуляцію дій [1]. На думку Клименка, символ – модель, яка породжує поведінку. Він заряджений майже нескінченною енергією та інформацією. В такій інтерпретації символ не лише відображає предмети та явища, а й містить – у згорнутому вигляді – усі можливі конкретизації виявів того, що символізує. Цим символ відкриває людині багатозначну смислову перспективу предметів і явищ у діяльності. Він дає людині ключ для впливу на довкілля, з метою його перебудови в більш досконалі і гармонійні форми.

В. В. Клименко пише: “Приваблива, захоплива й породжувальна сила символу в тому, що він є: а) образом, який поєднує в собі переживання творця і риси, трансформовані в ньому з багатьох людей або подій; б) каналом зв’язку між думкою і почуттям предмета, який пізнають; в) каналом перетворення думки про предмет або явище в дещо відмінне від них – в ідею; г) ідеєю – смислом і закликком до дій у певному напрямі; д) закликком, який починається з прислуховування до стану, зараховує наступні дії; ж) кодом, який зумовлює відгук душі” [1, С. 241].

Привабливість символу ще й у тому, що він – особливий образ, у якому відчутно започаткований потяг до порівняння образу, який він містить, з життям. Наслідок порівняння виражено не безпосередньо (словами або формами матеріальних конструкцій), його людина тільки відчуває, припускає як таємницю.

Тому символ змушує думати про таємницю-завдання і зумовлює прагнення збагнути її потаємний смисл. Він вимагає активності, щоб його пережити. Необхідно душею відчути символічний смисл, а психомоторикою його матеріалізувати. Символ впливає не так на почуття та уяву людини (читача або глядача), як на мислення, на його проникливість, він дає натяк на можливість, яка існує потенційно, але ще не має чіткого вираження. Саме тому символ – багатозначна мовна цілісність. Він може означати для автора – одне, для читача – друге і третє – для глядача, і кожен з них намагатиметься в ньому зрозуміти щось інше, своє [1].

В теорії В. В. Клименка [1] символ – особлива, опосередкована форма відображення. В ньому ніколи предмети не названі власними іменами. Навпаки, символ подає нашим відчуттям відображення предметів у завуальованій формі. Символ вчить нас у знакових або чуттєвих образах бачити і впізнавати прихований, глибокий смисл, у підвалинах якого залягає невидиме оком і невимовне словом.

Висновки. Проведений нами аналіз літературних джерел показав, що у філософії і психології відсутнє однозначне трактування феномена “символ”. Спільним для різних дослідників є виділення в його структурі двох елементів: предметного образу та глибинного сенсу, а також твердження щодо багатозначності смислу символу. Структура символу, як пише В. В. Клименко [1], спрямовує організацію психіки таким чином, щоб людина стала спроможною крізь поодинокі явище бачити цілісний образ світу: а) генератора енергії, яку виробляє психомоторика і для себе, і для потреб інших органів нашого тіла; б) трансформації одних видів енергії в інші, що забезпечує здоров'я і життя людини; в) формувальника наших думок, образів і відчуттів - безпосередніх регуляторів наших дій, поведінки і діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна психологія : [підруч. для студентів вищ. навч. закладів / заг. ред. акад. С. Д. Максименка]. – К. : Форум, 2002. – 518 с.
2. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 220–246.
3. Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. – Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символе и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – С. 57–64.
4. Философская энциклопедия : в 5 т. / ред. Ф. В. Константинов. – Т. 5. – М. : Сов. энциклопедия, 1970. – С. 10.
5. Cassirer E. The philosophy of symbolic forms. / E. Cassirer. – New-Haven, 1973. – Vol. 1. – P. 77-78.
6. Lanqer S. K. Philosophy in a New-Key. / S. K. Lanqer. – Harvard. – Press, 1988. – P. 25-61.

7. Pollio H. R. The philosophy of symbolic activity. / H. R. Pollio – New-Haven, 1984. – P. 3-6.
8. Eco U. A theory of semiotics. / U. Eco – 1977. – P. 28-34.

УДК 159.943:614.8

Цокота В. Р., аспірантка Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ОСОБЛИВИХ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті наведено аналіз різних підходів до визначення поняття особливих, екстремальних і надекстремальних умов діяльності, розкривається специфіка несення служби військовими пожежниками, визначаються основні психологічні чинники, які детермінують успішність професійної діяльності військового пожежного-рятувальника, надається обґрунтування відділення і визначення поняття «Надзвичайні умови праці».

Ключові слова: надзвичайні умови праці, професійний стрес, військово-пожежна служба, успішність професійної діяльності.

В статье приведен анализ разных подходов к определению понятия особенных, экстремальных и сверхэкстремальных условий деятельности, раскрывается специфика несения службы военными пожарными, определяются основные психологические факторы, которые детерминируют успеваемость профессиональной деятельности военного пожежного-рятувальника, предоставляется обоснование отделения и определение понятия «чрезвычайные условия труда».

Ключевые слова: чрезвычайные условия труда, профессиональный стресс, военно-пожарная служба, успеваемость профессиональной деятельности.

Постановка проблеми. Зростання кількості пожеж на військових об'єктах призводить до жертв серед військових та цивільного населення і значних фінансових збитків. Це пов'язано з недостатнім фінансуванням Збройних Сил України, внаслідок чого бойова техніка, зброя, боєприпаси, матеріальні засоби довгий час фактично не оновлюються і поступово вичерпують свій ресурс, що значно підвищує ризик виникнення пожеж і катастроф. Випадки займання сховищ з боєприпасами на території України (пожежа на артилерійському складі військової частини А2985 біля села Новобогданівка у 2004 році, у Хмельницькій області у 2005, на складі частини А0829 біля м. Лозова у 2008 році) вимагають удосконалення вирішення завдань по підвищенню протипожежної готовності.

У цих умовах вирішення завдань ефективного використання і збереження людських, матеріальних і інших ресурсів Збройних Сил покладено на службу протипожежної і місцевої охорони Збройних Сил України та на штатні і нештатні пожежні команди військових частин, особовий склад яких проводить пожежно-профілактичні роботи і періодично виконує бойові завдання по гасінню пожеж і порятунку людей.

Спеціальні підрозділи пожежної безпеки при кожному військовому об'єкті діють згідно з наказом міністра оборони України № 428 від 27.08.09 «Про затвердження

інструкцій з організації служби і повсякденної діяльності штатних пожежних підрозділів та гасіння пожеж в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України». Підготовкою та перепідготовкою фахівців служби пожежної безпеки для даних підрозділів займається 1-й навчальний центр (військова частина А1705).

Особливі умови діяльності під час несення військово-пожежної служби призводять до переживання професійного стресу. Стрес-чинниками, які в даному випадку виходять на перший план, є чекання виклику в умовах оперативного чергування та загроза життю й здоров'ю при гасінні пожеж на небезпечних військових об'єктах [1].

Сучасна наукова література розглядає особливості професійного стресу у пожежних рятувальних підрозділів МНС, при цьому військові вогнеборці окремо не розглядаються [2; 3; 5]. Між тим умови їх праці значно відрізняються контактом з потенційно вибухово-небезпечними речовинами (різновиди зброї та боєприпасів) та умовами проходження військової служби, що обумовлює актуальність розкриття специфіки діяльності військових пожежних.

Проблема забезпечення ефективної професійної діяльності працівників, що виконують роботи підвищеної небезпеки, психофізіологічними заходами відноситься до ряду важливих науково-практичних проблем і пов'язана з усестороннім врахуванням психофізіологічних особливостей і можливостей людини і умов її професійної діяльності.

В умовах переходу до професійної армії у Збройних Силах України, розпочинаючи з військового комісаріату, відсутня цілісна система професійно-психологічного відбору призовників, кандидатів на вступ до вищих навчальних закладів та проходження військової служби за контрактом. Відсутність науково обґрунтованої інформації про відповідність професійно важливих індивідуально-психологічних особливостей молодшого військового фахівця-пожежника, психологічної класифікації основних схожих військових посад, критеріїв професійного психологічного відбору призводить до залишкового принципу комплектування військоматами Центру підготовки та перепідготовки фахівців з пожежної безпеки особовим складом.

Професійно психологічний відбір кандидатів на військову службу за контрактом на посади осіб рядового, сержантського і старшинського складу проводиться згідно з наказом міністра оборони України № 168 від 17.04.08 «Про затвердження Тимчасової інструкції з організації та проведення професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом у Збройні Сили України». Тимчасова інструкція регламентує порядок проведення та методики професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом. Існуюча система психологічного відбору не диференційована згідно з напрямками військової підготовки, родом військ та військових спеціальностей.

При цьому склад Збройних Сил України включає групу різнорідних військових спеціальностей, що розрізняються як за родом військ, так і за тим, яка саме діяльність і в яких умовах виконується. Залежно від того, яка конкретно у військового спеціальність, він може або переважно займатися командуванням солдата-

ми і нижчими за званням офіцерами, або самостійно працювати із складною бойовою технікою.

У зв'язку з цим необхідно створювати диференційований психологічний відбір кандидатів на військову службу в залежності від виду психологічного стресу, який, у свою чергу, обумовлений особливостями конкретної військової діяльності. Для розробки дієвої системи професійно-психологічного відбору військових пожежних потрібна детальна розробка умов їхньої діяльності під час несення військової служби.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діяльність в особливих умовах розглядається шляхом аналізу трьох взаємопов'язаних параметрів:

- ✓ характеристика екстремальних факторів (зовнішні умови діяльності);
- ✓ психологічні стани та властивості особистості (внутрішні умови діяльності);
- ✓ показники діяльності (результати).

До зовнішніх умов діяльності відносять об'єктивні фактори (температурні умови, випромінювання різного виду) та фактори професійної діяльності.

Виконання бойових завдань по гасінню пожеж на військових об'єктах і порятунку людей протікає при дії таких несприятливих чинників пожежі, як сильне задимлення, висока температура, вологість, зниження концентрації кисню в повітрі, виділення токсичних продуктів горіння, сильний шум, загрози вибухів і руйнувань конструкцій об'єкта, що горить. Дані умови діяльності характеризуються підвищеною відповідальністю за порятунок людей, матеріальних засобів, локалізацію і гасіння пожежі, небезпекою для життя та шкодою для здоров'я [1].

В свою чергу особливості військової служби пов'язані з існуючою чіткою ієрархією у Збройних Силах: кожен військовослужбовець повинен знати, чиї накази він зобов'язаний виконувати і кому має право наказувати. Під час несення військової служби досить жорстко регламентована більшість сторін життя і діяльності, існують статuti, різноманітні нормативні документи, є певна форма одягу та режим дня. Військова діяльність характеризується певними обмеженнями: відсутність звичних умов життя, наявність певного дискомфорту, особлива регламентованість поведінки, звуження кола людей, з якими спілкується військовослужбовець.

Загалом основні характеристики особистості, яка працює в умовах, що відрізняються від нормальних, поділяються на:

- ✓ рівень загального інтелекту (інтелектуальна гнучкість, загальна обізнаність, когнітивна гнучкість, практичне мислення, координація здібностей) [4; 7; 8];
- ✓ рівень особистісної стабільності (надійність, резистентність до стресу, впевненість у собі, відповідальність, соціабельність, комунікативні здібності) [4];
- ✓ відсутність напруженості, тривожності та психопатологічних симптомів [3; 4; 5];
- ✓ психодинамічні властивості (нейротизм, екстравертованість – інтровертованість, тип вегетативної саморегуляції) [6].

Формування емоційної стійкості (стійкості до стресу) – здатності людини зберігати працездатність у стані сильного емоційного напруження залежить від

ряду факторів. Два найважливіших з них – рівень тривожності та психологічні особливості нервової системи. Ці фактори найбільш значущі при формуванні у особистості здатності до долаючої поведінки.

При цьому властивості особистості, яка працює в умовах, що відрізняються від нормальних не диференціюються в залежності від виду умов діяльності. Згідно з визначенням Б. А. Смирнова, особливими вважаються умови праці, пов'язані з епізодичною діяльністю екстремальних факторів, які не мають великої потужності та інтенсивності. В свою чергу, екстремальні умови праці пов'язані з постійною діяльністю екстремальних факторів, які можуть нести загрозу життю та здоров'ю працівника [6].

Надекстремальні умови праці виступають як крайня форма екстремальних умов, коли постійно діючі екстремальні фактори мають високу інтенсивність та несуть реальну небезпеку.

Терміни «надзвичайні умови праці» та «екстремальні» використовуються як синоніми, при цьому поняття умов праці, коли екстремальні фактори діють з високою потужністю, але нетривалий час, у психологічній літературі окремо не розглядається.

Метою даної статті є теоретичний аналіз різних підходів до визначення поняття особливих, екстремальних та надекстремальних умов діяльності, обґрунтування та визначення поняття надзвичайних умов праці (на прикладі діяльності військових пожежних), визначення основних психологічних чинників, що детермінують успішність професійної діяльності військового пожежного-рятувальника.

Виклад основного матеріалу. З нашої точки зору, необхідно розділення поняття надзвичайних умов праці та екстремальних, та визначення поняття «надзвичайні умови праці».

Для такої диференціації пропонуємо двомірний простір. Це пов'язано з тим, що діяльність екстремальних факторів можна розглянути за двома підставами:

- ✓ інтенсивність прояву екстремального фактора;
- ✓ частота прояву екстремального фактора.

Згідно з цим поділом особливі умови діяльності характеризуються високою частотою прояву екстремального фактора, але низькою його інтенсивністю.

Екстремальні умови праці характеризуються високою частотою прояву екстремального фактора та високою його інтенсивністю.

Надекстремальні умови праці характеризуються високою частотою прояву екстремального фактору та більш високою його інтенсивністю порівняно з екстремальними умовами.

Згідно з цим принципом надзвичайні умови праці характеризуються низькою частотою прояву екстремального фактора та високою або дуже високою його інтенсивністю.

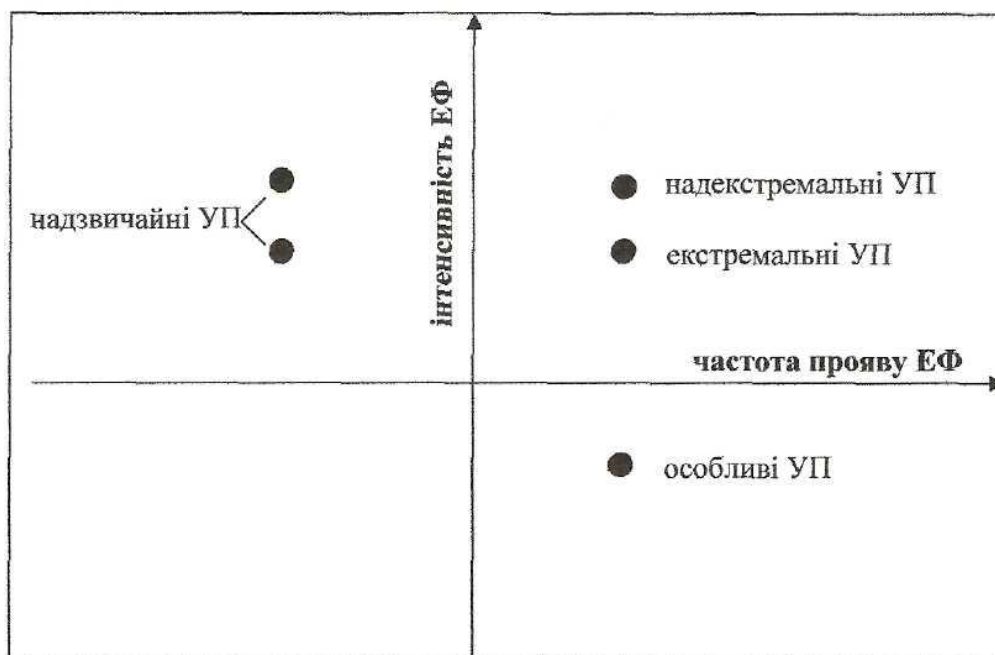
Таким чином надзвичайні - це умови праці, які характеризуються раптовою дією високоінтенсивних екстремальних факторів, які представляють потенційну небезпеку для здоров'я та життя працівника, а також загрозу для здоров'я та життя інших людей або збереженню матеріальних цінностей.

Умови діяльності військових пожежних можна класифікувати як особливі умови діяльності під час несення повсякденної військової служби, та надзвичайні – під час гасіння пожеж на вибухонебезпечних сховищах озброєння.

Діяльність саперних підрозділів, об'єктних пожежних підрозділів, які чергують на небезпечних об'єктах – атомних електростанціях та хімічних заводах – можна віднести до діяльності в надзвичайних умовах під час виклику на бойове завдання по гасінню складної пожежі на підпорядкованому підрозділу об'єкті .

Дані положення представлені у графічному вигляді на схемі № 1.

Схема № 1. Простір диференціації умов праці (УП) в залежності від інтенсивності та частоти прояву екстремального фактора (ЕФ)

Кожен з наведених видів умов діяльності надає вимоги до характеристик особистості, яка зможе ефективно та продуктивно виконувати завдання, без шкоди для свого психофізіологічного стану.

Надзвичайні умови діяльності визначають підвищені вимоги не лише до рівня стану здоров'я, фізичної підготовленості, але і до індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовця.

«Ціна» помилки, допущеної унаслідок невідповідності індивідуально-психологічних якостей військовослужбовця - пожежника вимогам професійної діяльності, пов'язана з великими матеріальними збитками, небезпекою для життя і здоров'я як самого військового фахівця, так і інших людей.

Екстремальні умови діяльності тісно пов'язані з виникненням надмірної емоційної напруги, яка може призводити до різних форм психічної дезадаптації. У таких умовах здійснюється діяльність військових пожежників. Вона супроводжується несприятливою дією фізичних, хімічних, психологічних і інших патогенних чинників, що викликають виражений фізіологічний і психоемоційний стрес.

Екстремальні умови характеризуються сильною травмуючою дією подій, випадків і обставин на психіку військовослужбовця. Ця дія може бути потужною і однократною при загрозі життю і здоров'ю, вибухах, руйнуванні споруд і тому подібне, або багатократно, вимагаючи адаптації до джерел стресу, що постійно діють. Вони характеризуються різною мірою раптовості, масштабності, можуть служити джерелом як об'єктивно, так і суб'єктивно обумовленого стресу. Слід зазначити, що військові пожежники піддаються підвищеному ризику.

В такому випадку ризик - ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату і можливих несприятливих наслідках в разі неуспіху.

Необхідні психічні властивості людини розвиваються в процесі її професійної діяльності або компенсуються іншими властивостями за допомогою спеціальних прийомів і способів дії. Лише у надзвичайних випадках, до яких належать пожежі на військових об'єктах, вимоги до окремих психічних властивостей різко підвищуються, в той же час багато механізмів компенсації не спрацьовують. Тому з'являється необхідність у відсіві людей, які не відповідають по психологічним властивостям вимогам діяльності, або в перерозподілі їх по робочих місцях з врахуванням індивідуальних психологічних якостей.

Особливостями професійної діяльності командира відділення військової команди протипожежного захисту і рятувальних робіт є періодичне виконання ним бойових завдань з гасіння пожеж і порятунку людей в надзвичайних умовах, що вимагають від нього розвиненого оперативного мислення, емоційно-вольової стійкості, психомоторних якостей, оперативної зорової пам'яті, стійкості уваги та уміння швидко перемикає її на інший об'єкт.

Інтеграційна професіографічна модель молодшого військового фахівця-пожежника включає як загальні індивідуально-психологічні особливості (спрямованість на військову службу, необхідний рівень загального інтелектуального розвитку, емоційно-вольової стійкості), так і спеціальні (необхідний рівень враженості професійно важливих якостей, що обумовлюють спрямованість на військову службу).

Таким чином можна визначити основні психологічні чинники, що детермінують успішність професійної діяльності військового пожежного-рятувальника. Вони складають чотири блоки психограми успішного військового пожежного-рятувальника:

✓ інтелектуальна сфера: механіко - просторово - практичне мислення, здатність приймати рішення в умовах дефіциту часу й інформації, розвинуті конструктивні властивості теоретичного та практичного плану, які виступають основою не тільки природно - технічної, а й загальнонаукової обдарованості;

✓ регуляторна сфера – стійкість до впливу стрес-факторів, емоційно-вольовий контроль, здатність до ефективної переробки емоційних вражень, оптимальний рівень тривожності, висока адаптивність, адекватність захисних механізмів, активна та просоціальна долаюча поведінка;

✓ комунікативна сфера - готовність до співробітництва, комунікативний потенціал.

Професійними протипоказаннями до підготовки за фахом є:

- ✓ високий рівень особистісної тривожності;
- ✓ низька емоційна стійкість;
- ✓ велика кількість соматичних скарг;
- ✓ схильність до підвищеної збудливості;
- ✓ ослаблений контроль над потягами;
- ✓ швидка стомлюваність;
- ✓ загальмованість, низька активність.

Специфіка трудової діяльності, що здійснюється в надзвичайних умовах гасіння складних пожеж на військових складах, де зберігалось озброєння, є головним джерелом виникнення у військових пожежних негативних змін в психіці. Останні можуть трансформуватися в посттравматичні стресові розлади, глибина і частота прояву яких залежить від рівня стресогенності, тривалості і масштабів надзвичайної ситуації та від індивідуально-психологічних особливостей сприйняття її учасниками тих подій.

Висновки. Надзвичайні умови праці визначаються нами як умови праці, пов'язані з раптовою дією високо інтенсивних екстремальних факторів. Специфіка трудової діяльності військових - пожежних характеризується надзвичайними умовами гасіння складних пожеж на військових складах, де зберігається вибухонебезпечне озброєння, а також особливими умовами несення військової служби. Гасіння пожежі на складах боєприпасів можна віднести до надзвичайної ситуації техногенного характеру, яка може призвести до людських жертв, негативних наслідків для здоров'я та навколишнього середовища.

Професіографічна модель військового фахівця-пожежника включає такі індивідуально-психологічні особливості, як: розвинене механіко - просторово - практичне мислення, емоційно-вольова стійкість до стресу, високий рівень психологічної адаптації до надзвичайних ситуацій, комунікативність та здатність до співпраці з колегами. Необхідний рівень вираженості цих професійно важливих якостей обумовлює високу ефективність діяльності в надзвичайних умовах та успішне проходження повсякденної військової служби.

Результати дослідження по виявленню вимог до діяльності відділення військової команди протипожежного захисту і рятувальних робіт, можуть використовуватися в цілях розробки системи професійного психологічного відбору і супроводу, в цілях добору та модифікації необхідного психодіагностичного інструментарію, і для розробки та стандартизації нових методик, які відповідають вимогам практичної діяльності. Професіографічна модель військового фахівця-пожежника може використовуватися в процесі військово-професійної орієнтації громадян, що призиваються на військову службу.

Диференціація особливих та надзвичайних умов діяльності дозволяє виявити особистісні якості, які сприяють подальшому формуванню психологічної готовності до діяльності в надзвичайних умовах та ефективному виконанню службових обов'язків без шкоди для психологічного здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бекаревич О. Л. Диагностика профессиональной психологической пригодности курсантов к деятельности по противопожарной защите и спасательным работам : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. – Москва, 2003. – 239 с.
2. Иващенко С. А. Изучение индивидуально-психологических особенностей спасателей МЧС России : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / С. А. Иващенко. – СПб., 2003. – 192 с.
3. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / С. М. Миронець. — Х., 2007. — 250 с.
4. Мозговий В. І. Особистісний симптомокомплекс стресостійкості/стесовразливості у військовослужбовців служби правопорядку : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / В. І. Мозговий. — Х., 2006. – 21 с.
5. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / В. П. Садковий. — Х., 2005. – 22 с.
6. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов. – Гуманитарный центр, 2007. – 276 с.
7. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
8. Черняк А. І. Організаційно-психологічні умови прогнозування професійної придатності військовослужбовців-контрактників за оцінкою їх інтелектуальних здібностей : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / А. І. Черняк. — Хмельницький, 2005. – 19 с.

УДК 159.9:351.743

Чернова О.Є., старший оперуповноважений УКР ГУМВС України в Харківській області, здобувач кафедри загальної та інженерної психології Української інженерно-педагогічної академії

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ

Комуникативні якості необхідні будь-якому професіоналові, але особливо гостро це питання стосується представників професії типу «чоловік-чоловік» (працівник правоохоронних органів, слідчий, адвокат, оперативний працівник і так далі). Комуникативні якості (є такими, що становлять комуникативній компетентності) є професійно важливими якостями, до них, перш за все, потрібно віднести: контактність, відвертість, емпатію, емоційну стійкість, культуру поведінки і спілкування, наявність адекватного іміджу.

Ключові слова: комуникативна компетентність, комуникативна культура, соціально-психологічний тренінг.

Коммуникативные качества необходимы любому профессионалу, но особенно остро этот вопрос касается представителей профессии типа «человек-человек» (работник правоохранитель-

ных органов, следователь, адвокат, оперативный работник и т.д.). Коммуникативные качества (являются составляющими коммуникативной компетентности) являются профессионально важными качествами, к ним, прежде всего, нужно отнести: контактность, открытость, эмпатию, эмоциональную стойкость, культуру поведения и общения, наличие адекватного имиджа.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, коммуникативная культура, социально-психологический тренинг.

Постановка проблеми. Комуникативна компетентність розглядається нами як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у визначеному колі ситуацій особистісної взаємодії, як система комуникативних якостей людини. Компетентність у спілкуванні має, безсумнівно, інваріантні загальнолюдські характеристики й у теж час характеристики, історично і культурно обумовлені.

Розвиток компетентного спілкування в сучасних умовах припускає ряд принципових напрямків його гармонізації. При цьому для практики розвитку комуникативної компетентності, важливо обмежити такі види спілкування, як службово-ділове або рольове і інтимно-особистісне. Підстава для розходження є звичайно психологічна дистанція між партнерами, це Я - Ти Контакт. Тут інша людина здобуває статус ближнього, а спілкування стає довірчим у глибокому сенсі, оскільки мова йде про довіру партнерові себе, свого внутрішнього світу, а не тільки «зовнішніх» зведень, наприклад, зв'язаних зі спільно розв'язуваною типовою службовою задачею.

Проблема розвитку комуникативних якостей, які входять до складу комуникативної компетентності, працівників ОВС у сьогоднішній час є дуже актуальною, тому що процес виховання міліціонера нової формації, реформування ОВС потребує ґрунтовного й послідовного наукового аналізу, реальної оцінки негативних факторів, що впливають на особистість працівника, знижують ефективність його професійного спілкування. і створюють ситуацію протистояння міліції та людини. Серед деяких працівників (і це стосується працівників кримінальної міліції) ОВС спостерігається застосування неправомірних методів професійного спілкування і, навіть, небажання розглядати партнера спілкування як людину з її закріпленими в Конституції України правами і свободами.

Компетентність у спілкуванні припускає готовність і уміння будувати контакт на різній психологічній дистанції - і відстороненої і близької. Труднощі часом можуть бути зв'язані з інерційністю позиції - володінням якою-небудь однією з них і її реалізацією повсюдно, незалежно від характеру партнера і своєрідності ситуації. У цілому компетентність у спілкуванні звичайно зв'язана з оволодінням не якою-небудь однією позицією в якості найкращої, а з адекватним прилученням до їхнього спектра. Гнучкість в адекватній зміні психологічних позицій один з істотних показників компетентного спілкування.

Компетентність у всіх видах спілкування полягає в досягненні трьох рівнів адекватності партнерів - комуникативної, інтерактивної і перцептивної. Отже, можна говорити про різні види компетентності в спілкуванні. Особистість повинна

бути спрямована на знаходження багатої різноманітної палітри психологічних позицій, засобів, що допомагають повноті самовираження партнерів, усім граням їхньої адекватності - перцептивної, комунікативної, інтерактивної.

Комунікативна компетентність як знання норм і правил спілкування, бачення неї технологією, є складовою частиною більш широкого поняття «комунікативний потенціал особистості».

Комунікативний потенціал - це характеристика можливостей людини, що і визначають якість його спілкування. Він включає на ряді з компетентністю в спілкуванні ще дві складові: комунікативні властивості особистості, що характеризують розвиток потреби в спілкуванні, відношення до способу спілкування і комунікативні здібності - здатність володіти ініціативою в спілкуванні, здатність виявити активність, емоційно відгукуватися на стан партнерів спілкування, сформулювати і реалізувати власну індивідуальну програму спілкування, здатність до самостимуляції і до взаємної стимуляції в спілкуванні.

Комунікативна компетентність особистості, як і комунікативна культура, не виникає на порожньому місці, вона формується. Але основу її формування складає досвід людського спілкування. Основними джерелами придбання комунікативної компетентності є: соціонормативний досвід народної культури; знання мов спілкування, використовуваних народною культурою; досвід міжособистісного спілкування в професійній, побутовій сфері і т.д. Соціонормативний досвід - це основа когнітивного компонента комунікативної компетентності особистості як суб'єкта спілкування. Разом з тим реальне існування різних форм спілкування, що найчастіше спираються на соціонормативний конгломерат (довільна суміш норм спілкування, запозичених з різних національних культур, вводить особистість у стан когнітивного дисонансу). А це народжує протиріччя між знанням норм спілкування в різних формах спілкування і тим способом, що пропонує ситуація конкретної взаємодії. Дисонанс - джерело індивідуально-психологічного гальмування активності особистості в спілкуванні. Особистість виключається з поля спілкування. Виникає поле внутрішньої психологічної напруги. А це створює бар'єри на шляху людського взаєморозуміння.

Таким чином, комунікативна компетентність є необхідною умовою успішної самореалізації особистості.

Виходячи з того, що до складу компетентності включають деяку сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують успішне протікання комунікативного процесу, виділяють наступну стратегію побудови системи діагностики: *інвентаризація компонентів компетентності* (знань, умінь і навичок) і підбор або створення для оцінки кожного з компонентів відповідної психологічної процедури. Однак на практиці такий підхід не може бути ефективно реалізований у міру розширення і поглиблення досліджень комунікації ріст числа компонентів, що виявляються, перевищує темпи створення діагностичних засобів, що відповідають елементарним критерієм надійності. Фактично ж при діагностиці компетентності обмежуються оцінкою досить вузького набору її складових. Оскільки всебічна діагностика скрутна, бажано визначити критерії добору основних компонентів компетентності для оцінки.

На роль основних критеріїв відбору претендують *два критерії*; вони формуються як принципи діагностики: 1) ніякої оцінки особистості без оцінки актуального або потенційного оточення; 2) ніякої оцінки без визнання можливостей саморозвитку компонентів компетентності.

Свої системні характеристики діагностика здобуває в зв'язку зі змістовним розглядом комунікативної компетентності. Змістовний же аналіз немислимий без опори на визначену теоретичну базу. Як теоретичну основу змістовного аналізу комунікативної компетентності приймаються представлення про структуру предметної діяльності. Особливо важливим є виділення *орієнтувальної і виконавчої частини дії*, а також поняття про внутрішні (ресурси) засоби діяльності.

Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії. Як і всяка дія, комунікативний акт містить у собі аналіз і оцінку ситуації, формування мети і складу дії, реалізацію плану або його корекцію, оцінку ефективності. Особливе значення для діагностики компетентності має аналіз складу тих внутрішніх засобів діяльності, що використовуються при орієнтуванні в комунікативних ситуаціях. *Оцінка когнітивних ресурсів, що забезпечують адекватний аналіз і інтерпретацію ситуації, є першочерговою задачею діагностики комунікативної компетентності.*

Великий блок методик заснований на аналізі *«вільних описів»* різних комунікативних ситуацій, що задаються експериментатором вербально або за допомогою образотворчих засобів. Це створює можливості погоджувати ситуацію обстеження з контекстом реальної або потенційно можливої сфери життєдіяльності обстежуваного, що вигідно відрізняє даний методичний підхід від стандартизованих описувальників, у яких значна частина «пунктів» найчастіше не має відносин до актуальної комунікативної сфери. Описаний методичний підхід дозволяють виявляти ті складові когнітивних ресурсів, що реально використовуються людьми при орієнтуванні в комунікативних ситуаціях, що є для них значимими. Отримані таким шляхом психодіагностичні дані можуть бути надійною основою для вибору прийомів корекції, виявлених у ході дослідження неадекватностей у розвитку пізнавальної сфери.

Діагностика компетентності орієнтувальної частини комунікативної дії частково виробляється і за допомогою методик, заснованих на *«методах аналізу конкретних ситуацій»*. При відповідному підборі ситуацій для аналізу може бути забезпечена релевантність стимульного матеріалу тому класові задач, з якими зіштовхується випробуваний у своєму повсякденному житті й у сфері професійної діяльності. Цілісна діагностика комунікативної компетентності, або оцінка ресурсів комунікативного акта, припускає аналіз системи внутрішніх засобів, що забезпечують планування дії.

Діагностика *виконавчої частини* комунікативної дії ґрунтується на *аналізі й оцінці операціонального складу дії*. Аналіз операціонального складу виробляється за допомогою спостереження або в природних умовах, або в спеціально організованих ігрових ситуаціях, що імітує ситуації реальної взаємодії.

Аналітичне спостереження комунікативної взаємодії, як реального, так і представленого в художній формі, дає не тільки можливість «тренування» придбаних пізнавальних засобів, але і сприяє оволодінню засобами регуляції власної комунікативної поведінки. Зокрема, процес спостереження дозволяє виявити систему правил, керуючись якими люди організують свою взаємодію, зрозуміти, які правила сприяють, а які перешкоджають успішному протіканню комунікативних процесів. Важливим моментом процесу формування комунікативних навичок є уявне програвання своєї поведінки в різних ситуаціях (наприклад, груповий тренінг). Планування своїх дій «у розумі» є складовою частиною нормальної комунікативної дії, що протікає, може бути цілеспрямовано використана для забезпечення «контрольованої спонтанності», що є важливою характеристикою компетентної комунікативної поведінки. Людина опановує внутрішніми засобами регуляції комунікативних дій, освоюючи культурну спадщину, спостерігаючи за поведінкою інших людей, програючи в уяві можливі комунікативні ситуації.

Психологічна компетентність та культура працівника ОВС відноситься до області його професійно-важливих властивостей особистості.

У статті представлено аналіз результатів дослідження процесу психокорекції та розвитку деяких складових комунікативної компетентності, що впливають на регуляцію навчально-професійного спілкування майбутніх оперуповноважених міліції, в процесі соціально-психологічного тренінгу.

Професійне спілкування ми розуміємо як встановлення і розвиток професійних контактів між людьми, зумовлених їх потребою в спільній діяльності. Професійне спілкування містить у собі такі аспекти:

- обмін інформацією між суб'єктами професійної діяльності; керівником та працівниками; працівниками в групах та підрозділах; між колективами; педагогом та курсантом, курсовим офіцером та батьками і т. ін.;
- вироблення спільної стратегії спілкування;
- сприйняття і розуміння людьми один одного в процесі спілкування.

Професійне спілкування працівника ОВС у переважній більшості випадків – це не просто розмова з іншою людиною, вона спрямована на вирішення певних професійних завдань, іноді відбувається в обстановці напруженості, конфліктності і протиборства.

Метою нашого дослідження було дослідження комунікативних якостей (складових комунікативної компетентності), що впливають на регуляцію навчально-професійного спілкування та їх розвиток. Комунікативні якості є професійно важливими якостями майбутнього оперативника. Найдоступніший і широко застосовуваний засіб одержання інформації про індивідуально-психологічні особливості особистості людини, що становить професійний інтерес для оперативника – це спостереження за нею, спостереження зі сторони, під час розмови при професійному спілкуванні. Процес спілкування обов'язково включає формування суб'єктом спілкування образу іншої людини – партнера по спілкуванню. При цьому відбувається сприйняття не тільки зовнішніх фізичних особливостей, але й відображення його психологічних рис і станів. Одним із найважливіших критеріїв сприй-

няття людьми один одного є оцінка їх з позиції загальноприйнятої моралі і правових норм поведінки. Прагнучи пізнати іншу людину, суб'єкт спілкування складає своєрідний «психологічний портрет», що відбиває думки, наміри, емоційні стани іншого, а так само ті відносини, що пов'язують їх як партнерів. У цей складний процес завжди включаються індивідуально-психологічні властивості особистості самого суб'єкта спілкування: його минулий досвід, установки, мотивація, особливості особистісної орієнтації і т. ін. У цьому зв'язку образ, що формується, проходить певну селекцію, тобто, особистісні особливості партнерів по спілкуванню визначають їх сприйняття один одного. Так, якщо майбутній оперативник має високий і стабільний рівень професійної деформації, завищену самооцінку, то це проявляється в негативних установках на оточуючих або окремі групи, він визнає свої агресивні наміри та дії як необхідні, часто сприймає людину не об'єктивно, а „у чорному світі”, з обвинувальним ухилом, байдуже, бачить у ній, не властивий цій людині риси, розцінює її емоційні стани як загрозливі. У зв'язку з цим, перший етап нашого дослідження був спрямований на вивчення особистісних особливостей випробуваних.

Виклад основного матеріалу. У якості досліджуваних були: курсанти 1 курсу інституту підготовки працівників кримінальної міліції та магістри (2 групи: контрольна та емпірична) Харківського національного університету внутрішніх справ (в групах було по 25 осіб).

Дослідження складалося з трьох етапів.

Перший етап (психодіагностичний) – передбачав дослідження індивідуально-психологічних якостей у групах досліджуваних.

Другий етап (формуючий) – включав у себе корекцію та розвиток комунікативних якостей в умовах соціально-психологічного тренінгу.

Третій етап (контрольний) представляв собою перевірку ефективності процесу корекції комунікативних якостей.

Для дослідження особистісних орієнтацій, що впливають на професійну спрямованість і на особливості професійного спілкування, використовувалася методика «Опитувальник особистісної орієнтації» (Е. Шостром, модифікований А. Рукавишниковим) [14].

Професійне спілкування є одним з головних видів взаємодії оперативного працівника з колегами і людьми, з якими він зустрічається по роду своєї праці. Ефективність професійного спілкування визначається розвиненістю комунікативної компетентності його учасників і, насамперед, самого оперативника. Необхідна наявність, по-перше, розвинутих перцептивних здібностей і умінь, іншими словами, здібності й уміння правильно сприймати оточуючих людей: хоча б у загальному вигляді визначати характер людини, його настрій і внутрішній стан у конкретній ситуації взаємодії і, виходячи з цього, шукати адекватний стиль і тон спілкування в кожному конкретному випадку. По-друге, необхідно, щоб у оперативника були сформовані уміння спілкуватися в різноманітних ситуаціях, з людьми різного віку і різної міри близькості відносин. По-третє, важливим є уміння співробітничати в різних видах діяльності, наприклад, обговорювати проблеми і коор-

динувати зусилля з колегами по роботі, вирішувати питання під час різних нарад, зборів, проводити бесіди з особами оперативного інтересу. Безперечно, розвиток названих аспектів комунікативної компетентності не може йти ізольовано один від одного. У сукупності вони передбачають роботу з розвитку особистості оперативного працівника в цілому, а, зокрема, – розвиток у нього ряду психічних якостей, характерологічних особливостей, особливостей мислення, специфічних соціальних установок і комунікативних умінь. Мова йде про ті психічні якості, які необхідні для спілкування, що приносить суб'єктивне задоволення від участі в ньому, а також для ефективної реалізації професійної діяльності.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволило виділити своєрідні психологічні портрети досліджуваних. Ми відзначали, насамперед, ті значимі показники, що, безсумнівно, впливають на особливості сприйняття інших людей у процесі спілкування. При дослідженні групи курсантів 1 курсу інституту підготовки працівників кримінальної міліції за методикою «Опитувальник особистісної орієнтації» були отримані найбільш низькі показники якостей, що впливають на професійну спрямованість і на особливості професійного спілкування. У них слабо розвинута рефлексія, тобто вони погано аналізують власні дії і вчинки, намагаються спиратися у своєму житті на інших людей, залежать від їх думки, вони мало відкриті життєвому і професійному досвіду. У своїй поведінці - догматичні, у них низький рівень чуйності до почуттів і нестатків інших людей. Відзначається висока спонтанність вираження почуттів, що характеризує їх імпульсивність у поведінці й спілкуванні з оточуючими людьми, на тлі заниженої оцінки оточуючих людей, що не дозволяє адекватно їх сприймати. І в той же час у них виявлялося прагнення до розвитку неформальних взаємин з іншими людьми. За методикою 16 PF Кеттелла підтвердилася тенденція до несамостійності й залежності від інших, імпульсивність, безтурботність, певна безрозсудність у виборі партнерів по спілкуванню, схильність до романтизму, егоцентризм і наявність ілюзій у відношенні до оточуючих людей.

Магістри за методикою «Опитувальник особистісної орієнтації» показали наступні особливості: відносно високий рівень саморегуляції поведінки, стриманість у вираженні власних почуттів, сформованість почуття власної гідності, негативне сприйняття навколишніх, прагнення до розвитку неформальних відносин. Аналіз результатів за методикою 16 PF – факторам Кеттелла показав, що дані випробувані товариські, емоційно стійкі, прагнуть до самостійності, урівноваженості, виявляють заповзятливість, насторожені стосовно людей, чуттєві до думки оточуючих.

Використання соціально-психологічного тренінгу сприяло формуванню комунікативних якостей, що є основою комунікативних здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 80 с.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в [2-х т.] / Ананьев Б. Г. – М. : Педагогика. – Т. I, 1980. – 230 с.; Т. II. – 287 с.

3. Андреева Г. М. Социальная психология : [учеб. для фак. психол. ун-тов] \ Г. М. Андреева. – М. : МГУ, 1980. – 415 с.
4. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / Асеев В. Г. – М. : Мысль, 1976. – 158 с.
5. Асмолов А. Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов [3-е изд]. – М. : Смысл : Изд. Центр «Академия», 2007. – 528 с.
6. Бодалев А. А. Восприятие человека человеком / Бодалев А. А. – Л. : ЛГУ, 1965. – 123 с.
7. Бодалев А. А. Личность в общении / Бодалев А. А. – М. : Педагогика, 1983. – 213 с.
8. Бандурка А. М. Профессионализм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Титул, 2006. – 578 с.
9. Батаршев А. В. Психодиагностика способности к общению или как определить организаторские и коммуникативные качества личности / А. В. Батаршев. – М. : Владос, 1999. – 176 с.
10. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А. Н. Капустина. – СПб. : Речь, 2001. – 112с. – (Серия «Практикум по психодиагностике»).
11. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984.
12. Майерс Д. Социальная психология / Давид Майерс ; [пер. с англ. В. Гаврилов и др.]. — СПб. : Питер, 1996. – 684 с. – (Серия «Мастера психологии»).
13. Методы эффективной психокоррекции : [хрестоматия / сост. К. В. Сельченко]. – Минск : Харвест, 1999. – 816 с. – (Серия «Библиотека практической психологии»).
14. Опросник личностной ориентации (ЛиО). Практическое руководство. – М. : Генезис, 2002. – 96 с.
15. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2007. – 208 с.
16. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности / Л. Н. Собчик. – М. : ИПП-ИСП, 2000. – 512 с.

УДК 159.9

Шаталова О. В., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОМЕТРИЧНОГО СТАТУСУ КУРСАНТІВ НУЦЗУ – ПРЕДСТАВНИКІВ ПРОФЕСІЙНИХ ДИНАСТІЙ

Представлені результати аналізу дослідження соціометричного статусу курсантів 1-х курсів представників професійних династій.

Ключові слова: статус, соціальний і соціометричний статус, професійні династії.

Представлены результаты анализа исследования социометрического статуса курсантов 1-х курсов представителей профессиональных династий.

Ключевые слова: статус, социальный и социометрический статус, профессиональные династии.

Постановка проблеми. Взаємодія людини і групи має велике значення в будь-який віковий період. Розвиток особистості, включеної в соціальні групи, відбувається відповідно до характеру, вимог і цілей суспільства. Досвід соціальної взаємодії особистості набуває у групі однолітків своєрідної моделі суспільства. Цей процес може протікати з різним ступенем успішності. Соціалізація особи в групі як процес освоєння та реалізації соціальних норм і відносин становить одну частину двоєдиного процесу соціалізації-індивідуалізації, результатом якого є становлення суб'єкта активної творчої дії. Особа не просто адаптується до групи однолітків, до прийнятих в її середовищі соціальних нормах поведінки, духовних цінностей, а й пропускає це через себе, виробляючи індивідуальний шлях реалізації власних соціальних цінностей. Соціалізація представляється чинником особистісного розвитку особи, визначає рівень і динаміку становлення індивіда як особистості з певним соціометричним статусом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціометричний статус є одним із найсуттєвіших параметрів положення особистості у групі однолітків. Наявність у групі (колективі) осіб, які займають різні положення, неминуче ставить питання про детермінацію цих різниць, які є важливішою міждисциплінарною проблемою.

Вивченням соціометричного статусу займалися багато зарубіжних та вітчизняних вчених (У. Бронфенбреннер, Н. Є. Гронланд, Я. Л. Коломінський, С. А. Котик, Х. Лійметс, Р. Манн, В. С. Мерлін, Дж. Морено, М. М. Обозов, Л. С. Славина). Їх дослідження в основному спрямовані на встановлення взаємозв'язку між соціометричним статусом і такими індивідуально-типологічними характеристиками, як інтровертивність-екстравертивність (Г. В. Акопов), темперамент (С. А. Котик), емоційна експансивність (М. М. Обозов) і т.д. Доведено вплив рівня розвитку групи на структуру міжособистісних відносин (Я. Л. Коломінський, В. С. Мерлін та ін.) [2].

Однак, на наш погляд, мало вивченим залишається питання про те, яким чином відбувається зміна соціометричного статусу курсантів представників професійних династій.

Метою нашої роботи є теоретичне та емпіричне обґрунтування можливостей зміни соціометричного статусу у курсантів – представників професійних династій у процесі соціалізації.

Виклад основного матеріалу. Особистість, група, колектив, суспільство – явища, які взаємопов'язані логікою розвитку людства. Тому особистість людини не можна розглядати поза тим соціальним контекстом, органічною підсистемою якого вона є. Тим часом соціальне середовище складається з різних елементів, що відіграють неоднакову роль у всій суспільній системі, які справляють на людину різний за силою і за характером вплив. У суспільстві існують і малі, і великі соціальні групи. Людина піддається впливу як одних, так і інших. Безпосередній вплив соціальних факторів мікросередовища малих груп має велике значення,

оскільки воно опосередковує дію факторів макрорівня, змінюючи їх через свою призму. У малій групі визначальними є безпосередні відносини і взаємодії між її членами, емоційний контакт, податливість або опір груповому тиску, соціально-психологічна сумісність і т.д.

У колективі ж як визначальні виступають ті взаємодії і взаємини людей, які опосередковані цілями, завданнями і цінностями спільної діяльності, тобто її реальним суспільним та особистісно-значущим змістом.

Статус як положення суб'єкта в системі міжособистісних чи суспільних відносин включає в себе два поняття: "соціальний статус" і "соціометричний". Соціальний статус відображає положення, займане людиною в соціальній системі суспільства. Соціометричний статус розглядається як положення особистості в системі міжособистісних відносин і визначається кількістю виборів або переваг, які отримує кожен член групи за результатами соціометричного опитування (Я. Л. Коломінський). Положення людини в системі особистих взаємовідносин у групі залежить від двох систем чинників: якостей самої особистості і характерних особливостей групи (Я. Л. Коломінський, С. А. Котик, В. С. Мерлін, М. М. Обозов, Н.Є. Гронланд) [2].

Зміна соціометричного статусу відбувається у процесі соціалізації особистості у навчальній групі. На нього впливають спілкування та спільна діяльність у групі, а також ступінь прийняття індивідом групових норм і цінностей (М. І. Бобнева). На відміну від соціального статусу, соціометричний статус включає особистісні характеристики, пов'язані зі специфікою міжособистісних відносин. Зовнішнім чинником, що визначає соціометричний статус особистості, є групові норми і вимоги. Цілі індивіда та особливості їх здійснення у групі багато в чому визначаються груповими нормами та вимогами, тобто групові цінності можуть вплинути на розвиток особистості членів групи (М. І. Бобнева, М. Шериф і С. У. Шериф). Формування властивостей особистості, що забезпечують нормативну поведінку індивіда, визначає характер її соціалізації у групі. Соціалізація пов'язана зі статусом особистості в системі соціальних і міжособистісних відносин (М. І. Бобнева, Д. І. Фельдштейн) [3].

Соціометричний статус – це те реальне місце, яке займає особистість у системі міжособистісних стосунків; це показник соціально-психологічних якостей особистості як складової комунікації у групі; це якість особистості як елемента соціометричної структури – займати певну просторову позицію (локус) в ній, тобто співвідноситися із іншими елементами. Така властивість розвинута в елементах групової структури нерівномірно [1].

Із соціологічної точки зору, соціометричний статус – це здатність особи виступати референтною для інших осіб, а з точки зору соціальної психології – бути обраною для спілкування. Наприклад, І.П. Волков вважає, що соціометричний статус фіксує величину престижу особи у спілкуванні з іншими. Мірилом соціометричного статусу, за Я. Л. Коломінським, А. А. Кроніком та ін., служить кількість виборів, отриманих досліджуваними від інших членів групи в ході соціомет-

рії – методики для визначення структури колективу та взаємовідносин, які мають місце в ньому [3].

Через те що соціометричний статус – це характеристика позиції особистості у групі, яка базується не на посаді чи соціально-економічному статусі, а на комплексі її людських соціально-психологічних поведінкових якостей, Дж. Морено називає соціометричний статус психологічним статусом.

Елементи соціометричної структури – це особистості, члени групи. Кожна в тій чи іншій мірі взаємодіє іншими, спілкується. Суб'єктивну міру цього впливу підкреслює значення соціометричного статусу. Але особистість може мати подвійний вплив на інших – або позитивний, або негативний; також особистість може займати у групі як позитивну, так і негативну позицію, на що і вказує соціометричний статус.

І.П. Волков зазначає, що соціометричний статус – це такий показник соціально-психологічних властивостей особистості, який враховує психологічне ставлення особи до групи (її бажання чи небажання правити групою [2].

В зарубіжній соціометрії вироблено спеціальну термінологічну систему, яка описує рівні статусу. Відповідно до отриманої кількості виборів, досліджуваних відносять до категорій ("зірок", "ізолюваних", "знехтуваних" та "відкинутих").

У вітчизняній соціометричній літературі деякі автори описують статус у термінах популярності-непопулярності.

Сьогодні здебільшого застосовується термінологія, розроблена І.П. Волковим, Я. Л. Коломінським, Х.І. Лійметсом. Терміном "зірка" визначають індивідів, які отримують найбільше число виборів. За Дж. Морено, ці люди "притягають стільки виборів, що вони захоплюють центр сцени, немов зірки". Пізніше Бронфенбреннер до "зірок" відніс тих досліджуваних, які отримали більше виборів, ніж можливо було очікувати за теорією ймовірності [1].

Якщо кількість виборів, отриманих членами групи, знаходиться нижче середнього рівня, його відносять до категорії "знехтуваних", а якщо вище – до категорії "переважних".

До "ізолюваних" або "відкинутих" відносять тих досліджуваних, які в експерименті не отримали жодного вибору. "Ізолювані" трактуються в зарубіжній соціології як "сторонній предмет" або "соціальні островки".

У вітчизняній літературі часто осіб, які отримали найбільше число виборів, називають "лідерами". Однак необхідно враховувати, що соціометричний статус є елементом підструктури взаємовідносин та його рівні описують положення члена групи в цій підсистемі. Особистість може мати інше положення в інших групових підструктурах. У зв'язку з цим, згідно із І.П. Волковим, В.І. Зацепіним та Я. Л. Коломінським, не можна ототожнювати поняття "лідер" та "соціометрична зірка".

Із соціально-психологічної точки зору, лідер – це індивід, здатний грати центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємовідносин у групі. Лідерство відноситься до підсистеми спілкування, а не до особистісних взаємовідносин. А "зірка", тобто найбільш емоційно притягнений член не обов'язково виступає як домінуючий у процесі спілкування. Точно так "лідер" не обов'язково

може бути "соціометричною зіркою". "Зірка" найчастіше виконує роль "улюбленця" групи.

Через те що соціометричний статус є елементом підструктури особистісних взаємовідносин, а не спілкування, слід враховувати цей факт і при аналізі інших категорій. Я. Л. Коломінський визначає, що статус "ізолюваний" зовсім не означає, що цей член групи реально не спілкується з членами своєї групи; він означає лише те, що в ситуації вибору у жодного члена групи не виявилось до нього симпатії.

Я. Л. Коломінський виділяє дві системи факторів, від яких залежить положення людини в системі особистих взаємовідносин. По-перше, якості самої людини, а по-друге, характерні особливості тієї групи, відносно якої вимірюються її положення. Одне і те саме сполучення особистісних якостей може зумовлювати зовсім різні положення людини залежно від тих групових стандартів, вимог до людини, які склались у даній групі.

Для вивчення даної проблеми нами було проведене дослідження на базі Національного університету цивільного захисту України. У дослідженні взяли участь 59 курсантів першого та другого курсів віком від 19 до 21 року. Із них 25 – курсантів представники професійних династій.

Для розв'язання поставлених завдань нами було застосовано методику виявлення соціометричного статусу особистості і структури міжособистісних зв'язків у групі (метод соціометрії Дж. Морено).

Соціометрія – це система деяких прийомів, що дають можливість з'ясувати кількісне визначення переваг, байдужностей або неприйняттів, які одержують індивіди в процесі міжособистісного спілкування і взаємодії. Дані соціометричного аналізу широко використовують при дослідженні самопочуття особистості у групі, при визначенні структури первинних груп, при дослідженні способів і форм розподілу авторитету і влади в малих групах, при діагностиці рівня ділової активності і т.д. Соціометричний метод, як відмічає К. К. Платонов, припускає аналіз осмислених відповідей членів групи на перелік поставлених питань різного типу і характеру, наприклад: "З ким би ти хотів сидіти за однією партою?", "...готуватися разом до контрольної роботи?" і т. д. [3].

Обробку результатів соціометричного вивчення групи здійснюємо таким чином: в заготовлених соціометричних таблицях ми фіксуємо вибори членів групи. Потім здійснюємо підрахунок виборів, отриманих кожним членом групи.

Статус визначається кількістю отриманих виборів. Досліджуваних можна віднести залежно від цього до однієї з чотирьох статусних категорій:

1 – «лідери» – 5 і більше виборів; 2 – «ті, кому віддають перевагу» – 3-4 вибори; 3 – «знехтувані» – 1-2 вибори; 4 – «знедолені» – 0 виборів.

1-ша і 2-га статусна групи є сприятливими. Виходячи з цього, ми можемо знати, наскільки сприятливий статус кожної людини у групі. Іншими словами, наскільки кожна людина є бажаною в системі міжособистісних відносин, чи відчувають оточуючі до цієї людини симпатію чи ні. Залежно від цього можна говорити про емоційний клімат групи для кожного окремо: теплий, сприятливий, холодний, відчужений.

Дані, отримані в результаті аналізу соціоматриць за критеріями проведення дозвілля курсантів, – у нашому випадку це питання, що стосується спільного святкування дня народження (неформальних відносин), ділові стосунки (це стосунки, які спостерігають між курсантами з приводу вирішення організаційних питань, – у нас це питання, що стосується надання допомоги в підготовці до занять), організаційні стосунки (це стосунки, що виникають між курсантами з приводу вирішення організаційних питань, – у нас це питання, що стосується організації та проведення спортивних та культурно-масових заходів), приведені в таблицях 1, 2, 3.

З результатів, представлених в таблиці 1, видно, що у групах переважають сприятливі неформальні відносини, що підтверджується результатами дослідження. В результаті дослідження було виявлено, що 2,9 % (1 чол.) від загальної кількості досліджуваних у групі курсантів і 8 % (2 чол.) у групі представників професійних династій отримали 5 і більше позитивних виборів, що говорить про те, що вони є лідерами в ділових стосунках, які виникають між курсантами даної групи.

Таблиця 1

Загальна характеристика неформальних відносин у групах курсантів НУЦЗУ (у %)

Статусні категорії	Відсоткова частка, %		Ф	Р
	Курсанти	Представники професійних династій		
«знедолені»	32,5	12	1,92	0,05
«знехтувані»	47	32	1,17	-
"прийняті" (ті, кому віддають перевагу)	17,6	48	2,52	0,01
"зірки" (лідери)	2,9	8	0,88	-

– 17,6 % (6 курсантів) і 48 % (12 представників професійних династій) отримали таку кількість позитивних виборів, яка входить в діапазон 3-4 позитивні вибори, що свідчить про те, що дані досліджувані являються тими, кому віддають перевагу інші досліджувані;

– 47 % (16 курсантів) і 32 % (8 представники професійних династій) отримали таку кількість позитивних виборів, яка входить в діапазон 1-2 позитивні вибори, що свідчить про те, що ці досліджувані є тими, ким знехтували інші досліджувані. Також можна сказати, що дана категорія соціометричного статусу курсантів є нейтральною по відношенню до інших статусних категорій курсантів. Дані досліджувані не є і не лідерами, і не "знедоленими" – вони знаходяться в центрі всіх статусних категорій;

– 32,5 % (11 курсантів) і 12 % (3 представників професійних династій) отримали найбільшу кількість негативних виборів і це говорить про те, що ці досліджувані входять до такої статусної категорії даної групи, як "знедолені".

Таким же шляхом ми визначили соціометричний статус курсантів – представників двох груп у ділових відносинах.

Загальна характеристика ділових відносин у групах курсантів НУЦЗУ (у %)

Статусні категорії	Відсоткова частка, %		Ф	Р
	Курсанти	Представники професійних династій		
«знедолені»	41,2	28	1,06	-
«знехтувані»	32,4	12	1,91	0,05
«ті, кому віддають перевагу»	23,5	40	1,35	-
«лідери»	2,9	20	2,23	0,05

З таблиці 2 видно, що за критерієм ділових відносин у групах наявні всі категорії соціометричного статусу. Як підтверджують експериментальні дослідження Я. Л. Коломінського та ін., в колективах на всіх вікових рівнях, за рідким виключенням, структура особистісних взаємовідносин завжди є повною, що і виявилося у нашому експериментальному дослідженні. Тобто було виявлено у процентному відношенні лідерів:

- 2,9 % у групі курсантів і 20 % у групі представників професійних династій отримали 5 і більше позитивних виборів, що говорить про те, що вони є лідерами в ділових стосунках, які виникають між курсантами даної групи;

- тих, кому віддають перевагу, 23,5 % у групі курсантів і 40 % у групі представників професійних династій;

- «знехтувані» 32,4 % у групі курсантів і 12 % відповідно у групі представників професійних династій;

- «знедолених» 41,2 % у групі курсантів та 28 % у групі представників професійних династій, які не отримали жодного вибору.

Деякі психологи (наприклад Г. М. Андреева, Є.І. Рогов) вказують на те, що соціометрія вимірює лише міжособистісні взаємовідносини, емоційні домагання, тобто фіксує не всі, а тільки емоційні стосунки у групі. Саме тому нами було додано діловий компонент для більш широкої та повної картини досліджуваного колективу.

В таблиці 3 наведено дані, які характеризують соціометричний статус кожного члена колективу за критерієм організаційних стосунків.

Загальна характеристика участі в організаційних стосунках у групах курсантів НУЦЗУ (у %)

Статусні категорії	Відсоткова частка, %		Ф	Р
	Курсанти	Представники професійних династій		
«знедолені»	41,2	12	2,61	0,01
«знехтувані»	29,4	16	1,23	-
«ті, кому віддають перевагу».	26,5	56	2,31	0,01
«лідери»	2,9	16	1,82	0,05

Таким чином, з результатів, представлених у таблиці 3, видно, що в даних групах і за цим критерієм було виявлено всі категорії соціометричного статусу:

- "лідерів" у групах курсантів 2,9 % і 16 % у групі представників професійних династій отримали 5 і більше позитивних виборів, що говорить про те, що вони є лідерами в ділових стосунках, які виникають між курсантами даної групи. Також можна сказати, що якщо порівнювати дану статусну категорію курсантів представників професійних династій з іншими категоріями соціометричного статусу курсантів у відносинах, що виникають за критерієм проведення дозвілля (неформальних відносин), можна сказати, що вона є найменшою у відсотковому співвідношенні отриманих результатів.

- у групі курсантів, віддають перевагу 26,5 % курсантів і 56 % у групі представників професійних династій;

- "знехтуваних" 29,4 % курсантів і 16 % у групі представників професійних династій;

- "знедолених" 41,2 % і 12 % у групі представників професійних династій отримали найбільшу кількість негативних виборів і переважання негативних виборів над позитивними. Порівнюючи результати таблиць 1, 2, 3 між собою, неважко помітити, що дана статусна категорія курсантів у всіх трьох типах стосунків є найбільшою у відсотковому співвідношенні, порівнюючи її з іншими категоріями соціометричного статусу курсантів.

Отже, за допомогою методики "Соціометрія" ми визначили положення кожного курсанта у структурі колективу, тобто соціометричний статус. Нами було визначено рівень благополуччя взаємостосунків (РБВ). У групі представників професійних династій у всіх трьох типах стосунків більшість членів групи опинилася в сприятливих (1-й і 2-й) статусних категоріях, РБВ визначається як високий. Це говорить про те, що у групі переважає благополуччя більшості в системі міжособистісних відносин, їх задоволеність у спілкуванні, у визнанні однокурсниками.

Висновки. Поведінка людини у спілкуванні з іншими людьми і групами визначається, насамперед, такими функціями, які вона виконує, її становищем у структурі внутрішньогрупових відносин: правами й обов'язками щодо інших людей і щодо групи загалом. Перш ніж стати суб'єктом суспільного життя, особистість проходить тривалий шлях розвитку як об'єкт взаємодії суспільства, групи, інших людей. Місце особистості в суспільстві, яке визначає її спосіб життя і приналежність до певних соціальних, професійних та інших груп, тобто ознаки, що характеризують особистість як певний соціальний тип, фіксується в понятті "статус". Соціальний статус відображає положення, займане людиною в соціальній системі суспільства. Соціометричний статус розглядається як положення особистості в системі міжособистісних відносин і визначається кількістю виборів або переваг, які отримує кожен член групи за результатами соціометричного опитування.

Після проведення методики "Соціометрія" за кожною категорією стосунків на основі відповідей досліджуваних двох груп, а саме групи курсантів і групи представників професійних династій, нами було визначено соціометричний статус кожного досліджуваного (статусна категорія кожного курсанта) за трьома категоріями стосунків.

З отриманих результатів видно, що в даних групах за трьома категоріями стосунків було виявлено всі категорії соціометричного статусу. Але у групі представників професійних династій у всіх трьох типах стосунків більшість членів групи опиняється у сприятливих (1-ій і 2-ій) статусних категоріях, РБВ визначається як високий. Це говорить про те, що у групі переважає благополуччя більшості в системі міжособистісних відносин, їх задоволеність у спілкуванні. На нашу думку, отримані дані статусного положення в групі курсантів – представників професійних династій високі саме тому, що, вступивши до закладу вони вже знали про свою майбутню професію, прислухавшись до думки своїх батьків і родичів, у них було бажання продовжити їхню справу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеев В. С. Психология межгрупповых отношений / В. С. Агеев. – М. : МГУ, 1989. – 239 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 376 с.
3. Коваленко А. Б., Корнев М. Н. Соціальна психологія : [підручник] / А. Б. Коваленко, М. Н. корнев. – К. : Мікрос-СВС, 2006. – 400 с.

УДК 159.9

Швалб А. Ю., викладач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ЗАСТОСУВАННЯ ТРЕНІНГОВОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ПРИ ФОРМУВАННІ ЗАСОБІВ ПСИХІЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ У ПСИХОЛОГІВ МНС

У статті представлений аналіз проблеми використання тренінгових технологій при формуванні способів психічної саморегуляції психологів, що працюють в системі МНС України. Розроблена модель, що дозволяє об'єднати різні психотехніки в загальний комплекс довільної психічної регуляції.

Ключові слова: практичний психолог, психічний стан, регуляція, тренінг.

В статье представлен анализ проблемы использования тренинговых технологий при формировании способов психической саморегуляции психологов, работающих в системе МЧС Украины. Разработана модель, позволяющая объединить различные психотехники в общий комплекс произвольной психической регуляции.

Ключевые слова: практический психолог, психическое состояние, регуляция, тренинг.

Постановка проблеми. Питаннями штучної, спрямованої регуляції психічних станів людство цікавиться впродовж декількох останніх тисячоліть. Кожна з відомих нам цивілізацій залишила свій внесок в розробку й осмислення цієї проблеми. Від стародавньої Індії із аюрведичною моделлю, що описує будь-який психофізіологічний стан людини через аналіз стану стихій, і китайських шкіл Дао і Фен-шуй, побудованих так само на принципах усепроникних енергій Ін-Ян або п'яти елементів, до Гіппократа, що будує модель опису і регулювання психічних

станів через призму внутрішніх, тілесних рідин. У наш час ми продовжуємо досліджувати це питання, і для пояснення природи даного феномена використовуємо теорії нейро-гуморальної регуляції, концепції рефлексорної регуляції моделі віртуальних образів [4], схеми вербальної організації [7] і безліч інших підходів.

Така суперечлива різноманітність шкіл і думок, говорить, з одного боку, про актуальність досліджуваної теми, а з іншого – про недостатньо чітко розроблений методологічний апарат.

У даній роботі ми не претендуємо на принципово новий погляд, а представимо нашу розробку тренінгової технології, що дозволяє об'єднати ланцюг відомих психотехнік у загальний комплекс довільної психічної регуляції. У даній моделі використовується поєднання векторної і метафоричної техніки концептуалізації, що робить її, по-перше, рахунковою, а по-друге, наочно-образною.

Перед тим, як приступити до аналізу проблеми психічної саморегуляції, необхідно задатися питанням про доцільність даного дослідження. Те, що, як було вказано вище, в багатьох культурах ми знаходимо віддзеркалення пошуку відповіді на це питання, не означає, що спеціалізованого психолога МНС, орієнтованого на надання екстреної психологічної допомоги населенню, яке постраждало унаслідок надзвичайної ситуації, або працівників системи МНС, які здійснюють рятувальні операції, також повинна хвилювати дана проблематика.

Аналіз діяльності психолога структури МНС показує, що основними напрямками роботи є наступні:

Робота з кадрами. У даному напрямі психолог, з одного боку, бере участь у підборі кваліфікованого персоналу, тобто виконує функцію профвідбору, а з іншого, – забезпечує ефективний робочий стан кожного працівника, а так само міжособову взаємодію як в горизонтальному, так і у вертикальному напрямленні.

Іншим пріоритетним полем діяльності психолога МНС є надання психологічної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації. І в рамках даного напрямку роботи психологічна допомога необхідна для запобігання порушенням поведінки і профілактики психосоматичних розладів. Вона передбачає нормалізацію психічного стану з нівеляцією негативних переживань. Основним завданням психологічної допомоги є актуалізація адаптивних і компенсаторних ресурсів особистості, мобілізація психологічного потенціалу для подолання негативних наслідків надзвичайних обставин. Завдання екстреної психологічної допомоги включають профілактику гострих панічних реакцій, психогенних нервово-психічних порушень; підвищення адаптаційних можливостей індивіда; психотерапію пограничних нервово-психічних порушень, які можуть виникнути. Екстрена психологічна допомога надається людям в гострому стресовому стані (переживання емоційної і розумової дезорганізації) і ґрунтується на принципі інтервенції в поверхневі шари свідомості, тобто на роботі із симптоматикою, а не із синдромами.

Проведення психотерапії і психопрофілактики здійснюють у двох напрямках. Перший – із здоровою частиною населення, – у вигляді профілактики гострих панічних реакцій і відстрочених, «відставлених» нервово-психічних порушень.

Другий напрям – психотерапія і психопрофілактика осіб з розвинутими нервово-психічними порушеннями [2; 3].

Як можна бачити з вищевказаних описів напрямів роботи, психолог МНС стикається з проблемою довільної регуляції психічних станів при виконанні двох з трьох векторів своєї професійної діяльності (окрім функції профвідбору). При оптимізації роботи службового складу МНС, а так само при наданні психологічної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації, психолог має тим або іншим чином, по-перше, уміти діагностувати психічний стан особи, по-друге, мати ряд інструментів коректувальної дії, спрямованої на зміну даного стану. При цьому даний інструментарій повинен мати високу ефективність незалежно від того, йде мова про короткострокову інтервенцію або про пролонговане психокоректувальне втручання.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні напрями регуляції психічних станів, що описуються та використовуються різними школами.

Група шкіл, яку можна умовно об'єднати як «східні», включає школи Індії і Китаю. Не вдаючись до подробиць, які займають цілі томи, відзначимо, що основними рисами цих шкіл є, по-перше, вказівка на зв'язок між психофізичним станом людини та енергетичними потоками, які проходять усередині фізичного тіла: Іда, Пінгала, Ки (Ци) і так далі; по-друге, необхідність тривалої і постійної практики ряду особливої техніки і вправ (форм, асан, медитацій) для досягнення стійкого ефекту довільного контролю психофізичного стану. По-третє, обов'язковою умовою є зміна способу життя, пов'язана з переходом або до відлюдництва, або до самоти в ашрамі вчителя [6].

Як ми бачимо, незалежно від змісту техніки (нам немає необхідності зупинятися на розборі методик), для реалізації поставленого нами завдання, тобто для можливості застосування практичним психологом МНС, дані методи є цінним джерелом інформації до роздуму, але неприйнятними як технічні засоби, за винятком певних вправ.

Європейські школи саморегуляції знайшли своє відображення, насамперед, в релігійних практиках раннього християнства. Сюди можна віднести і практики аскетизму і відлюдництва, молитовні тексти, пости і техніку візуалізації.

Проблемою в даному випадку виявляється все та ж необхідність зміни системи світогляду і деяка догматичність релігійних установок.

При цьому необхідно відзначити, що в разі роботи з населенням, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації, одним з аспектів є якраз руйнування базового місця існування і зміна звичного образу життя, що, у свою чергу, може створити умови для ефективного використання даного типу практик.

Сучасні школи, що займаються проблематикою довільного регулювання психічного стану, можна розділити на декілька напрямів.

1. Тілесно-орієнтовані школи. До цієї групи відносяться напрями бихевіоральної корекції, дихальні (холотропне дихання, ребефінг) релаксації, динамічні, танцювальні, тощо [8].

2. Когнітивно-спрямовані школи, такі як школи вербальної організації [7], напрями [1] рефлексій, виртуалізаційні, тощо [4].

Із вищесказаного випливає очевидна тенденція до переходу від шкіл, заснованих на зміні способу життя, до шкіл, що дозволяють проводити «налаштування» психічних станів без кардинальної зміни Я-концепції особистості.

При розробці нашого тренінгу ми спирались на технологічний, за визначенням Є. Сидоренко, підхід [5].

Суть даного підходу полягає в наступному:

1. Систематична обробка теми.
2. Створення чіткої концепції тренінгу, визначення завдань і результатів, які заплановані.

3. Алгоритмізація дій тренерів.

4. Алгоритмізація дій учасників.

Створення тренінгової концепції передбачає переведення тексту в графічну форму, схему, а також знаходження базової метафори, яка забезпечує міфологему концепції.

Відносно графічної форми в даному тренінгу ми використовуємо побудову, що складається з чотирьох ортогонально розташованих векторів, що відповідає моделі «вітрило», в термінології Є. Сидоренко [5].

Рухаючись послідовно за алгоритмом створення моделі, проходимо наступні кроки:

1. Визначаємо загальний запланований результат тренінгу.

У нашому випадку результатом буде оволодіння учасниками технікою навмисного регулювання психічних станів.

2. Визначення компонентів результатів.

З приведеного вище аналізу літератури робимо висновок про необхідність використання двох незалежних напрямів: когнітивної і тілесної регуляції.

3. Перевірка можливості тренування компонентів. Критерій можливості тренування перевіряється відповіддю на питання про наявність або можливість створення техніки розвитку компонентів, що представляються. Як було показано, недоліку в техніці за даними векторами немає, тобто компоненти можуть бути тренувані.

4. Угрупування виділених компонентів у чотирихвекторну композицію.

Оскільки ми початково виділили два базові вектори, нам необхідно кожен з них розділити ще на два. Провівши розчленування вектора когнітивного організатора, ми отримуємо вектор вербального і вектор візуального або образного регуляторів.

Розділивши тілесно-орієнтований вектор, отримуємо, з одного боку, напрям кінестичної відповіді, а з іншого боку, напрям динамічної відповіді.

Під час пошуку базової метафори, яка відповідає створюваному тренінгу, ми знайшли опис давньоскандинавської техніки психічної регуляції, званої «Гальдрастав» або «Шолом жаху». Основна ідея техніки зводиться до того, що руну Альгіз, що представляє активний захист, приводили у вигляд хреста, кожен із

променів якого вінчає руна Альгіз. У складніших випадках до кожного з його променів і до центру додаються необхідні знаки, які характеризують необхідну дію. За основу може бути узятий як чотирипроменевий хрест, так і восьмипроменевий. За переказами, шолом такої конфігурації належав драконові Фафніру. Герой, що надягнув на себе цей шолом, був захищений від найстрашнішої для воїна небезпеки: власного жаху. Дія подібного знаку передбачає можливість повного контролю над своїми страхами, що і послужило основою його назви. Гальдрастав дає володареві можливість як збереження холонокровності перед лицем небезпеки, так і входження у стан люті берсерка в бою [9].

Спираючись на базову метафору, розкладаємо кожен з чотирьох векторів на два вершинних промені. Таким чином, отримуємо графічне зображення тренінгової концепції (рис.1).

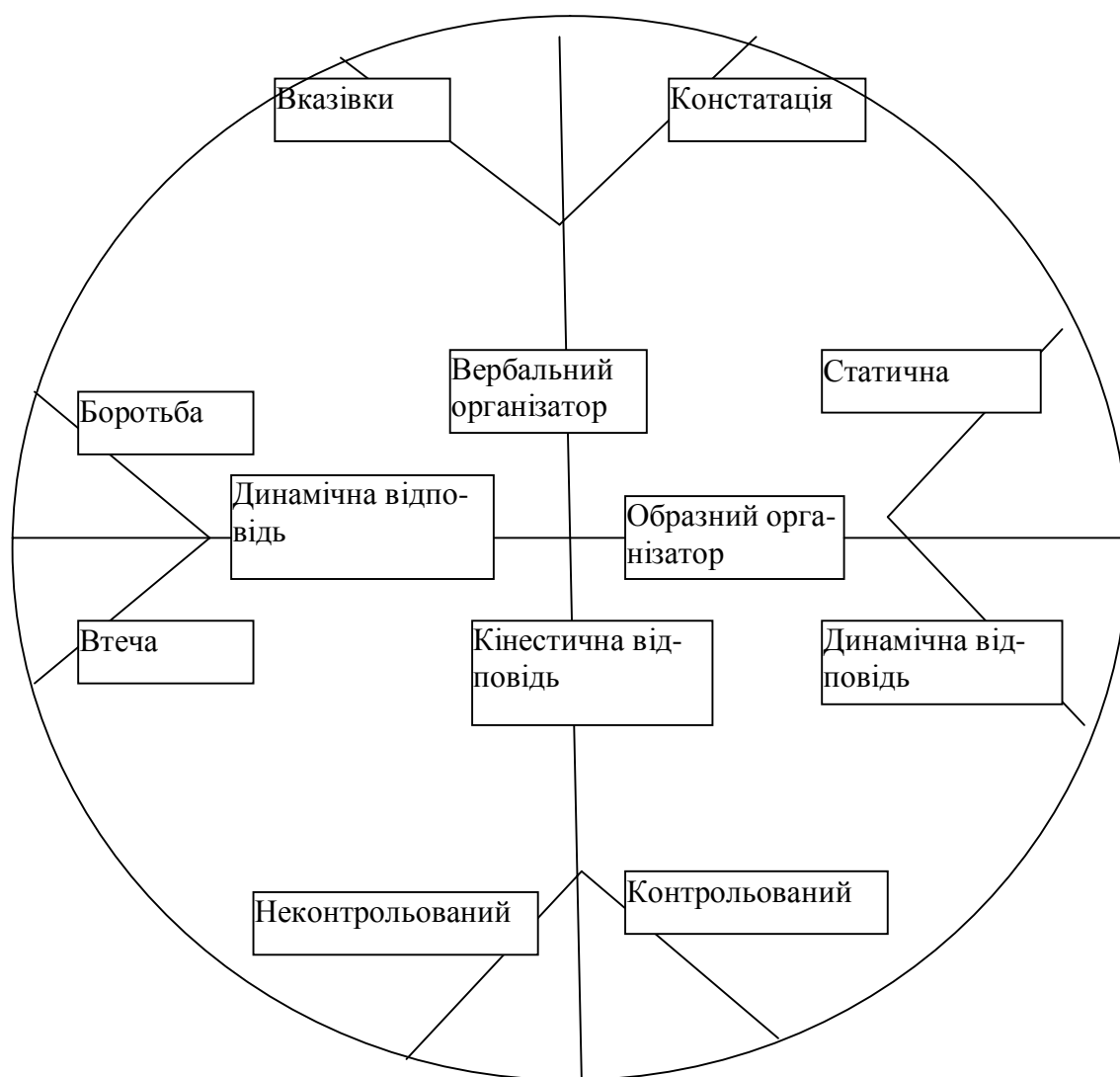

Рис.1. Графічне відображення концепції.

Нижче наводимо більш докладний опис тренінгу.

Тема: Регуляція психічних станів.

Назва: «Гальдрастав», або Шолом жаху.

Мета: Оволодіння технікою навмисного регулювання психічних станів.

Клієнтська концепція:

Усвідомлення особистої схеми формування психічного стану.

Проектування схеми бажаного стану.

Розробка технічних прийомів переведення наявної схеми у проектну.

Тренерська концепція:

Побудова загальної схеми психічного стану (ПС).

1.1. Виявлення загальних складових для різних ПС.

1.2. Групування складових за категоріями.

- кінестичні реакції (довільні/мимовільні; пульс, дихання, гормональні зсуви, тиск, тощо);

- динамічні реакції (боротьба/втеча, ступор, ФКД, міміка, жести, пози і так далі);

- образний організатор (динамічний/статичний/, від 1/3 обличчя, колір, тощо);

- вербальний організатор (констатація/команда, тип звертання, оцінка, тощо).

Кожна із запропонованих категорій має значущу роль у формуванні і регуляції ПС, а також відповідає вимозі можливості технічної дії.

Графічне відображення категорій у вигляді схеми.

Індивідуальна робота над вибраним ПС. Побудова кожним учасником власної схеми вибраного ПС на основі даної моделі.

Попарна/групова демонстрація своїх схем, із розшифровкою з боку тих, що дивляться, і поясненням того, хто показує.

Групове обговорення. Знаходження загальних складових ПС елементів.

Індивідуальна робота. Проектування кожним учасником бажаного ПС, складання інструкції по зміні в кожному з 4 векторів. Відбиття очікуваних змін на рисунку.

Групова робота. Демонстрація учасниками проектних ПС і запропонованих прийомів зміни.

Рефлексія з приводу виконаної роботи. Фіксація на рисунку отриманих змін у ПС.

Можливість використання в повсякденному житті/практичній діяльності.

Рухаючись у тренінгу за заданим алгоритмом, ми маємо можливість отримати графічне відображення психологічного профілю, причому не у статиці, а в його динамічному розгортанні від початкового, через модель бажаного, до дельта-профілю, що показує поточні зміни. Дана техніка дозволяє використовувати отриманий профіль як і діагностичний інструментарій, і візуалізовану схему для рефлексії поточного і бажаного психічних станів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры / В. А. Лефевр. – К. : “Радянське радіо”, 1973. – 213 с.
2. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2006.
3. Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005.
4. Носов Н. А. Виртуальная психология / Н. А. Носов. – М. : «Аграф» 2000.
5. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2004.
6. Патанджали. Йога-сутры. – М, 1992.
7. Флемминг Фанч. Преобразующие диалоги : [учебник по практическим техникам для содействия личностным изменениям / Фанч Флемминг. – Киев : Д. А. Ивахненко, 1997.
8. Шапиро Ф. Психотерапия эмоциональных травм с помощью движений глаз : Основные принципы, протоколы и процедуры / Пер. с англ. А. С. Ригина. – М. : Независимая фирма “Класс”, 1998.
9. Шлахтер В. В. Курс профессиональной психофизической подготовки бойца. – СПб. : изд-во ТОО “Терция”, 1998.

УДК 159.98:167

Шевченко Р.І., к. т. н., ст. наук. співр., начальник науково-дослідної лабораторії управління у кризових ситуаціях НУЦЗУ

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ТА СТІЙКОСТІ УПРАВЛІНЦІВ СИСТЕМИ МНС З ФОРМУВАННЯ ДОВГОСТРОКОВИХ ПРОГНОЗІВ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Проведений аналіз системи підготовки і стійкості управлінців системи МНС при формуванні довгострокових прогнозів в рамках проведення ділової гри. Приведені основні результати і рекомендації відносно усунення виявлених недоліків підготовки.

Ключові слова: ділова гра, психологія управління, стійкість системи управління, кризисна ситуація.

Проведен анализ системы подготовки и стойкости управленцев системы МЧС при формировании долгосрочных прогнозов в рамках проведения деловой игры. Приведены основные результаты и рекомендации относительно устранения обнаруженных недостатков подготовки.

Ключевые слова: деловая игра, психология управления, стойкость системы управления, кризисная ситуация.

Постановка проблеми. Складні професійні задачі, які виконуються у процесі трудової діяльності (аналіз обстановки, формування ситуаційного образу, вибір варіанту дії тощо) включають в себе розумову діяльність, що здійснюється за допомоги знакових перетворень в різних просторових аспектах. Успішність виконання

останніх визначається рівнем професійної підготовки фахівця, професійної спеціалізації, властивостями особистості (когнітивний стиль, професійна стійкість, професійна мотивація). Професіонал виконує свої професійні завдання в складі команди (управлінської групи), котра і є безпосереднім суб'єктом дослідження. Спільна діяльність та групові процеси в команді визначають формування та функціонування емоційних та смислових структур професійного досвіду окремих фахівців. При цьому важливу роль відіграють потрібність у безпеці (фізичній та емоційній), бажання уникнути покарання, прагнення зберегти професійний авторитет у колег по команді.

Враховуючи наведене, постає проблема вдосконалення системи підготовки управлінців із забезпечення безпеки населення та територій від руйнівних наслідків надзвичайних ситуацій, що в свою чергу потребує глибокого системного аналізу як безпосередньо результатів процесу навчання, так і загальносвітових досягнень у галузі психологічного та функціонального формування управлінців в умовах кризових ситуацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз спеціальної та соціально-психологічної літератури свідчить [1-3], що спільна діяльність передбачає не тільки спільне та розподілене виконання трудових функцій, але комунікацію та міжособистісні стосунки.

Діяльність управлінських команд в кризових умовах, які викликані прогнозуючими або вже існуючими надзвичайними ситуаціями, відрізняються значною формалізованістю спілкування, високою структурованістю операцій, жорсткою приказною системою комунікації, централізованістю рішень і відповідальності, тісним перцептивним контактом та наявністю лідера. Досвідчені фахівці суміщають виконання особистих функцій з контролем за діяльністю колег.

Найважливішою характеристикою робочої ситуації, з якою зіштовхується управлінець в кризових умовах, що створені надзвичайними ситуаціями, є невизначеність. Вона пов'язана з нехваткою часу для аналізу ситуації, неповнотою та нечіткістю інформації, що суб'єктивно виступає як не зрозумілість ситуації або незрозумілість варіантів дії. Дії управлінців будуть найбільш ефективними за умов особливого поєднання просторових та часових структур досвіду: вони повинні бути гнучкими та достатньо узагальненими, а невизначеність повинна міститись у них як позитивна складова. Така відповідна гнучкість структур професійного досвіду дає можливість для формування стійкого стилю управління в кризових умовах, викликаних надзвичайними ситуаціями

Метою даного дослідження є аналіз основних помилок (психологічних та функціональних), що припускаються управлінці в умовах довгостроково прогнозу наслідків надзвичайних ситуацій та визначення природи їх появи.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи існуючу систему підготовки управлінців системи МНС України, зазначимо, що дисципліни, які вивчаються протягом 1 року навчання, умовно можна поділити на 5 тематичних блоків, а саме: блок організаційно-правової підготовки, блок функціональної підготовки,

блок психологічної підготовки, блок теоретичної підготовки з прийняття рішень, блок дисциплін з підвищення загального рівня знань.

Кількість дисциплін за цими блоками вражає не збалансованістю. Так до блоку організаційно-правової підготовки умовно можна віднести 7,5 (або 36 %) дисциплін, до блоку функціональної підготовки – 4 (або 19 %) дисципліни, до психологічної – 1,5 (або 7 %) дисципліни, до блоку з теоретичної підготовки прийняття рішень – 3 (або 14 %) дисципліни, до блоку з підвищення загального рівня знань – 5 (або 24 %) дисциплін.

Як бачимо, перші два блоки дисциплін домінують над двома останніми блоками сфери «управлінської» підготовки (55 % проти 21 %). Якщо ж розглядати ці дисципліни за часовим аудиторним наповненням (454 години / 146 годин), то незбалансованість ще більш наочна (3,1 рази).

В рамках наукових досліджень під час ділової гри з категорією слухачів «Магістри управління» було проведено тестування, яке мало за мету визначити відповідність матеріалу зазначених дисциплін блоків сподіванням слухачів (таблиця 1).

Таблиця 1

Результати тестування слухачів за блоками дисциплін

Умовна назва блоку	Відповідність матеріалу предмета Вашим сподіванням % (кількість годин блоку)						Якість години наповнення наявна/максимальна (резерв годин)
	100	90-100	80-90	70-80	60-70	< 60	
Організаційно-правова підготовка			89,5 (318)				2,84/3,18 (35)
Функціональна підготовка		92,7 (136)					1,26/1,36 (9)
Психологічна підготовка			85,25 (50)				0,42/0,5 (7)
Теоретична підготовка з прийняття рішень				77,3 (96)			0,74/0,96 (21)
Дисципліни з підвищення загального рівня знань				73,08 (156)			1,14/1,56 (42)

Наведені дані свідчать про істотні резерви якості внаслідок перерозподілу годин у рамках відповідних блоків.

Для більш якісного розуміння результатів ділової гри слід зазначити, що при створенні тактичного задуму автори спиралися на матеріал дисциплін блоків 3 і 4 [4; 5] та мали за мету, з одного боку визначити стійкість керівного складу управлінських

груп при прийнятті антикризових довгострокових рішень, з іншого боку – отримати об'єктивну оцінку відповідності та якості матеріалу дисциплін (таблиця 2) щодо можливості його застосування при прийнятті довгострокових управлінських рішень із прогнозування та запобігання надзвичайних ситуацій.

Попередній аналіз результатів таблиці 2 (оціночний суб'єктивний контроль) свідчить про необхідність змін тематичного наповнення від 10 до 25 % всіх дисциплін відповідних блоків.

За задумом ділової гри було сформовано 4 управлінські групи. 3- у складі 3-х осіб (керівник та 2 заступники) та 1 особа. Додатково до складу двох груп було введено фактор міжособистісного конфлікту (надалі групи управлінців в «червоних» регіонах), група без додаткового обтяжувального фактора («жовтий» регіон), група з наявним некомплектом («синій» регіон).

Таблиця 2

Результати тестування слухачів за окремими дисциплінами блоків 3 та 4

Назва дисципліни (відповідність блоку дисциплін – та кількість аудиторних годин за розкладом)	Оцінка відповідності матеріалу предмета сподіванням % (загальна кількість респондентів - 10)						Узагальнена оцінка %
	100	90-100	80-90	70-80	60-70	< 60	
Психологія управління (3 – 32 години)	4		1	1	3	1	80,5
Економіка цивільного захисту (4 – 36 годин)		3	2	2		3	75,5
Моніторинг надзвичайних ситуацій та теорія ризику (4 – 36 годин)	2	1	2	2	1	2	78
Риторика (2/3 – 36 годин)	5	2	1	1		1	90
Системний аналіз і теорія прийняття рішень (4 – 24 години)	2	1	2	1	1	3	78

Задача мала наступні умови:

за підсумками зимового періоду 2009-2010 років кількість запланованих коштів щодо ліквідації НС цього періоду була перевищена на 3 %-5 % відсотків. Подібна природна ситуація була зафіксована у зимовий період 2005-2006 років. Втім економічних наслідків не мала. Екстремальний літній сезон спостерігався у 1960 та 1990 роках відповідно. Мало місце і значне перевищення середніх показників щодо кількості жертв у зимовий період відповідно до таблиці 3. Сформованим групам запропонували скласти кошторисні запити фінансових надходжень на літній та зимовий період 2010 року двома траншами відповідно, з неможливістю перерозподілу коштів після формування довгострокового прогнозу та формування відповідного управлінського рішення. Керівником ділової гри було запропоновано три можливі рішення цього завдання, а саме: залишити розподіл коштів на рівні минулого року (50/50 % відповідно на літній та зимовий період); збільшити рівень коштів на зимовий період (вказавши % кількість), зменшивши відповідно рівень коштів на літній період; або збільшити рівень коштів на літній період (вказавши % кількість), зменшивши відповідно рівень коштів на зимовий період.

завши % кількість), зменшивши відповідно рівень коштів на зимовий період. Дослідженням підлягали аргументація, вміння використовувати отриманий управлінський потенціал, залежність від сформованих управлінських (обмеженість часу та інформації, її нечіткість) та психологічних факторів впливу (міжособистісний конфлікт, помилкова інформація).

Таблиця 3

Дані щодо кількості жертв, пов'язаних з НС у зимовий період

Період	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Кількість жертв у зимовий період	112	115	112	114	125

Розподіл рішень подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Результати ділової гри

Запропоновані рішення	Група (домінуюча аргументація при прийнятті рішення) [- негативна, + позитивна]			
	Червона 1	Червона 2	Жовта	Синя
Залишити існуючу схему фінансування				Рішення прийнято інтуїтивно (аргументація відсутня) [-]
Збільшити зимову складову схеми фінансування	1. Статистика жертв з відсутністю причинно-наслідкового зв'язку; [-]			
	2. Бажання уникнути прогнозованого покарання; [-] 3. Міжособистісний конфлікт; [-]			
Збільшити літню складову схеми фінансування		1. Помилка «гравця»; [-] 2. Бажання уникнути прогнозованого покарання; [-] 3. Між особистісний конфлікт [-]	1. Помилка «гравця»; [-] 2. Пошук додаткової інформації (Аналіз статистики літніх пожеж з відсутністю причинно-наслідкового зв'язку); [+/-] 3. Колегіальність при прийнятті рішення; [+]	
Інше рішення	-	-	-	-
Оцінка аргументації	незадовільно	незадовільно	незадовільно з позитивною тенденцією	незадовільно

Висновки. Аналізуючи отримані результати та відповідну аргументацію, слід зазначити, що всі сформовані групи припустилися всього переліку управлінських та психологічних помилок, а саме: відсутність причинно-наслідкового зв'язку між кількістю коштів та кількістю жертв (необхідно було провести аналіз ефективності їх використання), оскільки нехватка у 3-5 % могла бути ліквідована у наступному за рахунок включення резервів ефективного використання. Керівником не лімітувалась якість і кількість можливих рішень, а лише пропонувались деякі (помилки: вплив «авторитету», шаблонність мислення). Помилки «гравця», що спричинено відсутністю знань з курсу теорії вірогідності та вірогідного характеру природних явищ. Невміння аналізувати наявну інформацію та організувати пошук необхідного для прийняття урівноваженого рішення. Вплив міжособистого конфлікту, що призвело до розколу групи та фактичного усунення від колегіального обговорення можливих наслідків прийнятих рішень. Відсутність навичок самостійного прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Відсутність практики та навичок застосування знань та вмінь, отриманих протягом року навчання у магістратурі управління.

Оскільки переважна більшість помилок та недоліків могла бути усунута в рамках підготовки з курсу «Психологія управління», було проаналізовано тематичне наповнення курсу, яке показало повну відсутність тематики, пов'язаної з організацією діяльності в кризових умовах. Відсутність практичного наповнення курсу та взаємозв'язок з тематикою інших дисциплін блоків 3 та 4. В рамках подальших досліджень планується визначити виникнення помилок управління та природи їх появи в умовах короткострокових прогнозів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонова А. Б., Чернышева О. Н. Психология труда и организационная психология : Современное состояние и перспективы развития : [хрестоматия] / А. Б. Леонова, О. Н. Чернышева. – М. : РАДИКС, 1995. – 420 с.
2. Котик М. А., Емельянов А. М. Природа ошибок человека-оператора / М. А. Котик, А. М. Емельянов. – М. : Транспорт. 1993. – 278 с.
3. Голиков Ю. Я., Костин А. Н. Особенности психической регуляции и классы проблемностей в сложной операторской деятельности / Ю. Я. Голиков, А. Н. Костин // Психологический журнал. – 1994. – т.15, № 2. – С. 3–16.
4. Халперн Д. Психология критического мышления / 4-е международное издание / Д. Халперн. – СПб. : Питер, 2000. – 384 с.
5. Чернолуцкий И. Г. Методы принятия решений : [учебное пособие] / И. Г. Чернолуцкий. – СПб. : БХВ-Петербург, 2005. – 408 с.

Шевчук А. М., заступник начальника відділу по роботі з персоналом Вінницького вищого професійного училища цивільного захисту

МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОСОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ДІЇ НА ПСИХІКУ ЛЮДИНИ РІЗНОМАНІТНИХ ПОДІЙ КАТАСТРОФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Розглянуті особливості впливу наслідків психотравмуючих чинників на психічний стан фахівців екстремального профілю під час виконання завдань в умовах надзвичайної ситуації. Психічні стани працівників можуть піддаватися істотним змінам у зв'язку з впливом на організм професійних завдань і негативних чинників діяльності, що може привести до значного зниження психічної дієздатності.

Ключові слова: рятувальник, психологічні втрати, психічні травми, надзвичайні ситуації, пожежно-рятувальна служба МНС України.

Рассмотрены особенности влияния последствий психотравмирующих факторов на психическое состояние специалистов экстремального профиля во время выполнения задач в условиях чрезвычайной ситуации. Психические состояния работников могут подвергаться существенным изменениям в связи с влиянием на организм профессиональных задач и негативных факторов деятельности, что может привести к значительному снижению психической дееспособности.

Ключевые слова: спасатель, психологические потери, психические травмы, чрезвычайные ситуации, пожарно-спасательная служба МЧС Украины.

Постановка проблеми. *Актуальність дослідження зумовлена:*

- зростаючими вимогами держави і суспільства щодо ефективності діяльності органів та підрозділів цивільного захисту у справі попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків;

- екстремальним характером професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, що зумовлює високий рівень психічних втрат, психічної недієздатності, травматизму та смертності серед особового складу органів та підрозділів цивільного захисту;

- відсутністю теоретичних і практичних досліджень щодо прогнозування психологічних втрат серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України;

- необхідністю комплексного наукового аналізу причин, що спричинюють виникнення санітарних втрат психологічного характеру у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України та здійснення конкретних заходів, спрямованих на зведення до мінімуму рівня психічних втрат та психічної недієздатності серед пожежних-рятувальників;

- важливістю і актуальністю проблем надання екстреної психологічної допомоги працівникам пожежно-рятувальних підрозділів МНС України під час та після виконання завдань у надзвичайних ситуаціях;

- необхідністю вдосконалення системи психопрофілактичної роботи в МНС України.

Метою даної статті є дослідження особливостей впливу наслідків психотравмуючих чинників на психічний стан, проблеми психологічних втрат та зниження психічної дієздатності у фахівців ризиконебезпечних професій під час виконання професійного завдання в умовах надзвичайної ситуації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом останніх десятиліть для сучасного світу вже стали, на жаль, характерними ріст частоти і масштабів виникнення надзвичайних ситуацій, природного (ураган, цунамі, повінь, землетрус, засуха і ін.), техногенного (аварійний викид отруйних хімічних речовин, руйнування будинків, гребель і багато що інше) або антропологічного (терористичний акт, масовий страйк, проведення військових операцій) характеру. В світі щорічно виникає біля 10 тисяч паводків і більше ніж 100 тисяч землетрусів, багаточисельні пожежі і зсуви, виверження вулканів, тропічні циклони, цунамі. З другої половини ХХ ст. в світі спостерігається як абсолютний так і відносний ріст санітарних втрат від надзвичайних ситуацій. Тільки в 2009 році в світі від стихійних лих загинуло близько 11 млн. людей [19], в СНД від нещасних випадків щорічно гине 250-300 тис. чол., в Україні ця цифра складає приблизно 70 тис. чол., структура загиблих майже не змінюється: внаслідок самогубства-10 тис., отруєння алкоголем - біля 6 тис., утоплення - 3 тис., інші отруєння - 3 тис., транспортні катастрофи – 6-7 тис., внаслідок пожеж- біля 2 тисяч [1].

Усі масштабні катастрофи спричиняють наслідки матеріального, соціального, медичного і психологічного характеру, які випробовують на собі не лише постраждалі, але і все населення. Одночасно з цим має місце збільшення числа осіб, залучених в ті або інші надзвичайні ситуації, як мимовільних учасників подій, так і покликаних усунути її (постраждалі, фахівці, що ліквідовують наслідки даної ситуації, військові фахівці, рятувальники, волонтери та інше населення). Безпосередньо ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій здійснюється фахівцями пожежно-рятувальних підрозділів, професійна діяльність яких проходить в ризиконебезпечних умовах: дія високої температури, задимленість, небезпека попасти під уламки будівель, загроза поранитись або загинути. За даними Міжнародної асоціації пожежних, ця професія за ступенем небезпеки й шкідливості займає серед інших четверте місце (Galdubel L., 1990). Під впливом екстремальних факторів пожежники-рятувальники зазнають не тільки різних фізичних ушкоджень, але й травматичних стресових розладів, розвитку дезадаптивних психічних станів, що негативно впливають на ефективність виконання професійних обов'язків (О.В. Тімченко, С.І. Яковенко, В. М. Крайнюк, С. М. Миронець). Спостерігаються випадки коли рятувальники гинуть під час бойової роботи від серцевих нападів, внутрішніх травм і тілесних ушкоджень [2; 20].

Вплив екстремальних ситуацій на формування психічних розладів та виникнення наслідків отримання психічної травми у фахівців ризиконебезпечних професій (участь в бойових конфліктах, у ліквідації наслідків аварій і катастроф) детально описані рядом дослідників (Ю. А. Александровський, 2000; С.В. Літвінцев, В. К. Шамра, 2001; В.Ю. Ємельянович, 2001; А. К. Напреєнко, Т.Є. Марчук, 2002;

П. В. Волошин, Л. Ф. Шестопалова, В.С. Підкоритов та ін., 2002; Н. В. Тарабаріна, 2008; О.В. Тімченко, 2003; В. П. Садковий, 2005).

Певний час вважалось, що фахівці ризиконебезпечних професій відрізняються підвищеною психологічною стійкістю до психотравмуючих обставин, тому що проходять професійний психологічний відбір та спеціальну психологічну підготовку. Проте проведені дослідження підтверджують наявність в них широкого спектра негативних психологічних станів та реакцій (наслідків) [3]. Ці негативні психологічні наслідки по важкості можна порівняти з тими, які спостерігаються в осіб, що безпосередньо постраждали під час надзвичайних подій. На думку деяких дослідників (Figley Ch ., 1978) робота з ліквідації надзвичайних ситуацій, за своєю психологічною дією на особистість подібна до бойового стресу і супроводжується аналогічними психологічними реакціями. Порівняльний аналіз, який отримано при дослідженні військових, міліціонерів та пожежників показав, що у пожежників-рятувальників віддалені наслідки травматичного стресу проявляються навіть частіше та інтенсивніше [4]. Світова статистика щодо стихійних лих, бойових дій, катастроф говорить про те, що число випадків нервово-психічних розладів, у залежності від виду екстремальності, може складати 10-25 % від загальної кількості залучених до ситуації людей. Ці психогенні втрати вимагають не лише залучення великого числа фахівців для надання допомоги постраждалим, але і накладають обмеження на можливість використання людей для проведення аварійно-рятувальних робіт [21]. Так, за результатами скринінгового обстеження більше 1500 рятувальників різних міністерств і відомств, тільки у 76-79 % рятувальників було визначено високий рівень функціональної надійності, 11-13 % рятувальників мали знижений рівень професійного здоров'я; у 28-35 % учасників ліквідації наслідків НС виявлені психофізіологічні порушення [5]. Приблизно у 90 % непідготовлених рятувальників і працівників МВС можуть спостерігатися різні психічні розлади, що призводять до втрати працездатності на термін від десятків до хвилин до декількох місяців [6]. Наприклад, в районі залізничної катастрофи під Уфою (іза вибуху газопроводу), де було багато обпалених і поранених у 98 % рятувальників виникло почуття “страху і жаху”, 62 % відчували розгубленість і слабкість в кінцівках, 20 % – переднепритомний стан, в 30 % відмічено зниження кистьової сили, в 10 % – зміна серцевосудинної діяльності, та інші психофізіологічні порушення. У перші години проведення рятувальних робіт працездатність рятувальників була на рівні 50 % [7].

Проблема медико-психологічних і психосоціальних наслідків дії на психіку людини екстремальних переживань воєнного часу або інших подій катастрофічного характеру вивчається вже протягом майже двох тисячоліть. Так, одна з перших згадок про військову психотравму належить історикові Геродоту, який розповів про афінського воїна Епізелосе, що осліпнув від переживань після Марафонської битви. Значний внесок у розуміння механізмів психічної травматизації за екстремальних умов зробила військова психологія, що нагромадила великий емпіричний матеріал та практичний досвід екстреної та “віддаленої у часі” допомоги потерпілим після I та II світових воєн (Г. Є. Шумков, С. В. Гольман, Б. К. Осіпов,

М. О. Гуревич, Є. К. Краснушкін, В. О. Гіляровський). Вперше термін “бойові психічні втрати” з’явився в ХХ ст. Дослідниками наводяться факти [8], коли в американській армії, серед 2 млн солдат, які брали участь у 1-й Світовій війні, близько 159 тис. зазнало різних психічних травм, середні втрати у зв’язку із психологічними втратами становили 6-10 випадків на 1000 осіб. Під час 2-ї світової війни до лікувальних закладів США потрапило до 1 млн. осіб з нервово-психічними захворюваннями, у тому числі 64 % з психоневрозами та 7 % з психозами. В тій же американській армії, вже знайомій з проблемою бойових психічних розладів за досвідом громадянської війни між Північчю і Півднем, майже 10 % від загального числа військовослужбовців, що брали участь в Першій світовій війні, втратили боєздатність внаслідок різних порушень психічної діяльності, що склало більше 33 % всіх бойових втрат [9]. На даний час прийнято вважати, що в сучасних умовах, при важких катастрофах і наслідках стихійних лих питома вага психічних розладів складе близько 10 % від загального числа хворих. За різними даними фахівці низки західних країн прогнозують в сучасному озброєному конфлікті (навіть обмеженій інтенсивності) від 40 до 60 % від загальної чисельності військовослужбовців, що беруть участь в бойових діях долю тих, хто безпосередньо виявиться в числі так званих психогенних втрат. Для порівняння, у Великій Вітчизняній війні – психічні втрати досягали 10–12 %. Багато дослідників вивчали різні стани військової психотравми в учасників різних воєн, тому з’явилися такі терміни як «корейський синдром», «в’єтнамський синдром», «афганський синдром», «чеченський синдром». Серед психічних розладів не менше як у 50 % особового складу військ, задіяного в активних бойових діях спостерігались гострі психологічні реакції стресу (В. В. Нечипоренко, С.В. Літвінцев, Є.В. Снедков, 1997). Найбільш складним є прогнозування санітарних втрат за рахунок реактивних станів. Американські військові психіатри і психологи вважають, що реактивні стани можуть скласти від 10 до 15 % від чисельності особового складу, що піддався дії засобів масової поразки. Вивчаючи характер санітарних втрат в сучасних локальних збройних конфліктах, дослідники відмічають переважання в структурі психічних порушень невротичних і психологічних реакцій [9] тенденцію росту психогенних розладів (Б. Д. Циганков, А.И. Белкін у співавт., 1992; Ю. А. Александровський, 1993; С.В. Літвінцев, 1994; В. В. Нечипоренко, 1995; В. К. Шамрей, 2001; З.І. Кекелідзе, 2001) та психічні втрати, за рахунок збільшення розладів граничного рівня. Так, наприклад, в структурі психічної патології у військовослужбовців строкової служби, які брали участь в бойових діях (Афганістан, Карабах, Абхазія), психогенні розлади досягали 70 %, у 15-20 % військовослужбовців унаслідок бойових психічних травм спостерігались посттравматичні розлади (В. В. Нечипоренко, 1995; Е. В. Снедков, С.В. Літвінцев, В. М. Литкін, 1998; Л. Ю. Волкогонова, 2001; Н. В. Говорін, 2001; Н. А. Куксова, 2003). Реакції на психотравмуючі фактори ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності часто лишають після себе постреактивну астеною, що виявляється у підвищеній стомлюваності, слабкості, виснаженості, зниженні працездатності, під-

вищеній дратівливості. Ці розлади, крім того, викликають фрустраційну напруженість, професійний стрес і дезадаптивні форми поведінки [10].

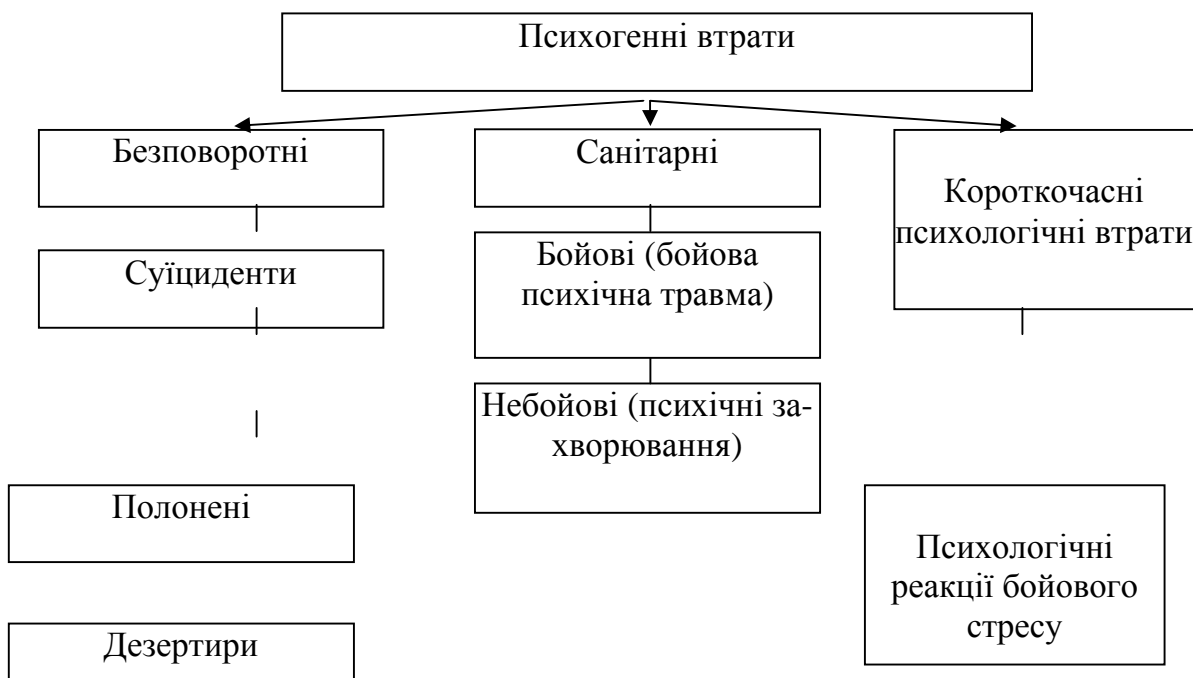
У військовій психології поняття «бойових психічних втрат», «психологічних втрат» розглядається в структурі загальних людських втрат на війні чи в інших локальних збройних конфліктах. За етіогенетичною класифікацією загальних втрат на війні, всі втрати особового складу під час бойових дій прийнято називати загальними втратами. На сьогоднішній день існують дві загально визнані класифікації, запропоновані Б. К. Леонардовим і Л. С. Камінським [11; 12], згідно з якими втрати поділяють на безповоротні та санітарні. Безповоротні втрати - це втрати вбитими, що потрапили в полон, зниклими безвісти. До санітарних втрат відносять осіб, які втратили боєздатність (працездатність) не менше ніж на добу та поступили до медичних пунктів чи в лікувальні установи. Бойові санітарні втрати - це втрати внаслідок дії бойових засобів противника або безпосередньо пов'язані з виконанням бойового завдання. До бойових санітарних втрат відносять також військовослужбовців, що отримали в період бойових дій відмороження. За етіопатогенетичною ознакою бойові санітарні втрати поділяють на шість класів: 1) механічні пошкодження; 2) термічні ураження; 3) радіаційні ураження; 4) ураження отруйними речовинами; 5) ураження бактеріологічними засобами; 6) реактивні стани від застосування зброї масового ураження.

До небойових санітарних втрат відносять військовослужбовців, які захворіли від причин, не пов'язаних із застосуванням противником бойових засобів, а також отримали не бойову травму. Визначальними показниками санітарних втрат є їх величина та структура. Під величиною розуміють розміри санітарних втрат в абсолютних числах (кількість поранених і хворих) або у відсотках від чисельності особового складу військ. Структура санітарних втрат – це відсоткове співвідношення різних категорій поранених і хворих серед загальної кількості санітарних втрат від усіх або окремих видів зброї.

Для визначення середньодобових санітарних втрат у свій час отримала широке розповсюдження методика Т. Дюпої, яка використовує коефіцієнти бойових втрат [22]. Вона отримана на основі обробки статистичної інформації за більш ніж 250 битв періоду ХІХ-ХХ ст. За вказаними битвами методика дає розбіжність не більше 5 %, але з врахуванням всього спектра можливих битв, як показали розрахунки автора, її погрішність може досягати 50 %.

У структурі загальних втрат має місце поняття психогенних втрат. Терміни «психологічні втрати», «психічні втрати», «бойові психічні втрати», «психогенні втрати», визначають одне й те ж саме явище з різних позицій і визначають різноманітні типи психічних реакцій, рівні потрясінь, різних наслідків викликаних бойовими подразниками. Існують різні підходи щодо розуміння сутності психогенних втрат, згідно з визначенням деяких дослідників [13], під психогенними втратами (рис. 1)

Рис. 1. Класифікація психогенних втрат.

розуміють військовослужбовців, які суттєво знизили, втратили чи припинили бойову активність внаслідок несприятливих психогенних факторів. Деякі автори [14] поняття «бойові психічні втрати» (БПТ) визначають як втрати особового складу, пов'язані з втратою боєздатності (повної або часткової) внаслідок психічної травми (розладу), викликані стресфакторами бойової обстановки, що травмують психіку. Санітарні психологічні втрати - це повна втрата військовослужбовцями боєздатності внаслідок впливу на них факторів, що травмують психіку, відновлення якої потребує госпіталізації та лікування. До безповоротних психогенних втрат відносять осіб, що свідомо прийняли рішення припинити участь у бойових діях і покинули бойовий порядок (дезертири, особи, що здалися у полон, та суїциденти). До «короткочасних психологічних втрат» відносять такі психічні стани, як фрустрація, переляк, страх, невпевненість, втрата здатності адекватно оцінювати обстановку тощо. Надаючи велике значення стресовим втратам і етнопсихологічним особливостям військовослужбовців, британські психологи відзначили відмінності між термінами «стресові» і «психічні втрати». На їх думку, останній означає, що військовослужбовець переживає стрес такої сили, що не в змозі ефективно виконувати своє завдання і потребує негайної психологічної допомоги [15].

У збройних конфліктах минулих років спостерігалась значна кількість потерпілих із психогенними розладами субклінічного рівня. Це такі, як психічні стресові реакції (ПСР), або психологічні реакції бойового стресу (неадекватні психологічні реакції, бойове стомлення, бойове виснаження тощо). Вони характеризуються швидкоплинністю (від кількох хвилин до однієї доби) і супроводжуються вираженим зниженням бойової готовності та працездатності військовослужбовців аж до відмови від будь-якої діяльності взагалі. Назвати такі розлади втратами досить

складно, тому що фіксувати їх більшу частину просто не вдається, але вони дуже негативно впливають на психіку військовослужбовців, їхню спроможність виконувати покладені на них завдання та бойову готовність у цілому [13].

Важливим є те, що, як показали результати досліджень, кількість осіб, які належать до психологічних втрат, підвищується із зростанням інтенсивності бойових дій. Тут виявляється “ефект кумулятивних причин”, коли попереднє психологічне напруження поступово накопичується в індивіді й у певний момент призводить до перенапруження. Однак той, хто з самого початку мав високий ступінь опору організму гіперстресовим впливам, залишався більш стійким до них і надалі. У бою з низькою інтенсивністю найбільш стійкими у психічному відношенні були ветерани, найменш стійкими – ті, хто раніше зазнав БПТ. Особовий склад, який брав участь у війні вперше, показав проміжні результати. У боях з високою інтенсивністю різко зростає відсоток осіб, які належать до розряду психологічних втрат як серед новобранців, так і серед тих, хто виявив раніше невисоку психологічну стійкість до факторів бою. Об’єми психологічних втрат залежать від факторів, які визначають ризик психотравмування особового складу. Це індивідуальні характеристики, не-достатній бойовий досвід, високий опір стресовим факторам, інтенсивність стресогенної ситуації, недостатня психологічна підготовленість, накопичення психологічної напруги. Так, ізраїльські дослідники виявили залежність розвитку бойових психічних травм від індивідуальних психологічних якостей військовослужбовців. Ними встановлено, що особи, які раніше зазнали БПТ, більш уразливі з погляду їхньої психічної стійкості, надійності у майбутньому. У психіці таких осіб накопичуються негативні зміни, що блокуються в несвідомому, емоційній пам’яті, активізуючись у стресовій ситуації. Сильну схильність до психологічних втрат мають і особи без бойового досвіду, з порушеною адаптацією до гіперстресорів бою. Найбільшу емоційно-вольову стійкість показують досвідчені воїни, які не зазнавали бойових психічних травм [16].

Ефективність дій особового складу при виконанні завдань в екстремальних умовах, характер психотравмуючих наслідків, надання відповідної психологічної допомоги та здійснення реабілітаційних заходів залежить від надійності методик прогнозування і розрахунку психологічних втрат. Розрахунок психогенних втрат носить орієнтовний, вірогідний характер. Головними показниками психогенних втрат є їх величина і структура. Величина - це розміри втрат в абсолютних цифрах (кількість людей). Структура психогенних втрат - це процентне відношення різних їх видів до загальної кількості психогенних втрат. На даний час існує декілька підходів до розрахунку психологічних втрат, в основі яких лежить вивчення результатів застосування ядерної зброї в Хіросімі та Нагасакі, поведінки людей в умовах стихійних лих, катастроф, аварій, експериментальні психологічні і психофізіологічні дослідження в екстремальних умовах, різних гіперстресів, теоретичні розрахунки і досвід застосування ЗМП в період його випробування. Це методики розрахунку російських вчених В. С. Новікова, А. А. Боченкова, С. В. Чермяніна («Лінійка», «Статика», «Динаміка») [18] та методика прогнозування бойових психогенних втрат українського науковця О. А. Блінова [19].

Висновки.

1. Таким чином, психологічні втрати - це реальний фактор, який виникає у фахівців ризиконебезпечних професій внаслідок психотравмуючої ситуації, під час чи після участі у екстремальній ситуації, і впливає на боєздатність (працездатність) особового складу. Психологічні втрати є різними за походженням, рівнем патологічності, динамікою проявів та наслідками психічні розлади, захворювання, які обумовлюють дезорганізацію бойової активності фахівців. Прогноз і оцінка величини і структури психологічних втрат дозволяє своєчасно здійснювати обґрунтовані заходи щодо організації та надання екстреної психологічної допомоги та відновлення працездатності особового складу.

2. В літературі не зустрічається наукових праць, які б відображали проблему психологічних втрат серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів при здійсненні професійної діяльності в екстремальних умовах, відсутні дослідження динаміки розвитку й особливостей протікання даного феномена, факторів, що впливають на його появу. В деяких публікаціях, які відображають професійну діяльність пожежників-рятувальників, зустрічаються лише згадування терміна «психологічні втрати» та деякі опосередковані висловлювання.

3. Успішність виконання завдання при виконанні аварійно-рятувальних робіт в умовах надзвичайної ситуації ймовірно може залежати від величини санітарних втрат психологічного характеру серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС. Прогнозування і оцінка структури, величини психологічних втрат та надання своєчасної екстреної психологічної допомоги персоналу МНС може сприяти підвищенню психічної дієздатності працівників МНС України, дозволить визначити об'єми і види необхідної екстреної психологічної допомоги та організувати ефективну систему відновлення боєздатності персоналу пожежно-рятувальних підрозділів. Тому таке явище, як «психологічні втрати» в професійній діяльності працівників пожежних підрозділів, потребує додаткового ґрунтовного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні в 2009 році : [електронний ресурс]. — Режим доступу до джерела : http://www.mns.gov.ua/content/annual_report_2009.html
2. Обзор о состоянии охраны труда, гибели и травматизма личного состава МЧС России при исполнении служебных обязанностей в 2009 году : [електронний ресурс]. — Режим доступу до джерела : <http://www.bpch.ru/biblioteka/stat/>
3. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайних ситуацій: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Миронець Сергій Миколайович. — УЦЗУ, 2008. — 184 с.
4. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах / В. П. Садковий. – Харків, 2005. – 20 с.

5. Гончаров С. Ф. Профессиональная и медицинская реабилитация спасателей / С. Ф. Гончаров, И. Б. Ушаков, К. В. Лядов, Преображенский В. Н. – М., 1999. – 320 с.
6. Решетников М. М. Психофизиологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в очагах стихийных бедствий и катастроф / М. М. Решетников, Ю. А. Баранов, А. П. Мухин, С. В. Черемяпин.– Военно-медицинский журнал. – 1991. – № 9.
7. Решетников М. М. Уфимская катастрофа: особенности состояния, поведения и деятельности людей / М. М. Решетников // Психологический журнал. –1990. – Т.11, № 1.
8. Александровский Ю. А., Психогении в экстремальных условиях / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак, Б. П. Щукин. – М. : Медицина, 1991. – 96 с.
9. Соловьев И. В. Психологическая адаптация военнослужащих внутренних войск МВД России к служебно-боевой деятельности в условиях вооруженного конфликта : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.14 / Соловьев Игорь Викторович.– Москва, 1999. — 257 с.
10. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Тімченко Олександр Володимирович.— Х., 2003. —427 с.
11. Леонардов Б. К. Наставление по санитарной службе Красной Армии / Б. К. Леонардов. — Л., 1941.
12. Каминский Л. С. К вопросу построения классификации военных потерь / Л. С. Каминский // Военно-мед. журнал. —1946. — № 7-8. — С. 22—26.
13. Караяни А. Г., Сыромятников И. В. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. —СПб. : Питер, 2006. — 480 с.
14. Ягупов В. В. Військова психологія : [підручник] / Василь Ягупов. — Київ : Тандем, 2004. — 656 с.
15. Воронцов С. Влияние боевого стресса на морально психологический состояние военнослужащих США и Великобритании (в ходе военной операции ВС США и их союзников в Ираке / Зарубежное военное обозрение. —2005. —№ 5.
16. Нечипоренко В. В., Современный взгляд на проблему боевой психической травмы / В. В. Нечипоренко., С. В. Литвинцев., Е. В. Снедков // Военно-мед. журн. – 1997. – № 4. – С. 22–26.
17. Новиков В. С. Психофизиологическое обоснование проблемы коррекции и реабилитации участвовавших в боевых действиях военнослужащих / В. С. Новиков, А. А. Боченков, С. В. Чермянин // Военно-мед. журн. – 1997. – № 3. – с. 53–56.
18. Блінов О. А. Прогнозування психогенних втрат / Зб.наукових праць Київського Військ.гуманіт.ін-ту. —1998. — № 1.
19. Annual disaster statistica review 2009. The numbers and trends / Centre for Research on the Epidemiology of Disasters [Електронний ресурс].— Режим доступу до джерела http://cred.be/sites/default/files/ADSR_2009.pdf

20. Firefighter Fatalities in the United States in 2009 P.3 U. S. Fire Administration / June 2010. [Електронний ресурс].— Режим доступу до джерела: <http://www.nfpa.org/assets/files/pdf/osfff.pdf>
21. Szubert Z., Sobala W. Health reason for firefighters to leave their job / Med. Pr. — 2002. — Vol.53. — N4. — p. 291-298. [Електронний ресурс].—Режим доступу до джерела: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12474407>
22. *Duany, T. N.* Attrition Forecasting Battle Casualties and Equipment Losses in Modern War. – Fall Church (Virginia): Nova Publication, 1995.

УДК 159.98:167

Щербак М. Г., старший викладач кафедри філософії Харківського національного університету радіоелектроніки

ТРАДИЦІЙНІ ТА НЕТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ. СВІТОВА ПРАКТИКА

У статті розглянуті проблеми лікування психічних порушень, які виникають в населення після травматичних подій і катастроф природного, техногенного, військового і соціального характеру. Проаналізований світовий досвід надання психологічної допомоги хворим з діагнозом «посттравматичні стресові розлади». Детально розглянуті особливості нетрадиційних методів лікування і ясно основні напрями їх подальшого розвитку.

Ключові слова: посттравматичні стресові розлади, надзвичайні ситуації, методи лікування.

В статье рассмотрены проблемы лечения психических нарушений, которые возникают в население после травматических событий и катастроф естественного, техногенного, военного и социального характера. Проанализирован мировой опыт предоставления психологической помощи больным с диагнозом «посттравматические стрессовые расстройства». Детально рассмотрены особенности нетрадиционных методов лечения и определены основные направления их последующего развития.

Ключевые слова: посттравматические стрессовые расстройства, чрезвычайные ситуации, методы лечения.

Постановка проблеми. Посттравматичні стресові розлади (ПТСР) являють собою психічні порушення, безпосередньо пов'язані з емоціями, що виникли в результаті будь-якої надзвичайної ситуації (НС), яка, в свою чергу, є загрозою заподіяти або вже заподіяла фізичну шкоду організму. В деяких випадках ПТСР може бути наслідком глибокої психологічної і емоційної травми окремо від фізичної шкоди. Проте найчастіше зустрічаються випадки, в яких беруть участь обидва види травм.

Отже, необхідність визначення ефективних методів лікування посттравматичних стресових розладів, що виникли внаслідок НС природного, техногенного, соціального або військового походження зумовлює актуальність розгляду особливостей світового досвіду надання психологічної допомоги хворим на ПТСР.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно з даними досліджень, що проведені закордонними науковцями, найбільш схильними до появи ПТСР (від 3 % до 58 %) є ветерани, які брали участь у військових конфліктах, а також постраждали від природних НС або від кримінального насильства. Симптоми ПТСР з'являються у людини від тривалого побоювання за своє життя, відчуття провини за те, що саме вона залишилася жити після НС тощо. При цьому в більшості досліджень (проведених під час і після НС), як правило, не дається оцінка впливу психологічного лікування на повсякденне життя хворих [2].

Цікавим спостереженням є той факт, що постраждалі від НС важко переносять підготовку до виходу з лікарні і повернення до виконання своїх громадських обов'язків. Реінтеграцію в суспільство супроводжують депресивні стани, гострі ПТСР, поява різного роду фобій. У цей період необхідно удаватися до особливих видів психологічної терапії і медикаментозного лікування [3].

Останні дослідження закордонних спеціалістів у справі лікування ПТСР лежать саме в площині експериментів з лікарськими засобами. Так, доведено, що ПТСР може бути результатом нейронного збудження, тому вживання заспокійливих препаратів, таких як валпроат, безпосередньо відразу після травми дає непогані результати [4]. Також виникнення ПТСР пов'язують з активністю симпатичної нервової системи — наслідком посттравматичних негативних емоцій. Тому для зниження негативних реакцій (до або після НС) рекомендується застосовувати пропранолол [5]. При цьому, прийом ліків необхідно здійснювати в умовах пильного нагляду з боку медичних працівників.

Також вчені пов'язують появу ПТСР з такими біологічними проявами, як збудження центральної нервової системи під впливом адренкортикотропіну. Можливо в майбутньому, для попередження ПТСР, можуть бути використані речовини, що регулюють активність цього гормону. Крім того, виникнення ПТСР розглядають як порушення гіпокампальних клітин, що пов'язане з кортизолом. Очікується, що вживання лікарських засобів, які будуть в змозі блокувати це порушення, призведе до запобігання ПТСР [6].

Метою даної статті є аналіз світової практики лікування хворих на ПТСР і визначення перспективних шляхів удосконалення психологічної допомоги постраждалим від НС будь-якого характеру.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, процес надання психологічної підтримки хворим на ПТСР можна поділити на три основні фази [7]:

1) виявлення симптомів ПТСР. Багато постраждалих відчувають гострі симптоми ПТСР впродовж декількох днів та тижнів після НС. З часом симптоми виявляються менш гостро, проте проблема залишається;

2) наступним кроком є професійне визначення методів лікування ПТСР;

3) і нарешті — перехід безпосередньо до курсу психологічної допомоги.

Розглянемо основні методи лікування ПТСР, що використовуються в міжнародній практиці при наданні психологічної підтримки постраждалим від НС природного, техногенного, соціального або військового походження.

Когнітивно-поведінкова терапія. Метод когнітивно-поведінкової терапії допомагає постраждалому від НС з'ясувати і змінити своє відношення до пережитої травми під час бесіди з психологом. Хворий повинен усвідомити спогади, що його лякають, співвіднести їх з реальною дійсністю. Також даний підхід надає змогу впоратися з такими відчуттями, як страх, озлобленість або відчуття провини (наприклад, після травми постраждалий може корити себе в бездіяльності під час НС). Когнітивна терапія допомагає зрозуміти, що набутий травматичний досвід ніяк не залежав від самого постраждалого.

Цей метод є найбільш ефективним на сьогоднішній день. Так, в [8] зазначається, що, в порівнянні зі звичайним консультуванням упродовж 6 місяців, він дав 83 % вилікуваних проти 33 %. Відомі дані, що коротке когнітивне втручання є ефективним методом лікування і для тривалого ПТСР [9]. В дослідженні брали участь жінки, що пережили різного роду напади, у т.ч. сексуальні. Вже після 2-х місяців терапії рівень ПТСР в цій групі склав 10 %, тоді як в контрольній групі він залишився на рівні 70 %.

Гештальт-терапія. Традиційно розглядається як один з ефективних методів лікування ПТСР. Основним теоретичним принципом терапії є переконання, що будь-якій людині властива здібність до саморегуляції. Тому метою лікування є реалізація можливостей і прагнень хворого за рахунок створення внутрішнього джерела опори і оптимізації процесів саморегуляції.

Акцент в гештальт-терапії ставиться не на спробах навчити людину певним схемам поведінки, доведеним до автоматизму, а на переживанні і на максимальному розширенні свободи вибору. Іншими словами, даний підхід орієнтований на усвідомлення хворим свого актуального життєвого досвіду. Він охоплює одночасно сенсорний, афектний, інтелектуальний, соціальний і духовний аспекти і прагне «не просто до роз'яснення причин нагальних труднощів, а до застосування нових шляхів поліпшення психічного здоров'я» [7]. Зазвичай метод використовується при роботі в групах, проте, при лікуванні ПТСР, ефективніша індивідуальна терапія.

Десенсибілізація і репроцесінг. Відносно новий метод лікування ПТСР, в основі якого лежить уявлення про існування у людей особливого психофізіологічного механізму — адаптивної інформаційно-перероблюючої системи. При її активізації відбувається спонтанна переробка і нейтралізація будь-якої травмуючої інформації з одночасними позитивними змінами в когнітивній сфері, емоціях і поведінці.

Досягається такий результат під час розмови з лікарем, коли увагу хворого фокусують на якій-небудь ритмічній відволікаючій дії (звуковій, тактильній, зоровій), що вимагає його додаткової реакції. Наприклад, психолог водить рукою перед обличчям постраждалого, а той стежить за цим рухом очима.

Метод може застосовуватися при лікуванні ПТСР самостійно або як один з етапів курсу. Він направлений на швидке усунення найбільш обтяжливих переживань і симптомів, пов'язаних з перенесеними психічними травмами. Залежно від поставлених цілей і завдань кількість сеансів може варіювати від 1 до 16, а тривалість кожного з них складає від 30 до 90 хвилин. Середня частота сеансів – 1-

2 рази на тиждень. Слід зазначити, що ефективність методу поки що не отримала прямих підтверджень. Існують також приклади негативних наслідків його застосування [7].

Медикаментозне лікування. Дослідження груп ризику на захворювання ПТСР виявили дві основних мети раннього фармакологічного втручання: перезбудження (в т.ч. проблеми зі сном) і депресії [10]. Перезбудження безпосередньо після травми або через декілька тижнів є передвісником появи ПТСР. Симптоми депресії також свідчать про появу ПТСР після 4-х місяців або через рік після травми.

Виявлено, що анксиолітики (в основному бензодіацепін) можуть понизити відчуття занепокоєння і поліпшити сон у постраждалих на першій стадії надання допомоги (1-3 тижні після НС) [11]. Проте вживання транквілізаторів повинне мати певну мету (зниження симптомів ПТСР), бути обмежене в часі і підконтрольне.

Все більшої популярності в колі спеціалістів набувають селективні інгібітори зворотного захвату серотоніну, що є групою антидепресантів, які допомагають усунути відчуття смутку і занепокоєння. Ці речовини включають флуоксетін (прозак), циталопрам (целекса), есциталопрам (лексапро), пароксетін (паксил), флувоксамін (лювокс) і сертралін (золофт). Досліджено, що коли постраждалий від НС впадає в депресію, це свідчить, що йому не вистачає такої речовини, як серотонін. Тож згадані препарати допомагають підняти рівень серотоніну в організмі хворого. При легких і середніх депресіях селективні інгібітори захвату серотоніну схожі за ефективністю з тетрациклічними антидепресантами, а от при тяжких депресіях — вони менш результативні [10].

Дуже важливо дотримуватись ретельного контролю за прийомом такого роду лікарських засобів. Медикаментозну терапію можна починати вже в перші тижні після НС. Проте не слід удаватися до антидепресантів до появи специфічних симптомів ПТСР, розрізняючи нормальну реакцію постраждалого на травму і дійсно ПТСР.

Коротка психодинамічна психотерапія. Метою цього методу є надання постраждалому можливості швидко подолати емоційний конфлікт, що склався внаслідок НС. Застосування методу короткої психодинамічної психотерапії дозволяє хворому усвідомити те, яким чином пережитий досвід впливає на його самопочуття в даний момент. Психолог повинен допомогти постраждалому: зрозуміти, що саме викликає в нього симптоми ПТСР; знайти спосіб впоратися з неприємним відчуттям, пов'язаним з пережитим досвідом від НС; свідомо відноситися до своїх думок і відчуттів, з метою змінити реакцію на них; підвищити власну самооцінку.

Сімейна терапія. Оскільки стан хворого на ПТСР дуже суттєво впливає на психологічний клімат всієї родини, сімейна терапія теж має право на застосування. Метою цього методу є допомога постраждалому і його оточенню знайти порозуміння і разом боротися з негативними емоціями, що викликані НС. Сім'я повинна знати якомога більше про ПТСР і про те, яким чином можна вилікувати свого хворого родича.

Під час проведення сімейної терапії кожна людина може розповісти про свої переживання. При цьому постраждалий повинен говорити про власні симптоми ПТСР і про те, що викликає їх. Обов'язково потрібно бути відвертим і

слухати інших. Необхідно також обговорювати основні моменти та етапи лікування. Можна поєднувати цей метод лікування з індивідуальною терапією. Тобто, в курсі індивідуальної терапії постраждалий намагається усунути власні симптоми ПТСР, а в курсі сімейної терапії — налагодити стосунки з оточенням.

Групова терапія. Природно, що велика кількість постраждалих від НС має бажання поділитися пережитими подіями з людьми, які мали подібний травматичний досвід. Той факт, що постраждалий реалізував можливість обговорити свої спогади з іншими людьми може полегшити розмови на цю тему в подальшому. Таким чином, при використанні методу групової терапії хворий має слушну нагоду поспілкуватись з тими, хто набув аналогічного діагнозу (ПТСР) в результаті НС. Саме тут він може зустріти людей, які в змозі щонайкраще зрозуміти його психологічний стан. При груповій терапії постраждалий вчиться долати такі відчуття, як сором, провина, роздратування, спалахи гніву тощо. Спілкування з групою людей в рамках даного методу допомагає йому стати впевненішим в собі і в своїх вчинках. В результаті терапії постраждалий має фокусуватися на даному етапі життя, а не зациклюватися на минулому.

Дебрифінг. Даний метод був розроблений як складна форма групової терапії ПТСР, що має за мету зниження стресу на початковій стадії і попередження розвитку психологічних розладів, які виникають після НС. Дебрифінг зазвичай складається з одного сеансу, під час якого постраждалий має можливість розповісти про пережитий досвід і зробити необхідні висновки. Сеанс дебрифінгу включає: вступну частину, в якій психолог формулює мету і визначає правила проведення сеансу; фазу викладу фактів, під час якої постраждалі описують власний травматичний досвід; фазу осмислення набутого досвіду, коли відбувається оцінка пережитих подій; фазу реагування, в якій розглядаються емоції постраждалих під час і після НС; фазу виявлення симптомів, в якій обговорюються симптоми ПТСР і джерела їх походження; фазу навчання, в якій хворі дізнаються про подальший розвиток даного психічного розладу і способи боротьби з ним; завершальну стадію, в якій обговорюються результати дебрифінгу і робляться практичні висновки.

Тривалість сеансу може бути різною. В індивідуальних випадках дотримуються того ж порядку, що і при груповому дебрифінгу. Цей метод терапії є дуже дієвим: дослідження показали, що він знижує рівень стресу і сприяє зближенню постраждалих в групі [7].

Поряд із переліченими методами лікування ПТСР слід згадати про нетрадиційні методи надання психологічної допомоги, що останнім часом привертають до себе увагу спеціалістів. До таких методів можна віднести музичну терапію, залучення хворих до гри у театральних постановках (драма-терапія), заняття йогою та хореографією (танцювальна терапія), образотворче мистецтво (арт-терапія) тощо. Розглянемо приклади деяких успішних проектів.

Сімейний комунікативний курс з масаж-терапії, йоги і медитації. Необхідність застосування методу виникла в 2007 році, коли Пентагоном була оприлюднена статистика, згідно з якою рівень розлучень в сім'ях військово-службовців і ветеранів склав більше ніж 3 %. Таким чином курс лікування розроблявся як

спроможний зняти напругу, що виникає в сімейних стосунках після повернення вояків США із збройного конфлікту. При цьому вважалось, що вправи йоги сприятимуть поліпшенню фізичного і психічного здоров'я сімейних пар, а сеанси масажу повинні «допомогти подружжю розслабитися».

Приклад позитивного результату терапії за методом сімейного комунікативного курсу наведено в [12]: сім'я хворого на ПТСР капрала морської піхоти Д. Патріка, що повернувся з Іраку з пораненням і мав тривалий домашній конфлікт з дружиною, прийняла участь в лікуванні разом з 12-ма сімейними парами зі схожими проблемами. Сам Патрік був скептично налаштований до йоги, особливо йому не подобалися «килимки і кумедна музика». Але відставний капрал прагнув зберегти відносини з дружиною, тому погодився на лікування: «Я сподіваюся, що вона побачить інших хлопців, таких же як я, і зрозуміє, що я можувилікуватися». Врешті-решт так і вийшло: жінка опанувала ситуацію. Усвідомивши, що є інші дружини, які мають такі ж самі проблеми, вона більше не відчувала себе самотньою.

Програма «Морська подорож як шлях до одужання». Розроблена в 2007 році Ізраїльським центром лікування психотравми і Bishvil Ha'Machar — волонтерською організацією, яка допомагає молодим людям, хворим на рак. Програма спрямована на надання психологічної підтримки молоді, що відслужила строкову службу в армії. При цьому, якщо військові психологи працюють виключно з тими, хто має підтверджений діагноз ПТСР, розробники програми пропонують підтримку людям, які не вважають себе хворими. Під час сеансів вони намагаються створити ідеальну обстановку для лікування за рахунок сприятливого оточення і спілкування з природою. Основним завданням програми є пом'якшення переходу від військової служби до цивільного життя.

Для перевірки результатів методу лікування було залучено 30 демобілізованих вояків (чоловіків і жінок, віком від 20 до 30 років), що брали участь в сутичках з Хезболла в Лівані і займалися транспортуванням поранених і загиблих із зони конфлікту до Ізраїлю. В рамках програми було здійснено тижневу подорож на яхті по Північному морю біля берегів Нідерландів. Впродовж всього плавання колишні військовослужбовці були повністю відповідальні за перебіг подій і самостійно справлялися зі всіма щоденними дорученнями. При цьому групові сеанси психотерапії проводилися двічі на день.

Учасники програми отримали спеціально складені опитувальники, які вони заповнили на початку і в кінці подорожі. Ось як вони згадують про лікування [13]: «Перший раз ми мали можливість озирнутися та розібрати пережитий нами досвід. Після війни ми просто повернулися до повсякденного життя. Єдине, чого ми прагнули, — забути війну» (Ноа, 22 роки). «Наші рідні, друзі, колеги не мають подібного досвіду. Тому ми і не говорили про війну ні з ким. А протягом тижня, проведеного на яхті з людьми, які пережили такий же досвід, ми мали можливість поговорити про війну. В Ізраїлі не прийнято, щоб товариші по службі зустрічалися після демобілізації. Кожен, хто зняв форму, залишається наодинці із собою» (Ігал, 28 років). «Чому ми не спілкуємося зі своїми старшими за віком колегами, які теж мають військовий досвід? Ми не робимо цього тому, що їм не зрозуміти

всього того, що випало на нашу долю» (Боац, 28 років). Проте, на думку організаторів програми, колишні солдати не бажають спілкуватися із старшим поколінням, тому що прагнуть захистити їх від свого негативного досвіду. Особливо це відноситься до стосунків з батьками. При цьому вважається, що для досягнення лікувального ефекту дуже важливим в програмі є саме спроба звести молодь вічна-віч з пережитими подіями.

Програма Ізраїльського центру лікування психотравми є першою у своєму роді спробою надання психологічної підтримки військовослужбовцям, звільненим у запас. Сьогодні молоді ізраїльтяни після закінчення терміну служби в армії (2 роки для жінок і 3 для чоловіків) не мають бажання відразу працювати або здобувати освіту. Частіше за все вони виїжджають на рік за кордон, з метою «провітрити мозок» і «прийти до тями». Саме відсутність належної психологічної підтримки з боку держави примушує молодь шукати альтернативні шляхи вирішення своїх проблем.

На думку розробника програми «Морська подорож як шлях до одужання» доктора Д. Брома, не слід зупинятися на досягнутих результатах [13]: «Дуже просто заявити, що у Міністерства оборони немає грошей на такі програми. Я б сказав, що нестача грошей складає тільки 30 % проблеми, решта — це заперечення самого факту необхідності надання психологічної підтримки і створення програм для військових. Тель-Авіву доведеться подолати ще безліч труднощів, оскільки сьогодні психотерапія соціально відкидається як метод вирішення проблем, пов'язаних із пережитим солдатами військовим досвідом».

Подорож до Парижа. Дана програма, що реалізує метод туризм-терапії, також розроблена ізраїльськими спеціалістами. Застосування цього методу в лікуванні ПТСР викликано властивим у східній культурі прагненні молодих людей попри все виглядати як «мачо», а також побоюванні набути імідж невдахи. Саме це стримує представників державних силових структур від відвідання психолога. Крім того, вони знають, що звернення за професійною психологічною допомогою може зашкодити просуванню по службі, бо отримання діагнозу ПТСР відразу ж вноситься до особової справи з відповідними висновками. Але ж, не зважаючи на кар'єрні міркування, деякі вояки звертаються за допомогою до Ізраїльського центру лікування психотравми і приймають участь у його інноваційних проектах.

Так, влітку 2008 року, Центр організував лікувально-туристичну поїздку до французької столиці для 10 військовослужбовців ізраїльської армії. Програма туру дозволила об'єднати психологічну терапію з відпочинком, розвагами і оглядом визначних пам'яток культури. В Парижі було проведено 4 семінари тривалістю від 4 до 6 годин кожен, які дозволили учасникам дізнатися більше про себе самих, поділитися набутим досвідом і переживаннями. Метою семінарів було лікування ПТСР на початковому етапі і психологічна підготовка до виконання обов'язків військової служби в подальшому. Після повернення додому було проведено декілька додаткових сеансів дебрифінгу.

Семінари, що пройшли під час організованого туру, дозволили учасникам проекту подивитися на пережитий ними бойовий досвід з іншого боку. Більшість з

них заявили, що повернулися задоволеними і урівноваженими [13]: «Гарно ось так відволіктися, ми могли говорити більш відкрито»; «Семінари були високопрофесійними. Завдяки їм я багато чому навчився»; «У групі були хлопці, які ніколи не ділилися своїми переживаннями. Під час семінарів вони змогли розслабитися і говорити. У них просто «камінь зняли з душі»; «Нам дуже пощастило, що з нами займався Сассон (терапевт і колишній військовий). Він допоміг нам усвідомити пережитий досвід та впевнено дивитись у майбутнє».

Програма «Еволюція» — інноваційний курс інтенсивної терапії ПТСР, запропонований для лікування військовослужбовців сил НАТО, що розміщені в Європі. Програма здійснюється в рамках науково-дослідного проекту по вивченню травматичного досвіду і успішних прикладів лікування ПТСР в Центральному армійському госпіталі ім. Уолтера Ріда (Вашингтон) та медичних центрах Департаменту у справах ветеранів США. До роботи з хворими залучаються психологи, капелани, соціальні працівники, волонтери Червоного Хреста, психіатри, медсестри, аспіранти і студенти медичних навчальних закладів.

Програма пройшла апробацію навесні 2009 року в Регіональному медичному центрі міста Ландштуля (земля Рейнланд-Пфальц, Німеччина). Тривалість курсу — 8 тижнів; лікування — амбулаторне по 8 годин на день; кількість пацієнтів у групі — від 4 до 10. Курс лікування полягає в комплексному використанні традиційних і нетрадиційних методів терапії ПТСР, залежно від індивідуальних особливостей кожного пацієнта. Застосовується: арт-терапія, йога, медитація, групове лікування алкогольної, наркотичної та тютюнової залежності, когнітивна терапія, десенсибілізація тощо. При цьому арт-терапія розглядається як найбільш продуктивний метод роботи, оскільки вона дозволяє хворим виражати ті відчуття, які вони за різних обставин не здатні описати словами.

Керівник програми, доктор Д. Браун, сподівається, що після закінчення курсу пацієнти повернуться до своїх підрозділів психічно здоровими [14]: «Це буде стимулом для інших пацієнтів звернутися до нас за допомогою. Поки що рано робити висновки щодо результатів програми, але вже зараз таблиці контрольних перевірок показали істотне зменшення симптомів ПТСР для трьох з чотирьох пацієнтів в першій групі. Крім того, у вояків зменшено стан занепокоєння і симптоми депресії, що були викликані виконанням обов'язків служби».

Взагалі закордонний досвід лікування хворих на ПТСР свідчить про те, що звичайний курс терапії триває від 3 до 6 місяців, а якщо це захворювання супроводжується іншими психічними розладами — 1-2 роки або довше.

Висновки. Надання психологічної допомоги постраждалим в різноманітних НС є доволі складним завданням, а вивчення таких втручань ускладнене як з практичного, так і з етичного боку. Проте відомо, що надання допомоги відразу після НС не в змозі попередити появу ПТСР в подальшому. Існує безліч причин, що пояснюють цей факт: складність умов виникнення ПТСР, біологічні особливості організму постраждалого, уразливість, інтенсивність впливу травми і різноманітні чинники, що супроводжують стадію одужання. Робота психолога на цьому етапі ускладнюється неврівноваженістю психіки постраждалого, змішуванням

нормальної і анормальної поведінки, скрутою усвідомлення дійсності тощо. Враховуючи все перелічене, відносно короткочасне і одноразове психологічне втручання дає незначний внесок в процес одужання хворого.

Інша справа — надання психологічної допомоги в той момент, коли після НС пройшов певний час. Метою втручання на цьому етапі є викриття можливих ускладнень психічного здоров'я постраждалого, таких як депресія, алкоголізм, паничні розлади тощо. Для встановлення діагнозу і подальшого лікування хворих на ПТСР в міжнародній практиці застосовуються традиційні і нетрадиційні методи терапії, що розглянуті в статті. У більшості випадків описані вище методи допомагають в боротьбі з цими хворобами. Кращого результату можна досягти, проводячи комплексне лікування, ніж лікувати ці розлади один за одним.

З огляду результативності наведених методів, слід визнати, що всі вони, без винятку, далекі від досконалості. Найбільш цікавим напрямком досліджень у справі розробки методів надання психологічної допомоги постраждалим від НС є пошук лікарських засобів, що в змозі запобігти проявам ПТСР. Також особливу увагу варто приділяти дослідженню чинників ризику появи ПТСР, детальне вивчення яких могло б полегшити процес постановки діагнозу і подальшого лікування захворювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. <http://www.giftfromwithin.org/html/>
2. Bolton, P. An alternative approach to cross-cultural function assessment / P. Bolton, A. M. Tang // Soc. Psychiatry Psych. Epidemiol. – 2002. – № 37. – P.537-549.
3. Baur, K. M. Posttraumatic stress disorder in burn populations: a critical review of the literature / K. M. Baur, P. E. Hardy, B. Van Dorsten // J. Burn Care Rehabil. – 1998. – № 19. – P. 230-240.
4. Post, R. M. Kindling versus quenching. Implications for the evolution and treatment of posttraumatic stress disorder / R. M. Post, S. R. Weiss, M. Smith et al. // Ann. N. Y. Acad. Sci. – 1997. – № 821. – P. 285-295.
5. Shalev, A.Y. A prospective study of heart rate response following trauma and the subsequent development of posttraumatic stress disorder / A. Y. Shalev, T. Sahar, S. Freedman et al. // Arch. Gen. Psychiatry. – 1998. – № 55. – P. 553-559.
6. Shalev, A. Y. Treating trauma survivors with PTSD / A. Y. Shalev, R. Yehuda (ed.), J. Golier et al. – Washington, DC : American Psychiatric Publishing, 2002.
7. Конторович, В. А. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. – СПб. : Речь, 2004.
8. Bryant, R. A. Treatment of acute stress disorder: a comparison of cognitive-behavioral therapy and supportive counseling / R. A. Bryant, A. G. Harvey, S. T. Dang et al. // J. Consult Clin. Psychol. – 1998. – № 66(5). – P. 862-866.
9. Foa, E. B. Evaluation of a brief cognitive-behavioral program for the prevention of chronic PTSD in recent assault victims / E. B. Foa, D. Hearst-Ikeda, K. J. Perry // J. Consult Clin. Psychol. – 1995. – № 63. – P. 948-955.

10. Freedman, S. A. Predictors of chronic PTSD — a prospective study / S. A. Freedman, D. Brandes, T. Peri // Br. J. Psychiatry. — 1999. — № 174. — P. 353-359.
11. Mellman, T. A. Pilot evaluation of hypnotic medication during acute traumatic stress response / T. A. Mellman, P. M. Byers, J. S. Augenstein // J. Trauma Stress. — 1998. — № 11. — P. 563-569.
12. <http://www.foxnews.com/story/0,2933,344991,00.html>
13. <http://www.traumaweb.org/content.asp?PageId=106&lang=En>
14. <http://www.arttherapyblog.com/ptsd/new-ptsd-program-for-military-patients>

УДК 159.91

Янчук Є.В., здобувач кафедри загальної психології Національного Університету цивільного захисту України

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРГОВО-ДИСПЕТЧЕРСЬКОЇ СЛУЖБИ ЕКСТРЕНОГО ВИКЛИКУ «112» МНС УКРАЇНИ

У статті йде мова про особистісні особливості працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС України.

Професійна діяльність працівників дежурно-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС України є досить специфічним: підвищене навантаження, тривалість робочого дня (24 години), вміст праці, взаємодія з людьми і форма спілкування. Результативність діяльності чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» багато в чому залежить саме від особистісних особливостей її працівників.

Проведено дослідження і виявлені відмінності між гендерними групами працівників служби екстреного виклику «112» в інтелектуальній, комунікативній і емоційно-вольовій сферах.

Ключові слова: особистісні особливості диспетчерів, професійна діяльність, результативність діяльності.

В статье идет речь о личностных особенностях работников дежурно-диспетчерской службы экстренного вызова «112» МЧС Украины.

Профессиональная деятельность работников дежурно-диспетчерской службы экстренного вызова «112» МЧС Украины является довольно специфической: повышенная нагрузка, продолжительность рабочего дня (24 часа), содержание труда, взаимодействие с людьми и форма общения. Результативность деятельности дежурно-диспетчерской службы экстренного вызова «112» во многом зависит именно от личностных особенностей ее работников.

Проведено исследование и выявлены различия между гендерными группами работников службы экстренного вызова «112» в интеллектуальной, коммуникативной и эмоционально-волевой сферах.

Ключевые слова: личностные особенности диспетчеров, профессиональная деятельность, результативность деятельности.

Постановка проблеми. У психологічній науці категорія «особистість» належить до базових понять. Але поняття «особистість» не є суто психологічним і вивчається багатьма науками: історією, філософією, біологією, антропологією і

так далі. Причому кожна наука використовує свій специфічний понятійно-термінологічний апарат.

Термін «особистість» в англійській мові («personality») походить від латинського «persona». Спочатку це слово позначало маски, які надягали актори під час театральної вистави в старогрецькій драмі. По суті, цей термін тоді указував на комічну або трагічну фігуру в театральній дії. Таким чином, із самого початку в поняття «особистість» був включений зовнішній, поверхневий соціальний образ, у який входить індивідуальність, коли грає певні життєві ролі, – якась «личина», суспільна особистість, звернена до оточуючих [1].

Не дивлячись на безліч визначень особистості, всі автори солідарні в тому, що це психологічне новоутворення якісно відрізняє людину від решти всіх живих істот і що це якісна відмінність, детермінована ступенем її «включеності» в соціальні відносини при безперечному впливі природно заданих властивостей. Наведемо декілька визначень особистості, сформульованих видатними вітчизняними психологами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особистість, на думку О. М. Леонтьєва, - це психологічне утворення особливого типу, що породжується життям людини у суспільстві.

Загальний підхід до розуміння проблеми особи, позначений О. М. Леонтьєвим, знайшов свій розвиток у роботах А. В. Петровського. А. В. Петровський дає наступне визначення особистості: «Особистістю в психології позначається системна соціальна якість, якої набув індивід у предметній діяльності і спілкуванні і яка характеризує рівень і якість громадських стосунків індивіда» [8, С. 23].

Ковальов О. Г. визначив поняття особи як складне, багатогранне явище громадського життя, ланку в системі громадських стосунків. Особа є продуктом суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діяч громадського розвитку - з іншого.

Б. Г. Ананьєв говорив, що особистісні особливості представляють собою психологічні ефекти соціального розвитку людини. Особистість - суб'єкт суспільної поведінки та комунікації.

За Ю. В. Щербатих, особистість - це сукупність індивідуально- психологічних особливостей, що формуються протягом життя і визначають своєрідне для даної людини ставлення до себе, суспільства і навколишнього світу в цілому.

За визначенням вітчизняного психолога Р. С. Немова, особистість - це людина, взята в системі таких її психологічних характеристик, які соціально обумовлені, виявляються в суспільних за природою зв'язках і відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини, що мають істотне значення для її самої і оточуючих.

У сучасній психології немає єдиного розуміння особистості. Однак більшість дослідників вважає, що особистість є індивідуально своєрідна сукупність рис, що визначає образ (стиль) мислення даної людини, стан її почуттів і поведінки [1].

В основі особистості лежить її структура - зв'язок і взаємодія щодо стійких компонентів (сторін) особи: здібностей, темпераменту, характеру, вольових якостей, емоцій і мотивації. Здібності людини визначають її успіхи в різних видах діяльності. Від темпераменту залежать реакції людини на навколишній світ - інших людей, обставини життя і т. п. Характер людини визначає її вчинки відносно інших людей. Вольові якості характеризують прагнення людини до досягнення поставлених цілей. Емоції і мотивація - це, відповідно, переживання людей і спонуки до діяльності та спілкування.

Проблема особистості, будучи однією з центральних в теоретичній та прикладній психології, виступає як дослідження характеристики психічних властивостей і стосунків особи, індивідуальних особливостей і відмінностей між людьми, міжособистісних зв'язків, статусу і ролей особи в різних спільностях, суб'єкта громадської поведінки і конкретних видів діяльності [6].

Проблемою особистості займалися такі психологи, як: Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, А. В. Петровський, О. Г. Ковальов, С. Л. Рубінштейн, Е. В. Шорохов, В. М. Мясищев, Д. М. Узнадзе, Бодальов О. О., Р. С. Немов, Брушлинський А. В., Щербатих Ю. В., Зінченко В. П., Кон І.С., Ядов В. О., Лазурський О. Ф., Платонов К. К., Шкуратова І.П. та інші.

Сьогодні психологія трактує особистість як соціально-психологічне утворення, яке формується завдяки життю людини в суспільстві. Людина як суспільна істота набуває нових (особистісних) якостей, коли вступає у відносини з іншими людьми, і ці відносини стають «творцями» особистості.

Професійна діяльність працівників чергово-диспетчерської служби «112» МНС України протікає в екстремальних умовах і характеризується впливом значного числа стресогенних факторів.

Психологічні особливості особистості працівників чергово-диспетчерської служби «112» МНС України, що характеризують мотиваційні, емоційно-вольові, когнітивні, психопатологічні та типологічні особливості, виступають основними передумовами успішності в професійній діяльності. [9].

О. О. Бодальов стверджує, що, маючи справу з особистістю людини, ми зазвичай виділяємо дві групи психічних утворень; ті, які виступають як спонукачі її поведінки, і ті, які складають виконавчий компонент у психічній регуляції цієї поведінки. Спонукачі поведінки – це стосунки людини з різними сторонами дійсності, в яку вона включена, що проявляються у формі потреб, інтересів, схильностей. Виконавчий компонент – її здібності, тобто ті властивості особи, які є умовами успішного виконання особою різних видів діяльності. Особа визначається не тільки стосунками, що виступають спонукачами її поведінки, але й здібностями, умовами успішного виконання особою різних видів діяльності. Стосунки людини і здібності її не відокремлені одні від одних [3].

Метою нашого дослідження є вивчення гендерних особливостей особистості працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до мети дослідження було проведено експериментальне дослідження особистості працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС України. У дослідженні взяли участь 97 чоловік зі стажем роботи в МНС не менш 5 років. З них 50 чоловік - працівників служби екстреного виклику «112» у м. Харкові (21 жінка та 29 чоловіків) та 47 чоловік - працівників районних чергово-диспетчерських служб МНС України в м. Харкові (30 жінок та 17 чоловіків). Для вивчення особистості була використана «Методика багатофакторного дослідження особистості» Р. Кеттела.

При вивченні особистості працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112», відповідно до методики, де подано 16 факторів особистості, які можна представити в таких блоках, як інтелектуальні особливості, емоційно-вольові особливості та комунікативні якості і особливості міжособистісної взаємодії, були отримані наступні результати:

Таблиця 1

Показники інтелектуальних особливостей у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС в гендерному аспекті (у балах)

№	Фактори	Група № 1 (жінки n=51)	Група № 2 (чоловіки n=46)	T	P
1.	B - «низький інтелект - високий інтелект»	6,3±1,9	6,7±1,2	1	-
2.	M - «праксернія - аутія»	4,9±1,5	5,6±1,4	2	0,05
3.	Q1 - «консерватизм – радикалізм»	4,7±1,7	4,7±2,3	0	-

Як видно з таблиці 1, виявлені достовірні відмінності за фактором M - «праксернія - аутія» ($P < 0,05$). У групі № 2 переважає «праксернія». Ці дані свідчать про те, що чоловіки більш практичні, швидко вирішують практичні питання, уникають всього незвичайного, дотримуються громадських норм, керуються об'єктивною реальністю, надійні і неспокійні, але тверді. Їм властива деяка обмеженість, зайва увага до дрібниць, на відміну від групи № 1, у якій переважає «аутія». Це говорить про те, що для жінок характерна мрійливість, ідеалістичність, багата уява, неухважність, невірноваженість. Жінки відрізняються високим творчим потенціалом.

Достовірних відмінностей за фактором B - «низький інтелект - високий інтелект» не виявлено. В обох групах виявлено високий рівень інтелекту. Це говорить про те, що для жінок і для чоловіків, працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС, характерно абстрактне мислення, кмітливність, проникливість, тобто високі загальнорозумові здібності.

Так само в обох групах за фактором Q1 - «консерватизм – радикалізм» достовірних відмінностей не виявлено. В обох групах виявлено схильність до консерватизму. Це говорить про те, що досліджувані у обох групах мають усталені погляди та ідеї, терпимі до традиційних труднощів і підозрілі до нових людей, із сумнівом ставляться до нових ідей, схильні до моралізації.

Як видно з таблиці 2, виявлено достовірні відмінності за фактором G - «низьке супер-его - високе супер-его» ($P < 0,001$). У групі № 1 виявлено високе супер-его. Це говорить про те, що для жінок більш характерними є такі риси, як сильний характер, наполегливість, сумлінність, врівноваженість, відповідальність, завзятість, рішучість. Жінки більшою мірою дотримуються моральних стандартів і правил, мають ділову спрямованість. У групі № 2 спостерігається низьке супер-его, що говорить про схильність чоловіків до почуттів, непостійність, гнучкість, незалежність, безпринципність, неорганізованість та безвідповідальність. Чоловіки проявляють незгоду із загальноприйнятими нормами і схильні до антисоціальної поведінки.

Таблиця 2

Показники емоційно-вольових особливостей у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС в гендерному аспекті (у балах)

№	Фактори	Група № 1 (жінки n=51)	Група № 2 (чоловіки n=46)	T	P
1.	C - «слабкість Я - сила Я»	5,3±1,9	5,4±2,4	0,2	-
2.	G - «низьке супер-его - високе супер-его»	5,6±1,5	4,6±1,6	3,3	0,001
3.	I - «харрія - премсія»	6,3±1,8	5,1±1,1	3	0,01
4.	O - «гіпертимія- гіпотимія»	6,2±1,7	5,2±1,7	2,5	0,05
5.	Q3 - «низька зарозумілість - висока зарозумілість»	6,5±1,2	6,6±2,1	0,3	-
6.	Q4 - «низька его-напруженість - висока его-напруженість»	5,9±1,8	5,6±1,4	0,8	-

Так само виявлені достовірні відмінності за фактором I - «харрія - премсія» ($P < 0,01$). Для групи № 1 характерна «премсія», тобто м'якосердечність, чутливість, доброта, м'якість, терпимість до себе і до оточуючих, а також обережність, залежність і занепокоєння. Жінки у більшій мірі схильні до емпатії та романтизму. Чоловіки, досліджувані у групі № 2, навпаки, схильні до «харрії», тобто низької чутливості, практичності й реалістичності суджень. Чоловіки є самовпевненими, мужніми і черствими у стосунках.

Виявлені достовірні відмінності за фактором O - «гіпертимія - гіпотимія» ($P < 0,05$). Отримані дані свідчать про те, що для групи № 2 характерна «гіпертимія», тобто чоловікам властива безпечність, самовпевненість, спокій, благодушність і холоднокрівність. Чоловіки не чутливі до схвалення або осуду оточуючих. У групі № 1 виявляється «гіпотимія», тобто жінкам властива невпевненість у собі, стурбованість, чуйність до реакцій оточуючих та депресивність.

Не встановлено достовірних відмінностей за фактором C - «слабкість Я – сила Я». У досліджуваних в обох групах більш проявляється слабкість Я. Це говорить про те, що для працівників чергово-диспетчерської служби характерна емоційна нестійкість, чутливість, поступливість, втомленість, мінливість у відносинах та ухилення від відповідальності.

Не встановлено також достовірних відмінностей по фактору Q3 - «низька зарозумілість - висока зарозумілість». В обох групах виявляється «висока зарозумілість», що говорить про те, що для жінок і чоловіків характерно самолюбство і самоконтроль. Досліджувані в обох групах схильні до лідерства, здатні контролювати свої емоції та поведінку.

Також не виявлено достовірних відмінностей і за фактором Q4 - «низька его-напруженість - висока его-напруженість». В обох групах виявлена висока его-напруженість. Це говорить про те, що працівники чергово-диспетчерської служби, як жінки, так і чоловіки, є енергійними, активними і виявляють підвищену мотивацію.

Таблиця 3

Показники комунікативних особливостей у працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС в гендерному аспекті (у балах)

№	Фактори	Група № 1 (жінки n=51)	Група № 2 (чоловіки n=46)	T	P
1.	A - «шізотимія - афекто-тимія»	6,4±1,8	5,8±2,5	1,2	-
2.	H - «тректія - пармія»	5,7±1,5	4,6±2,8	2,8	0,01
3.	F - «стриманість-експресивність»	5,3±1,4	5,4±1,5	0,3	-
4.	E - «конформність - домінантність»	6,6±1,7	3,9±1,6	9	0,001
5.	Q2 - «залежність від групи - самодостатність»	6,2±1,8	6,8±1,9	1,5	-
6.	N - «прямолінійність - дипломатичність»	7,3±1,6	5,9±2,3	3,5	0,001
7.	L - «алексія - протенсія»	7,3±1,6	6,6±0,8	3,5	0,001

Як видно з таблиці 3, виявлені достовірні відмінності за фактором H - «тректія - пармія» (P < 0,01). У групі № 1 виявлена «пармія», що говорить про схильність жінок до ризику, соціальну сміливість. Для жінок характерна активність, імпульсивність, товариськість, чутливість, чуйність і добродушність, на відміну від чоловіків, досліджуваних у групі № 2, у яких виражена «тректія», яка свідчить про їх нерішучість, стриманість, сором'язливість, підвищену чутливість до загрози, невпевненість у власних силах.

Також виявлені достовірні відмінності за фактором E - «конформність - домінантність» (P < 0,001). Отримані результати свідчать про те, що досліджуваним групи № 1 властива «домінантність», тобто для жінок характерна владність, непоступливість, самовпевненість і незалежність. Для досліджуваних групи № 2 характерна «конформність», тобто чоловікам властива м'якість, сором'язливість, залежність, пасивність, дипломатичність і поступливість.

Виявлено достовірні відмінності за фактором N - «прямолінійність - дипломатичність» (P < 0,001). У досліджуваних в обох групах виявлена «дипломатичність». У досліджуваних групи № 1 цей показник виявляється більшою мірою, ніж

у групі № 2. Це говорить про те, що жінки є більш проникливими, частіше виявляють хитрість, обачність і обережність, ніж чоловіки, для яких так само властива дипломатичність, але у меншій мірі.

Виявлені достовірні відмінності за фактором L - «алексія - протенсія» ($P < 0,001$). У досліджуваних в обох групах виявлена «протенсія». У досліджуваних групи № 1 цей показник виявляється більшою мірою, ніж у групі № 2. Це свідчить про те, що жінкам більш властива підозрілість, велика зарозумілість, дратівливість, егоцентричність, ніж чоловікам, хоча дані характеристики їм також властиві, але у меншій мірі.

Достовірних відмінностей за фактором A - «шизотимія - аффектотимія» не виявлено. Для досліджуваних в обох групах характерна аффектотимія, тобто сердечність, комунікабельність, відвертість та уважність до людей.

Не встановлено також достовірних відмінностей по фактору F - «стриманість-експресивність», в обох групах виявлено показник «стриманість». Це свідчить про те, що для досліджуваних, як чоловіків, та жінок, працівників чергово-диспетчерської служби, характерними є такі риси, як розсудливість, рівновага, замисленість, обережність та самоаналіз.

Так само не встановлено достовірних відмінностей по фактору Q2 - «залежність від групи - самодостатність», в обох групах спостерігається показник «самодостатність». Це говорить про те, що як для чоловіків, так і для жінок характерна незалежність від групи, самостійність у прийнятті рішень.

Висновки. Психологічні особливості особистості виступають основними передумовами успішності в професійній діяльності. Професійна діяльність працівників чергово-диспетчерської служби «112» МНС України протікає в екстремальних умовах і характеризується впливом значного числа стресогенних факторів. Тому індивідуально-психологічні особливості працівників чергово-диспетчерської служби «112», що характеризують інтелектуальні, комунікативні, емоційно-вольові особливості, визначають ефективність професійної діяльності.

Отримані результати свідчать про те, що працівники чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС України мають середні й високі показники за шкалами.

Що стосується інтелектуальних особливостей працівників служби екстреного виклику «112», то тут можна визначити те, що як у чоловіків, так і у жінок виявляється високий рівень інтелекту та схильність до консерватизму. Що до практичності, то результати дослідження показали, що чоловіки виявляються більш практичними та надійними, на відміну від жінок, яким у більшій мірі властива мрійливість, ідеалістичність та творчі здібності.

У комунікативній сфері працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» спостерігаються значущі відмінності між групами досліджуваних. Для жінок характерна активність, комунікабельність, сміливість, схильність до ризику, чуйність, на відміну від чоловіків, яким не властива нерішучість, стриманість, чуйність до загрози та уважність до оточуючих.

Також за результатами дослідження жінкам властива домінантність, незалежність та самовпевненість, на відміну від чоловіків, які виявляються більш пасивними та поступливими.

Для жінок та чоловіків, працівників служби екстреного виклику «112», характерна дипломатичність, але достовірні відмінності свідчать про те, що жінки все ж більш дипломатичні, тобто більш проникливі, обережні, хитрі, емоційно стійкі, ніж чоловіки, яким дипломатичність властива у меншій мірі.

Дані дослідження говорять про те, що жінки виявляються більш егоцентричними та зарозумілими, хоча чоловікам ці характеристики також властиві.

Стосовно інших комунікативних показників у працівників служби екстреного виклику «112», то результати говорять про те, що для чоловіків і жінок характерна комунікабельність, сердечність, уважність до людей, рівновага, обережність, самоаналіз та самодостатність.

Що стосується емоційно-вольових особливостей працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112», то можна визначити те, що для жінок характерне високе супер-его, тобто сильний характер, наполегливість, рішучість та врівноваженість, на відміну від чоловіків, яким властиве низьке супер-его, тобто непостійність, неорганізованість та безпринциповість.

Дані дослідження свідчать про те, що жінки більш сердечні, чутливі та схильні до емпатії, на відміну від чоловіків, яким властива реалістичність суджень, мужність та самовпевненість.

Також чоловікам, працівникам служби «112», властива безпечність, холоднокровність, самонадіяність, в той час як жінки більш схильні до стурбованості, суєтливості та депресивності.

Щодо інших емоційно-вольових показників особистості працівників служби екстреного виклику «112», то для чоловіків і жінок характерними виявляються такі риси, як енергійність, активність, підвищена мотивація, самоконтроль і здатність контролювати свої емоції та поведінку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М. : Просвещение, 2000. – 345 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм - ЕВРОЗНАК, 2001. – 371 с.
3. Бодалев А. А. Личность и общение : избранные труды / А. А. Бодалев. — М. : МГУ, 1983. – 295 с.
4. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 472 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – Москва-Воронеж, 1996. – 368 с.
6. Непомнящая Н. И. Психодиагностика личности: Теория и практика : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Н. И. Непомнящая. – М. : Гуманитарно-изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 385 с.

7. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров. – СПб. : Питер, 1996. – 256 с.
8. Петровский А. В. Личность в психологии / А. В. Петровский. – Ростов на Дону. : Феникс, 1996. – 364 с.

УДК 159.342:351.74

Яцків О. С., старший науковий співробітник відділення організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ

НАПРЯМИ ТА ВИДИ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

У статті розглянуті основні аспекти профілактики психосоматичних захворювань у працівників міліції, охарактеризовані її види. Визначені етапи і напрями психопрофілактичних заходів в системі ОВС.

Ключові слова: психосоматичні захворювання, медичний огляд, профілактика, психопрофілактика, корекція, відновлення.

В статье рассмотрены основные аспекты профилактики психосоматических заболеваний у работников милиции, охарактеризованы ее виды. Определены этапы и направления психопрофилактических мероприятий в системе ОВД.

Ключевые слова: психосоматические заболевания, медицинский обзор, профилактика, психопрофилактика, коррекция, восстановление.

Постановка проблеми. Дослідження психологічних аспектів здійснення правоохоронної діяльності зумовило проведення наукових досліджень здоров'я співробітників правоохоронних органів.

За даними науковців (С. І. Яковенко, 1998; В. С. Медведєв, 1999; В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, 1999; М. Г. Логачов, 2001; В. О. Лефтеров, 2001; В. І. Барко, 2002; О. В. Тимченко, 2003; Д. О. Александров, 2003; В. В. Суліцький, 2003; Є. М. Потапчук, 2004; І. М. Слюсар, 2005; А. С. Куфлієвський, 2006; В. І. Мозговий, 2006; В. П. Москалець, 2007; І. І. Приходько, 2008 та ін) можна зробити висновок, що працівники міліції страждають не тільки на нервово-психічні, але й на соматичні захворювання.

У сучасній науці все більшої уваги приділяють проблемі «здоров'я-хвороба». Цей континуум на сьогодні – предмет дослідження не лише медичної науки, але й філософії, соціології, педагогіки, психології тощо.

Науковцями доведено, що кожний патологічний стан не виникає раптово, а формується низкою послідовних змін, які важко діагностувати та вивчати і, як правило, вони не є об'єктом спостереження. З одного боку, це пояснюється відсутністю чітких та однозначних критеріїв здоров'я. У сучасній науці міцно утвердилася традиція – сучасна медицина визнає або констатацію хвороби або її відсутність. Перехід від нормального фізіологічного стану до патологічного – це перехід від одного

якісного стану до іншого в загальному процесі адаптації. На нашу думку, такий розвиток можна представити у формі ланцюгового процесу проміжних станів, які при правильному діагностуванні та корекції є зворотними. У випадку затяжного характеру їх формування та розвитку такі стани набувають хронічної форми та зумовлюють виникнення різноманітних розладів, в тому числі і психосоматичних.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психосоматичний напрям активно розвивається в останнє десятиріччя. На думку S. Hiratsuka (2000), M. Grico (2004), основним предметом дослідження психосоматичних розладів є вивчення взаємозв'язку між психологічними показниками переживань і поведінкою з соматичними процесами. Ці знання мають стати основою створення моделі для її подальшого використання в терапевтичних цілях і прогнозування захворювань.

Найбільш складною проблемою психосоматичних розладів є психосоматичні захворювання, які виникають внаслідок психічних причин та стають соматичними за протіканням, тобто набувають всіх ознак, властивих будь-якому хронічному соматичному захворюванню (Б. Любан-Плоцца і ін., 1996).

Б. Д. Карвасарський (1982) і Д. Н. Ісаєв (1996) до власне психосоматичних захворювань відносять: ішемічну хворобу серця, гіпертонічну хворобу, виразкову хворобу шлунка і дванадцятипалої кишки, бронхіальну астму, неспецифічний виразковий коліт, ревматоїдний артрит, нейродерміт, тиреотоксикоз, цукровий діабет і деякі інші.

За нашими дослідженнями, впродовж останніх років спостерігається зростання частки психосоматичних захворювань працівників міліції по УМВС України в Івано-Франківській області. За нозологіями, відмічається найбільше випадків захворювань серцево-судинної системи (гіпертонічна хвороба, гіпертонія з ішемічною хворобою серця, ішемічна хвороба серця), органів травлення (виразкова хвороба), захворювання шкіри (дерматит, алергія, псоріаз), хвороби дихальної системи (бронхіальна астма) [1]. При цьому, незважаючи на всю актуальність проблеми, яку ми досліджуємо, на сьогодні відсутні критерії і методи визначення психосоматичного здоров'я працівників міліції.

Тому психосоматичний статус працівника міліції повинен бути об'єктом ретельної уваги не лише лікарів, але й фахівців-психологів, оскільки саме профілактика захворювань – це не тільки визначення основного напрямку роботи, але й організація широкого спектру досліджень, досконале вивчення норми в її різноманітнях. Акцентуючи увагу на самій хворобі, ми очевидно недостатньо знаємо про норму та стани, які розвиваються між нормою і патологією. Можна дещо перефразувати давню істину: своєчасна профілактика є більш дієвим засобом попередження будь-яких розладів, аніж лікування вже наявних хронічних захворювань.

Таким чином, **метою** нашої статті є виокремлення основних видів і напрямів профілактики психосоматичних захворювань працівників міліції.

Виклад основного матеріалу. За нашим дослідженням виявлено, що розвиток психосоматичних захворювань у працівників міліції відбувається впродовж тривалого часу внаслідок дії низки психогенних факторів. Передумови їх виникнення закладаються в період опанування професією, а початковий етап їх форму-

вання відбувається ще під час навчального процесу та залежать від індивідуально-особистісних властивостей людини.

Виходячи з викладеного вище, слід зазначити, що заходи, спрямовані на профілактику психосоматичних захворювань у працівників міліції, повинні починатися з періоду опанування професією – під час навчального процесу.

Психопрофілактика (від грецьк. *prophylaktikos* – запобіжний) – розділ загальної профілактики, який включає сукупність заходів, що забезпечують психічне здоров'я, у тому числі профілактику особистісних і професійних криз, попередження виникнення і поширення нервово-психічних захворювань. Основними її завданнями є лікування хворих людей і попередження захворювань.

Для сучасних концепцій здоров'я та довголіття людини зв'язок її фізичного і психічного є аксіомою: психічний стан впливає на соматичне здоров'я людини, а соматичні проблеми можуть викликати емоційні розлади.

Варто зазначити, що для проведення психопрофілактичних заходів, спрямованих на попередження розвитку психосоматичних захворювань, необхідно володіти спеціальними знаннями з психології. На сучасному етапі розвитку суспільства і науки відзначається посилення ролі психологів у профілактиці захворювань, тому що традиційна медицина самотужки не може вирішити цієї актуальної проблеми.

Виходячи з міжнародної класифікації, психопрофілактику в правоохоронній діяльності можна поділити на первинну, вторинну і третинну.

Первинна профілактика – це комплекс заходів, спрямованих на попередження шкідливих впливів на психіку співробітника міліції.

На цьому рівні мета психопрофілактики полягає у вивченні витривалості психіки до впливу шкідливих агентів навколишнього середовища і можливих шляхів посилення цієї витривалості.

Відповідно до «Порядку проведення військово-лікарської експертизи і медичного огляду військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу в системі МВС України», затвердженого наказом МВС України від 06.02.2001 р. № 85, медичний огляд проводиться відповідно до «Положення про діяльність військово-лікарської комісії в системі МВС України». Метою медичного огляду є:

1) визначення придатності кандидатів за станом здоров'я, фізичним розвитком, а для окремих видів службової діяльності – за індивідуальними психофізіологічними особливостями до служби в органах внутрішніх справ на посадах рядового й начальницького складу;

2) визначення придатності за станом здоров'я, а для окремих видів службової діяльності – і за індивідуальними психофізіологічними особливостями до служби в органах внутрішніх справ осіб рядового й начальницького складу [2].

Таким чином, якщо у висновку ВЛК зазначається, що особа фізично та психічно здорова, то у неї немає протипоказань до певного виду служби в правоохоронних органах. Проте практичні психологи зауважують, що через деякий період здійснення правоохоронної діяльності відмічається певний відсоток працівників із ознаками нервово-психічної нестійкості. Так, за даними вчених Росії, особи з нестійкою психікою зазвичай складають 10-20 % особового складу [3].

При цьому під нервово-психічною нестійкістю науковці розуміють схильність людини до психічних зривів в умовах фізичної та психічної напруги, і вважають, що при правильній роботі з такими особами прояви нервово-психічної нестійкості зникають [4].

Дослідивши психічне здоров'я військовослужбовців, Є.М. Потапчук (2004) зазначив, що підґрунтя для виникнення нервово-психічної нестійкості може бути різним. Проте особливу роль він відводить помилковим діям різноманітних посадових осіб, які взаємодіють із службовцем. Узагальнюючи думки дослідників у військовій галузі (І. С. Рудого, О. В. Сергієчка – щодо стану психічного здоров'я особового складу в екстремальних умовах, 1990; М. І. Королюка – щодо психічної саморегуляції військовослужбовців-прикордонників, 1992; М. І. Грінцова – про основні нервово-психічні захворювання у військовослужбовців строкової служби, 1997; З. Р. Шайхлісламова – про емоційну стійкість працівників органів внутрішніх справ, 1997; В. С. Гічуна – про психогігієну та психопрофілактику серед військовослужбовців строкової служби, 1998; М. М. Дорошенка – про індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців з граничними нервово-психічними розладами, 2000; В. Г. Кохана – про діяльність військового керівника зі збереження психічного здоров'я військовослужбовців(2003), до таких помилок він відносить:

- низьку якість вивчення та відбору кандидатів для проходження військової служби, формалізм при проведенні психологічного та медичного обстеження кандидатів на службу;

- недостатній контроль за поведінкою військовослужбовців у побуті;

- переміщення військовослужбовців для подальшого проходження військової служби в інші підрозділи, що здійснюється без урахування сімейно-побутових та інших обставин;

- недостатню сформованість системи психологічного супроводження службової діяльності особового складу для поточного (динамічного) виявлення осіб із невисокою чи порушеною стійкістю до стресогенних факторів, умов із підвищеним ризиком для життя; неефективність допомоги і поверховість контролю за поведінкою осіб, які залишаються віч-на-віч зі своїми проблемами, перебувають у ситуаціях сімейно-побутових негараздів і конфліктів, в умовах суттєвого збільшення напруженості та навантажень;

- недостатнє використання в роботі зі стабілізації психологічного стану військовослужбовців їх близького оточення (батьків, дружин, родичів) для розв'язання конфліктних ситуацій і запобігання стресам тощо [5].

Наукову розробку методів прогнозування психологічної стійкості солдат у бойовій обстановці було розпочато після Другої Світової війни у ВС США і Швеції.

Пріоритет у створенні методу масових психопрофілактичних обстежень військовослужбовців Радянського Союзу, що дозволяє оцінювати імовірність розвитку психічних розладів і перспективи поведінки в різних умовах життєдіяльності, належить досліднику Б. С. Фролову (1988).

На нашу думку, первинна профілактика повинна здійснюватися у трьох напрямках:

1) професійно-психологічна підготовка курсантів вищих навчальних закладів МВС;

2) робота служб психологічного забезпечення діяльності підрозділів органів внутрішніх справ;

3) диспансеризація особового складу, що передбачає проведення широкого комплексу психогігієнічних заходів.

Під час професійної підготовки фахівців для ОВС основною метою первинної профілактики повинні бути: пропаганда ведення здорового способу життя та розробка напрямів подолання безвідповідальності у відношенні до власного здоров'я.

Під час становлення людини як професіонала психопрофілактична робота має проводитися з практично здоровими людьми. На нашу думку, на цьому рівні система психопрофілактики повинна бути спрямована на вивчення психотравмуючих факторів – несприятливих соціально-психологічних умов існування людини (інформаційні перевантаження, психічна травматизація і мікросоціальні конфлікти, неправильне виховання в дитинстві і т.п.) і факторів біологічного характеру (соматичні хвороби, травми мозку). Основну роль у цьому напрямку відводять службам психологічного забезпечення діяльності підрозділів внутрішніх справ.

Російський науковець Ю.Г. Дем'янов (1999) зазначав, що деякі аспекти умов трудової діяльності людини без відповідної психопрофілактичної роботи збільшують ризик нервово-психічних захворювань. Трудові операції на робочому місці можуть бути монотонними, одноманітними, позбавленими творчого елемента, тобто не становити інтересу для працівника. У той же час, вони вимагають безперервної концентрації уваги і супроводжуються страхом помилки, тому що це негативно відобразиться на заробітній платі. Або, навпаки, робота може бути творчою, пов'язаною з обслуговуванням складного електронного устаткування, автоматичних систем керування з величезною кількістю індикаторів, за якими з увагою необхідно стежити, миттєво реагуючи на будь-які відхилення в показниках, – прийняттям адекватних рішень і діями. Помилка співробітника в таких випадках може призвести до аварії (цитата за П.І. Сидоровим) [6].

Професія працівника міліції пов'язана з підвищеною емоційною напругою, постійним спілкуванням з великою кількістю людей, необхідністю швидко і точно реагувати на чужі проблеми, допомагати в їхньому вирішенні, переходячи від однієї ситуації до іншої.

З іншого боку, займаючись вирішенням спільного завдання, люди об'єднуються у колектив, взаємодіють один із одним, і за таких обставин деякі особистісні особливості співробітників можуть перешкоджати успішному вирішенню виробничих завдань, а також підвищувати емоційну напруженість і конфліктність у службовому колективі.

Первинна психопрофілактична робота зі співробітниками дозволить зняти почуття страху перед звертанням до психолога чи психотерапевта. Як свідчить практика, більшість працівників міліції висловлюють до них недовіру. Крім того, первинна психопрофілактика забезпечує можливість більш ранньої діагностики

відхилень у психічній діяльності людей, а отже, полегшує роботу з надання більш ефективної допомоги.

Вторинна психопрофілактика – це раннє виявлення початкових етапів виникнення захворювань і їх своєчасне (раннє) активне лікування. Вторинна психопрофілактика вимагає психотерапії в широкому розумінні цього слова. Кожна хвороба має свою причину, механізм формування, типове для неї симптоматику, варіанти перебігу та результат. На цьому етапі психопрофілактики першочергового значення набуває психологічна корекція.

На нашу думку, в період від одного до п'яти років служби в ОВС значення первинної профілактики є надзвичайно великим. На цьому етапі основну роль повинна відігравати диспансеризація особового складу.

На думку багатьох дослідників, після завершення періоду трудової адаптації (через 4-5 років роботи) фахівцю потрібно деяке реальне підтвердження його професійних досягнень (збільшення зарплати, підвищення статусу і т.ін.). Якщо цього не відбувається, виникає емоційний дискомфорт, незадоволеність працею, надмірна професійна перенапруга і перевтома – так звана «криза професіонала» (цитата за З.Р. Кісіль) [7, С. 19-21].

Ми вважаємо, що саме в цей період у співробітників міліції можливе формування різноманітних психічних новоутворень, таких як: професійна деформація (В.С. Медведєв, 1999), психічне (емоційне) «вигорання» (А.С. Куфлієвський, 2006), розвиток невротичних та психосоматичних розладів (В.І. Мозговий, 2006).

На сьогодні наукові дані стосовно межі континууму «здоров'я – хвороба» є досить обмежені. Межею психічного та соматичного здоров'я можна вважати стан передхвороби (Г.І. Сидоренко, 1973; Р.М. Басєвський, 1979; В.П. Казначєєв, 1983; Ф.Б. Березин, 1988; Н.Е. Бачеріков, 1995) [8].

Для виникнення будь-якої хвороби необхідне певне співвідношення причин, які викликають хворобу, та умов, що сприяють її розвитку. У стані передхвороби і причина, і частина умов для початку хворобливого процесу вже сформувалися, проте ще немає його чіткого клінічного прояву. Ще не виникло «зачароване коло», при якому певні симптоми захворювання зумовлюють появу нових чи посилюють інші, вже наявні.

Ми вважаємо, що саме у проміжку 4-5 років роботи (етапі передхвороби) психологічна підтримка та психологічна корекція особистості стають особливо необхідними. Психопрофілактична та психокорекційна робота може повернути особу до межі оптимальної психічної норми та запобігти подальшому розвитку захворювання.

Важкі життєві обставини зустрічаються в житті кожної людини, але не в кожній внаслідок цього розвивається захворювання. Ситуація стає патогенною в тих випадках, коли її не можна раціонально змінити, перебороти або для особистості неможливе відмовлення від нездійснених, нереалістичних бажань. Психосоматичні хвороби виникають не тому, що є важка ситуація, а тому, що є певне особистісне відношення до неї.

Якщо захисних психологічних механізмів виявляється недостатньо, то особистість виявляється безпомічною й у неї розвивається захворювання. Своєчасна психопрофілактична робота зі зміцнення захисних механізмів у людини, яка знаходиться в стресових обставинах, у ще більшій мірі може сприяти запобіганню розвитку захворювання.

Третинна психопрофілактика – це попередження рецидивів психосоматичних захворювань і відновлення працездатності в людини, яка перехворіла. Третинна психопрофілактика спрямована на попередження інвалідності в людини.

Діяльність психолога, психотерапевта на цьому етапі включає консультативну, відновлювальну і корекційну допомогу. Основна роль при цьому повинна відводитись професійній реабілітації (пошуку нових ресурсів професійної діяльності, можливостей професійного росту), соціальній адаптації (створенні максимально сприятливих умов для співробітника при його поверненні в професійне середовище, звичне сімейне середовище) і пошуку шляхів самоактуалізації (усвідомленні особистісних ресурсів росту і розвитку).

Один із основних напрямків психопрофілактичної роботи третинного характеру стосується людей, які отримали інвалідність у зв'язку з набутими важкими соматичними захворюваннями. Його головне завдання полягає в необхідності долучення цих людей до активного громадського життя, розвитку в них почуття самодостатності реалістичних перспектив подальшої життєдіяльності, налагодження при цьому адекватних відносин з навколишніми.

Як зазначає В.П. Москалець (2007), проблема збереження здоров'я правоохоронців має вирішуватися на всіх рівнях функціонування ОВС – Міністерства внутрішніх справ, обласних, районних УВС, навчальних закладів, які готують охоронців правопорядку. Провідна роль у цій справі повинна надаватись психологам й керівникам всіх рівнів.

Разом із цим, активними суб'єктами збереження й зміцнення власного здоров'я мають бути самі правоохоронці. Тільки за цієї умови можна очікувати належних результатів – адже відомо, що жодні вчителі, вихователі, лікарі, психологи не можуть навчити, виховати, вилікувати, відкорегувати своїх учнів, вихованців, пацієнтів, клієнтів без активної, відповідним чином цілеспрямованої співучасті останніх. Лише активно й наполегливо цілеспрямований суб'єкт, зазвичай, досягає поставленої мети, добивається успіху всупереч несприятливим умовам, перешкодам і протидіям. Отже, в ідеальній перспективі кожен правоохоронець має бути не лише об'єктом (для психологів і керівників), а й активним кваліфікованим суб'єктом збереження і зміцнення власного психічного здоров'я, а відтак, і здоров'я оточуючих. Здійснювати це свідомо, цілеспрямовано, невимушено, на рівні приємної звички, із задоволенням – це і є психологічна запорука ефективності будь-якої справи [9].

Висновки. Дещо перефразуючи давню істину, можна стверджувати, що своєчасна профілактика є більш дієвим засобом попередження будь-яких розладів, аніж лікування вже наявних хронічних захворювань.

Проблема профілактики психосоматичних захворювань є дуже складною і недостатньо розробленою, оскільки на сьогодні ні теоретично, ні практично не можна запобігти появі психосоматозів, навіть, із урахуванням факторів схильності і провокуючих моментів. Таким чином, увага повинна бути спрямована на вдосконалення психотерапевтичної підготовки лікарів загального соматичного профілю, тому що до них, у першу чергу, звертаються пацієнти з психосоматичними недугами.

Психопрофілактичні заходи в системі МВС можна розділити на три етапи.

1. Первинна психопрофілактика, яка повинна бути спрямована на розробку психологічних основ пропаганди і впровадження здорового способу життя, формування психологічної культури здоров'я. На цьому етапі на предмет психотравматизації працівника міліції повинні вивчатися професійне середовище, сімейні взаємини й особистісні особливості. При розробці заходів первинної профілактики необхідне вивчення психотравмуючих факторів, що діють на співробітника, та стійкості психіки щодо їх впливу.

2. Вторинна психопрофілактика, заходи якої повинні бути спрямовані на роботу з групами підвищеного ризику захворюваності на психосоматичні захворювання. Це, насамперед, допомога співробітникам, які знаходяться в психологічній кризі; у яких спостерігаються ознаки психологічної травми; особи, у яких спостерігається часте перенесення психотравм; особи з алекситимічними особистісними рисами; особи з наявними тривалими конфліктними ситуаціями в родині і на роботі.

3. Третинна психопрофілактика повинна полягати в допомозі людям із хронічними психосоматичними захворюваннями. Основним її завданням є попередження рецидивів хвороби, декомпенсації та інвалідизації. У рамках профілактики слід проводити консультативну, корекційну та реабілітаційну роботу з такою категорією хворих. Система профілактичних заходів передбачає:

- пошук нових ресурсів професійної діяльності (відкриття нових можливостей для професійного росту),
- соціальну адаптацію (створення максимально сприятливих умов для співробітника при його поверненні в професійне середовище чи звичне сімейне середовище),
- пошук шляхів самоактуалізації (усвідомлення особистісних ресурсів росту і розвитку).

Ці етапи повинні забезпечуватися колегіально керівним складом підрозділу ОВС, зокрема, безпосереднім керівництвом у тісній співпраці з психологами групи психологічного супроводження служби в ОВС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яцків О. С. Проблема психосоматичних захворювань (психосоматозів) у працівників міліції / Яцків О. С. // Право і безпека. – Х. : ХНУВС, 2009. – С. 202–206.
2. «Порядок проведення військово-лікарської експертизи і медичного огляду військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу в системі МВС України», затверджений наказом МВС України від 06.02.2001 р. № 85.

3. Юнсон М. Толерантность к психологическому стрессу и экспериментальное измерение защитных механизмов / Юсон М. // Эмоциональный стресс. Физиологические и психологические реакции. Медицинские, промышленные и военные последствия стресса / Под ред. Л. Леви. – Л. : Медицина, 1970. – С. 80–84.
4. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я: навчальний посібник / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна; за заг. ред. М. С. Корольчука. – К. : Фірма «ІНКОС», 2002. – 272 с.
5. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: монографія. / Потапчук Є. М. – Хмельницький : Видавництво Національної академії ДПСУ, 2004. – 323 с.
6. Сидоров П. И. Психосоматическая медицина: Руководство для врачей / П. И. Сидоров, А. Г. Соловьев, И. А. Новикова; под ред. акад. РАМН П. И. Сидорова. – М. : МЕДпрессинформ, 2006. – 568 с.
7. Кісіль З. Р. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: монографія. / Кісіль З. Р. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 524 с.
8. Бачериков Н. Е. и др. Эмоциональный стресс в этиологии и патогенезе психических и психосоматических заболеваний / Н. Е. Бачериков, М. П. Воронцов, П. Т. Петрюк и др. — Х. : Основа, 1995. — 276 с.
9. Москалець В. П., Сворац С. Д. Засади формування здатності правоохоронців до збереження власного психічного здоров'я. // Держава і закон: практика, практика, методика: Збірник наукових праць / Москалець В. П., Сворац С. Д. – Івано-Франківськ : ВОНР та РВД ПЮІ ЛьвДУВС. – Вип. II, 2007.

СТАТТІ ІНОЗЕМНИХ АВТОРІВ

Вачков И. В., д. психол. н., професор, професор кафедри дифференціальної психології Московського державного психолого-педагогічного університету, головний редактор газети «Школьный психолог», президент Международного Сообщества сказкотерапевтов

УРОВНЕВАЯ ТИПОЛОГИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПСИХОЛОГА С КЛИЕНТОМ

Методологической основой предлагаемой в статье типологии взаимодействия психолога с клиентом (индивидуальным или групповым) выступает субъектный подход, активно развивающийся в современной науке. Выделяются три основных уровня рассматриваемого взаимодействия: предсубъектное, субъект-объектное и субъект-субъектное. В последнем вопреки сложившейся традиции определяются два подуровня: деятельно-ценностное взаимодействие и полисубъектное взаимодействие. Дается определение общности возникающей на высшем уровне взаимодействия психолога – полисубъекта: целостное динамическое психологическое образование, отражающее феномен единства развития реальных субъектов, находящихся в субъект-субъектных отношениях.

The methodological framework proposed in the article typology of interaction psychologist with the client (individual or group) acts subjective approach, actively developing in modern science. There are three basic levels of reporting interaction: predsubektное, subject-object and subject-subject. In the latter against the tradition defines two sublayers: activities and value the interaction and polysubject interaction. The definition of community occurring at the highest level of interaction psychologist - polisubekt: integrated dynamic psychology, reflecting the phenomenon of the unity of the real subjects with a subject-subject relations.

В последние годы активно развивается такое направление нашей науки как психология субъектности. Думается, идеи психологии субъектности, основы которой были заложены С. Л. Рубинштейном, нужно попытаться приложить к деятельности специалистов в области экстремальной и кризисной психологии. И начать такую "примерку" можно, например, с анализа типов взаимодействия психолога с работниками экстремальных профессий и пострадавшими при ЧС, анализа, осуществляемого с позиций психологии субъектности. В качестве клиента психолога можно рассматривать либо одного человека, либо группу (коллективного клиента) – допустим, в процессе тренинга.

Какие же типы взаимодействия возможны между психологом и его клиентом?

Прежде, чем их выделить, объясним, по каким параметрам и почему следует соотносить типы взаимодействия субъектов. В разнообразных психологических концепциях выделяются различные аспекты важнейших процессов, осуществляемых человеком, – познания мира и себя, отношения к миру и себе и преобразования мира и себя. Процессы познания, отношения и преобразования находят свое отражение в выделении трехкомпонентных структур Я-концепции Р. Бернса (образ Я, самооценка и потенциальные поведенческие реакции), эго-идентичности как совокупности трех Я у И. С. Кона (категориального Я, переживаемого Я и экзистенциального Я), в концепции межличностного взаимодействия А. А. Бодалева (гностический, аффективный и практический компоненты), Я. Л. Коломинского (когнитивный, аффективный и поведенческий); те же компоненты выделяются в структуре самосознания И. И. Чесноковой; Г. М. Андреева указывает на наличие в общении тех же трех сторон (коммуникативной, перцептивной и интерактивной); трехкомпонентная структура субъектности рассматривается С. Д. Дерябо (человек познающий, человек относящийся и человек преобразующий).

Таким образом, можно говорить о трех важнейших реальностях, в которых проявляется субъект: познание (мира, себя, других), отношение (к миру, к себе, к другим), преобразование (мира, себя, других). Подлинная субъектность характеризуется гармоничностью проявления во всех этих реальностях. Во взаимодействии с клиентом (индивидуальным или групповым) психолог и проявляет себя как субъект (или не проявляет). Судить об этом можно по ряду важнейших параметров.

Первый параметр – это центрация субъекта, фиксация его проявлений. Это параметр, относящийся ко всем субъектным «ипостасям». При разных типах взаимодействия центрация происходит на совершенно разных вещах (см. таблицу в приложении). Следующие два параметра – способность к рассмотрению себя и общности как целостности и способность к осознанию системы отношений между

субъектами – относятся к реальности познания. Такие параметры, как придание субъектной ценности и принятие другого, относятся к проявлению субъекта в реальности отношений. И, наконец, направленность деятельности на развитие себя и другого и проявление самостоятельности характеризуют субъекта в сфере преобразования.

Исходя из традиционного противопоставления субъекта и объекта, можно говорить о следующих типах взаимодействия.

Во-первых, это взаимодействие, при котором участники не выступают по отношению друг к другу как субъекты и не осознают себя и другого в качестве таковых. Это такое случайное объектное взаимодействие. Ситуация напоминает классическую – характерную для двухлетних детей, которые «играют рядом, но не вместе»: в случае же неожиданного пересечения (одна машинка встретила на дороге с другой), такая встреча рассматривается обеими сторонами лишь как досадное препятствие. Развитие самосознания еще не достигло необходимого для полноценно-субъектного отношения даже к самому себе. Иначе говоря, каждый из участников взаимодействия не придает особой ценности ни себе, ни партнеру. Представляется правомерным такую ситуацию охарактеризовать как субъектно-отчужденное или предсубъектное взаимодействие. Конечно же, для взрослых людей такое взаимодействие является, по-видимому, крайне редким. А уж психолог, неспособный увидеть субъектность даже в самом себе – почти палеонтологическая редкость. Однако гипотетически ситуация возможна.

Такое предсубъектное взаимодействием. характеризует совокупность людей, не связанных совместной деятельностью и не отражающих друг друга в качестве субъектов. В этом случае человек не способен воспринять свое Я как целостную систему и не способен отразить другого в качестве субъекта, поскольку отражающий всегда отражает только иную форму своей собственной природы (Г. Гегель, С. Д. Дерябо, С. Н. Смирнов и др.). Не рассматривается им и общность как целостность. Коллективного субъекта не образуется. Подобную общность можно назвать совокупностью предсубъектов.

Во-вторых, это взаимодействие, при котором другой выступает для каждого участника как объект, обладающий специфическими особенностями. При этом каждый из участников себя рассматривает как субъекта, присваивая ценность себе, но не видя ее в партнере. Такое взаимодействие уж точно не является редкостью и, к сожалению, не только в обычных житейских ситуациях целенаправленного манипулирования другим, но и в ситуациях профессионального психологического взаимодействия. Психолог, порой даже не отдавая себе отчет, воздействует на ничего не подозревающего клиента, добиваясь собственных целей, а отнюдь не целей клиента. Иногда подобная позиция откровенно провозглашается: «Я с ним поработаю, подкорректирую – человеком станет!». Специалист в области экстремальной и кризисной психологии, на наш взгляд, чаще, чем его коллеги, работающие в других областях, подвержен соблазну рассматривать своего клиента как объект воздействия. Общность такого типа описывается в терминах субъектно-объектного взаимодействия. Проявления субъектности связаны с центрацией на

себе и направлены на использование других людей в собственных целях. При этом эгоистичность не означает способности рассматривать свое Я как целостность, как единую систему. Вместе с тем субъекты уже выделяют свою общность как целостность в противопоставлении к «Они». Лингвистический анализ позволяет признать подходящим для обозначения подобной общности название «атомарный коллективный субъект». Этот и следующий тип общности в силу присущих им признаков могут быть отнесены к категории коллективного субъекта.

И, в-третьих, это взаимодействие, при котором каждый участник взаимодействия как субъект отражает и себя, и другого человека в качестве субъекта и видит ценность и в себе, и в другом. Это тип взаимодействия, к которому неустанно призывают гуманистическая психология. При таком варианте взаимосвязь симметрична и носит характер подлинного субъект-субъектного взаимодействия.

Однако субъект-субъектное взаимодействие не является однородным процессом, имеющим качественно единообразный характер. Логический анализ позволяет выделить на этом уровне два типа взаимодействия, имеющих специфические особенности: 1) первый уровень субъект-субъектного взаимодействия, на котором ценность партнера опосредствуется совместной деятельностью; 2) второй уровень субъект-субъектного взаимодействия, характеризующийся приданием ценности каждым участником взаимодействия каждому самому по себе, т. е. приданием ему самооценности.

Взаимодействие первого уровня может быть названо деятельно-ценностным. Оно описывает систему взаимосвязей в группах высокого уровня развития, не являющихся, однако, полисубъектами. Второй уровень взаимодействия и является в нашей терминологии полисубъектным. Это тот уровень, когда каждый участник взаимодействия «возвращает» другому его отраженную субъектность (В. А. Петровский) и получает возможность на новом витке взаимодействия выступить как субъект по отношению к собственной субъектности (в ее отраженной форме).

Таким образом, получается, что в субъект-субъектном взаимодействии надо выделять два типа взаимодействия. При деятельно-ценностном психолог занимает «объяснительно-формирующую» позицию: клиент для него важен не сам по себе, а в связи с тем, что они делают вместе. Например, взаимодействие в тренинге может быть опосредовано задачей объяснения участникам необходимых действий для формирования определенных навыков в экстремальной ситуации. При этом группа может быть очень сплоченной и каждый ее член может хорошо осознавать общие цели и подчиняться групповым правилам. Хотя деятельно-ценностное взаимодействие характеризуется наличием субъект-субъектных отношений в общности, ее члены вступают в эти отношения лишь постольку, поскольку они продиктованы совместной деятельностью. Здесь проявляется способность к рассмотрению себя и общности как целостных систем.

Но этот уровень еще нельзя считать полисубъектным, поскольку другие общности рассматриваются как лишённые субъектной целостности и отражаются как объекты. Это легко наблюдать в ситуации, когда, скажем, два тренинга идут парал-

тельно. Теплота и близость отношений в группе не отменяют, а наоборот – часто только способствуют усилению противопоставления «Мы» и «Они»: «Да что там у вас! Вот в нашей группе...». Эта особенность, характеризующаяся как групповая (корпоративная) закрытость, позволяет назвать выделяемую общность корпоративным коллективным субъектом. Очевидно, существуют подтипы этого типа, описываемые в социальной психологии как группы разного уровня развития, члены которых в той или иной степени объединены совместной деятельностью.

Способность к построению не только внутригрупповых субъект-субъектных отношений, но и межгрупповых является отличительной чертой следующего типа общности. Иными словами, полисубъектное взаимодействие характеризуется здесь опорой на субъект-субъектные отношения в ситуации создания связей с другими полисубъектами и общностями иных типов. Субъекты, входящие в эту общность, оказываются способны рассматривать как субъектную целостность и себя, и свою общность, и другие общности. Психолог здесь занимает «понимающую» позицию. Поскольку на этом уровне субъекты имеют самоценность независимо от задач и целей совместной деятельности, то в указанной ситуации можно говорить о доминировании не деятельности, а общения. Поэтому правомерным представляется назвать рассматриваемую общность полисубъектом общения. Свойство полисубъектности может возникать во взаимодействии психолога и индивидуально-личностного клиента или психолога и группы. Тогда развивающим, психотерапевтическим становится само взаимодействие как акт Встречи, а не совместная деятельность. Разумеется, деятельность в этом случае не исключается. Просто она становится средством глубокого контакта, фоном, на котором возникает особая психологическая ментальность – полисубъект. Это может произойти, пожалуй, скорее на тренинге личностного роста, чем на тренинге навыков, но в большей степени зависит не от формы взаимодействия, а от желания и способности партнеров (психолога и клиента) предъявить свою подлинную субъектность.

Полисубъектное взаимодействие, возникающее в общностях разного типа (семья, психотерапевтическая или тренинговая группа, система «психолог-специалист экстремальной профессии» и т.д.) по своей сути является развивающим и обогащающим людей. Думается, что в профессиональной деятельности психолога достижения такого типа взаимодействия приведут к высокой продуктивности работы. Вместе с тем, во многих случаях достаточным и даже предпочтительным можно считать деятельно-ценностное взаимодействие.

Для анализа полисубъектного взаимодействия принципиальное значение имеет вопрос о признаках полисубъектности, которые можно соотнести с признаками субъектности. В процессе взаимодействия психолога с его клиентом огромное значение имеет возникновение полисубъекта. Однако необходимо разобраться с тем, что это такое.

Полисубъект отличается направленностью вектора рефлексии: в случае широко понимаемого «коллективного субъекта» (А. Л. Журавлев) он идет от Я к Мы, в случае полисубъекта – совершает ряд циклов Я → Мы → Я. Траектория развития каждого конкретного полисубъекта должна быть, безусловно, своеобразна,

иметь присущие исключительно ему особенности. У разных полисубъектов, по-видимому, могут быть разными и темп продвижения, и протекание кризисов развития, и достижения на тех или иных этапах.

Полисубъект выступает в качестве развивающейся общности, в которой развитие каждого субъекта опосредуется совместной творческой деятельностью и общением и включено в единый процесс развития целостного полисубъекта. При этом можно предположить, что полисубъект развивается только тогда, когда процесс саморазвития становится естественным для всех компонентов полисубъекта, и что базовым условием развития полисубъекта (по аналогии с субъектом) является повышение уровня самосознания входящих в него субъектов.

Итак, полисубъектное взаимодействие - это такая форма непосредственного взаимодействия субъектов друг с другом, которая способна породить их взаимную обусловленность и характеризуется особым типом общности – полисубъектом. Полисубъект понимается как целостное динамическое психологическое образование, отражающее феномен единства развития реальных субъектов, находящихся в субъект-субъектных отношениях. Сущность полисубъекта проявляется в способности к творческой активности, к осознанию системы отношений между субъектами, к образованию общего семантического пространства, а также в способности к преобразованию окружающего мира и себя, способности выступать как целостный субъект, развивая субъект-субъектные отношения с другими общностями.

Феноменологически полисубъектное взаимодействие заключается в актуальном соприсутствии и продвижении к подлинным и полноценным субъект-субъектным отношениям партнеров (условие его возникновения). *Динамически* оно выражается во взаимной направленности векторов их активности и совпадении направленности общего развития. *Структурно* полисубъектное взаимодействие представляет собой сложную систему особых отношений между субъектами, входящими в общность, и между полисубъектом как целым и другими общностями. *Инструментально* полисубъектное взаимодействие заключается в создании условий для организации общения субъектов, в процессе которых происходит развитие субъектов и полисубъекта в целом. *Функционально* полисубъектное взаимодействие есть принятие партнерами самого факта существования друг друга и признание самоценности каждого участника взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
1. Вачков И. В. Полисубъектный подход к педагогическому взаимодействию / И. В. Вачков // Вопросы психологии. – 2007. - № 3. – С.16–29.

4. Дерябо С. Д. Феномен субъективизации природных объектов : автореф. докт. дис. – М., 2002. – 40 с.
5. Журавлев А. Л. Психологические особенности коллективного субъекта // Проблема субъекта в психологической науке / Под ред. Брушлинского А. В., Володиной М. И., Дружинина В. Н. М.: Академический проект, 2000. – С. 133-150.
6. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности) / Я. Л. Коломинский. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 350 с.
7. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
8. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2006. – 316 с.
9. Петровский В. А. Феномен субъектности в психологии личности : автореф. докт. дис. – М., 1998. – 70 с.
10. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 91 с.
11. Смирнов С. Н. Диалектика отражения и взаимодействия в эволюции материи / С. Н. Смирнов. – М. : Наука, 1974. – 382 с.
12. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

Dr. Ulrike Garbe

МЕДИАЦИЯ В РАЗРЕШЕНИИ КОНФЛИКТОВ В ПОЛИЦИИ

В статье рассматривается проблема внутренних конфликтов в полиции, дана их классификация, причины и роль медиации и медиатора в разрешении конфликтов в полиции на разных уровнях.

MEDIATION IM INNERBEHÖRDLICHEN KONTEXT - MIT FOCUS AUF DIE POLIZEI

1 Innerbehördliche Mediation

- 1.1 Arbeitsfelder innerbehördlicher Mediation
  - 1.1.1 Institutionelle Konflikte
  - 1.1.2 Personenbezogene Konflikte
  - 1.1.3 Konflikte zwischen Institutionen und Personen
- 1.2 Chancen und Grenzen innerbehördlicher Mediation
  - 1.2.1 Chancen
  - 1.2.2 Grenzen
- 1.3 Polizei – eine Behörde wie jede andere?
- 1.4 Argumente für innerbehördliche Mediation

Innerbehördliche Mediation

Laut einer Umfrage des Hernstein Management Instituts sind 15 % der Tätigkeit von Führungskräften in deutschen Unternehmen mit der Bearbeitung von Konflikten ausgefüllt¹.

„ Auseinandersetzungen mit Missverständnissen, Meinungsverschiedenheiten oder zwischenmenschlichen Spannungen am Arbeitsplatz gehören in Betrieben und Verwaltungen zum Alltag. Arbeitsplatzkonflikte zwischen einzelnen Mitarbeitern, Vorgesetzten und Untergebenen, zwischen Abteilungen und zwischen Betriebsrat und Arbeitgeber sind normal.“²

Unternehmensinterne Konflikte – und das lässt sich auf Behörden übertragen – werden häufig als „Fehlfunktionen in der Organisation, als Resultate von Missverständnissen, von fehlender Kommunikation oder von Führungsschwäche angesehen“³. Dementsprechend definiert sich die behördeninterne Vorstellung vom Führungsvermögen und –verhalten der Vorgesetzten, von der Loyalität der Beamten und Angestellten.

Natürlich können Konflikte Krisen auslösen, die über lange Zeit Kräfte und Ressourcen der Beteiligten binden. Solche Krisen können aber auch positive Entwicklungen anstoßen. Es hängt davon ab, auf welche Weise sie gemeistert werden.⁴

Zumeist findet innerbehördliches Konfliktmanagement informell und unkoordiniert statt. Interessenorientierte Ansätze finden kaum Berücksichtigung. Individuelle oder Gruppeninteressen werden bei der Betrachtung von Konflikten oft negativ bewertet und unzureichend beachtet. Dabei sind es gerade sie, denen enormes Entwicklungspotenzial für die Behörde innewohnt.⁵

ARBEITSFELDER INNERBEHÖRDLICHER MEDIATION

Nach der Konfliktdefinition von GLASL ist ein sozialer Konflikt eine „Interaktion

- zwischen Akteuren (Individuen, Gruppen, Organisationen usw.),
- wobei wenigstens ein Akteur
- Unvereinbarkeiten

Im Denken/Vorstellen/Wahrnehmen

Und/oder Fühlen

Und/oder Wollen

- mit dem anderen Akteur (anderen Akteuren) in der Art erlebt,
- dass im Realisieren eine Beeinträchtigung
- durch einen anderen Akteur (die anderen Akteuren) erfolge.“⁶

Diese Art der Interaktion findet in Behörden tagtäglich in verschiedenen Kontexten ihren Raum. Dabei haben Konflikte in Behörden oft mehr als zwei

---

¹vgl. Hernstein Management Report 2002. <http://www.hernstein.at>

Für diesen Report wurden 150 Führungskräfte deutscher Unternehmen mit mehr als 100 Mitarbeitern befragt.

² BUDDE, Andrea in PÜHL, Harald. Hrsg. 2004. Mediation in Organisationen. Leutner. S. 97

³ HAFT, Fritjof und VON SCHLIEFFEN, Katharina. Hrsg. 2002. Handbuch Mediation. C.H. Beck München. S. 1027 f.

⁴vgl. MONTADA, Leo. Konfliktordnungen im Umbruch. Die Wirkungen von Mediation aus sozialpsychologischer Sicht. FernUniversität in Hagen. 001860542 (10/04)

⁵vgl. BUDDE, Andrea in PÜHL, Harald. Hrsg. 2004. Mediation in Organisationen. Leutner. S. 98.

⁶ GLASL, Friedrich. 1999. Konfliktmanagement. Verlag freies Geistesleben. S. 14 f.

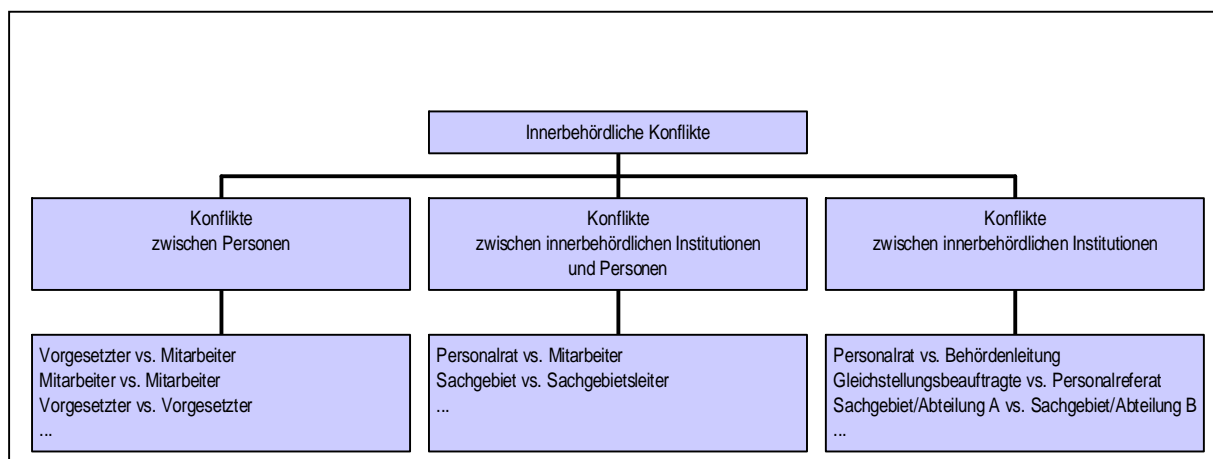
Konfliktparteien. Oft gibt es eine Vielzahl von Konflikten, die in einem komplexen System voneinander abhängen und miteinander verbunden sind⁷.

Drei generelle Konfliktfelder sind zu unterscheiden:

Konflikte zwischen Institutionen

Konflikte zwischen Personen

Konflikte zwischen Institutionen und Personen.

Sicher wird es im konkreten Fall immer Verquickungen zwischen „institutionellem Auftrag“ und Person geben. Für eine genaue Analyse des Konfliktes erscheint diese Differenzierung jedoch wichtig, da sie Rückschlüsse auf die Motivation und das Engagement im Konflikt erlaubt.

Institutionelle Konflikte

„Institutionelle Konflikte können immer dann entstehen, wenn das Gesetz, um die Beachtung bestimmter anerkannter Gruppeninteressen oder Sonderinteressen zu gewährleisten, eigens dafür geschaffene Gremien oder Beauftragte mit ihrer Vertretung betraut hat“⁸. Solche Institutionen sind beispielsweise Personalrat, Gleichstellungsbeauftragte und Datenschutzbeauftragte, deren Aufgaben innerhalb der Behörden gesetzlich fixiert sind.

Aber auch zwischen Abteilungen, Dezernaten, Sachgebieten können Spannungen auftreten, etwa aus Unzufriedenheit über die Zusammenarbeit oder aus Ansehenskonkurrenz.

Personenbezogene Konflikte

Ein wesentliches Konfliktpotential in der öffentlichen Verwaltung sind Konflikte zwischen Mitarbeitern oder Mitarbeitern und Führungskräften.

⁷ vgl.: OTTO, Klaus-Stephan. Offen sein für viele Wege – Konfliktlösung in Unternehmen und Organisationen. Zeitschrift für Konfliktmanagement 1/2002. S. 19.

⁸ Innenministerium Mecklenburg-Vorpommern. 2003. Konzeption und erste Handlungsempfehlungen zur Einführung mediativer Verfahren in der Landesverwaltung Mecklenburg-Vorpommern.

In einer Studie des Hernstein Management Instituts schätzen Führungskräfte aus deutschen Unternehmen und Behörden ein, dass 34 % der Konflikte aus persönlichen, zwischenmenschlichen Problemen resultieren.⁹

Konflikte zwischen Institutionen und Personen

Die oben bereits aufgeführten Institutionen mit gesetzlichem Auftrag, die innerhalb von Behörden tätig sind, können natürlich auch in Konflikt mit einzelnen Personen geraten. Beispielsweise ein Personalrat mit einem Mitarbeiter, der sich Unterstützung erhofft, die ihm nicht gewährt werden kann.

Es können aber auch Institutionen ohne gesetzlich verankerten Aufgabenspektrum sein. Beispiele hierfür sind die Anti-Mobbing-Gruppen der Bayerischen Bereitschaftspolizei und des Polizeipräsidiums Mittelfranken oder der Zentrale Psychologische Dienst beim Polizeipräsidium München. Auch hier gibt es Situationen, in denen es Konflikte mit Einzelpersonen gibt. Ein Beispiel: Ein Mitarbeiter wendet sich an die Anti-Mobbing-Gruppe mit der Bitte um Unterstützung. Nach einer Konfliktanalyse befindet die Gruppe, dass es sich bei dem geschilderten Sachverhalt nicht um Mobbing handelt und somit die Unterstützung für den Mitarbeiter u.U. anders aussieht, als von ihm erwartet.

CHANCEN UND GRENZEN INNERBEHÖRDLICHER MEDIATION

Chancen

Mediation kann (muss aber nicht zwangsläufig) ein gutes Betriebsklima fördern. Das wäre ein wünschenswertes Resultat einer offenen und kreativen Konfliktkultur.

Damit eng verknüpft ist die Stärkung der sozialen Kompetenz der Beschäftigten. Entsprechend dem transformatorischen Ansatz¹⁰ der Mediation wären dies Befähigung und Akzeptanz. Befähigung in einem Konflikt Bedürfnissen und Interessen zu formulieren und Akzeptanz der Interessen und Bedürfnisse des Konfliktgegners. In einem zugegebenermaßen visionären Entwicklungszustand würde dann externe Konfliktintervention überflüssig werden.

Ein weiteres Argument für innerbehördliche Mediation ist die Einsparung von Ressourcen (Zeit, Geld, Energie). Interne Mediatoren bieten die Chance, dass sie leicht zugänglich sind, keine zusätzlichen Kosten verursachen und dass bei entsprechender Verankerung in der Organisation, die Schwelle für ihre Inanspruchnahme niedrig ist.¹¹

Grenzen

Innerbehördliche Mediation kann bezüglich der Freiwilligkeit der Beteiligung am Verfahren schnell an die ihre Grenzen stoßen. Oft stecken die Konfliktparteien in einem Netz aus Abhängigkeiten und Erwartungen. Bis dahin, dass seitens der Vorgesetzten Druck ausgeübt wird, den Konflikt jetzt und durch Mediation zu lösen. Dem Mediator muss dies bewusst sein und er sollte darauf hin wirken, dass eine freiwillige Teilnahme

---

⁹vgl.: Hernstein Management Report. 2002. <http://www.hernstein.at>

¹⁰vgl. KESSEN, Stefan; TROJA, Markus; Zilleßen, Horst. Mediation im öffentlichen Bereich. Umweltmediation Teil 1. FernUniversität in Hagen 0001 849 077 (04/04).

¹¹vgl. KERNTKE, Wilfried et. al. 2004. Mediation als Organisationsentwicklung. Haupt. Bern. S. 115.

zustande kommt. Die Aussage: „Lieber eine angeordnete Mediation als keine“¹² wird insofern kritisch gesehen, dass sie ein Freibrief für Führungskräfte sein kann, es erst gar nicht mit Argumenten zu versuchen.

Wer als Mediator innerhalb einer Behörde tätig ist, muss sehr aufmerksam und selbstkritisch in Fragen der eigenen Neutralität sein. Er muss zwingend im Auge behalten, dass das Ziel der Mediation die eigenverantwortliche Konfliktlösung durch die Konfliktparteien ist. Etwaige Zielvorgaben durch Vorgesetzte haben keinen Platz in der Mediation. Insbesondere Mediatoren, die selber in der Behörde tätig sind, werden sich diese Freiheit immer wieder einfordern müssen.

Bei Konflikten zwischen Vorgesetzten und Mitarbeitern mit ausgeprägten Machtunterschieden ist das Geschick des Mediators, ausgleichend zu wirken, gefragt.¹³

KERNTKE schreibt, dass sich an der Frage der Hierarchien zum Teil die Interventionsberechtigung der hauseigenen Mediatoren entscheidet. „Sie werden schwerlich in Fällen vermitteln können, in denen Konfliktparteien ihnen hierarchisch übergeordnet sind.“¹⁴ Für mich ist das eine Herausforderung an den Mediator, auch in derartigen Situationen souverän seiner inneren Haltung zu folgen und dies auch dem Vorgesetzten gegenüber zu verdeutlichen. In vielen Fällen wird das zur Steigerung seines Ansehens beitragen und die Akzeptanz seitens der Vorgesetzten vergrößern.

Unter diesen Gesichtspunkten erscheint die Auswahl des "richtigen" Mediators von enormer Bedeutung. Der Einsatz von externen Mediatoren wird in der Regel in Folge fehlender Haushaltsmittel nicht in Betracht kommen¹⁵. Weil das Vertrauen der Konfliktparteien in die Neutralität und Unabhängigkeit des Mediators Grundvoraussetzung für eine erfolgreiche Streitbeilegung ist, werden die Konfliktparteien Mediatoren aus der eigenen oder einer vorgesetzten Dienststelle manchmal schwer akzeptieren. Deshalb sollte es möglichst ein Alternativangebot geben.

Auch für den Mediator ist das von Vorteil, es erleichtert die sachliche Distanz von den Konfliktparteien, die Allparteilichkeit im Verfahren und er läuft gar nicht erst Gefahr, selber Teil eines komplexen Konfliktes innerhalb der entsprechenden Dienststelle zu sein.

POLIZEI – EINE BEHÖRDE WIE JEDE ANDERE?

Um diese Frage zu Beantworten ist es notwendig sich mit den Unterschieden zwischen Polizei und anderen Behörden zu befassen. Folgende Unterschiede sind auffällig:

1. Permanente Konfrontation mit Konflikten in der Erfüllung ihrer Aufgabe als „Ordnungshüter“.
2. Gefährliche und belastende Einsätze in Krisensituationen.
3. Sehr straffe hierarchische Struktur.

¹² PONSCHAB, Reiner und SCHWEIZER, Adrian. Mediation in der Wirtschaft. Teil 1. FernUniversität in Hagen. Fachbereich Rechtswissenschaft. 001 848 984 (04/04).

¹³ vgl. THIEL, Svenja u. WIDDER, Wolfgang. 2003. Konflikte konstruktiv lösen. Luchterhand. S. 31 f.

¹⁴ KERNTKE, Wilfried et. al. Mediation als Organisationsentwicklung. Haupt. Bern. 2004. S. 116

¹⁵ vgl. Innenministerium Mecklenburg-Vorpommern. 2003. Konzeption und erste Handlungsempfehlungen zur Einführung mediativer Verfahren in der Landesverwaltung Mecklenburg-Vorpommern.

Wobei die Autorin durchaus der Meinung ist, dass der Einsatz externer Mediatoren sich in vielen Konfliktfällen für Behörden rechnen würde.

Daraus ergibt sich möglicherweise ein höheres Konfliktpotenzial als in anderen Behörden. Vieles von den „äußeren Konflikten“ wird unbewusst mit in die Dienststelle genommen. Belastungen und durchzustandene Gefahrensituationen beeinflussen die Persönlichkeit und können dazu führen, dass die betreffenden Personen „dünnhäutiger“ werden. D.h. sie reagieren u.U. empfindlicher und/oder haben eine veränderte Konfliktwahrnehmung.

Eine Mitarbeiterbefragung bei der Bayerischen Polizei¹⁶ aus dem Jahr 2003 zeigt, dass es in den Bereichen Behördenklima, Kollegenbeziehungen und Vorgesetztenverhalten noch Entwicklungspotenzial gibt. Auf einer 5-stufigen Skala (1 negativster und 5 positivster Wert) erreichten die genannten Bereiche

Behördenklima und Organisation: 3,18

Kollegenbeziehung: 3,32

Vorgesetztenverhalten: 3,41.

Damit liegen zwar alle Werte im leicht positiven Bereich, zeugen aber davon, dass es Verbesserungsmöglichkeiten gibt. Die genannten drei Bereiche repräsentieren allerdings nicht ausschließlich das Verhalten in Konflikten. Es ist jedoch davon auszugehen, dass der Umgang mit Konflikten bei der Bewertung bedeutsam war.

Straffe Hierarchien laden dazu ein, Konflikte zu entscheiden, Lösungen anzuordnen. Die Qualität wirklicher Konfliktlösungen wird dabei häufig nicht bedacht und bleibt damit ungenutzt.

Allerdings gibt es gerade bei der Polizei auch Konfliktsituationen, in denen eine unmittelbare Konfliktregulierung erforderlich ist. „Konfliktregulierung heißt, die Arbeitsfähigkeit der Beteiligten wieder herzustellen. Das darf unter dem Anspruchsniveau einer Konfliktbehandlung oder Konfliktlösung bleiben.“¹⁷

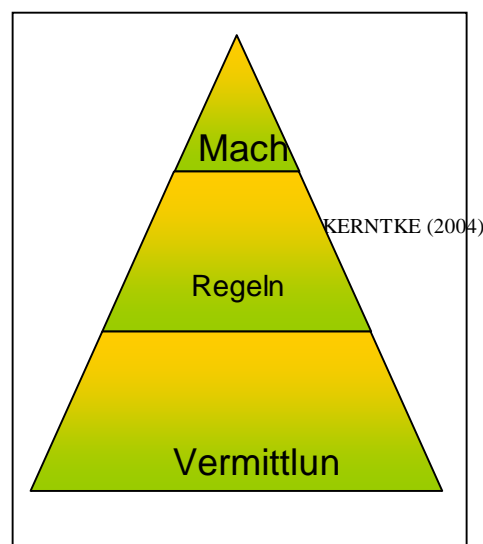
Dazu gibt es drei Ansätze

Machtwort

Rückgriff auf vorhandene Regeln

Verhandeln und Vermitteln.

Alle drei Regulierungsformen sind in Organisationen existent und haben situativ ihre Daseinsberechtigung. Im Prozess der Zusammenarbeit in einer Behörde und auch der Entwicklung einer Behörde ist es erforderlich, „gesunde“ Relationen zwischen den verschiedenen Formen zu erreichen. Der Trend geht dabei dahin, „in möglichst vielen Fällen zu vermitteln“¹⁸, als mit Machtmitteln oder dem Verweis auf Regeln Konflikte zu entscheiden oder zu reglementieren.

¹⁶Durchgeführt vom Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung.

¹⁷ KERNTKE, Wilfried et. al. 2004. Mediation als Organisationsentwicklung. Haupt. Bern. S. 52.

¹⁸ KERNTKE, Wilfried et. al. 2004. Mediation als Organisationsentwicklung. Haupt. Bern. S. 53 f.

Sollte in ad hoc Situationen eine Macht- oder Regel-Konfliktregulierung erfolgt sein – und das wird bei der Polizei immer vorkommen – wäre es wichtig, derartige Situationen nicht nur fachlich, sondern auch unter dem Aspekt der Konfliktkommunikation nachzubereiten.

Unter Berücksichtigung der oben beschriebenen besonderen Situationen, denen Polizistinnen und Polizisten in Ausübung Ihres Dienstes ausgesetzt sind, erscheint es der Autorin als besondere Führungsaufgabe, professionell mit innerbehördlichen Konflikten umzugehen. Das bedeutet als oberstes Prinzip die Suche nach Konfliktlösungen, die für die Mitarbeiter Zufriedenheit schaffen und Ihnen die Möglichkeit auf Mitgestaltung der Lösungen einräumen. Dazu ist es unbedingt erforderlich, die Unterstützung interner oder externer Experten zu nutzen und dadurch eine hohe Qualität von Konfliktlösungsverfahren zu erreichen.

ARGUMENTE FÜR INNERBEHÖRDLICHE MEDIATION

10 Argumente für innerbehördliche Mediation

1. Kosteneinsparung
2. Stärkung des Betriebsfriedens, Verbesserung des Betriebsklimas
3. Entwicklung von Konfliktlöse- und Kommunikationskompetenzen bei den Medianten (Transformatorischer Ansatz)
4. Schonender Umgang mit Ressourcen (Zufriedenheit, Zeit, Energie)
5. Vorbildwirkung und positive Außenwirkung auf andere (Behörden, Organisationen, Unternehmen, Öffentlichkeit)
6. Kompetenzzuwachs auch für Arbeit in Konflikten außerhalb der Behörde und an den Schnittstellen zur Öffentlichkeit
7. Entwicklungsressourcen aus Konflikten werden (kreativ) genutzt angst- und stressfreier Umgang mit Konflikten, gesunde Mitarbeiter wertschätzender Umgang miteinander, Motivierung der Mitarbeiter
8. Unterstützung des Modells vom stärkenbasierten Führen

Герасимчик А. П., первый заместитель начальника Командно-инженерного института МЧС Республики Беларусь;

Кремень М. А., д. психол. н., профессор, профессор кафедры психологии управления Академии управления при Президенте Республики Беларусь

ОБРАЗ ДИНАМИЧЕСКОГО ОБЪЕКТА КАК КОМПОНЕНТ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОТБОРА СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ И ЛИКВИДАЦИИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ

Рассмотрены психологические требования опасной профессии к человеку, задачи подготовки специалистов для работы в экстремальных ситуациях. Ключевые слова: динамический образ, профессиональный психологический отбор, психическое отражение, психологические качества.

Investigates the psychological requirements of the dangerous profession towards a person, tasks of the training specialists for the work in emergencies situations. Key words: dynamic concept, professional psychological selection, psychic reflection, psychological qualities.

Теоретические предпосылки профессионального психологического отбора.

В настоящее время во многих странах мира существует развитая система профессионального отбора специалистов различных профессий. Организация и функционирование данной системы рассматриваются как одно из важных звеньев государственной политики, направленной на изучение, учет, рациональное распределение и экономически целесообразное использование человеческих ресурсов общества. Система профотбора включает следующие направления исследований: социально-демографическое, медицинское, образовательное, психологическое и профессиональное.

Профессиональный психологический отбор (далее – ППО) заключается в проведении комплексных мероприятий, позволяющих выявить лиц, наиболее пригодных по своим психологическим качествам к обучению и успешной профессиональной деятельности по той или иной конкретной специальности. Главной задачей ППО является оценка профессиональной пригодности кандидата и осуществление на этой основе прогнозирования эффективности его последующей профессиональной деятельности.

Теоретической базой отбора являются концепции: о социально-биологической сущности человека и соотношении его врожденных и приобретенных качеств; о свойствах личности, формирующих профессиональные способности; о характере и значении свойств высшей нервной деятельности и их проявлениях в профессиональной деятельности, получившие обоснование в теоретических и экспериментальных работах И. П. Павлова, В. Д. Небылицына, Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова, В. Л. Марищука и др.

Точность и практическая значимость оценки профессиональной пригодности специалиста во многом зависят от того, насколько полно учитываются основные принципы профотбора, среди которых особое значение имеют следующие.

Принцип *целенаправленности изучения личности*, в соответствии с которым в ходе оценки профессиональной пригодности выявлению должны подлежать, прежде всего, те индивидуально-психологические особенности человека, которые, главным образом, будут определять успешность его подготовки к конкретной практической работе и ее эффективность.

Принцип *комплексности оценки профессиональной пригодности* требует всестороннего анализа и сопоставления всех данных о человеке, проявляющихся в различных видах деятельности и характеризующих его на уровне частных психологических свойств и отдельных психических процессов: время реакции, особенности внимания, памяти, мышления и т.д.

Личностно-деятельностный принцип, являющийся одним из основных методологических принципов профотбора, требует разработки критериев оценки профессиональной пригодности по результатам профессиографического исследования деятельности с учетом конкретных специальностей. В ходе профессиографии выявляют особенности профессиональной деятельности специалиста, обосновывают требования к его профессионально важным психологическим качествам.

Принцип *объективности оценки профпригодности* требует учета всех необходимых сведений о специалисте и тщательной их проверки (уточнении).

Обоснованность оценки профпригодности – принцип, в соответствии с которым профотбор должен проводиться только для тех специальностей, для которых установлена достоверная зависимость успешности обучения и последующей профессиональной деятельности от уровня развития у кандидата психологических качеств, необходимых для успешной деятельности по данной специальности.

Принцип *актуальности психологического отбора* не следует отрывать от принципа его *относительности*. Так, критерии военномедицинского отбора различны для мирного и военного времени.

С позиций принципа *личностного подхода* в основе ППО лежит всестороннее изучение динамической функциональной структуры личности освидетельствуемого. Поэтому профотбор должен строиться с возможно большим учетом принципа *динамичности*, т. е. оценки способностей в их развитии, динамике.

Значение ППО обусловлено и экономической целесообразностью. Так, многолетний опыт применения ППО в промышленности и силовых структурах США показал, что эффективность его является чрезвычайно высокой. В частности, отсев непригодных в процессе обучения снижается с 30-40 до 5-8 процентов, аварийность по вине персонала уменьшается на 40-70 процентов, надежность систем управления повышается на 10-25 процентов, затраты на подготовку специалистов уменьшаются на 30-40 процентов.

Психологический отбор, которым все более интенсивно с середины 60-х годов прошлого столетия стали заниматься в армии, авиации, на железнодорожном

транспорте, в энергетической и угольной промышленности и т.п., зачастую сводится, в основном, к тестированию.

Профессиональная пригодность (соответствие человека в целом требованиям определенной профессиональной деятельности) практически чаще всего оценивается по отсутствию соответствующих особенностей («противопоказаний»), определяющих профнепригодность. Отсутствие у освидетельствуемого человека всех свойств, предусмотренных соответствующими статьями «расписания болезней», определяет заключение о его профпригодности как организма, хотя он как личность может не иметь никаких способностей к данной профессии. Следовательно, под профпригодностью иногда понимают отсутствие соматических противопоказаний к данной профессиональной деятельности.

Определение профессиональной пригодности является задачей экспертизы, которая не имеет права противопоставлять психологические способности человека физическим. Эти две ее стороны нельзя отрывать и от третьей – медицинского отбора. Четвертая сторона отбора – выявление уровня знаний. То есть, получается своеобразный квадрат форм профессионального отбора, стороны которого составляют: психологический отбор, педагогический отбор, отбор по физической подготовленности, медицинский отбор. Отсюда вытекает необходимость реализации принципа *единства отбора*, включающего теоретическое изучение и практическое проведение психологического отбора согласованно со всеми другими его формами.

Уровень ППО не одинаков для различных профессий, и критерии его оценки различны. На наш взгляд, можно дать следующую сводку критериев, которые говорят об актуальности отбора по способностям: ответственность и опасность как для самого работника, так и для окружающих возможных результатов ошибочных действий; наличие на практике обучаемых, отчисляемых по профессиональному несоответствию или выпускаемых неполноценными специалистами; высокая стоимость профессионального обучения и его сложность; необходимость, в отдельных случаях, сокращенных сроков подготовки специалистов.

Профессиональный психологический отбор специалистов опасных профессий.

Анализ литературы по рассматриваемой проблеме показал, что в современной психологической науке и практике вопросы психологического отбора, в том числе и ППО, изучаются достаточно широко. Это обусловлено важностью проблемы отбора и огромной практической значимостью решения этой задачи. Психологический отбор активно применяется во многих сферах деятельности человека как, например, в спорте, управлении, авиации, некоторых областях промышленности. ППО особенно актуален для специалистов опасных профессий, где деятельность человека связана с действием стрессогенных факторов, таких как, например, риск для жизни или здоровья, постоянная необходимость высокой концентрации памяти, внимания, работа в нестандартных, измененных условиях, а также другие воздействия, которые оказывают влияние на психологическое состояние человека.

Опасная профессия требует от человека: во-первых, специальной психологической готовности к работе в экстремальных условиях, тем самым, предопределяя ведущее значение личностных характеристик индивидуума (мотивы, потребности, целевые установки, характер, воля); во-вторых, наличия достаточно выраженных врожденных задатков, обеспечивающих высокий уровень поддержания гомеостатических функций различных систем организма; в третьих, исключительно пластичной нервной системы, позволяющей формировать гибкие функциональные системы в головном мозгу, обеспечивающие такие творческие процессы, как интуиция, предвосхищение, эвристика.

Деятельность в опасной профессии не может быть обеспечена только лишь знаниями, навыками, умениями, и в этом ее существенная психологическая особенность. В опасной работе человеку нередко приходится встречаться с ситуацией, в которой требуется преодолеть привычную логику мышления, совершать антифизиологические действия, противоестественные операции. Исследования поведения человека в опасной ситуации показали, что на него, как правило, воздействуют комплексные раздражители биологической и психологической природы, что нередко приводит к нарушению интеграции деятельности.

Стереотипные акты, будучи основой автоматизированных действий, иногда тормозят осмысление нестандартных ситуаций. Доминантность, как особое свойство нервной системы, концентрирующее нервный процесс на сильном раздражителе, переходит в свою противоположность – инертность. Здесь возникает психологическая «зацикленность» на вопросе «что случилось?», и затягивается переход к необходимым действиям. Принципиальной особенностью опасной профессии является то, что человек должен не избегать опасности, а преодолевать ее, более того, подчинять ей свою жизнедеятельность.

ППО в этих областях профессиональной деятельности позволяет существенно снизить количество неблагоприятных последствий ошибок персонала, которые обусловлены психологической непригодностью специалиста и могут повлечь за собой значительные потери и являются потенциально опасными для людей. В таких специальностях ППО является обязательной процедурой при приеме на работу новых сотрудников, а также при отборе кандидатов для профессионального обучения.

Задача ППО решалась во многих отраслях деятельности, однако, наиболее развитой является система, разработанная для специалистов силовых ведомств.

В СССР период активного развития психодиагностики был положен в начале 70-х годов. Одновременно активное развитие получила такая отрасль психодиагностики, как профессиональный психологический отбор. Наиболее активно проблемы профотбора разрабатывались в Вооруженных силах. Максимальный опыт практического применения ППО был накоплен в психологических лабораториях авиационных и военно-морских училищ, то есть в тех специальностях, где ошибка специалиста может повлечь за собой большие человеческие и материальные потери, и подготовка каждого специалиста требует больших экономических затрат.

Был разработан целый ряд психодиагностических методик, позволяющих оценивать различные индивидуальные качества человека: особенности его интеллектуальной, познавательной, когнитивной сферы, социально-психологические качества, личностные, индивидуальные качества, адаптационный потенциал, уровень нервно-психической устойчивости и другое.

Также были разработаны методические средства, позволяющие изучать профессии и группы профессий с точки зрения тех требований, которые профессия предъявляет к человеку и тех условий, которые она предоставляет для выполнения профессиональных обязанностей.

В настоящее время существует потребность в объективизации системы ППО специалистов опасных профессий.

Отбор кандидатов на обучение в вузы МЧС Республики Беларусь.

В соответствии с нормативными правовыми актами психофизиологическое обследование лиц, поступающих на службу в органы и подразделения по чрезвычайным ситуациям Беларуси, в том числе на обучение в учреждения образования МЧС, осуществляется службами психологической диагностики военно-врачебных комиссий органов внутренних дел.

Особенностью профессиональной деятельности органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям является ее неформализованный характер, определяемый: многообразием и сложностью текущих профессиональных задач, в том числе реальной опасностью их выполнения; высоким уровнем эмоционально-волевого напряжения; жесткими временными ограничениями; социальной ответственностью за возможные профессиональные ошибки.

Эффективность прогнозирования и предупреждения чрезвычайных ситуаций, их ликвидации определяется не только полученными знаниями и приобретенными навыками в процессе обучения, но и психологическими качествами, которые обеспечивают возможность выпускникам вузов МЧС эффективно осуществлять свои функциональные обязанности. В этой связи возрастает роль активизации человеческого фактора, одним из инструментов которого является психологический отбор.

ППО кандидатов на поступление в учреждения образования, осуществляющие подготовку специалистов для подразделений по чрезвычайным ситуациям, не имеет твердой юридической базы, поэтому и результаты отбора носят рекомендательный характер. Вывод о профессионально-психологической пригодности кандидата отражается в протоколе установленного образца. Протокол завершается одним из следующих выводов по результатам обследования:

«в основном соответствует требованиям». Данный вывод выносится в отношении лиц, у которых предполагают наличие личностных, интеллектуальных и психофизиологических качеств, обеспечивающих успешное выполнение профессиональных обязанностей;

«не полностью соответствует требованиям». Данный вывод выносится в отношении лиц, для которых не могут с уверенностью прогнозировать успешное выполнение служебных задач в связи с личностными, поведенческими особенностями, уровнем интеллекта и индивидуальными резервными возможностями.

В некоторых учреждениях образования перед зачислением на обучение психологи дополнительно проводят психодиагностику кандидатов с целью выявления важных познавательных психических процессов личности, а также мотивационных и эмоционально-волевых качеств, необходимых для успешного обучения, овладения выбранной специальностью и эффективного закрепления знаний, навыков и умений в практической деятельности.

ППО, зачастую, базируется на тестах, позволяющих дать лишь ориентировочное заключение о пригодности кандидатов к обучению опасным профессиям и последующей профессиональной пригодности, без проведения специального углубленного инструментального психологического обследования, и включает: определение индивидуальных психологических и психофизиологических качеств с целью оценки степени профессиональной пригодности к службе; выявление признаков нарушений адаптации и скрытых форм нервно-психических расстройств.

Основными критериями в оценке психологической пригодности кандидатов на службу в МЧС в настоящее время являются:

- гармоничность и стабильность личностных характеристик кандидатов, что подразумевает зрелость жизненных установок, заинтересованность в службе в сочетании с готовностью принимать ее условия, достаточность интеллектуального уровня и развитые навыки применения предметных знаний на практике;

- способность к выполнению «оперативных задач», переносимость эмоционального напряжения, способность как подчиняться, так и действовать самостоятельно, сохранять достаточную устойчивость жизненных позиций, способность противостоять воздействию хронического стресса и переносить импульсное воздействие экстремальных внешних факторов;

- устойчивость к социально значимым формам профессиональной деформации, к употреблению психоактивных веществ (алкоголь, наркотические средства) как средствам решения «проблемы хронического стресса»;

- осознание социальной значимости статуса сотрудника органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям, как представителя силовых структур при контактах с гражданскими лицами как «по долгу службы», так и вне ее, отсутствие утилитарно-потребительского отношения (стремления получить личную выгоду) к предстоящей службе, что находится в прямой взаимосвязи с уровнем правонарушений среди сотрудников органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям;

- готовность принять и переносить тяготы службы, связанные с ее военизированным характером (регламентированность отношений в коллективе, необходимость подчиняться приказу и т.п.).

При проведении ППО кандидатов на службу (учебу) в МЧС используется, как правило, психодиагностическое обследование (далее – ПДО), состоящее из двух-трех этапов. Первый – групповое психологическое обследование с целью получения формализованных данных о психологических особенностях личности с использованием основных психологических методик. Завершается обработкой

бланков тестов и формированием пакета первичных материалов по каждому освидетельствуемому. Второй – индивидуальное психологическое обследование и собеседование с целью получения уточненной и развернутой психологической характеристики. Третий – проводится при наличии признаков нарушений адаптации и иных требующих уточнения случаев с применением дополнительных методик, требует более длительного по времени индивидуального исследования. На всех трех этапах ПДО основным методом исследования является использование тестов-опросников. Прогностичность и достоверность данного метода исследования не высокие. В отдельных случаях выносится заключение о пригодности кандидата на службу (учебу) на основе математической обработки тестовых испытаний.

Используемые методики профессионального психологического отбора.

Методы, используемые для ПДО, включают в себя три блока: методики, направленные на диагностику уровня развития интеллекта и когнитивных функций; тесты способностей; методики, направленные на диагностику личностных качеств. Безусловно, эта классификация является неполной, а лишь описывает наиболее часто используемые в целях профотбора методики.

Диагностика уровня развития интеллекта относится к наиболее часто используемым видам диагностики в различных областях психологии и, в частности, часто используется в сфере психологии труда (отбора персонала). Часть методик, исследующих интеллект, направлена на изучение отдельных когнитивных способностей испытуемого, а общий показатель выводится как сумма или среднее результатов по отдельным способностям. Основными когнитивными способностями, исследуемыми в методиках этого класса, являются: способность к логическому мышлению, вербальный интеллект, пространственное мышление, память, внимание, классификация, решение задач по аналогии, уровень осведомленности и т.д. При использовании методик этого класса можно получить профиль когнитивных способностей испытуемого, и, следовательно, сделать вывод о способностях кандидата, необходимых для выполнения той или иной деятельности.

Другие методики для исследования интеллекта представляют собой не набор субтестов, а набор из ряда заданий различных по своему содержанию. Они, как правило, имеют ограничения по времени. Это позволяет, с одной стороны, уменьшить временные затраты на проведение исследования, т.е. позволяет оценить уровень развития интеллекта испытуемого в условиях, приближенных к условиям реальной деятельности (различные, а не однотипные задачи). С другой стороны, при использовании методик данного типа в качестве результата можно получить только общий показатель уровня интеллектуального развития, а уровень развития отдельных способностей остается скрытым.

Существует множество методик, которые позволяют оценить уровень развития отдельных когнитивных способностей, таких как память, внимание, способность к пространственному, логическому мышлению, уровень развития вербального интеллекта. Такие методики являются переходными между методиками, исследующими интеллект, и тестами способностей, направленными на изучение общих способностей.

Способности человека нельзя отождествлять с его интеллектом. Существуют различные классификации способностей. Наиболее общим является разделение на общие и специальные способности. К общим способностям относятся когнитивные способности. Специальные способности определяют возможность человека к выполнению какой-либо деятельности.

Диагностика способностей в большей степени, чем диагностика интеллекта, имеет отношение к решению задач ППО. Зная, какие способности необходимы для достижения высокого уровня профессионального мастерства в конкретной специальности, можно говорить о том, насколько успешным будет человек в данной профессии еще даже до момента его обучения. В качестве примера можно привести такие способности, как: способность к пониманию сложных текстов (способность, важная, например, для врача), перцептивно-двигательные способности (способность, важная в спортивных профессиях), перцептивные способности (музыкальный слух) и др.

Диагностика способностей, таким образом, занимает значимое место в решении задач ППО.

Важное место при решении задач ППО занимает диагностика личностных черт. В качестве примера личностных особенностей, влияющих на качество выполнения профессиональных обязанностей, можно привести такие черты как честность (правдивость), лидерство; уровень развития коммуникативных способностей. Также важным является мотивационный аспект.

Для отдельных профессиональных групп специалистов опасных профессий (водители, работники подразделений специального назначения и некоторые другие), чьи условия труда предусматривают постоянное воздействие экстремальных условий, помимо ПДО обязательным является психофизиологическое обследование (ПФО), проводимое индивидуально с использованием специальных методик. В обязательную программу психофизиологического обследования входят исследования по следующим направлениям: оценка уровня физического развития; оценка уровня функциональных резервов сердечно-сосудистой системы; оценка уровня функциональных резервов центральной нервной системы; оценка уровня нервно-психологических особенностей. Из этого следует, что данное обследование имеет в основном медицинскую направленность.

Таким образом, анализ существующей системы психологического отбора в вузы МЧС показывает, что она, в подавляющем большинстве случаев, опирается на использование различных бланковых и аппаратурных тестов, опросников, статистических методов анализа результатов и определяет, как правило, личностные качества человека.

Используемые при отборе методические средства не вытекают из доминирующих функций деятельности и выполняемых действий и применяются без учета специфики требований, предъявляемых профессией спасателя к человеку. Конечный эффект такого диагностического обследования характеризуется низкой прогностичностью, т.е. не позволяет адекватно оценить уровень профессиональной готовности будущего работника МЧС и раскрыть его потенциальные возможности.

Возможности совершенствования методик профессионального психологического отбора на основе образа динамического объекта

Психическое содержание понятия образа. Психическая форма отражения формируется в процессе деятельности, в то же время всякая деятельность осуществляется в соответствии с тем, что именно и как отражено человеком (субъектом деятельности). Важнейшей особенностью деятельности человека является тот факт, что процесс преобразования входной информации об объекте в целесообразное воздействие на объект происходит в форме идеальных образов, которые осуществляют связь между внешним поведением человека и потоком раздражителей, поступающих к нему от объектов окружающей его среды.

В процессе исторического становления и развития человека образ превратился в психическое образование двойного назначения: оставаясь регулятором действия, он в то же время стал инструментом объективного познания. Непременным условием выполнения человеком соответствующей деятельности, то есть оказания им целенаправленных воздействий на объект, является субъективное отражение человеком объектов деятельности. Такое отражение осуществляется в виде образов. Под образом объекта, в самом широком смысле, мы понимаем любое психическое отражение объекта как системы, то есть как некоторой конкретной совокупности взаимосвязанных элементов, особенностей свойств.

Психическое отражение, образ и формы отражения могут изучаться различными науками в зависимости от аспекта их рассмотрения, от тех факторов, характеристик и задач, которые выделяются и учитываются. Деятельность субъекта в целом, обеспечивающая формирование, функционирование и применение образов, находится в ведении психологии.

Самая основная особенность психического образа заключается в двойственности его назначения: будучи инструментом познания, он, в то же время, и регулятор действия. Как инструмент познания образ призван отражать объект во всем богатстве и многообразии доступных отражению свойств. Как регулятор действия, он представляет собой специализированный информационный комплекс, содержание и структурная организация которого подчинена задачам конкретного целесообразного воздействия на объект.

Важной характеристикой образа является его оперативность, т.е. тонкая и гибкая приспособляемость к условиям деятельности в зависимости от ее задач. Оперативность представляет собой одну из ценнейших характеристик психического отражения у человека и высшее проявление его функциональности. Функциональность является универсальной особенностью человека и проявляется на разных уровнях деятельности, принимая тот или иной характер.

Оперативный образ есть идеальное специализированное отражение преобразуемого объекта (процесса, явления, предмета и т.д.), складывающееся по ходу выполнения конкретного процесса деятельности и подчиненное задаче действия. При анализе информационного содержания оперативного образа следует иметь в виду, что он выполняет определенную функцию на пути преобразования информации, поступающей от объекта, в целесообразные воздействия на объект. Пере-

работка информации, характеризующая деятельность с психологической стороны, раскрывается в процессах конфронтации (соотнесения) различных видов образов. Одни из образов выступают как перерабатывающий материал в процессе деятельности (текущие образы), другие – как средство переработки этого материала (эталонные образы). Текущий информационный поток с одной стороны, эталонный информационный задел – с другой, представляют собой два информационных ансамбля, активным взаимодействием которых и обеспечивается данная деятельность.

Образ динамического объекта как регулятор совершаемых действий. В отличие от статического образа, воспроизводящего статические характеристики объекта, образ, в котором находит свое отражение динамика объекта, мы будем называть образом динамического объекта, независимо от того, идет ли речь об отражении динамически равновесных состояний объекта или об отражении самих процессов перехода объекта из одних статических (или динамически равновесных) состояний в другие.

Образы динамических объектов – чаще всего образы пространственно-временных структур, при помощи которых течение процесса воспроизводится во внутреннем времени. В таких образах находят отражения преимущественно сложные, многосвязные и достаточно длительные процессы. Цель контроля, в данном случае, выражается в точном соблюдении заданной последовательности состояний процесса. Отражение процессов в этом виде образов тем необходимее, чем сложнее среда, в которой совершается процесс, чем динамичнее объект и чем он чувствительнее к влиянию возмущающих сил.

Значение непрерывного отражения динамического объекта в этих образах очевидно. Только через конфронтацию с ними информации, поступающей от работающего объекта, человек может убедиться, соответствует ли текущая динамика объекта заданной. Такие образы организуют действие человека во времени, помогая правильно распределить моменты его вмешательства в континуум (последовательность) контролируемого процесса и вместе с тем обеспечивая целесообразность этого вмешательства, через соотношение с историей процесса и с перспективами его дальнейшего развития.

Наконец, они служат основой для предвидения вероятных последствий проектируемых воздействий человека на процесс. Для беспрепятственной временной развертки динамических образов необходимо, чтобы отражаемые в них процессы были закономерными по своей природе, и их естественная вариативность не превышала бы определенных границ.

Динамический образ отличается оперативностью во всех ее известных аспектах. Что касается отражения в этом образе структурных характеристик объекта, они воспроизводятся в нем лишь в той мере, в какой несут информацию о контролируемых процессах и служат основой, на которую процессы проектируются.

При выполнении субъектом контрольных действий, с одной стороны, его образ динамического объекта отражает объект как реально работающую динамическую систему, как объективно развертывающийся в нем процесс. С другой стороны,

контроль за процесом опосередковується наявністю у суб'єкта еталонного образу динамічного об'єкта, в якому відображається задана динаміка об'єкта, номінальна структура процесу як його виможуваного інваріанта.

Текущий образ динамічного об'єкта формується в відповідності з інформацією від працюючого об'єкта (процесу) і по мірі її надходження.

Оперативний образ складається в процесі рішення конкретної задачі або конкретної групи задач. Ця задача, для рішення якої оперативний образ формується і визначає в кожному конкретному випадку інформаційне вміст і структуру образу, т.е. оперативний образ адекватен задачі дії.

Методический інструментарій і методик дослідження. Важливою задачею при проведенні заходів по ППО є адекватний вибір методического інструментарія для діагностування психологіческих якостей абитуриентів вузів МС.

Аналіз існуючих методик професіонального психологіческого відбору спеціалістів небезпесних професій показує, що вони в переважній більшості випадків ґрунтуються на використанні різних бланкових і апаратурних тестів, опросників. При цьому порочна сторона тестування заключається в свідомому відмові від знання психологіческої сутності вивчаємого явлення, в заміненні цієї сутності випадковим кінцевим результатом виконання завдання. Тест не дозволяє зафіксувати психологіческі процеси, які можуть слугувати основою для висновків про можливу поведінку випробуємого в майбутньому. Очевидна необхідність розробки інструментальних методик професіонального відбору.

Сьогодні, на жаль, часто отождествляють поняття «експеримент» і «тестування». Разом з тим, під експериментом слід розуміти включення суб'єкта дослідження в предметну діяльність при впливі на нього незалежних змінних і реєстрації динаміки результатів діяльності або окремих дій.

Ядром психологіческої науки є процеси формування і функціонування психіческіх образів, які визначають регулятивні особливості діяльності людей. Принципіальна методологіческа позиція, склалася в психології, може зараз бути сформульована так: вся сукупність психіческіх явлень представляє собою систему різних форм і рівнів суб'єктивно-відображення людиною об'єктивної дійсності. Відображена природа психіки – її найбільш загальна і суттєва характеристика. Відображення визначає рівень організації діяльності: чим більш повно, глибоко і адекватно суб'єкт діяльності відображає оточуюче, тим більшими можливостями в виконанні діяльності він володіє. При навчанні основний ефект дає не стільки обробка виконавчих дій до рівня навиків, скільки формування образу ситуації.

В психологіческій науці система образів належить до числа фундаментальних.

Експериментальні дослідження повинні ґрунтуватися, головним чином, на вивченні відображальних функцій психіки в предметній діяльності, які

позволяют изучать особенности формирования и функционирования психических образов как регуляторов деятельности в различных ситуациях (в обычных и экстремальных условиях). На основе изучения процессов формирования и функционирования образа представляется возможным выявлять психологические качества, способствующие успешному выполнению профессиональных функций специалистом по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций.

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что наиболее адекватные методики, отражающие специфику деятельности работников МЧС, должны быть инструментальными и опираться на оперативные динамические образы, сформированные в процессе выполнения целенаправленных предметных действий, совершаемых в процессе информационного взаимодействия человека с управляемыми объектами в различных ситуациях. При этом психический образ выступает как результат психического отражения, и на этапе его адекватного функционирования может быть объективно определена система психологических профессионально важных качеств: способность к прогнозированию развития событий, уровень самоорганизации совершаемых действий, «внутренние шумы» человека, оперативная динамическая память и т.д. Инструментальные методики, в которых психический образ выступает в качестве регулятора совершаемых действий, обладают достаточно высоким уровнем прогностичности.

Как показали исследования Б. Ф. Ломова, В. М. Водлозера и других ученых, с методической точки зрения наиболее удобную практически и перспективную модель исследования представляют действия на основе слежения. Решение задач типа слежения предъявляет к человеку достаточно сложные требования – непрерывное изменение входного сигнала требует непрерывного согласования ответных движений человека с сенсорными данными, отражающими изменения рабочей среды в каждый данный момент времени, т.е. в условиях слежения динамичным выступает не только сенсорное поле человека, но и сама реализация исполнительных действий. При выполнении операций слежения исполнительские действия на объект осуществляются опосредованно, через орган управления: человек в динамике своих действий отражает динамику изменения состояния объекта.

Осуществление слежения часто сводится к задаче пространственного совмещения на экранах специальных устройств 2-х сигналов, один из которых задается некоторой программой, а другим управляет сам человек. Большое количество переменных в задачах слежения и определяет их разнообразие: дискретный или континуальный характер, тип слежения (преследующее или компенсаторное), различную модальность входных сигналов, различную динамику систем и т.д. Говоря о типах слежения, следует заметить, что если в случае компенсаторного слежения человек получает информацию только об ошибке, то в случае преследующего слежения он, кроме того, знает, что поступает на вход системы и что имеет место на ее выходе. В соответствии с этим, деятельность человека при различных видах слежения не одинакова.

Необходимыми условиями эффективного выполнения операций слежения являются: непрерывная оценка текущих состояний входного сигнала (входной

информации), непрерывное согласование исполнительских действий с изменяющимися состояниями сигнала, предвидение хода изменения сигнала, готовность к перестройке исполнительских действий. Успешное выполнение операций слежения предполагает, что пространственно-временная структура исполнительских действий должна быть согласована с динамикой изменения сигнала.

В наших исследованиях в качестве основного методического инструментария выбран инструментальный комплекс «Психомоторография», основанный на принципе решения испытуемыми задач типа слежения. Поскольку деятельность спасателя непосредственно связана с риском для жизни, с необходимостью работы в различных условиях экстремальных воздействий, данный комплекс доработан с учетом обеспечения возможности проводить исследования как в обычных, так и в экстремальных условиях.

На основании количественного и качественного анализа экспериментальных данных, характеризующих структуру и динамику процесса формирования и распада психического динамического образа, мы получили возможность определения уровня развития психологических качеств исследуемых: в обычных условиях и при воздействии психологического стресса (выбор экстремального воздействия произведен на основе сравнительного анализа различных их видов) – способность к прогнозированию развития событий (динамических процессов), самоорганизации поведения (совершаемых действий), психическая напряженность, оперативная динамическая память, реактивность организма, характер отражения (переоценки или недооценки) внешних событий; в обычных условиях – особенности в направленности поведения (альтруистическая или эгоцентрическая доминирующая тенденция).

На основании проведенных нами исследований можно сделать вывод, что разработка и внедрение инструментальных методик, в основу которых положено выполнение предметных действий на основе сформированных оперативных динамических образов, как результатов процессов психического отражения изменяющихся ситуаций, раскрывает возможность выявления и объективной оценки качеств, необходимых для адекватных действий специалистов по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Водлозеров, В.М. К вопросу о механизмах психической регуляции действий оператора, работающего в режиме слежения / В. М. Водлозеров, Б. Ф. Ломов // Проблемы инженерной психологии : материалы I Ленингр. конф. по инженер. психологии, июнь 1964 г. / Акад. пед. наук РСФСР, Ленингр. отд-ние О-ва психологов ; под ред. Б. Ф. Ломова. – Л., 1964. – С. 110–111.
2. Водлозеров, В.М. О показателях слежения / В. М. Водлозеров // Проблемы инженерной психологии : тез. VI Всесоюз. конф. по инженер. психологии, Ленинград, 9–11 окт. 1984 г. : в 2 вып. / Акад. наук СССР, Ин-т психологии ; под ред. Б. Ф. Ломова [и др.]. – Л., 1984. – Вып. 2. – С. 33–35.

3. Инструкция о порядке проведения военно-врачебной экспертизы в органах и подразделениях по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь : утв. постановлением М-ва по чрезвычайн. ситуациям Респ. Беларусь, 6 июля 2007, № 65 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2007. – № 198. – 8/16870.
4. Инструкция о порядке проведения профессионального психофизиологического отбора в органах внутренних дел и внутренних войсках министерства внутренних дел Республики Беларусь : утв. постановлением М-ва внутр. дел Респ. Беларусь, 1 июня 2006, № 137 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2006. – № 105. – 8/14573.
5. Исследования средств, способов, методик и организационно-штатной структуры психологического обеспечения деятельности специалистов поисково-спасательных формирований МЧС России : отчет о НИР / Всерос. центр экол. и радиац. медицины М-ва по чрезвычайн. ситуациям Рос. Федерации ; рук. темы С. С. Алексанин. – СПб., 2000. – 165 с.
6. Ключ, П. П. Тактична і психологічна підготовка особового складу пожежної охорони / П. П. Ключ, В. Г. Палюх, В. О. Росоха. – Харків : Основа, 2002. – 288 с.
7. Кремень, М. А. Образ в системе психической регуляции познавательной и исполнительской деятельности / М. А. Кремень, В. М. Водлозеров ; Нац. ин-т образования. – Минск : НИО, 1997. – 174 с.
8. Кремень, М. А. Образ полета в системе психической регуляции процесса пилотирования : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / М. А. Кремень. – М., 1983. – 44 с.
9. Кремень, М. А. Спасателю о психологии / М. А. Кремень. – Минск : Изд. центр БГУ, 2003. – 136 с.
10. Пономаренко, В. А. Психология духовности профессионала / В. А. Пономаренко. – М. : ПЕР СЭ, 2004. – 256 с.
11. Шойгу, Ю. С. Профессиональный психологический отбор курсантов вузов МЧС России – будущих спасателей: обоснование психодиагностического инструментария : дис. ... канд. психол. наук : 05.26.02 / Ю. С. Шойгу. – М., 2003. – 168 с.

БОМСТАРК Г.

Baumstark Guy

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ
ОСОБОВИМ СКЛАДОМ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ
ФРАНЦІЇ, ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКИХ ПРОХОДИТЬ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ
УМОВАХ**

Обґрунтовано фактори професійної діяльності, які впливають на якість виконання службово-бойових завдань військовослужбовцями Збройних сил, Національної жандармерії, поліцейськими та пожежними Франції. Визначено шляхи запобігання травмуванню особового складу, забезпечення особистої безпеки персоналу ризиконебезпечних професій Франції.

I - introduction:

Dans nos sociétés contemporaines, il est essentiel de reconnaître l'honneur et la grandeur des hommes et des femmes qui servent la Patrie et dont l'exercice de leur métier peut les conduire au sacrifice suprême. Au regard du dévouement et des exploits des serviteurs de la Nation au cours de l'histoire, l'Etat français a toujours reconnu l'état de dangerosité des métiers relatifs à la sécurité nationale spécifiques aux gendarmes, militaires et policiers. Paradoxalement, le corps des Sapeurs Pompiers n'a été reconnu officiellement comme une profession à risque qu'en 2008.

Avec l'évolution des missions, des risques et des cadences d'interventions liées au monde moderne, la France a reconnu dès les années 1990 le phénomène de risque psychologique. Ainsi, il a été développé le concept de préparation et de soutien psychologique au profit des gendarmes et militaires avant et au retour de missions à haut risque. L'évolution de notre société est marquée par des rapports de force intra et extra communautaires agressifs. De plus l'ensemble des administrations en charge de la sécurité intérieure doit lutter contre les activités croissantes d'organisations criminelles de plus en plus violentes. Il convient d'ajouter que depuis une quinzaine d'années, gendarmes, policiers, militaires et pompiers agissent de plus en plus à l'étranger dans le cadre d'accords de coopération et d'organisations internationales, les plaçant souvent dans des situations extrêmes de tension de désastre, de crise et de guerre.

C'est en ce sens que la notion de métier à haut risque psychologique doit être désormais reconnue comme profession spécifique en raison des situations de stress qu'elle comporte.

Reconnaître cet état de fait, c'est finalement reconnaître successivement les facteurs particuliers de risque psychologiques puis les mesures spécifiques à mettre en œuvre pour préserver les capacités humaines et professionnelles de nos personnels.

II - plan de l'intervention:

PREMIERE PARTIE: LES FACTEURS PARTICULIERS DE RISQUE PSYCHOLOGIQUE:

- Sous partie 1: facteurs liés à la personnalité.
- Sous partie 2: facteurs liés aux conditions de travail.

DEUXIEME PARTIE: LES MESURES SPECIFIQUES A METTRE EN ŒUVRE POUR PRESERVER LES CAPACITES HUMAINES ET PROFESSIONNELLES DE NOS PERSONNELS.

- Sous partie 1: mesures préventives prises aux niveau du soldat.
- Sous partie 2: mesures générales prises au niveau de l'Administration.

III – conclusion:

En France, nous considérons les métiers liés à la sécurité militaire et civile comme des professions pouvant comporter de hauts risques psychologiques, en raison des situations opérationnelles extrêmes auxquelles sont confrontés les personnels des Forces Armées, de la Gendarmerie, de la Police Nationale, des Sapeurs Pompiers.

Ces situations difficiles, rencontrées en France comme à l'étranger sont une source de stress important qui peuvent fragiliser le personnel dans sa vie professionnelle, mais aussi dans sa vie privée.

C'est pourquoi la préparation opérationnelle des personnels en charge de la sécurité doit impérativement comporter deux phases distinctes mais complémentaires prenant en compte d'une part l'acclimatation à l'environnement missionnel, et d'autre part le retour au calme post missionnel.

Enfin, le caractère professionnel des personnels exerçant un métier à risque passe avant tout par une prise en charge personnelle de l'individu dans la gestion de sa vie privée qui doit tendre vers l'épanouissement et l'équilibre dans tous les domaines.

Калване Илона Алфредовна, доцент кафедры пожарной безопасности и гражданской защиты, бакалавр социальных наук в психологии Колледжа пожарной безопасности и гражданской защиты Латвии

САМОЕ ДОРОГОЕ, ЧТО МОЖЕТ ОСТАТЬСЯ В ОГНЕ

Ребенок – человек, который ещё не полностью познал окружающий мир. Взяв спичку и зажгя её, только с целью посмотреть, как она горит,....а дальше....следует неотвратимое. Такова среднестатистическая причина пожаров, виновниками которых являются дети.

Огонь и свет достаточно привлекательны, чтобы вызывать интерес у ребенка. Интерес к огню – это феномен нормального человека, который развивается уже к 2-3 годам. Таинственно мерцает зажженная свеча, на плите огонь заставляет прыгать крышку кастрюли, свистеть чайник, румяниться пирогу духовке, ветки в костре превращаются в красные огоньки – разве всё это не захватывающе интересно для ребенка?! Ребенок желает познать секрет огня, это естественный процесс, обязательная наука жизни. Когда двухлетний ребенок срывает скатерть со стола, он знакомится с силой притяжения, а также с разными материалами, ведь некоторые предметы падают быстрее, другие медленнее, одни разбиваются, другие нет и так далее. Огонь вызывает интерес, меняя свои форму, цвет и яркость свечения. В то же самое время он может и уничтожить. Это понимает только взрослый, но не ребенок. Причина не только в том, что отсутствуют знания в области применения огня, но и в функции и скорости движений ребенка.

И хотя большая часть детских игр с огнем заканчивается без последствий для жизни и здоровья, иногда происходит трагедия, и тогда последствия детской шалости с огнём очень тяжёлые. К сожалению, родители не всегда говорят со своими детьми об опасности игр с огнём, а педагоги недостаточно компетентны в этом вопросе, поэтому пожарная безопасность часто остаётся в стороне. Очень важно дать ребенку знания, которые могут стать решающими при выживании в опасной ситуации, в которую ребенок может попасть в любой момент. Не зная как поступить, дети под влиянием эмоций делают то, что в тот момент приходит в голову. Необученный, любознательный ребенок может стать не только виновником пожара, но и, к сожалению, его жертвой. У ребенка необходимо развивать осознанное отношение к угрозам, которые порождает огонь. Это означает, что правильное обращение с зажигательными средствами должно стать краеугольным камнем в

обучении правилам пожарной безопасности. Ребенка надо последовательно и систематично обучать правилам обращения с огнем.

Почти каждый ребенок просит разрешения зажечь или задуть спичку. Кто-то разрешает, кто-то – нет, но редко кто задумывается, почему ребенок изъявил такое желание. Это одна из ошибок, которую допускают взрослые, так как без внимания остается тот факт о том, как ребенок начал интересоваться огнем. Все детские порывы и желания начинаются с возбуждения нервной системы. Запрет тормозит ее, создает стрессовую ситуацию. Желание увидеть зажженную свечку является естественным процессом познания окружающего мира. Такое нереализованное желание остается в памяти ребенка в приглушенном виде. В ситуации, когда взрослых рядом нет и доступны зажигательные средства, ребенок может начать процесс познания в одиночестве. Происходит это чаще всего в укромном месте. Осознавая себя нарушителем, находясь в стрессовой ситуации, ребенок допускает еще больше ошибок, создавая тем самым еще большую угрозу своей жизни и здоровью.

Создавшуюся ситуацию можно перевести в безопасное русло, чтобы удовлетворить стремление ребенка «познать» огонь. В нужный момент взрослым необходимо объяснить особенности возникновения огня, его применение и возможные риски. В соответствии с возрастом и развитием ребенка, необходимо показать и доверить ему простые домашние работы (только в присутствии взрослых!), в которых используют огонь, чтобы знания переросли в умения и навыки. Рассказ родителей о применении огня и действиях в случае возникновения пожара должен быть адаптирован к детскому восприятию - динамичным и детализированным.

Многолетний анализ пожаров в Латвии свидетельствует о том, что в сельской местности пожары возникают по вине детей дошкольного возраста, а дети до 4 лет погибают на пожарах по вине родителей, которые оставили их без присмотра дома. Необходимо отметить, что в 88 % случаях гибель детей на пожарах произошла в социально неблагоприятных семьях. В городах игра с огнем характерна для детей школьного возраста. В основе этих явлений объективные обстоятельства: социально-экономические условия жизни в сельской местности вынуждают родителей оставлять малолетних детей без присмотра, дети же младших классов уже выполняют работы по хозяйству, дорога в школу, учеба и обратный путь домой занимают большую часть дня. В городах совершенно противоположная ситуация – дети дошкольного возраста находятся в более или менее организованной среде, а подростки после занятий свободны. Это способствует различным шалостям, из которых в 34 % случаях – это игра с огнем. Такое явление характерно весной с наступлением теплого периода, когда подростки жгут траву. Как показывают опросы: основной причиной такого поведения, по мнению респондентов, является отсутствие занятости вне школы, нехватка кружков, но, если углубиться, основа проблемы – это недостаток воспитания не только в семье, но и в учебных заведениях, особенно в сельской местности. Во многих школах занятия спортом находятся не на должном уровне, а дети от них уваливают, отдавая предпочтение компьютерным играм. Спорт же не только закаляет физически, но также развивает мораль и дисциплинирует. Вывод таков - физически и духовно занятый, роди-

телями и школой обученый мерам пожарной безопасности ребенок не только не будет играть со спичками, но и будет помощником, если случится пожар.

Нельзя сказать, что на государственном уровне проводятся детальные исследования и анализ того, почему дети играют с огнем. Но есть специалисты, работники пожарно-спасательной службы, которые по долгу службы сталкиваются с этим вопросом и способны его анализировать, опираясь на свой опыт. Ежедневно работая с детьми по вопросам пожарной безопасности, как основной корень проблемы отмечают то, что детям запрещают обращаться с огнем. Но, как известно запрет не является волшебным средством, а годится только для успокоения своей совести. В процессе проведения занятий в учебных заведениях сотрудникам пожарно-спасательной службы приходилось отвечать на несметное количество вопросов, разъяснить которые должны были родители. Вывод один – родители не уделяют должного внимания вопросам пожарной безопасности.

Основной целью обучения является создание у ребенка понятия пожарной опасности, выработка навыков правильных действий в случае возникновения пожара. Эту цель возможно достичь, только зная возрастные психологические особенности ребенка, а также соответствующие методики, которые воздействуют на душу (психику) ребенка. Только учитывая эти условия, можно достичь того, к чему призывают данные рекомендации.

Как уже упоминалось, до 4-х летнего возраста основное внимание необходимо уделять присмотру за детьми, спички и зажигалки хранить в недоступном месте. Кажется, что все так просто, но это предполагает определенную самодисциплину со стороны взрослых. Наиболее частый задаваемый вопрос у этой возрастной категории - «почему?». Отвечая на многочисленные вопросы «почемучек», постепенно надо объяснять, что огонёк также как и дети изредка проказничает и шалит. Детям тяжело понять, как правильно поступать, если сами взрослые делают абсолютно противоположное, например, отец, поджигая горелку газовой плиты, спичку выбрасывает в мусорное ведро, в котором предостаточно горючих материалов. Правильные слова и неправильные действия – вот фактор, портящий поведение ребенка. Необходимо помнить, что зрительная память у детей значительно сильнее, чем слуховая память.

В среднем, у детей 6-7 летнего возраста проявляется повышенный интерес к огню. Это время, когда в процессе обучения можно достичь значительного эффекта, так как лучше всего остаются в памяти полученные знания, которые могут пригодиться в чрезвычайных ситуациях. Чтобы ребёнок понял, что такое огонь, сперва необходимо рассказать, как древние люди научились добывать его и применять для своих нужд.

Необходимо разъяснить, что огонь – это живое существо, как человек и животное, и если не хватает кислорода, то он умирает, а огонь гаснет. Как известно, процесс горения – это соединение трёх составляющих, и достаточно убрать одну из них, а именно, если ребёнок не будет играть с огнём, пожар не произойдёт. Это значит, что не надо запрещать брать в руки спички, а надо показать, как правильно ими пользоваться. Каждый раз, когда на занятиях зажигается свеча, все

должны успокоиться. Детям объясняю, как важно прежде, чем что-то делать с огнём, действовать неспеша и продуманно. В противном случае, справиться с огнём уже не удастся.

В Латвии есть традиции, в которых праздники празднуются у костра. Поэтому занятия проводятся у костра, где параллельно рассказу о соответствующем празднике, детям показывается, как устроить место для костра, согласно требованиям пожарной безопасности. В процессе разъяснительной работы у детей автоматически остаётся в уме, что костёр нельзя разжигать, где попало и как попало. За костром ведётся постоянное наблюдение, чтобы огонь не убежал из своего «домика», обращая внимание на то, как важно не только правильно выбрать место для костра, правильно устроить костёр, но и следить за костром, так как огонь очень хитрый и только и ждёт удобного момента, когда мы потеряем бдительность, чтобы выскочить и обидеть нас. Наблюдая за процессом горения различных материалов, сравниваем, что пожароопасно, а что нет.

Чтобы дети лучше поняли, какой урон может причинить огонь, показываем, что после сжигания сухой травы весной не остаётся ничего живого, ни травы, ни цветов, а рядом зеленеет трава, цветут цветы. Увидев, какая чёрная под воздействием огня становится земля, дети самостоятельно делают вывод, какой ущерб может нанести, как детская игра с огнём, так и неосторожное обращение с огнём. После таких наблюдений можно увидеть, какое впечатление это произвело на детей.

На основании увиденного мы приходим к выводу, насколько сильное влияние оказывает то, что можно увидеть и сравнить, то есть результат игры с огнём. В этом убеждаемся, анализируя детские рисунки, и можно смело утверждать, что в детской памяти осталось не только увиденное, но и услышанное.

Когда познакомились с огнём, переходим к действиям в случае возникновения пожара. Очень важно развить внутреннее спокойствие и организованность в случае возникновения чрезвычайной ситуации. Этого можно достичь, проводя учения по эвакуации, но перед этим необходимо ознакомиться и уметь ориентироваться в плане эвакуации. Эффективно, когда сам ребёнок нарисует план класса и дорогу на выход до места сбора класса. Пытаясь работать по плану, пытаюсь идти вместе с одноклассниками, вырабатываются и формируются практические навыки, чтобы в экстремальной ситуации быть готовым к правильным действиям, так как самостоятельные действия лучше остаются в уме.

Процесс обучения тематики «Пожарная безопасность» желательно завершать посещением депо пожарно-спасательной службы, где возможно не только посмотреть, но и посидеть, потрогать технику, которая выезжает на тушение пожаров. А это уже вызывает незабываемые впечатления.

Как показывает практика, когда спрашивают ребенка, хочет ли он обращаться с огнем, игрался ли он с огнем и при каких обстоятельствах это происходило, обобщив ответы можно сделать вывод, что возрастной период 6-9 лет характеризуется выраженным желанием (стремлением) обращаться с огнем. И если родители это запрещают, то ребенок делает это в одиночку или в кругу друзей, в укром-

ном месте. Этот факт объясняет то, что наибольшее количество пожаров происходит по причине детской шалости с огнем. Происходит это в хозяйственных постройках, сараях. Подводя итог, можно смело утверждать, дети весь материал усвоили и запомнили, что и являлось целью процесса обучения.

Статистика свидетельствует, подростки с 10 до 14 лет наиболее часто являются пострадавшими на пожарах. Объясняется это тем, что с 9 лет появляется уверенность в умении обращаться с огнем и в обществе других детей показать свою браваду и смелость, граничащую на самом деле с безразсудством. Десятилетний возраст является условной границей, когда меняется мотивация обращения с огнем: 6-8 лет в основном из-за любопытства, переходя в период пубертации начинает доминировать баловство, а именно, подросток хорошо понимает, что поджигая, совершает проступок, и именно это доставляет ему радость. Наиболее характерным примером такого рода действий это выжигание сухой травы весной. Поджог травы и следующее за ним прибытие пожарных автомобилей является своего рода представлением, аттракционом, который увлекает. Вместе с тем наблюдается еще один парадокс: подростки умышленно совершают поджог, а когда прибывают пожарные, виновные не прячутся, а наоборот приходят на помощь пожарным, помогая размотать или подержать пожарный рукав и так далее.

Всё вышесказанное наводит на один, но закономерный вопрос: возможно ли, поучая и воспитывая детей и подростков, удержать их от пагубных действий с огнем?

Можно утверждать, там где школьников обучают вопросам пожарной безопасности, умеют процесс обучения сделать интересным, где специалисты по пожарной безопасности постоянно взаимодействуют с учебными заведениями, это не только в дальнейшем воздерживает учащихся от совершения поджогов, но и помогает правильно действовать в драматических ситуациях.

Если детям просто запретить познакомиться с огнём и не заниматься с ними, тем самым им не будет хватать чего-то очень значительного, в них останется пустота и они ее захотят заполнить по-другому, как сумеют. Я не боюсь того, что допускаю детей так близко к огню, ведь многие несчастья происходят именно от страха. Естественно, к каждому новому шагу, открытию, мероприятию ребенка необходимо подготовить побеседовать, переговорить.

Хочу сказать, что работа с детьми не только очень нужная, благодарная и перспективная, но и требует большой ответственности, самоотдачи, навыков и усилий. Привлечь внимание ребенка к пожарной безопасности постепенно, ненавязчиво и убедить в возможных трагических последствиях пожара совсем не просто.

Благодаря активной работе инспекторов пожарной безопасности, уменьшилось количество пожаров, виновниками которых являлись дети, а также количество погибших в возрастной группе 6-9 лет.

К сожалению, это нельзя отнести к возрастной группе 2-5 лет. Статистика указывает на наибольшее количество погибших именно в этом возрасте. Можно ли здесь говорить о обучении ребенка? Нет, так как ребенок гибнет, не играясь с огнем, а невинно страдает от легкомыслия, безответственности родителей. За

маленькими детьми необходимо просто следить и хранить в недоступном месте спички и зажигалки. Кажется, ведь это так просто - всего лишь требует от взрослых самодисциплины, но зачастую именно этого им и не хватает. Если бы родители в детстве были обучены пожарной безопасности, поступали бы они так? Можно, конечно, гадать, но, думаю, так бы они не поступали!

УДК 159.98

К-64 К-27

Коноплева И. Н., к. психол. н., доцент кафедры Юридической психологии факультета Юридическая психология, МГППУ;

Калягин Ю. С., доцент кафедры Криминальной психологии факультета Юридическая психология, МГППУ

РОЛЬ ТРЕНИНГОВЫХ МЕТОДОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ КУРСАНТОВ ВУЗОВ МВД РОССИИ

Актуальною є проблема гармонійного поєднання теоретичної і практичної складової занять з курсантами і слухачами в учбових закладах МВС Росії. Використання активних методів вчення, соціально-психологічних тренінгів, ділових ігор, учень складає основу для оптимального розвитку у майбутніх співробітників міліції професійно значимих якостей.

Ключові слова: психологічна підготовка, тренінги, професійна діяльність співробітників міліції.

The problem of a harmonious combination of a theoretical and practical components of employment with cadets and listeners in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Russia is actual. Using of active methods of training, socially-psychological trainings, business games, exercises makes a basis for optimum development in the future of police officers of professionally significant qualities.

Keywords: psychological preparation, trainings, professional work of police officers.

Специфической особенностью профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел является то, что в процессе осуществления практически востребованными оказываются специальные знания из области психологии личности и индивидуальных различий, межличностного взаимодействия, общения и т.д., а также основанные на них соответствующие навыки и умения. Владение системой теоретических и прикладных психологических знаний, а также их умение реализовать эти знания на практике выступают одним из факторов оптимизации и повышения эффективности профессиональной деятельности. В современных условиях деятельности правоохранительных органов психологическая компетентность специалистов все в большей мере приобретает значение профессионально важного качества.

В руководящих документах МВД России последних лет психологическая подготовка рассматривается как одно из важнейших звеньев профессиональной подготовки кадров для органов внутренних дел. В этих условиях возрастает роль

психологических воздействий, направленных на поддержку развития определенных особенностей личности. Подготовка курсантов образовательных учреждений МВД, согласно научным разработкам ученых, должна осуществляться в органической взаимосвязи с целостным развитием личности, с учетом всех ее личностных свойств и качеств, установок и мотивов, потребностей, идеалов, опыта жизни, общих и профессиональных знаний, навыков и умений.

К наиболее актуальным требованиям, предъявляемым к молодым сотрудникам правоохранительных органов, относится формирование у них практической социально-психологической компетентности, подразумевающей не только запас комплекса теоретических знаний психологических закономерностей, проявляющихся в общении людей, но и наличие прочных умений и даже навыков использования их в профессиональной деятельности, а так же овладение наиболее эффективными средствами решения коммуникативных задач в межличностном взаимодействии и при разрешении конфликтных ситуаций.

В настоящее время развитие науки и требования практики ставят задачу овладения курсантами вузов МВД России системой теоретических и прикладных психологических знаний, а также умения реализовать эти знания на практике. Значимость специальной психологической подготовки будущих сотрудников органов внутренних дел к деятельности является актуальной, независимо от специфики их будущей деятельности. Это обусловлено в первую очередь тем, что деятельность сотрудников правоохранительных органов связана с высокой степенью риска, опасностью для жизни и здоровья, осознанной высокой личной ответственностью за результаты выполнения служебных задач.

Психологическая подготовка существенно расширяют научный кругозор курсантов вузов МВД России, пробуждает у них стремление к более глубокому овладению профессиональными знаниями в области психологии, формирует навыки практического их использования в правоприменительной практике, поскольку максимально приближена к решению проблем человеческого фактора в области отношений, регулируемых правом. Обратившись к проблеме эффективных методов, позволяющих стимулировать рост и развитие личности, логично прийти к предположению о том, что одной из наиболее удобных, конструктивных, быстро действующих форм психологической работы с будущими юристами в вузе является специально организованный тренинг развития профессионального самосознания и личности, включающий деловые и организационно-управленческие игры, дискуссионные методы группового принятия решений и т.п. Большинство существующих видов тренингов направлено на преодоление трудностей, мешающих оптимальному развитию тех или иных сторон личности и ее эффективной жизнедеятельности, раскрытие внутренних потенциалов человека и расширение его самосознания, именно тренинг позволяет реализовать все необходимые психологические условия развития профессионального и личностного самосознания обучающихся.

Рассматривая проблему профессионально-психологической подготовки сотрудников органов внутренних дел, необходимо помнить, что деятельность сотрудников милиции требует особого рода знаний, навыков и умений. Их применение

осуществляется в самых разнообразных видах деятельности и во многом зависит от специфики содержания изучаемого, что имеет существенное значение для понимания роли и места профессионально-психологической подготовки в общей структуре подготовленности курсантов вузов МВД России. Содержанием всех видов и форм профессионально-психологической подготовки является такая психологическая коррекция личности сотрудника, которая позволила бы ему максимально эффективно и качественно выполнять поставленные задачи служебной деятельности, причем с минимальными затратами нервной энергии и за минимальное время. Своеобразным мостом от теоретических разработок повышения эффективности деятельности сотрудников милиции к практическому их внедрению может стать, по мнению Лефтерова В. А. (2007) использование тренингов в системе профессиональной подготовки.

В мире накоплен значительный опыт использования тренингов в разнообразных областях деятельности человека. За последнее десятилетие почти во всех развитых странах внедрены современные тренинговые технологии в правоохранительную деятельность, что, как свидетельствуют многочисленные зарубежные исследования, значительно повышает эффективность самой деятельности, а также надежность персонала. В исследовании В. А. Лефтерова (2007) показано, что в последние пять-семь лет тренинговые технологии активно внедряются в практику подготовки полицейских кадров стран Восточной Европы: Венгрии, Болгарии, Польши, Румынии. В странах СНГ этот процесс идет гораздо медленнее и осуществляется без системы и централизованного руководства, в отличие, например, от Германии, где психологическому обучению и сопровождению уделяется первостепенное значение.

В настоящее время в органах внутренних дел России имеется определенный опыт осуществления профессионально-психологической подготовки личного состава с использованием тренинговых методов. Так В. С. Карповым (1997) предложена специальная методика психологической подготовки, в основе которой лежат известные техники самовнушения. В. Н. Смирнов разработал программу подготовки сотрудников милиции на основе восточных методик (1999), а также создал концепцию экстремально-психологической подготовки сотрудников оперативных подразделений (2002). При этом подготовка направлена на выработку психической устойчивости, решительности, уверенности в своих силах и знаниях при осуществлении деятельности в сложных условиях, проведении оперативных мероприятий. Н. И. Бережная (2001) предложила тренинговую программу, направленную на повышение стресс-устойчивости сотрудников спецподразделений.

Тренинговые методы могут использоваться для развития коммуникативных способностей, повышения эффективности процесса овладения профессиональными знаниями, умениями и навыками, совершенствования интеллектуальных возможностей, развития волевых характеристик, осознания, выявления и разрешения личностных, профессиональных и организационных проблем. Умения и привычки, которые формируются в искусственно созданной социально-психологической

среде, помогают эффективно одолевать трудности, обогащать межличностные отношения в реальной жизни.

В отличие от традиционных форм профессиональной подготовки, тренинговые методы направленные на рефлексию полученных знаний, восприятие их через собственный опыт, эмоциональные переживания субъекта деятельности, адекватную обратную связь, которая дает возможность выявить недостаток умений и навыков, изъяны имеющихся установок и стереотипов (Бесчастный В. Н., Лефтеров В. А., Литвинова Г. А., 2007).

Тренинговые методы являются достаточно эффективным средством решения задач психологической подготовки, способом развития профессионально-важных качеств курсанта вуза МВД России. Они опираются на теорию доминанты А. А. Ухтомского и концепцию обусловливания И. П. Павлова, а также на основные положения бихевиоризма и теорию социального научения. Социально-психологический тренинг позволяет значительным образом влиять на глубинные структуры личности, добиваться большого научающего эффекта. Действенность проведения тренинговых занятий заключается еще и в том, что у молодого сотрудника милиции формируются навыки эффективного профессионального поведения. Повышается его психологическая готовность к деятельности и снижается вероятность нанесения ущерба своему здоровью и психическому состоянию (Папкин А. И., 1998).

В психологической науке теория и практика тренингов разработана достаточно глубоко. Основной характеристикой тренинга выступает постоянное развитие. Развитие, как постепенный, индивидуальный рост или эволюция знаний, умений, взаимоотношений и поведения, улучшающихся благодаря знаниям, полученным на основе богатого опыта (применимо в первую очередь к тому, у кого уже есть часть знаний, умений и навыков, но они желают их улучшить, повысить уровень своего мастерства либо двигаться вверх по служебной лестнице). К основным функциям тренинга относят диагностическую, формирующую, коррекционную, профилактическую и функцию адаптации. Многофункциональность процесса подчеркивает то, что тренинг может использоваться для развития коммуникативных способностей, повышения эффективности процесса овладения профессиональными знаниями, умениями и навыками, совершенствования интеллектуальных возможностей, развития волевых характеристик, осознания, выявления и разрешения личностных, профессиональных и организационных проблем.

Задача формирования профессионалов в стенах вуза сама по себе не нова. Но, к сожалению практика показывает, что выпускники вузов МВД России далеко не всегда соответствуют требованиям профессии, довольно часто подводят недостатки интеллектуально-психологического свойства. Формирование личности курсанта в вузе обязательно включает в себя развитие интеллекта, эмоциональной сферы, устойчивости к стрессорам, позитивного отношения к миру, самостоятельности. Развитие личности курсанта вуза МВД России, формирование и закрепление устойчивых знаний и навыков, может быть достигнуто за счет практической направленности обучения. Научные знания, получаемые в ходе изучения учебных

дисциплін, повинні відповідати не тільки інформаційним, але і розвиваючим цілям. Для цього необхідно передбачувати встановлення широких зв'язей і обобщень в вивчаємому матеріалі, використання принципіально нових і найбільш ефективних способів і методів навчання.

Все ми вчимося на якомусь-будь досвіді – на власному, виконуючи певні дії, або на чужому – спостерігаючи за діями інших людей. Тренінгові методи, це поглиблена робота з досвідом, який мають учасники в тренінгу, співпраця і взаємодія учасників. Джерелом новизни є нове використання досвіду. В процесі занять відбувається переосмислення, зміна в сприйнятті, структурування, вибудовування в певну логіку рішення завдань. Завдяки аналізу власних дій ми дізнаємося нове про себе і своє поведіння. Найбільш цінним в тренінговому навчанні є обмін різним досвідом, різних точок зору, різного світоглядання. Всі учасники тренінгового процесу взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, аналізують, моделюють ситуації, спільно шукають шляхи рішення проблем. Тренінгові методи дозволяють задіяти мислення людини, його почуття, емоції, волевільні якості, творчість, таким чином, в процес включиться потенціал цілісної особистості.

Практика показує, що в сучасний період, в умовах загострення кримінальної обстановки, важливу роль грає формування професійних якостей, що допомагають співробітникам ОВД гідно виконувати стоячі перед ними завдання. Серед великої кількості тренінгових програм в практиці навчання співробітників правоохоронних органів частіше за все використовуються варіанти тренінгів спілкування, ділових якостей, особистісного розвитку, саморегуляції. Всі розвиваемі в даних тренінгах навички необхідні для адаптації до навчання і майбутньої професійної діяльності курсантів вузів МВД Росії. В процесі навчання можна навчитися вирішувати складні проблеми, які виникають в процесі міжособистісного або ділового спілкування у кожного людини. Для цього використовуються спеціальні вправи, що моделюють різні життєві ситуації. Виконуючи їх, учасники тренінгу вчаться налагоджувати стосунки з іншими людьми і краще їх розуміти, проявляти увагу до всього, що відбувається на невербальному рівні і вступати в контакт з допомогою інших засобів, ніж слів.

З допомогою тренінгу особистісного розвитку у навчаних актуалізуються переживання, які відчуваються як перешкоди життєвого успіху і професійного просування. З допомогою інших учасників можна позбутися від внутрішніх бар'єрів, дізнатися, як нас сприймають оточуючі люди. Це дозволяє виявити і в подальшому більш ефективно застосовувати свої позитивні якості, сформувати більш адекватну оцінку своїх здібностей, побачити власні помилки і недоліки в спілкуванні.

Серед великої кількості тренінгових програм в практиці підготовки співробітників міліції частіше за все використовуються варіанти тренінгів спілкування. Розвиваемі в даних тренінгах навички допомагають курсантам вузів МВД Росії адаптуватися до навчання і майбутньої професійної діяльності. Компетент-

ность в общении означает готовность ставить и достигать цели устной и письменной коммуникации: получать необходимую информацию, представлять и цивилизованно отстаивать свою точку зрения в диалоге и в публичном выступлении на основе признания разнообразия позиций и уважительного отношения к ценностям (религиозным, этническим, профессиональным, личностным и т.п.) других людей.

В решениях руководства России, приказах МВД России подчеркивается смещение акцента в профессиональной деятельности сотрудников ОВД от преимущественной реализации административно-карательной функции в сторону профилактики преступлений и социального обслуживания населения, что приводит к новому пониманию миссии ОВД, заключающейся в предупредительном и обслуживающем характере профессиональной деятельности органов внутренних дел. Это усиливает значимость коммуникативной компетентности сотрудника ОВД не только как способности, но и как готовности к эффективному использованию коммуникации в достижении профессиональных целей. Практика свидетельствует, что возрастающие требования общества к профессионализму сотрудников органов внутренних дел, потребности правоохранительной практики не в полной мере реализуются образовательными учреждениями МВД России. В отзывах о выпускниках часто встречаются положения о недостаточной их готовности использовать коммуникативные навыки и умения для эффективного общения с гражданами в юридически значимых ситуациях. В связи с этим, важной задачей образовательных учреждений МВД России является построение на основе компетентностного подхода учебно-воспитательного процесса и поиск технологий формирования коммуникативной компетентности как составляющей профессиональной компетентности сотрудника ОВД.

Коммуникативные способности у каждого человека различны. Они определяются наличием опыта и потребности в общении, а также уровнем конфликтности, так как социальная роль сотрудника милиции предполагает выполнение профессиональной деятельности, протекающей зачастую в условиях конфликта. Умение выявлять и прогнозировать конфликтные ситуации, управлять конфликтным поведением участвующих в них сторон, является значимым профессиональным качеством молодого сотрудника ОВД. Умение расположить человека к себе, завоевать его доверие, разрешить конфликтную ситуацию конструктивным способом, требует знания психологии человека вообще и психологических основ общения в частности. Эффективность процесса адаптации в вузе также определяется коммуникативными способностями человека, выступающими в качестве составной части личностного адаптационного потенциала.

Результаты нашего исследования (проводилось Калягиным Ю.С. в 2005-2009 гг.) показали, что действующими оперативными работниками (стаж оперативной работы от 6 до 25 лет) в процессе личного изучения меньше всего учитываются такие источники информации о другом человеке как особенности речи (среднеарифметическое $M=9.25$); особенности поведения (внешние проявления, манера одеваться и т.п.) ($M=7.88$); высказывание собеседником своего отношения к различным сторонам действительности ($M=7.02$). Наиболее вероятная причина этого

кроется в недостаточной психологической подготовке оперативных работников, потребность в которой высказали 80.65 % опрошенных (в исследовании приняли участие 60 человек). Речь идет как о способах психологической защиты от негативного влияния среды, так и о способах психологического влияния на гражданина, т.е. способах преодоления его психологической защиты. Также имеется потребность в психологической подготовке, направленной на преодоление страха перед преступником. Причем потребность выражается именно в тренинговых формах подготовки, адаптированных к профессиональной деятельности оперативного работника.

Для развития коммуникативных навыков существует множество упражнений и ролевых игр. Задача развития коммуникативных качеств заключается в умении устанавливать психологический контакт и расширении диапазона ролей каждого участника. С этой целью можно использовать неспецифические упражнения, позволяющие попробовать новые для себя роли и приобрести специальные навыки, помогающие чувствовать себя уверенно в любой сложной ситуации. Вместе с тем, существуют и специфические упражнения, рассчитанные на отработку конкретных ситуаций, взятых из реальной деятельности. По мнению С. В. Асямова и Ю. С. Пулатова (2002), О. В. Бычкова (1998), И. В. Глумовой (2002), активно использующих тренинги и описывающих данное направление подготовки в своих работах, ситуации необходимо выбирать с учетом практической деятельности обучаемых.

Формирование поведения молодого сотрудника милиции при подготовке к выполнению служебных обязанностей реализуется путем отработки элементов общения, что достигается при ролевом проигрывании сложных ситуаций, имеющих место в профессиональной деятельности. При этом члены группы, знающие друг друга на протяжении нескольких лет учебы, принимая участие в разрешении заданной ситуации, показывают свои способы и модели поведения, а затем обсуждают, насколько схожи они с реальным поведением в жизни. В процессе ролевой игры участники демонстрируют, как правило, имеющиеся знания и поведенческие навыки. Помимо этого, существует возможность попробовать новые варианты поведения и отследить их эффективность, получить обратную связь, проанализировать эффективность своего поведения, изменить его и проверить новый способ на практике. В. Н. Смирнов (2003) и А. М. Столяренко (2009) рекомендуют тему практической части занятия раскрывать при помощи вводных, составленных с учетом специфики будущей службы и реальных ситуаций, возникающих в процессе деятельности сотрудника правоохранительных органов. Во время тренинга, как правило, рассматривается несколько вариантов поведения, выбирается наиболее оптимальный, который проигрывается в ролях для закрепления нового опыта.

Приобретаемые паттерны поведения можно применять для продуктивного поиска выхода из конфликтной ситуации. Несмотря на довольно широкий диапазон ролей, у большинства людей есть свой, привычный, часто довольно ограниченный репертуар способов поведения в той или иной ситуации. Вместе с тем, привычное реагирование часто бывает непродуктивным. Так как приобретение

нового опыта происходит в течение всей жизни человека, то проведение тренинговых занятий является способом временного уплотнения такого опыта. При этом целью тренинговых упражнений является создание условий для его получения.

Современное образование нацелено на постоянное развитие и соответствие требованиям времени. С этой целью осуществляется постоянный поиск, апробация и внедрение все более эффективных технологий. Среди большого набора технологий тренинги занимают особое место. Активное внедрение тренингов в учебный процесс позволяет повысить качество образования и оптимизировать подготовку молодого сотрудника милиции к практической деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асямов С. В., Пулатов Ю. С. Профессионально-психологический тренинг сотрудников ОВД. Ташкент, 2002.
2. Бережная Н. И. Психологическая готовность сотрудников к действиям в экстремальной ситуации//Состояние и перспективы развития юридической психологии в Северо-Кавказском регионе: Матер. 1 регион. научно-практ. конф./ Под ред. Е. Н. Шиянова, В. Ф. Москаленко. Ставрополь: Северо-Кавказский гос. техн. университет, 2001. С. 57–60.
3. Бесчастный В. Н., Лефтеров В. А., Литвинова Г. А. Тренинговые методы подготовки руководителей органов внутренних дел: теория и практика: Учебно-методическое пособие. Донецк: ДЮИ ЛГУВД, 2007.
4. Бычков О. В. Тактика подготовки сотрудников ОВД к действиям в экстремальных условиях// Проблемы, пути становления и дальнейшего развития психологической службы органов внутренних дел: Материалы конференции практических психологов ОВД. Часть 2. Домодедово: РИПК МВД России, 1998. С. 66–70.
5. Глумова И. В. Психологическая подготовка сводных отрядов ОМОН, ППСМ городов Южного Кузбасса, направляемых в служебную командировку на Северный Кавказ// Психопедагогика в правоохранительных органах. № 1(17). 2002. С. 43–47.
6. Карпов В. С. Специальная методика психологической подготовки сотрудников органов внутренних дел к выполнению задач в условиях вооруженного конфликта. Учебно-метод. материалы. М.: Академия управления МВД России, 1997.
7. Лефтеров В. А. Психологические тренинговые технологии в органах внутренних дел. Монография. Донецк: ДЮИ, 2007.
8. Папкин А. И. Совершенствование профессионально-психологической подготовки сотрудников ОВД к деятельности в экстремальных условиях//Проблемы, пути становления и дальнейшего развития психологической службы органов внутренних дел: Матер. конф. практ. психол. ОВД. Часть 2. Домодедово: РИПК МВД России, 1998. С. 39–49.
9. Смирнов В. Н. Использование нетрадиционных психотехник в профессионально-психологической подготовке сотрудников органов внутренних дел к действиям в экстремальных условиях. Дис... канд. психол. наук. М., 1999.

10. Смирнов В. Н. Концепция экстремально-психологической подготовки сотрудников ОМОН и СОБР// Психопедагогика в правоохранительных органах. № 1 (17). 2002. С. 47–56.
11. Смирнов В. Н. Особенности профессиональной экстремально-психологической подготовки сотрудников специальных подразделений органов внутренних дел. Монография. М.: РИО ВИПК МВД России, 2003.
12. Столяренко А. М. Психологическая и педагогическая науки в обеспечении деятельности органов внутренних дел в современных условиях//Труды Академии управления МВД России. 2009. № 2. С. 31–35.

Alexis Lorenzo Ruiz,

Алексис Лоренсо Руис, PhD, магистр и профессиональный специалист по психологии здоровья, профессор Гаванского университета и Гаванского медицинского университета, профессор и зав. отделением психологии санатория «Тарара», главный специалист Кубинской программы помощи детям Чернобыля, вице-президент и председатель секции чрезвычайных ситуаций Научного Общества Психологов Кубы.

ОСНОВНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ОКАЗАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ПОСТРАДАВШИМ ПРИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

В статье представлен детальный анализ основных направлений исследований в области кризисной психологии в Кубе и Латинской Америке. Особое внимание уделено процессу социально-психологической подготовки и оказания помощи пострадавшим от чрезвычайных ситуаций. Основываясь на результатах 20 летней практической деятельности в оказании социально-психологической помощи пострадавшим от чрезвычайных ситуаций техногенного и природного происхождения, автор доказывает актуальность и необходимость психосоциальной поддержки выживших.

REGULARIDADES PSICOLÓGICAS Y SOCIALES IMPRESCINDIBLES A CONOCERSE POR PARTE DEL PERSONAL E INSTITUCIONES VINCULADOS A LAS SITUACIONES DE DESASTRES

Introducción

A partir del Decenio Internacional de los Desastres en los años noventa coordinado por las Naciones Unidas la humanidad comenzó a tomar mayor conciencia de la gravedad y magnitud que nos acechaba en cuanto a las emergencias y los desastres. No obstante, tal criterio se afianzó en muchos campos del saber, peor en menor medida en lo relativo a la verdadera comprensión de las complejidades del comportamiento humano en tales circunstancias, pues los aspectos psicológicos y sociales apenas eran tomados en consideración.

La actualidad y vigencia del tema que nos ocupa radica en los siguientes *razonamientos*:

1. Los desastres como fenómenos no se les puede seguir llamando *naturales*, pues su principal causa es el ser humano en el proceso autodestructivo del medio ambiente y la propia sociedad humana.

2. Las crecientes consecuencias y severo impacto de índole biológico-psicológico-social-espiritual y medioambiental de los desastres en los inicios del siglo XXI, no es más exclusiva en los países del Tercer Mundo subdesarrollado, sino también en países del Primer y Segundo mundo también, pues nada ni nadie está exento de ello.

3. La incapacidad de la comunidad científica internacional y de la propia humanidad para comprender los matices de los desastres no como fenómenos estáticos, sino como situaciones que se forman y desarrollan como procesos.

4. La necesidad de analizar con mayor seriedad y sistematicidad todos sus requerimientos de índole psicológico-social como un área imprescindible de desarrollo tanto de conceptualizaciones como de nuevas tecnologías que van a favorecer los sistemas de pronósticos, preparativos y elevar la capacidad de respuesta ante los desastres.

En la búsqueda de respuestas a estos u otros problemas, poco a poco a nivel internacional va surgiendo un movimiento de publicaciones enmarcadas en las nuevas actividades de la Estrategia Internacional para la Reducción de los Desastres –IRSD / EIRD (38) que van más allá de la teoría abstracta del problema ortodoxo de la salud mental académica donde se incluyen los criterios psicológicos y sociales, lo que percibimos en los criterios del continente Europeo intentado integrar la Medicina de Emergencias (9), en las Ex Repúblicas Soviéticas (1,3), en los Estados Unidos partiendo de los preceptos de la psicotraumatología (6,13,26), los cuales de una u otra manera se reflejan en los Manuales de la Oficina Panamericana de La Salud para las Américas (8,14,16,28,32). Todos ellos de una u otra manera en congruencia con las estrategias de la Organización Mundial de la Salud (12), el Fondo Mundial para la Infancia de naciones Unidas -UNICEF (27) y la Asociación Psiquiátrica Mundial – WPA a través de sus expertos (5). Muy novedosa en pos de aglutinar a los estudiosos del tema ha sido la propuesta de Guía sobre Salud Mental y Apoyo Psicosocial en Situaciones de Emergencia por el Comité Permanente Interagencial (15,29). Inclusive las instituciones religiosas le están prestando atención a estos aspectos (35).

No obstante, se requiere ir más allá de una declaración de la importancia de la inserción de la salud mental como área de estudio y actuación, por lo cual resaltamos los aportes de colegas psicólogos que han propuesto conceptualizaciones muy *sui generis* sobre el comportamiento humano en desastres delimitándose incluso estos temas como una nueva disciplina en la ciencia psicológica (34,36,38), propuestas de perfiles psicológicos tanto de los profesionales como de los socorristas con caracterizaciones muy profundas de todo lo que acontece en cada una de las etapas del ciclo de reducción de los desastres (17,25,30,33).

A continuación expondremos algunas ideas y experiencias al respecto de cómo en Cuba y Latinoamérica se ha trabajado y piensa al respecto, con vistas a ofrecer perspectivas poco conocidas para el Lector de los territorios de Ucrania, Rusia, Bielorrusia y otros países vecinos sobre las regularidades psicológicas y sociales del acontecer en desastres.

Desarrollo

La psicología como ciencia en Cuba y Latinoamérica ha seguido las mismas pautas y regularidades de lo acontecido en otros continentes con sus particularidades. De igual manera que las situaciones de desastres en nuestra Región responden a sus factores de riesgos y vulnerabilidades geográficas- geológicas-hidrometeorológicas- físicas, u otras, las cuales igualmente al resto del mundo se perciben muy afectadas por las consecuencias tanto del cambio climático, como de los fenómenos de la globalización, la crisis mundial y el incremento de la pobreza, entre muchas otras cuestiones. Todas ellas muy pocas veces tomadas en cuenta en los análisis de los desastres, por la fuerte presencia de los *mitos y estereotipos* en nada acordes a las realidades del *normal* comportamiento humano ante lo *anormal* de los desastres como tal.

La experiencia nacional e internacional nos recomienda para una mejor comprensión de esta valoración seguir profundizando en la *Ecuación conceptual básica de los desastres* a nivel psicológico y social. La cual generalmente puede ser agrupada en 4 elementos:

1. Al *desastre*: incluye ello a todas sus características, desde el tipo de fenómeno, las amenazas (de origen natural, tecnológicas, sanitarias u otras), la manera de surgir y desarrollarse (súbita, lenta, paulatina), los diferentes tipos de riesgos / vulnerabilidades, los daños más típicos ante cada desastre por años y épocas históricas.

2. Al ser humano, al *individuo*: se trata de analizar cada una de las características de las personas que se van a ver involucradas (tanto directa como indirectamente) en cada tipo de desastres, sus experiencias previas, los niveles culturales / escolaridad y de preparación / capacitación / actuación en desastres, la pertenencia a unos u otros grupos sociales / étnicos, las posibilidades de accesibilidad a los servicios básicos en cada localidad. Muy importante, destacar a las experiencias previas y en particular las vivencias de todo tipo en desastres, lo cual no es sinónimo ni de sufrimientos – traumas ni de algunas entidades nosológicas o diagnósticos profesionales reconocidos como enfermedades-dolencias mentales u otras.

3. A la *comunidad*: entorno y medio donde van a desarrollarse los individuos y los desastres de manera concreta y objetiva. Se requiere de una amplia caracterización de los aspectos topográficos- geológicos- ingenieros - sociodemográficos – culturales, entre otros, cada uno de ellos vinculados a las capacidades y posibilidades de preparación / actuación en desastres.

4. A la *respuesta*: la interacción entre cada uno de ellos va a llevarnos a las valoraciones de las posibles *respuestas* desde lo individual-grupal-familiar-institucional-comunitario y social, que ante algunos desastres se ha vivenciado por su magnitud e impactos puede llegar a ser de nivel y alcance global (18).

Ello nos lleva a delimitar a las *insuficiencias más frecuentes en las publicaciones periódicas existentes en la Región latinoamericana* vana a estar de una u otra manera relacionados con las cuestiones inherentes a los *insuficientes esfuerzos que se dedican a los preparativos para desastres*, de los cuales destacamos a los siguientes tópicos:

1. La ausencia de una sistematización y unificación conceptual acorde a las exigencias y tendencias históricas de nuestra cultura / realidades sobre el

comportamiento humano y de que vamos a comprender como situaciones de desastres a nivel psicológico y social.

2. La gran variedad de contenidos, formas, vías y objetivos con que y para los que se diseñan dichos programas de preparativos en desastres.

3. Los peligros que nos amenazan por desastres en la actualidad al mundo son más frecuentes e intensos, por ende los riesgos y vulnerabilidades a los mismos se hace también más manifiesta. Sin embargo, los programas de preparación para desastres siguen siendo parcializados, muy abstractos, más asociados a la teoría academicista que a las experiencias-lecciones de buenas prácticas.

4. Los aspectos psicológicos y sociales en los programas de preparación para desastres siguen siendo muy minoritarios, con inadecuaciones, muy alejados de su propia esencia, con un mayor peso a favor de las consideraciones propensas a las ideas de «daños» psicopatológicos-psiquiátricos.

5. Los criterios concebidos y demostrados como ciencia constituida en preparación para desastres apenas se divulgan y conocen mucho más allá de sus propios escenarios. Por lo cual no llegan a ser tenidos en cuenta ni debidamente ni implementados ni validados a pesar de ser necesarios ante muy similares realidades en desastres en otros países y culturas de la Región.

6. Muy importante, prevalece el discurso y la declaración más que la verdadera consciencia y adecuada aplicación de la comprensión y actuación multi e inter disciplinaria – de la multi e inter sectorialidad en el campo de los desastres.

7. En consecuencia, hoy son muy pocos los países con la existencia de sus propios programas nacionales de preparación en desastres, y los especializados para los aspectos psicológicos y sociales.

En Cuba las exigencias psicológicas y sociales al personal e instituciones vinculados a las situaciones de desastres no existían antes del año 1959, solamente a partir del triunfo de la Revolución se comienzan a dar los primeros pasos al respecto. Hasta hace unos treinta quizás veinte años apenas se hablaba-sabía de las cuestiones de índole psicológica y social en desastres propiamente dichos, pues ellos se veían y desarrollaban de manera implícita en cada uno de los demás programas de preparación concebidos por nuestra Sociedad y Sistema de Medidas de Defensa Civil por sus principios y experiencias concretas en cada lugar y comunidad del país. El cumplimiento de las actividades y la preparación de toda la sociedad para la respuesta en cada etapa del ciclo de reducción de desastres, es hoy en Cuba una demostración y el cumpliendo acorde a *la Directiva No. 1 del Primer Vice-Presidente del Consejo de Defensa Nacional de Cuba- 20 de junio del 2005-* documento rector dentro del marco legal integrador de la actuación en desastres (11).

Nosotros en lo personal comenzamos a trabajar en este tema como psicólogo a partir del año 1990, cuando Cuba responde ante la solicitud de ayuda para los damnificados por el accidente nuclear de Chernobil por parte del Gobierno de la Ex Unión Soviética con la organización del Programa humanitario de atención médica – psicosocial-educativa y cultural conocido internacionalmente como “*Niños de Chernobil*”. Programa que ya a beneficiado a más de 25 mil personas en el Centro Sanatorial ubicado en la Ciudad de Tarará en las afueras de la Ciudad de La Habana, y

una cifra superior en el Centro Médico Internacional Infantil de “*Evpatoria*”, ubicado en la península de Crimea en Ucrania a partir de febrero del año 1998 (21).

Se puede decir sin duda alguna que el nacimiento como disciplina independiente de la *Psicología en emergencias y desastres en Cuba*, ocurre con el diseño de las acciones psicológicas y sociales del programa de Chernobil (24). la cual pudiera ser representada *cronológica y simbólicamente* de la siguiente manera por etapas (22):

◆ 1990-1992: sistematización inicial de la experiencia científica y en Psicología sobre el tema en Cuba y a nivel internacional.

◆ 1992-1993: organización Centro de referencia nacional sobre apoyo / preparación psicológica en desastres (*CRNAPPD*), conjuntamente con la Sociedad Nacional Cubana de la Cruz Roja (*SNCRC*).

◆ 1993: reconocimiento y afiliación del *CRNAPPD* al Centro internacional de apoyo psicológico de la Federación Internacional de la Cruz Roja y La Media Luna Roja (FICR), con sede en Copenhague, Dinamarca.

◆ 1993-1998: rediseño e implementación paulatina de los programas especializados en el tema en otras áreas y comunidades cubanas. Los cuales ya habían sido aplicados en las etapas anteriores

◆ 1998-2000: diseminación de este programa a niveles y escalas mayores en todo el país coordinado por la *SNCRC* y por su propia dirección del programa de apoyo psicológico con la cooperación del Grupo Nacional de Psicología.

◆ 2001 a la fecha (con sus sub-siguientes subetapas): integración de todas las actividades en el tema de desastres coordinadas de forma colectiva por los Grupos Nacionales de Psicología, Psiquiatría y Psiquiatría infanto juvenil, en el Consejo Consultivo del *Centro Latinoamericano de Medicina de Desastres (CLAMED)*.

Subetapas:

- 2001 al 2003: diseño inicial de la estrategia nacional para la salud mental en emergencia y desastres, con un incremento de los intercambios bilaterales y multilaterales con especialistas de otros países y de Organismos Internacionales (Oficina Panamericana de la Salud; UNICEF; UNESCO; Save The Children, Psicólogos Sin Fronteras; Colegio Oficial de Psicólogos y otras Instituciones de España, Forum Mundial de Protección de la Infancia contra las guerras y la violencia de Moscú-Rusia; en los EEUU con la Universidad de Columbia, el Centro Comunitario de Salud Mental de Nueva York “José Clemente”, la Universidad de Rhode Island; entre otros).

- 2004: sistematización nacional de las primeras ideas para el diseño del futuro proceso de elaboración de las normas cubanas para la salud mental en emergencias y desastres.

- Finales del 2004 al mes de junio del 2008: diseminación por todos los territorios del país de talleres de capacitación y preparación especializada en temas de salud mental y desastres con la participación de especialistas, socorristas, voluntarios, así como de instituciones y comunidades vinculadas a los desastres.

- Del mes de julio al 30 de septiembre 2008: análisis por las instancias pertinentes y la aprobación final con la rubrica por el Ministro de Salud Pública de Cuba la

Instrucción Ministerial No. 20 con los *Lineamientos para la salud mental en emergencias y desastres en Cuba (23)*.

- Del 1 de octubre al 5 de mayo del 2009: taller nacional virtual para evaluar la marcha del proceso de implementación de la Instrucción Ministerial No. 20/2009 inmerso a la par de todas las actividades de recuperación postdesastre por las consecuencias de la temporada ciclónica de fines del 2008.

- A partir del Taller 5 de mayo hasta las actividades del *Primer Congreso Salud y Desastres* durante los días 12 al 16 de octubre del 2009: se da inicio a una nueva etapa de sistematización de las lecciones aprendidas en el trabajo de la salud mental en situaciones de desastres por cada una de las instituciones y comunidades del país con vistas a elaborar las correspondientes recomendaciones que faciliten delimitar-sistematizar - perfeccionar nuestras fortalezas de la salud mental en cada etapa del ciclo de reducción de desastres como parte integrante del Sistema de Medidas de Defensa Civil Cubano, y establecer las pautas para erradicar las debilidades e insuficiencias aun existentes.

◆ 2002: organización de la Federación Latinoamericana de Psicología en emergencias y desastres (*FLAPED*).

◆ 2006: Primer encuentro internacional en Brasilia, Brasil para el deseo y aspiración de llegar a crear una Red Latinoamericana de Psicología en emergencias y desastres.

◆ 2007: marzo, Buenos Aires, Encuentro Internacional coordinado por la Sociedad Argentina de Psicología en emergencias y desastres.

◆ 2007: septiembre en La Habana en el marco del II Congreso de la Unión Latinoamericana de Entidades e Instituciones de Psicología (ULAPSI) se crea y organiza oficialmente con sus estatutos y proyecciones de trabajo futuro a la ya esperada Red Latinoamericana de Psicología en emergencias y desastres. Cuya próxima reunión y evento internacional se van a celebrar del 1 al 4 de diciembre del 2009 en la Ciudad de Santiago de Chile, coordinada por la Sociedad Chilena de Psicología en emergencias y desastres.

De esta manera nuestra práctica profesional de trabajo en el tema nos permitió hacer la propuesta (y posterior validación-implementación y desarrollo) de un *modelo de intervención psicológica* específico, el cual hemos denominado «*Modelo intensivo interactivo de organización de la ayuda psicológica*» (2,38). El mismo consiste en la *incorporación* a tiempo completa, integral, con igualdad, respeto y carácter activo de los programas psicológicos en el quehacer y desarrollo de todos y cada uno de los programas en los diferentes niveles y estructuras en las emergencias y desastres. *La intensidad* esta dada por el déficit de tiempo para poder realizar las actividades de intervención psicológica en estas situaciones críticas, y consiste en la búsqueda de los intercambios e interrelaciones constantes e ininterrumpidas entre la totalidad de las actividades a realizar. Dicha intensidad deberá tener un carácter dinámico y desarrollarse en el marco del propio *proceso integral de intervención*. Con el objetivo de dirigir a los procesos de intervención psicológica, este deberá tener un *carácter interactivo*. El cual se manifiesta a través de las relaciones bilaterales mutuas típicas de

la ayuda profesional psicológica. Tal y como planteamos anteriormente, en nuestro criterio, el principio rector será la amortización.

Desde el *punto de vista teórico* en el modelo prevalecen los resultados contemporáneos de la *terapia cognitivo conductual* y en particular, los procedimientos basados en *el enfoque de procesamiento de la información, la resolución de problemas, las técnicas de relajación-hipnosis y autohipnosis eriksoniana, psicodrama, juego, pictoterapia, terapia familiar sistémica, entre otros.*

A manera de integración la experiencia acumulada y todos los encuentros que hemos realizado tanto con Especialistas como los Damnificados vinculados a desastres (de Cuba, Latinoamérica, y otras culturas) en estos veinte años en el marco de nuestro trabajo práctico directo de atención a personas-instituciones-comunidades podemos enunciar algunas regularidades psicológicas y sociales imprescindibles a conocerse por parte del personal e instituciones vinculados a las situaciones de desastres, entre las cuales señalamos a las siguientes:

1. *Los desastres* a lo largo de la historia, en la actualidad y siempre deben ser considerados como procesos que transcurren por el ciclo de reducción de los desastres y siempre van a estar vinculados a múltiples fenómenos histórico-económicos-sociales-culturales-medioambientales u otros, según se trate el objeto de análisis.

2. *La memoria histórica* sobre cada individuo, grupo, institución, comunidad, sociedad, región, continente y a nivel mundial deberá ser estudiada y conocida tanto en lo general como en lo relativo a los desastres. En la misma se van a insertar y armonizar de manera dialéctica todos los fenómenos de carácter subjetivo y objetivo que de una u otra manera se requieran analizar.

3. Siempre van a co-existir y necesitar de las respectivas interacciones los elementos procedentes de la *sabiduría popular y del quehacer científico* vinculados a los desastres. Por lo cual se requiere realizar siempre al ocurrir un desastre un *profundo y multi e interdisciplinario análisis de las lecciones aprendidas* (tanto de las buenas como de las malas prácticas).

4. En los reportes sobre desastres no puede ser excluido ningún aspecto a la hora de analizarles con seriedad: evento (posible desastre)- individuo (posible damnificado), entorno-medio (comunidad) y el comportamiento humano (posibles respuestas). Donde el rol y accionar de los *aspectos psicológicos y sociales* debe ser obligatorio.

5. El *comportamiento humano en desastres* no resulta en la mayoría de los casos como posible consecuencia de una manera *automática un conjunto de manifestaciones psicotraumáticas* porque el proceso de estresogénesis no funciona como una relación tan fatalista del tipo lineal «*causa-efecto*» en los desastres. Por lo tanto, el ser humano en desastres mayormente va a demostrar un comportamiento «*normal*» ante las exigencias *críticas-amenazantes-conflictivas-desbordantes* denominadas «*anormales*» en situaciones de desastres por su esencia, dado las posibilidades incalculables de la resiliencia para re-estructurar y movilizar los mecanismos necesarios de la adaptación y readaptación humana.

6. Los sistemas y programas de preparación – prevención – promoción - capacitación con un matiz psicológico y social resultan vitales para desde el ANTES

favorecer el desarrollo en lo individual-grupal-institucional-comunitario y social los niveles necesarios de *entrenamiento histórico-cultural general y en desastres*. Lo cual deberá ir dirigido a todos los factores implicados en los desastres a través del propio proceso de preparación psicológica y social con vistas a sistematizar los reflejos condicionados necesarios y alcanzar un *sobreaprendizaje de conductas adaptativas* mucho más amortizadoras de los *posibles* impactos del desastre. Ejemplo de ello resultan los simulacros, simulaciones, ejercicios de laboratorio, rollplaying-visualizaciones-catarsis-etc., in situ de situaciones reales de desastres.

7. La *preparación psicológica y social para desastres* deberá desarrollar una amplia gama de actividades de índole informativas, motivacionales y de capacitación; y de estas últimas diseñar programas de preparación de nivel básico, avanzado y llegar a alcanzar los conocimientos-habilidades y destrezas profesionales en estos temas.

8. Cada individuo, grupo, familia, institución, comunidad y sociedad deben tener concebidos, revisados, actualizados y validados por los Especialistas y Organismos del Sistema de Defensa / Protección Civil sus respectivos *programas / planes de reducción de desastres*: respondiendo siempre al qué-cómo-cuándo-cuánto y por qué HACER.

9. En cada uno de los grupos poblacionales, según sus propias particularidades históricas-económicas-psicológicas-sociales-culturales u otras, deben tener dominio de las *técnicas de primeros auxilios y de la primera ayuda psicológica ante situaciones críticas*. Tomando en consideración las lecciones aprendidas al respecto en situaciones de desastres anteriores.

10. De gran importancia se considera conocer siempre en cada institución y comunidad como se encuentra la *preparación (general y en desastres)* y experiencias previas / paralelas existentes entre los integrantes de las Sociedades Nacionales de la Cruz Roja, Equipos de Bomberos-Rescate y Salvamento, Brigadas de los Sistemas de Urgencias Médicos de Emergencias y Urgencias en general, la funcionabilidad de los Equipos de los Colectivos de Psicología-Psiquiatría, u otros afines, tanto a nivel hospitalario (con régimen de internamiento parcial-total y las Unidades de Intervención en Crisis-UIC) como principalmente a nivel comunitario. A todos ellos se les denomina *Equipos de Trabajo Multi e Interdisciplinarios* con posibilidades de *brindar de ser necesario ayuda con el apoyo de las técnicas especializadas* – psicológica-social – psicopatológica - psiquiátrica-psicofarmacológica - psicoterapéutica, antiestrés, briefing, defusing, debriefing, EMDR, u otras; las cuales se recomienda deben estar de antemano protocolizadas y debidamente validadas.

11. Valorar en consecuencia siempre los niveles de *disposición y de preparación psicológica y social para desastres de los recursos humanos desde el ANTES tanto del personal voluntariado-socorristas como de los profesionales de una u otras disciplinas*.

12. El conocimiento contemporáneo existente sobre desastres desde lo individual-grupal-familiar-comunitario y hasta la sociedad como un todo, el debido *entrenamiento y los sistemas de pronóstico / alerta temprana* deben incluir en sus

tópicos a los aspectos psicológicos y sociales de manera integrada y dialécticamente interrelacionados con los otros criterios en análisis.

13. Debe existir una *coherencia e interrelación permanente e ininterrumpida entre las experiencias y vivencias en desastres* locales-nacionales e internacionales sobre cada uno de los aspectos relativos a los desastres.

14. Con vistas a garantizar cada una de estas *regularidades psicológicas y sociales imprescindibles* para desastres, se requiere conocer-respetar-diseñar-actuar y apegarse al *marco legal existente en cada país para los desastres*. Además, dicho marco legal debe estar incluido y respaldado por la *voluntad política y la planificación de todo el desarrollo sostenible socioeconómico y cultural* en cada uno de nuestros países.

LITERATURA CONSULTADA

- 1- Борчук Н. И. Медицина экстремальных ситуаций.- Минск.: Вышэйная школа, 1998.
- 2- Лоренсо Р.А Психологические основы международных реабилитационных программ для пострадавших от крупномасштабных инцидентов. – Рукопись Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01. – общая психология, история психологии. - Университет внутренних дел, Харьков, 2000.
- 3- Yakovenko, S.I. (1998). The Theory and Practice of Psychological Help to People who suffered after Disasters (on the example of Chernobil Disaster). Manuscript. Thesis for a Doctor's Degree in Psychology. G.S. Kostyuk's Institute of Psychology Academy of The Pedagogical Sciences of Ukraine. Kiev.
- 4- Apoyo Psicológico basado en la Comunidad. Manual de Formación. Federación Internacional de Sociedades de la Cruz Roja y la Media Luna Roja. Geneva, 2003.
- 5- Benyakar M. (2003): Lo Disruptivo. Amenazas individuales y colectivas: el psiquismo ante guerras, terrorismos y catástrofes sociales. Editorial Biblos; Buenos Aires, Argentina.
- 6- Bisson J, Andrew M. Psychological treatment of post-traumatic stress disorder (PTSD). Cochrane Database Syst Rev. 2007;3: CD003388
- 7- Brunet i Bragulat, I. (2002): Catástrofes, asistencia psicológica y organización ambiental. En, http://www.cuadernosdecrisis.com/v1_002html
- 8- Cohen, R.E.; Ahearn, Fr.L. Jr. (1980): Manual de la Atención de Salud Mental para víctimas de desastres. Copyright HARLA S.A. de C. V. Printed in México.
5. Community Emergency Preparedness: A Manual for managers and policy-makers. World Health Organization; Geneva, Switzerland, 1999.
6. Cruz Roja Media Luna Roja - América Latina - Salud. La Política de Apoyo Psicológico se funda en la Estrategia 2010 de Salud y Servicios a la Comunidad (Revisado 281009) <http://www.cruzroja.org/salud/apoyo.htm>
7. Directiva No. 1 del Vicepresidente del Consejo de Defensa Nacional para la planificación, organización y preparación del país para las situaciones de desastres. Centro de Información del CLAMED. La Habana, 2005.

8. Environmental Health in Emergencies and Disasters. A Practical Guide. Edited by B. Wisner and J. Adams. World Health Organization; Geneva, Switzerland, 2002.
9. Everly, G. S. Jr.; Lating, J. (1995): Psychotraumatology: key papers and are concepts in post-traumatic stress. N.Y.: Plenum.
10. Guía para la elaboración de los planes nacionales de salud mental en situaciones de desastres y emergencias en los países centroamericanos. Área de Preparativos para Situaciones de Emergencias y Socorros en Casos de Desastres Unidad de Salud Mental y Programas Especializados. Octubre, 2003. <http://www.crid.or.cr/digitalizacion/pdf/spa/doc15324/doc15324.htm>
11. IASC Guidelines Mental Health and Psychosocial Suport. Geneva, 2007.
12. Impacto de los Desastres en la Salud Pública. Editor Eric K. Noji. OPS; Sept. 2000. USA. disaster-publications@paho.org
13. Incidentes con múltiples víctimas. Recomendaciones y dispositivos de actuación en salud mental a víctimas y familiares. Editado por Osasun Sailaf, Departamento de Sanidad del País Vasco, España. 2006.
14. Lorenzo Ruiz, A. "Teoría y prácticas en actividades de preparación psicosocial para emergencias y desastres en Cuba y América Latina". Memorias del III Congreso Nacional de Innovaciones en Psicología y Salud Mental. Organizado por la Escuela de Psicología de la Universidad de Tunja, Estado de Boyacá-Colombia. Imprenta y Publicaciones UPTC, Tunja-Colombia. Septiembre del 2008, pp.: 4-20
15. Lorenzo Ruiz, A. (2003). Apoyo psicológico en desastres. Apoyo Psicológico en Desastres. En, Gerencia de Desastres en Cuba Una compilación de Artículos contribuidas por el Centro de Información y Documentación del Centro Latinoamericano de Medicina de Desastres (CLAMED). Oficina de Asistencia Humanitaria de La Comisión Europea CARDIN. Biblioteca de la University of The West Indies. Kingston, Jamaica; Octubre, 2003; pp:10-16. Web site: <http://wwwcardin.uwimona.edu.jm:1104>
16. Lorenzo Ruiz, A. (2005). Rol de la psicoterapia integrada individual / grupal a un programa de rehabilitación para niños damnificados por desastres. En, Revista Electrónica de Psicología Iztacala Vol. 8 No.3, Diciembre de 2005. Universidad Nacional Autónoma de México Campus Iztacala. <http://www.iztacala.unam.mx/carreras/psicologia/psiclin/principal.html>
17. Lorenzo Ruiz, A. (2006). La Psicología en el Programa cubano de atención a personas afectadas por el accidente de Chernobil. En, La Monografía "Hacer y Pensar LA PSICOLOGÍA"; pp: 129.157. Compilación y Prólogo Ana María del Rosario Asebey y Manuel Calviño. Editorial Caminos, La Habana-Cuba.
18. Lorenzo Ruiz, A. (2006). Reflexiones sobre la evolución del quehacer psicológico en el tema de emergencias y desastres. Análisis de la experiencia en Cuba. En, la Revista Electrónica CUADERNOS DE CRISIS; pp. 7-37. <http://www.cuadernosdecrisis.com/num5vol2/Num5Vol2-2006.pdf>
19. Lorenzo Ruiz, A.; Martínez Gómez, C.; Ventura Velázquez, R.E. (2009) Lineamientos para la salud mental en emergencias y desastres en Cuba. Bases metodológicas para la elaboración e implementación de la Indicación No. 20 del

Ministro de Salud Pública de Cuba. La Habana, Cuba. (En soporte magnético, Centro de Información del Centro Latinoamericano de Medicina de Desastres).

20. Lorenzo Ruiz, A.; Perez Lovelle, R.; Amargós, G.; Becquer, L.; Vasileva Anguelova, M.; Perez, B. (1997): Psychological study of the Children from the areas affected by the Nuclear Accident in Chernobil who were treated in Cuba. I/A/E/A-TECDOC- 958. Viena, Austria; pp. 69-89.

21. Losada Fernández, P. (2004) Función y perfil profesional del psicólogo como recurso humano en catástrofes. Ponencia presentada en el Congreso IV Conferencia Internacional de Psicología de la Salud «PSICOSALUD´ 2004». La Habana, Cuba. 15al 19 de noviembre 2004. Publicado en el CD ROM de sus Memorias.

22. Mitchell, J.T.; Everly, G. S. Jr. (1997): Critical Incident Stress Debriefing (CISD). An Operations manual for the Prevention and Traumatic Stress Among Emergency services and Disaster Workers. Second Edition Revised by Chevron Publish. Co., Maryland, USA.

23. Modelo de Intervención en Crisis para Niños y Niñas en situación de desastres. Guía Metodológica, Tercera Edición. Industrias Gráficas, S.A. de C. V. UNICEF El Salvador, 2001.

24. Musse Torres, J. Manual de Procedimientos en Emergencias. Publicación del Centro de entrenamiento de bomberos profesionales. Oficina Panamericana de la Salud. Washintong. D.C. 2000.

25. Nair Puthanveetil Unnikrishnan (2007). The Guidelines AISC. Aid workers put rights first in mind care. Inter-Agency Standing Committee (IASC). Bangalore, India. <http://www.tsunamiresponsewatch.org/trw/2007/03/13/aid-workers-put-rights-first-in-mind-care/>; indiadisasters.org

26. Palacios Banchemo, A.; Condori Inga, L; Ego-Aguirre Madrid, V. (2007). Impacto psicológico en el trabajo en emergencias y desastres en equipos de primera respuesta.

27. En, <http://www.monografias.com/trabajos46/trabajo-ergencias/trabajo-en-emergencias.shtml>

28. Prewitt, J.O. (2002): Apoyo Psicosocial en Desastres: Un Modelo para Guatemala. Cruz Roja Guatemalteca. Impreso en Ciudad Guatemala, C.A., por impresos Otto Master.

29. Protección de la Salud Mental en situaciones de desastres y emergencias. Serie de Manuales y Guías sobre Desastres, No. 1; Washintong, D.C., Agosto 2002 disaster-publications@paho.org

30. Psycho-Social help to war victims, refugee women and their families. Editors Libbi Tata Arcel; Vera Folnegovic-Smalc, Dragica Kozaric-Kovavic, Ana Marusic. IRCT. 1995.

31. Santini, O.A.; López, D.O. (1997): DESASTRES. Impacto Psicosocial. Alción Editora, Córdoba, Argentina.

32. Servicio Psicosocial basado Comunidad. Guía del Facilitador. Editado por ACT Internacional, Ayuda Luterana de la Iglesia Sueca, Ayuda de la Iglesia Noruega,

Asistencia Prebiteriana para Desastres. Versión 2, mayo del 2005. www.svenskakyrkan.se/psychosocialservices o www.act-intl.org

33. Shapiro, F. (2004): Desensibilización y reprocesamiento por medio de movimiento ocular (Eye Movement Desensitization and Reprocessing- EMDR). Editorial Pax, México, S.A.

34. UN, EIRD, Campaña de las Naciones Unidas sobre la Reducción de desastres en el 2000, www.unisdr.org

35. Valdés Valdés, O.; Lorenzo Ruiz, A.; Amador Lorenzo, E.L.; Cols. (2008): A prepararnos y protegernos: medio ambiente y desastres". Manual 3. Editado por Ministerio de Educación, Ministerio de Salud Pública, Ministerio de la Agricultura de Cuba. La Habana. Impreso por Molinos Trade.

36. Valero Álamo, S. (2002): Psicología en las Emergencias y los Desastres. Editorial San Marcos, Perú.

Захаров В. Д., асистент кафедри пожеарної безпеки та громадянської захисту Колледжа пожеарної безпеки та громадянської захисту Латвії

МЕДИЦИНСКИЕ АСПЕКТЫ СОХРАНЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ РАБОТНИКОВ РИСКООПАСНЫХ ПРОФЕССИЙ

В статье показано преимущество мультидисциплинарного подхода к теории и практике сохранения здоровья представителей рискоопасных профессий. Напоминаются постулаты теории адаптации Ганса Селье исходя из которой психическая реакция – это эмоционально-вербально-поведенческая составная часть общего адаптационного процесса человека к стресс фактору, каковым является любая информация либо ее отсутствие. Автор рассматривает один из используемых в медицине методов повышения резерва адаптации - метод **транскранеального электроимпульсного воздействия**. Перспективность метода, по мнению автора, заключается в его легкой управляемости, физиологичности, хорошей переносимостью со стороны пациента. Метод транскранеального электроимпульсного воздействия действует непосредственно на участки мозга и процессы, которые на соматическом уровне отвечают за психические реакции. Это гипоталамо-гипофизарная часть головного мозга и опиоидная система, которые отвечают за обмен нейропептидов и другие нейрогуморальные процессы в головном мозге. Вторым местом приложения метода транскранеального электроимпульсного воздействия являются внутриклеточные **белки теплового шока** (heat-shock proteins), которые отвечают за адаптацию к стресс фактору на клеточном уровне. Дается краткая опись различных возможных методов транскранеального электроимпульсного воздействия применяемых в медицине (электросон, транскранеальная электростимуляция, электроанальгезия, мезодиэнцефальная модуляция). Автор имеет личный опыт проведения электроанальгезии по модифицированной методике. Используя простые методы исследования вегетативной нервной системы и тесты проверки когнитивных функций до и после курса модифицированной электроанальгезии, получены подтверждающие теорию данные. Констатировано повышение резерва адаптации вегетативной нервной системы на 25-30 %, улучшение показателей когнитивных тестов на 15-20 % - количественный показатель, на 30-40 % - качественный показатель (количество ошибок). Вывод о целесообразности и конкретные перспективные направления сотрудничества специалистов в области медицины и психологии в практике сохранения психического здоровья представителей рискоопасных профессий делается в конце статьи.

The article shows the advantages of multidisciplinary approach to the theory and practice of maintaining of mental health of emergency trades representatives. We recall the postulates of the theory of adaptation of Hans Selye, according to which the psychic reaction is emotional-verbal and behavioural part of the overall process of person's adaptation to the stress factor, which is any information or its absence. The author examines one of the methods used in medicine, increasing the reserve of adjustment - a method of transcranial electro impulse impact. Promising of the method, the author believes, lies in its easy handling, physiological, is well tolerated by the patient. Method of transcranial electro impulse impact acts directly on the brain regions and processes that at the systemic level are responsible for the mental reactions. One of these sites - the hypothalamic-pituitary portion of the brain and the "opioid" system, which are responsible for the exchange of neuroproteins and other neurohumoral processes in the brain. The second points of application of the method of transcranial electro impulse impacts are intracellular heat shock proteins, which are responsible for adaptation to the stress factor on the cellular level. We give a brief inventory of the various possible methods of transcranial electro impulse impacts used in medicine (electrodream, transcranial electrostimulation, electroanalgesia, mezodyencefal modulation). The author has personal experience of electroanalgesia by a modified technique. Using simple methods for studying the autonomic nervous system and tests for cognitive function before and after the retrofit electroanalgesia, obtained data confirming the theory. It was found increasing reserve of adaptation of autonomic nervous system by 25-30 %, improvement in indicators of cognitive tests at 15-20 % - a quantitative measure, 30-40 % - a quality indicator (number of errors). The conclusion on the feasibility and specific promising areas of cooperation of specialists in medicine and psychology in the practice of maintaining of mental health of emergency trades representatives is made in the end.

Существует огромное количество научных исследований и научной литературы на тему неразрывного единства и взаимного влияния психического и соматического здоровья человека. Фундаментальный и практический интерес в вопросе сохранения психического и соматического здоровья сохраняет теория адаптации Ганса Селье, исходя из которой психическая реакция – это эмоционально-вербально-поведенческая составная часть общего адаптационного процесса человека к стресс-фактору, каковым является любая информация либо ее отсутствие. Наиболее близкими к психическим ответным реакциям на соматическом уровне, являются ответные биохимические и физиологические процессы в головном мозге (они же и самые быстро реагирующие соматические ответы), которые хорошо изучены нейрофизиологами и нейроэндокринологами. Завершает общую картину адаптационного ответа человеческого организма реакция со стороны органов и систем. Не углубляясь в хорошо известные постулаты теории адаптации, закономерно возникает вопрос – а можем ли мы говорить о формировании **устойчивой** адаптации применительно к представителям **рискоопасных профессий**? Или же корректнее будет говорить об увеличении резерва адаптации (в том числе и психической) и сведении к минимуму последствий дезадаптационного синдрома?

По принципу обратной связи, увеличивая резерв адаптации соматических органов и систем, мы, тем самым, увеличиваем и резерв адаптации (толерантность, резистентность) психических ответных реакций. Применительно к представителям **рискоопасных профессий**, особую роль играет быстрая ответная реакция, ведущее место в которой отводится состоянию (уровню) адаптации нейрофизиологического и нейрогуморального звена общего адаптационного ответа организма на внешний стресс-фактор. Нейрофизиологические и нейрогуморальные реакции

отвечают за равновесие процессов торможения и возбуждения в коре головного мозга и, тем самым, напрямую влияют на психическое здоровье представителей рискоопасных профессий. Методов влияния на нейрофизиологические и нейрогуморальные реакции и состояние адаптации этих систем организма в медицине на данный момент огромное количество. К этим методам отнесены и различные суггестивные методики, и медикаментозные методы (транквилизаторы, нейролептики, антидепрессанты и т.д.), и применение адаптогенов природного происхождения (женьшень, элеутерококк, продукты пчеловодства и т.д.), и методы повышения общей резистентности организма (физические нагрузки, процедуры закаливания, SPA-процедуры и т.д.).

В своей статье хочу подробно осветить только один, но достаточно широкий и физиологичный метод повышения резистентности центральной нервной системы к стресс-факторам – метод физикальной терапии (физиотерапии) на отделы головного мозга. Наиболее широко известный и часто применяемый метод физикальной терапии на отделы головного мозга (в том числе и в нашей практике) – метод **транскранеального электроимпульсного воздействия**. Этот метод не нов и имеет различные вариации своего исполнения и широкую линейку используемой аппаратуры. Все многообразие методов транскранеального электроимпульсного воздействия объединяет одно – активное влияние на физиологические процессы головного мозга и увеличение резерва адаптации головного мозга к различным стресс-факторам на клеточном уровне (внутриклеточные белки теплового шока).

Теоретическое обоснование метода.

Качество формирования срочной адаптации в первую очередь определяется адекватностью функционирования нейроэндокринных систем, расположенных в срединных структурах головного мозга. Одна из основных нейроэндокринных систем - **опиоидная система**, вырабатывающая более 40 нейрогомонов (опиоидных пептидов). Главное назначение системы - защита от стрессорных повреждений, обезболивание и координация работы систем органов и тканей на уровне организма в целом. Вторая система, определяющая качество адаптационного ответа - **гипоталамо-гипофизарная**. Ее основная функция - перестройка деятельности эндокринных желез и всех видов тканевого обмена к изменившимся условиям внешней и внутренней среды. Опиоидная и гипоталамо-гипофизарная системы тесно связаны друг с другом в функциональном отношении и располагаются в мезодиэнцефальной области головного мозга.

Достоверно известное влияние транскранеальной электроимпульсной терапии на мезодиэнцефальную область головного мозга действует на центральное звено системы адаптации человека, значительно повышая его резервные возможности. Адаптогенное действие транскранеальной электроимпульсной терапии наибольшее количество авторов связывает с его особенностью повышать уровень нейропептидов (особенно опиоидных пептидов). Опиоидные пептиды - большая группа физиологически активных пептидов с выраженным сродством к рецепторам опиоидного (морфинного) типа (мю-, дельта-, каппа-) и, давшая основание к введению понятия «нейропептиды». Эти пептиды, обладающие чрезвычайно широким спектром регуляторной активности, обнаружены в различных тканях - как в

мозге, так и на периферии. В группу опиоидных пептидов, помимо широко известных энкефалинов и эндорфинов, входят пептиды группы динорфина, казоморфина, а также дельторфины, дерморфины и др. В функциональном отношении опиоидные пептиды являются регуляторами деятельности органов и тканей. Они служат эндогенными обезболивающими и антистрессорными факторами, регулируют температуру тела, артериальное давление и периферический кровоток, функцию легких, пищеварительной системы, эндокринных желез, иммунной системы, а также гипоталамо-гипофизарной области и ряда других систем головного мозга. Пептиды - одна из важнейших систем регуляции гомеостаза. Все клетки организма постоянно синтезируют и поддерживают определенный, необходимый уровень регуляторных пептидов. Но, когда случаются отклонения от «стационарности», их биосинтез (в организме в целом или в отдельных его «участках») либо усиливается, либо ослабевает. Такие колебания возникают постоянно, если речь идет об адаптивных реакциях (привыкании к новым условиям), выполнении работы (физических или эмоциональных действиях). Пептиды выполняют функцию «гармонизаторов», регуляторов гомеостаза. С этой точки зрения, болезнь, или синдром дезадаптации возникает, когда в системе пептидов-регуляторов нарушается их функциональное соотношение. Выделение эндогенных опиоидных пептидов в организме носит импульсный характер при воздействии разных экстремальных факторов. При этом они вызывают значительное снижение болевой чувствительности, усиление кровообращения миокарда и головного мозга, повышают устойчивость к гипоксии, оказывают антиоксидантное действие, **способствуют снижению ошибок в реализации двигательных локомоций, модифицируют личностное поведение**, повышают иммунологический статус.

Описанные выше процессы и реакции характеризуют экстраклеточные (внеклеточные) механизмы адаптации к стресс-факторам. Долгое время оставался открытым вопрос о феномене «перекрестной» адаптации, когда планируемое повышение резистентности к одному стресс-фактору (путем тренировок) вызывало параллельно повышение резистентности к другому стресс-фактору. Научное объяснение этого феномена в настоящее время лежит в проекции внутриклеточных процессов – в проекции формирования адаптационного ответа на уровне отдельно взятой клетки. Стрессовое воздействие на клетку вызывает ингибирование синтеза обычных белков, но индуцирует синтез небольшой группы белков, функция которых заключается в противодействии стрессовому воздействию путем защиты важнейших клеточных структур, в первую очередь, нуклеоида и мембран. Эти белки называются – **белки теплового шока** или «шапероны». В международной литературе их обозначают как HSP (heat-shock proteins), и обязаны они своим названием первым методам исследования резистентности клетки к тепловому стрессу. Феноменальность их функции заключается в том, что белки теплового шока (HSP) помогают переводить в раствор и вновь сворачивать денатурированные или неправильно свернутые белки. Генов, ответственных за продукцию различных HSP белков в клетке ограниченное количество, и тем самым, белок одной группы отвечает за устойчивость не к одному, а сразу к нескольким стресс-факторам (перекрестная адаптация). Анализируя это, можно говорить о некоторой универсальности

ти адаптационного ответа клетки на различные стресс-факторы. Переключение нормальной жизни клетки на стрессовую программу - событие чрезвычайное, которое осуществляется одновременно на многих уровнях регуляции. Оно включает в себя репрограммирование генома - тормозится экспрессия генов, активность которых характерна для жизни клетки в нормальных условиях, и активируются HSP гены. В результате в клетках РНК, кодирующие HSP белки, обнаруживаются через 5 мин. от начала стресса. Стресс-фактор вызывает не только репрограммирование генома, и, следовательно, изменение состава вновь синтезируемых РНК, но и репрограммирование рибосом - распад полисом, синтезирующих белки, типичные для нормальных условий функционирования, и формирование полисом, синтезирующих HSP белки. Такое стремительное включение синтеза HSP белков не только на транскрипционном (синтез РНК на ДНК), но и на трансляционном (синтез белка на РНК) уровне достигается в результате многих процессов. Стресс-фактор вызывает изменения в РНК, синтезированных в клетке до стресса, происходит модификация белковых факторов трансляции и рибосомных белков. Кроме того, РНК отвечающие за HSP белки имеют отличия от РНК обычных белков. Все это обуславливает ослабление, а затем и прекращение синтеза обычных белков в клетках и переключение аппарата белкового синтеза на синтез HSP. В результате, HSP белки обнаруживаются в клетках уже через 15 мин. после начала стресса, их синтез активируется, достигая максимума на 2 - 4 ч. от начала воздействия стресс-фактора, а затем начинает ослабевать. При повторных влияниях стресса выше описанный процесс со стороны клетки происходит быстрее и следовые реакции сохраняются дольше, что дает возможность говорить о развитии адаптации на клеточном уровне к стресс-фактору. **Метод транскранеального электроимпульсного воздействия является регулируемым стресс- фактором для клеток головного мозга, увеличивая резерв их адаптации и стимулируя их специализированную нейрогуморальную функцию – синтез и выделение нейропептидов.** Преимущества метода заключаются в легком регулировании и широчайших возможностях индивидуального подбора параметров проводимых сеансов:

- частота импульса;
- продолжительность импульса;
- форма импульса;
- модулирование импульсов;
- скважность импульсов;
- сила тока;
- напряжение тока;
- полярность тока (при использовании постоянного или монополярного импульсного тока);
- возможности наложения токов различных частот – интерферентные токи;
- время и продолжительность проведения сеансов.

Основываясь на вышеописанных возможностях подбора параметров, вывод представляется один - метод транскранеального электроимпульсного воздействия является легкоуправляемым и достаточно физиологичным **адаптогеном**, исполь-

зование которого особенно оправдано в профилактических и подготовительных мероприятиях для представителей рискоопасных профессий.

Виды и методологические характеристики транскраниального электроимпульсного воздействия.

Электросон. Первоначально электросон применялся в психиатрии, как успокаивающее и транквилизирующее средство. В дальнейшем область его использования расширилась. Основные характеристики электрического сигнала: сила тока - до 40 мА, прямоугольный импульсный ток с частотой от 5 до 160 Гц, длительность импульса - 0,3 мс, постоянная составляющая -20-30 % от порогового значения импульсного тока, расположение электродов глазнично-сосцевидное. Длительность процедуры - до 2 часов, курс - до 25 процедур. Применяемые аппараты - "Электросон" и модификации. Основные области применения и клинические эффекты: улучшение общего состояния, уменьшение проявлений астенического и депрессивного синдрома, головных болей и другие положительные эффекты у больных с шизофренией, хроническим алкоголизмом, энурезом, психопатоподобными синдромами, посттравматическими и сосудистыми энцефалопатиями. Отмечается определенная эффективность электросона в восстановительном периоде после физических перегрузок у спортсменов, моряков. Основные недостатки метода: длительная процедура, специальное оформление помещения, проведение процедуры лежа, возможность повреждения сетчатки глаз из-за глазничной локализации электродов.

Электроанальгезия. Основные характеристики электрического сигнала: сила тока - до 10 мА, прямоугольный импульсный ток с частотой от 200 до 2000 Гц, длительность импульса - 0,1-0,3 мс, постоянная составляющая - 10-20 % от силы импульсного тока, расположение электродов лобно-сосцевидное. Длительность процедуры - от 40 мин. до 1,5 часов, курс - до 20 процедур. Метод реализуется приборами ЛЭНАР, БИЛЭНАР и др. Наиболее широкое изучение электрообезболивания проводилось Э. М. Каструбиным в акушерстве для обезболивания родов и профилактики осложнений. Отмечено улучшение клинического течения у больных с атопическими дерматитами, неврозами, меньше кумулируется утомление у летчиков в период интенсивных полетов. Основной недостаток метода - длительная процедура, недостаточная клиническая эффективность у больных с выраженной полиорганной патологией.

Транскраниальная электростимуляция. Транскраниальная электростимуляция (ТКЭС) основана на структуре электрического сигнала, предложенного французским исследователем Лиможем в 1975 г. Токи Лиможа состоят из биполярных прямоугольных импульсов с основной частотой 77 Гц (периодическое переключение на 83 и 100 Гц) и заполнением 180 кГц, длительностью 3-4 мс, сила тока до 300 мА. В 1984 г. В. П. Лебедевым предложена ТКЭС с частотой 77 Гц (с заполнением 10 кГц и без него), длительностью прямоугольных однонаправленных импульсов 3,75 мс, добавлением гальванической составляющей с фиксированным соотношением с амплитудой импульсного тока 2 : 1. В экспериментах на основании использования количественных методов оценки было установлено, что с помощью электрического режима ТКЭС удастся избирательно активизировать опи-

оидные структуры головного мозга. С помощью радиоиммунохимических определений β -эндорфина в плазме было подтверждено, что именно выбранный режим вызывает максимальное повышение концентрации указанного опиоида. В настоящее время ТКЭС широко применяется в клинической медицине. Используются приборы типа “Трансаир”, “Этранс”. Получены данные об эффективном обезболивании при различной патологии, в первую очередь, у больных с неврологическими болевыми синдромами, артритами, глазными болями, язвенной болезнью желудка и 12-перстной кишки и т. д. Кроме того, установлено, что ТКЭС активизирует процессы заживления при ряде заболеваний, улучшает состояние пациентов с алкогольным абстинентным синдромом, стабилизирует гемодинамические параметры и снижает число осложнений во время оперативных вмешательств на сердце, легких в условиях искусственного кровообращения, а также на брюшной полости. В США широко применяется аппарат для ТКЭС Alpha-Stim 100 с частотой переменного тока 0,5, 1,5 и 100 Гц, силой тока от 10 до 600 мкА, продолжительностью процедуры по 10, 20 и 60 мин. Наибольшая эффективность достигнута у пациентов с болями различной локализации (преимущественно головные боли), хроническим стрессом, невротизмом и наркозависимостью. При этом удается снизить количество потребляемых обезболивающих и седативных фармакологических препаратов. Во всех перечисленных методах транскраниальной электротерапии катод (гальваническая составляющая) расположен на лбу, анод - на сосцевидных отростках. Существует гипотеза, что ток, преимущественно проходящий через подкожно-жировой слой, частично попадает в головной мозг через глазничные и мелкие отверстия в костях черепа и обеспечивает поляризацию мембран нейронов (катодизация лобных долей). Это, в свою очередь, является причиной рефлекторных влияний со стороны коры головного мозга на подкорковые структуры, в частности, опиоидную систему, с последующей ее активацией.

Мезодиэнцефальная модуляция (МДМ). Методика проведения МДМ заключается в следующем: через пару лобно-затылочных электродов подается специально подобранный электрический сигнал, изменяющийся во времени по заданной программе - динамика частоты импульсного тока от 70 до 90 Гц и обратно за 1 мин. Сила тока не превышает 6 мА. Прямоугольные однонаправленные импульсы с длительностью 4 мс, гальванической составляющей с фиксированным отношением к амплитуде переменного тока 1 : 1. Расположение электродов лобно-затылочное, катод перенесен на затылок, анод - на лоб. Первоначально цель такого переноса была связана с тем, чтобы избежать отмечавшееся у 3-5 % больных значительное раздражение кожи под катодом на лбу. В дальнейшем было установлено, что такой перенос не только позволил достичь поставленной цели, но и несколько увеличил клиническую результативность МДМ, что косвенно опровергает гипотезу о катодизации лобных долей, как необходимое условие результативности транскраниальной электротерапии. Выполняется вышеуказанная методика на аппаратах МДМ-01, МДМ-101 и МЕДАПТОН. Основные эффекты МДМ: мощный антистрессорный эффект при всех видах ургентной патологии (особенно в экстремальных ситуациях, при катастрофах), при подготовке к оперативным вмешательствам и в послеоперационном периоде, а также при обострениях хроничес-

ких процессов. Кроме того, уменьшается повреждающее действие хронического стресса (например, у пациентов с тяжелыми, длительно протекающими хроническими заболеваниями, сопровождающимися астеническими и депрессивными состояниями, а также при различных видах неврозов).

Личный опыт.

Автор применял модифицированную методику электроанальгезии с двумя основными характеристиками электрического сигнала: **1.** сила тока - до 10 мА, прямоугольный импульсный ток с частотой от 100 до 200 Гц, длительность импульса - 0,2-0,5 мс, без постоянной составляющей, отношение импульсов к паузе 4:1, расположение электродов лобно-сосцевидное; **2.** сила тока - до 10 мА, прямоугольный импульсный ток с частотой от 1000 до 2000 Гц, длительность импульса - 0,1-0,3 мс, без постоянной составляющей, без запрограммированных пауз, расположение электродов лобно-сосцевидное. Длительность процедур - от 30 мин. до 50 мин., чередование **1.** и **2.** видов тока – через день, общий курс - до 20 процедур. Сеансы проводились с использованием аппаратуры „MEGASONIC-707” фирмы „Carin”, Испания. С помощью диагностической системы „Омега – С”, анализирующей ритмографию пациента, проводился скрининг-тест состояния вегетативной нервной системы до начала процедур и после них. Скорость и адекватность психических реакций проверялись простейшими тестами: корректурная проба с кольцами Ландольта, проба с шариками (дробь охотничья различных размеров), модифицированный вариант корректурной пробы В. Амадуни. В результате, после проведения профилактического курса, констатируется общее увеличение резерва адаптации вегетативной нервной системы на 25-30 % (глазосердечная проба Даныни-Ашнера, модифицированная проба Генча с задержкой дыхания при максимальном выдохе), к тому же, констатируется улучшение количественных показателей на 15-20 % и качественных показателей на 30-40 % (количество ошибок) при выполнении когнитивных тестов.

Выводы.

Применение методов физикальной медицины (конкретно метода транскраниального электроимпульсного воздействия), как управляемого адаптогена на корковые и подкорковые структуры головного мозга, можно считать целесообразным не только в период лечения и реабилитации представителей рискоопасных профессий, но и в подготовительный период с тренировочно-профилактической целью. Увеличение резерва адаптации корковых и подкорковых структур головного мозга благоприятно сказывается как на соматическом, так и на психическом здоровье представителей рискоопасных профессий. Мультидисциплинарный подход в теории и практике сохранения здоровья представителей рискоопасных профессий необходим в работе современного психолога, занимающегося вопросом профпригодности, и современного врача-профпатолога или реабилитолога.

Перспективы применения методов физикальной медицины.

В качестве первого перспективного направления мультидисциплинарного подхода можно отметить нормализацию кровообращения в бассейне базилярной артерии (шейный отдел позвоночника). «Нарушение сна, тревожные состояния, неоправданная вспыльчивость или агрессивность, эмоциональная лабильность,

субдепрессивные или маниакальные состояния, повышенная утомляемость, снижение памяти, нарушения внимания, снижение критики.» - это психические симптомы хронической ишемии головного мозга. Медицинская статистика указывает на интересный факт – 60 % жителей планеты в возрасте 40 лет имеют начальные признаки хронической ишемии головного мозга.

Вторым перспективным направлением мультидисциплинарного подхода может являться комплексное использование транскраниального электроимпульсного воздействия и суггестивных методик. Известно, что во время сеанса «электросна» ввод в состояние гипноза значительно легче и глубже.

В качестве третьего перспективного направления мультидисциплинарного подхода можно предложить сеансы ГБО (гипербарической оксигенации), об эффективности которой в нормализации обменных процессов (в том числе и в головном мозге) в последние годы широко ведутся дискуссии. Гипербарический кислород, ликвидируя очаги “кислородной задолжности” в головном мозге, нормализует обмен нейрпептидов и повышает резерв адаптации организма. В тоже время, сеансы ГБО доказано повышают уровень АТФ в организме. АТФ – аденозинтрифосфат, органическое соединение (нуклеотид), универсальный источник энергии для всех биохимических процессов, протекающих в живых системах, является основным переносчиком энергии в клетке, и его повышенное содержание в организме благотворно влияет на “энергообмен” организма. Не будет лишним в заключении заметить, что активная мозговая деятельность является очень «энергоемким» процессом в человеческом организме.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахарев В. Д. Клиническая нейрофизиология регуляторных пептидов. - Свердловск, 2001.
2. Гаркави Л. Х., Квакина Е. Б., Уколова М. А. Адаптационные реакции и резистентность организма. - Ростов-на-Дону, 1990. - 223 с.
3. Герасимова Л. И., Грищенко А. В., Карев В. А. и др. Мезодиэнцефальная модуляция в комплексном лечении больных с ожогами (методические рекомендации). - М., 1994. - 30 с.
4. Григорьев Ю. В. Эффективность метода центральной электроаналгезии в лечении больных гипертонической болезнью. Автореф. дис. к.м.н. - Л., 1998.
5. Карев В. А., Ширковец Е. А. Активация защитной системы и повышение работоспособности при подготовке спортсменов//Гребной спорт в России. - 2001, № 4. - с. 28-29.
6. Персианинов Л. С., Каструбин Э. М., Расстригин Н. Н. Электроаналгезия в акушерстве и гинекологии. - М., Медицина, 1988. - 239 с.
7. Стенько Ю. М., Варенников И. И., Скрупский В. А. - Гигиена труда и проф. заболеваний. - 1995, № 5. - с. 42-44.
8. Googman M. The molecular basis of opioid potency and selectivity: morphiceptins, dermorphins, deltorphins and enkephalins // NIDA Res.Monorg. - 1993, V. 134. - p.195.

9. Overcash, SJ, & Siebenthal, A. The effects of cranial electrotherapy stimulation and multisensory cognitive therapy on the personality and anxiety levels of substance abuse patients//American Journal of Electromedicine. – 1989, V.6(2) – p.105-111

УДК: 152.22:616.89.621.039.586

Вишневская В. П., д. психол. н., профессор, главный научный сотрудник ГУО «Институт национальной безопасности Республики Беларусь»

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СТАТУСА УЧАСТНИКОВ ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ АВАРИИ НА ЧАЭС

Статья посвящена изучению особенностей структуры психологического статуса участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС. Выявленные у них изменения психологического статуса могут быть расценены как симптомы преждевременного старения. Предположительно это может быть связано как непосредственно с радиационным воздействием, так и с высоким уровнем стресса и тревожности ликвидаторов. Особую значимость имеют ранняя диагностика изменений психологического статуса и индивидуальный подход к разработке программ терапии, психологической коррекции и реабилитации ликвидаторов.

Ключевые слова: психологический статус, ликвидаторы, авария на Чернобыльской АЭС, психические процессы, психические состояния, пациенты, психосоматическая патология.

The article is devoted to the investigation of peculiarities of the mental status structure of Chernobyl accident liquidators. Changes in the mental status revealed among them may be qualified as the micromegaly symptoms. Presumably it may be connected both directly with radiation exposure and high stress and anxiety level of liquidators. Early detection of changes in mental status and individual approach to the therapy program development, psychological correction and rehabilitation of liquidators has particular significance.

Keywords: mental status, liquidators. Chernobyl accident, mental processes, mental states, patients, psychosomatic pathology.

Введение. Изучение психологического статуса участников ликвидации последствий аварии (УЛПА) на Чернобыльской АЭС продиктовано клинико-психологической практикой, необходимостью определения эффективных путей психологической коррекции и реабилитации названной категории пациентов.

Цель исследования - изучение психологического статуса личности, участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС.

Задачи исследования:

- выявить специфические особенности структуры психологического статуса личности, участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС;
- изучить динамику психосоматического здоровья УЛПА на ЧАЭС;
- обосновать рекомендации по совершенствованию методов психодиагностики, психологической коррекции и реабилитации УЛПА на ЧАЭС в отдаленные сроки после радиационной аварии с учетом полученных клинико-психологических данных.

Материал и методы. Общее количество обследованных - 892 человека, имевших диагностированные психосоматические заболевания. Основную и контрольную группу составили мужчины трудоспособного возраста (от 25 до 55 лет). В ос-

новную выборку вошли 583 человека, которые в 1986-1987 гг. принимали участие в ликвидации последствий аварии на ЧАЭС.

По большей части обследованные были сотрудниками МВД, ежегодно проходившие диспансеризацию; это обеспечивало одинаковый уровень медицинского динамического наблюдения и диагностики соматической патологии у лиц основной и контрольной групп. Средний возраст обеих групп не различался; все они имели диагностированные психосоматические заболевания, по поводу которых периодически проходили обследование и лечение в условиях стационара. Обследованные основной группы находились на лечении в различных лечебных учреждениях Республики Беларусь (в клинике и диспансерах НИИ радиационной медицины; НИИ неврологии, нейрохирургии и физиотерапии; поликлиниках МВД). У них были диагностированы следующие заболевания: гипертоническая болезнь степени; ишемическая болезнь сердца; язвенная болезнь двенадцатиперстной кишки. Длительность заболевания на момент обследования составляла в среднем $8,23 \pm 0,54$ г.

Сравниваемые группы пациентов и УЛПА на ЧАЭС не различались по следующим параметрам: продолжительность заболевания на момент обследования, характер сопутствующих соматических болезней, возраст, пол, социальный, экономический, профессиональный статус.

Обследование включало применение классических методов оценки соматического, неврологического, психологического состояния лиц обеих групп, состояние их сексуального здоровья. Результаты динамического наблюдения анализировались на основе обследования пациентов врачами-специалистами соответствующего профиля.

Психодиагностика изучаемого контингента проводилась с использованием следующих классических психологических методов исследования: наблюдение, беседа, интервью, биографический метод, естественный эксперимент (констатирующий, формирующий), а также комплекс психодиагностических методик, в частности: тест САН (самочувствие, активность, настроение); шкала тревожности Спилбергера; «Опросник травматического стресса» (И. О. Котенева); МЛЮ (многоуровневый личностный опросник) «Адаптивность»; тест цветовых выборов М. Люшера; ММРІ; СМІЛ; опросника Бека; корректурная проба (оценка свойств внимания), оценка памяти по цифровым и словесным тестам, оценка речевого статуса (экспрессивная, спонтанная, отраженная речь), праксис, пальцевой гнозис и другие.

Статистическая обработка результатов исследования проводилась с использованием специализированных пакетов прикладных программ, обеспечивающих выполнение общепринятых одномерных статистик и многомерных математико-статистических методов, адекватных решению поставленных задач исследования.

Результаты исследования

В процессе клинико-психологической беседы, интервьюирования было установлено, что все без исключения пациенты - УЛПА на ЧАЭС разделяли свою жизнь на два периода: до участия в ликвидации последствий аварии на ЧАЭС и после нее. Свое будущее все они представляли в темных красках. Многие из лик-

видаторов отказывались от ранее поставленных целей, считая их утопическими; новые же планы на будущее они не могли строить с уверенностью в силу ухудшения своего самочувствия, болезненного состояния и пессимизма. Для пациентов, находившихся в состоянии фрустрации, были характерны неуверенность в себе, высокий уровень тревоги, изменения в мотивационно-потребностной сфере, отчаяние и агрессивность. Многие из них были фрустрированы до состояния нервного истощения. Эгоцентризм у ЛПА на ЧАЭС был связан с переживаниями ими чувства неполноценности, одиночества, ощущения отделения от микро- и/или макросоциума. Пациенты-ликвидаторы субъективно высоко оценивали риск возникновения у них следующих заболеваний: онкологической и тяжелой сердечно-сосудистой патологии (инфаркт, инсульт); поражений центральной нервной системы; нарушений половой сферы.

Пациенты - УЛПА на ЧАЭС жили своим внутренним миром и были убеждены, что их не понимают. Они избегали новых контактов, так как проблемы других людей не вызывали у них интереса, а в ряде случаев - раздражали.

У пациентов контрольной группы состояние тревожности и стресса было вызвано такими причинами, как: диагностика у них заболевания (ишемическая болезнь сердца, гипертоническая болезнь II степени и т.п.); изменение профессионального статуса; экономическая нестабильность; социальная напряженность; переоценка жизненных ценностей. В период ремиссии заболевания у пациентов контрольной группы уровень тревоги и стресса снижался и в большинстве случаев происходила нормализация их психоэмоционального состояния.

У участников ликвидации последствий на ЧАЭС состояние тревоги и стресса было вызвано переживаниями, связанными со следующими тревожащими их факторами: полученной ими дозой облучения; нарушением половой функции, резким ухудшением самочувствия и общего состояния здоровья; невозможностью продолжать трудовую деятельность (инвалидность); осознанием высокого риска возникновения в последующем онкологических заболеваний; изменением своего социального статуса; конфликтами в семье; чувством собственной неполноценности; страхом одиночества; глубоким разочарованием; переоценкой жизненных ценностей.

Эти состояния переживаний, тревоги, стресса мало изменялись в периоды ремиссии их психосоматических заболеваний.

В ряде случаев у УЛПА на ЧАЭС в связи с переживанием тревоги и стресса наблюдалась тенденция к хроническому изменению личности. Эти пациенты были враждебны и недоверчивы к микро- и макросоциуму, у них имелась социальная отгороженность. Пациенты испытывали ощущения опустошенности и безнадежности. Их волновало чувство, что они постоянно находятся на грани существования и небытия, они испытывали ощущение отчужденности.

В процессе диспансерного наблюдения у пациентов - УЛПА на ЧАЭС и у лиц контрольной группы были диагностированы следующие психические состояния: астено-депрессивный синдром, депрессия, эгоцентризм, состояния фрустрации, в единичных случаях - состояния эйфории и эмоционального оскудения.

У всех опрошенных участников ликвидации последствий на ЧАЭС имелись множественные, повторно возникающие жалобы, которые относились ко всем частям тела, органов, систем организма. Данные о частоте основных жалоб указанного контингента обследуемых представлены в таблице 1.

Как видно из таблицы 1, лидирующие места занимали жалобы относительно снижения памяти, нарушения сексуального здоровья. Пациенты предъявляли жалобы на отсутствие следующих факторов: интереса, удовлетворения, физиологических реакций, необходимых для эффективного сексуального взаимодействия (например, эрекции) или невозможности переживать оргазм и др.

С учетом частоты жалоб пациентов было проведено исследование по изучению кратковременной и долговременной памяти. Дополнительные обследования позволили объективно подтвердить эти жалобы пациентов - УЛПА на ЧАЭС. Полученные данные свидетельствуют о снижении показателей памяти у УЛПА на ЧАЭС (табл. 2).

При сравнительном анализе данных, представленных в таблице 2, обращает на себя внимание факт наличия значимого снижения показателей кратковременной памяти у УЛПА на ЧАЭС 2-й и 3-й возрастных групп. Так, 44 % лиц 2-й и 62 % лиц 3-й возрастных групп при выполнении задания на запоминание 12 двухзначных чисел правильно воспроизвели лишь 3-4 числа.

Следует заметить, что выявлены существенные различия в результатах запоминания цифрового и словесного материала лицами, подвергшимися радиационному воздействию, в сравнении с пациентами контрольной группы.

Результаты методики на запоминание и непосредственное воспроизведение 10 слов подтверждают факт снижения у участников ликвидации последствий на ЧАЭС кратковременной памяти. Так, например, во 2-й возрастной группе (35-44 года) 10 слов и более верно воспроизвели 7 % УЛПА на ЧАЭС, тогда как в контрольной группе - 23 % обследуемых лиц. Соответственно, в 3-й возрастной группе (45-54 года) это задание выполнили 2 % лиц, подвергшихся радиационному воздействию, а в контрольной группе - 6 % пациентов. При выполнении указанного задания для ликвидаторов характерными были следующие ошибки: введение новых слов, повторение слов.

Следовательно, получены данные о существенном снижении запоминания по результатам как цифрового, так и словесного материала ликвидаторами по сравнению с пациентами контрольной группы.

Изучение долговременной памяти проводилось с использованием методики на запоминание слов. Показатели долговременной памяти определялись по количеству слов, воспроизводимых пациентами через час, сутки; по качеству ошибок (новые слова, повторение, интерпретация и др.). Так, например, во 2-й возрастной группе (35-44 года) через сутки верно 8-10 слов воспроизвели 4 % участников ликвидации последствий на ЧАЭС, тогда как в контрольной группе - 21 % обследуемых лиц. В ходе анализа полученных результатов было выявлено, что у 70 % УЛПА на ЧАЭС доминирующими ошибками были - антонимы и введение новых слов, тогда как у 40 % пациентов контрольной группы - повторения.

Наряду с памятью, у пациентов изучались свойства внимания. В ходе анализа полученных результатов было выявлено, что количество ошибок у УЛПА на ЧАЭС всех возрастных групп имеет большую вариабельность, чем у лиц контрольной группы. Так, например, по результатам Корректирующей пробы, концентрация внимания у УЛПА на ЧАЭС (ГЛ) была существенно снижена относительно данных контрольной группы (КГ): ГЛ 1554,53±374,08 - КГ 2047, 81±251,53.

В контексте рассматриваемой проблемы необходимо обратить внимание на данные, полученные в процессе оценки психического состояния, участников ликвидации последствий на ЧАЭС (табл. 3).

Данные, представленные в таблице 3, свидетельствуют о наличии высокого уровня реактивной тревоги и личностной тревожности по тесту Спилбергера, тревоги по шкале Тейлора ММРІ и депрессии ММРІ в группе УЛПА на ЧАЭС.

Таблица 1

Частота жалоб (в %) у УЛПА на ЧАЭС с психосоматической патологией

Основные жалобы	Возраст обследуемых, лет					
	24-34		35-44		45-54	
	%	абс. число	%	абс. число	%	абс. число
Общая слабость	84	490	92	536	98	571
Плохой сон	97	566	98	571	99	577
Сонливость днём	65	379	68	396	68	396
Снижение работоспособности днём	88	513	92	536	96	560
Ухудшение памяти	96	560	99	577	100	583
Головная боль	57	332	70	408	88	513
Головокружение	28	163	41	239	60	350
Боли в области сердца	43	251	57	332	71	414
Нарушения сексуального здоровья	36	210	86	501	93	542
Раздражительность	78	455	82	478	85	496
Боль в области желудка	32	187	27	157	11	64
Тошнота	47	274	45	262	63	367
Отрыжка	15	87	7	40	9	52
Зуд	33	192	64	373	59	344
Жжение	28	163	19	111	5	29
Покалывание	17	99	34	198	52	303
Онемение	5	29	9	52	28	163

Полученные данные послужили основанием для констатации факта наличия значительного снижения показателей, характеризующих память (кратковременную и долговременную), у участников ликвидации последствий аварии на ЧАЭС.

Необходимо указать на то, что результаты бесед, подтвержденные показателями тревоги по тесту Спилбергера, демонстрируют высокий уровень реактивной тревоги и личностной тревожности, чувства страха. В наибольшем числе случаев (более чем у 80 % ликвидаторов) состояние тревоги явилось одним из доминирующих симптомов психосоматической патологии. У многих участников ликвидации последствий на ЧАЭС чувство страха имело чёткое содержание (конкретные опасения получить инсульт, инфаркт, инвалидность и т.д.). Имели место также опасения расплывчатого, более общего характера - страх перед будущим, отсутствие веры в выздоровление, боязнь рецидива и т.д.

Таблица 2

Показатели кратковременной памяти у обследуемых разных возрастных групп

Количество запомненных чисел	25-34				35-44				45-54			
	ликвидаторы		контроль		ликвидаторы		контроль		ликвидаторы		контроль	
	%	абс. число	%	абс. число	%	абс. число	%	абс. число	%	абс. число	%	абс. число
1-2	-	-	-	-	-	-	-	-	6	35	-	-
3-4	3	18	-	-	44	257	-	-	62	362	-	-
5-6	72	420	3	4	38	221	8	12	25	148	84	122
7-8	25	145	34	49	11	64	69	100	5	29	10	14
9-12	-	-	53	77	7	41	21	30	2	12	6	9
11-12	-	-	10	15	-	-	2	3	-	-	-	-
Всего	УЛПА на ЧАЭС – 583 человека, пациентов контрольной группы – 145 человек											

Таблица 3

Показатели выраженности эффективности нарушений у пациентов I, II групп

Группы пациентов	Реактивная тревога	Личностная тревожность	Шкала депрессии	Шкала тревоги по Тейлору
I ГЛ	51,8±1,5	51,1±1,7	81,3±3,3	26,8±1,7
II КГ	40,1±1,9	42,0±1,4	66,2±4,4	18,7±2,1

Результаты теста САН группы УЛПА на ЧАЭС, отражали достоверные различия ($P < 0,01$) по уровню самочувствия (ГЛ 4,21±0,83 - КГ 7,20±0,82), активности (ГЛ 3,9±1,38 - КГ 6,40±1,12), настроения (ГЛ 4,65±0,76 - КГ 7,28±0,62).

Было также установлено, что явления астении наблюдались у 91,6 % УЛПА на ЧАЭС, прослеживался параллелизм между динамикой астенических и депрессивных проявлений.

Наличие астенического синдрома, амбивалентности выбора у УЛПА на ЧАЭС подтверждают данные корреляционного анализа, которые отражают прямую зависимость между самочувствием и изменениями психического состояния, снижением показателей, характеризующих психические процессы. Обращает на себя внимание факт тесной корреляционной связи в экспериментальной группе показателей, характеризующих самочувствие и эмоциональную лабильность ($r=0,13$); нейротизм (по Айзенку) ($r=0,26$); самочувствие и такие изучаемые характеристики, как ситуативная и личностная тревога ($r=0,36$; $r=0,38$); самооценка ($r=0,32$); память ($r=0,26$); внимание ($r = -0,25$). В контрольной же группе была выявлена тесная корреляционная связь между показателями самочувствия, памяти ($r=0,50$) и внимания ($r=-0,30$), а также состояния фрустрации ($r=-0,20$).

Следует заметить, что у пациентов контрольной группы снижение показателей, характеризующих психические процессы, наблюдалось в период обострения, с улучшением самочувствия в большинстве случаев они восстанавливались до возрастной нормы. Состояние фрустрации у пациентов было вызвано частыми рецидивами и тяжестью течения заболевания.

У участников ликвидации последствий на ЧАЭС с психосоматической патологией, были выявлены взаимосвязи между показателями амбивалентности выбора и показателями таких изучаемых характеристик, как: уровень непродуктивной нервно-психической напряженности (УННПН) ($r=0,27$); состояние стресса ($r = 0,13$); состояние фрустрации ($r = -0,90$); настроение; ситуативная тревога ($r = 0,08$), тогда как в контрольной группе выявлена корреляционная связь между показателями амбивалентности и УННПН ($r=0,25$).

Астено-депрессивный синдром был выявлен у 20 % УЛПА на ЧАЭС. Данный факт подтверждают результаты корреляционного анализа. Так, например, тесная корреляционная связь показателей выраженности активности и показателей следующих изучаемых характеристик: возраста ($r=-0,15$); УННПН ($r=0,13$); стресса ($r=0,92$); самочувствия ($r=0,82$); настроения ($r=0,88$); ситуативной, личностной тревоги ($r=0,46$; $r=0,46$); самооценки ($r=0,41$); нейротизма ($r = -0,30$); памяти ($r=0,27$); внимания ($r=-0,25$) в экспериментальной группе.

В то же время в контрольной группе выявлена корреляционная взаимосвязь между показателями активности и самочувствия ($r=0,83$); настроения ($r=0,90$); активности и памяти ($r=0,53$); внимания ($r=-0,30$).

Данные корреляционного анализа подтверждают наличие у пациентов указанной группы неспецифических синдромов (астенического, астено-невротического, ипохондрического), которые были выявлены в ходе исследования.

Результаты корреляционного анализа подтверждают предположение о том, что постоянная тревога у УЛПА на ЧАЭС о полученной дозе облучения и высокой вероятности возникновения заболеваний, канцеро- и кардиофобии, ограничения жизненной и профессиональной перспектив, страх перед будущим послужили базой для формирования хронического субдепрессивного состояния или, иными словами, устойчивого снижения настроения, и, тем самым, запускался механизм психосоматической патологии.

Необходимо отметить, что фактор постоянно сниженного эмоционального фона - базовое состояние у УЛПА на ЧАЭС, приводящее к лабильности их самооценки, амбивалентности выбора, снижению показателей внимания. Как при классической депрессии, так и при субдепрессивных состояниях (т.е. постоянно сниженном настроении, в ряде случаев вплоть до эмоционального оскудения) задействованы три сферы (эмоционально-волевая, двигательная и интеллектуальная), что подтверждают результаты корреляционного анализа.

Тесная корреляционная связь отмечена между показателями памяти и показателями таких изучаемых характеристик, как самочувствие ($r=0,26$); активность ($r=0,27$); настроение ($r=0,27$); ситуативная тревога ($r=0,14$); личностная тревога ($r=0,12$); самооценка ($r=0,13$); внимание ($r=0,55$). Заслуживают внимания корреляционные взаимосвязи между показателями внимания и показателями следующих изучаемых характеристик: образование ($r=0,85$); самочувствие ($r=-0,25$); настроение ($r=-0,27$); активность ($r=-0,25$); ситуативная тревога ($r=-0,97$); личностная тревога ($r=-0,10$); самооценка ($r=-0,11$); память ($r=-0,55$).

Основу психологической симптоматики у пациентов контрольной группы формировали нарушения эмоционального фона (тревога, эмоциональная лабильность, астенизация и др.). Однако они носили временный характер. Так, у пациентов, названной группы было выявлено, о чем говорилось выше, наличие неспецифических синдромов, для которых характерно большое количество жалоб. Необходимо отметить, что при улучшении самочувствия пациенты прекращали их предъявление, т.е. жалобы не носили постоянный характер, а возникали только в период обострения.

Изменения показателей, характеризующих психические процессы, также носили плавающий характер, т.е. со снижением в период обострения и нормализацией в период ремиссии, и в меньшей мере были связаны с возрастом. Данное мнение отражают результаты корреляционного анализа.

Определенный интерес представляют взаимосвязи между показателями личностной тревоги и показателями самооценки ($r=0,77$); личностной тревоги и нейротизмом ($r=-0,44$), а также состоянием стресса ($r=0,27$). Тесная корреляционная связь выявлена между показателями памяти и показателями таких изучаемых характеристик, как возраст ($r=-0,20$); тест Люшера ($r=-0,17$); самочувствие ($r=0,50$); активность ($r=0,53$); настроение ($r=0,53$); внимание ($r=-0,32$). Необходимо отметить закономерную корреляционную связь между показателями внимания и самочувствия ($r = -0,31$); внимания и активности ($r=-0,30$); внимания и настроения ($r=-0,31$); а также памяти ($r=-0,32$); возраста ($r=0,20$).

Обсуждение результатов

Анализ результатов, полученных в ходе исследования, свидетельствует о наличии специфических особенностей, характеризующих психологический статус личности участников ликвидации последствий на ЧАЭС, имеющих психосоматические заболевания. Наряду с соматическими заболеваниями и стрессом, у пациентов-ликвидаторов выявлены следующие психопатологические состояния: астено-депрессивный синдром, депрессия, эгоцентризм, состояния фрустрации, а в единичных случаях - состояния эйфории, эмоционального оскудения.

Исследование показало, что динамика изменений психологического статуса личности у участников ликвидации последствий на ЧАЭС, в определенной степени зависела от осознания пациентами опасности для здоровья в связи с полученной ими дозой облучения. Пациенты-УЛПА на ЧАЭС субъективно высоко оценивали риск возникновения у них следующих заболеваний: онкологической и тяжелой сердечно-сосудистой патологии (инфаркт, инсульт); поражений центральной нервной системы; нарушений половой сферы; инвалидности. Результатом этих патологических состояний и психосоматических заболеваний в дальнейшем могли бы быть изменения профессионального и социального статуса, последующее ухудшение экономической семейной ситуации. Снижение показателей психоэмоционального состояния у ликвидаторов было тесно связано с их возрастом и носило более постоянный характер, чем в контрольной группе, сохраняясь и в периоды ремиссии соматического заболевания.

Особую и даже основную роль в формировании тревоги, стресса участников ликвидации последствий на ЧАЭС имела информация. Очевидно, что наличие в средствах массовой информации сведений об ухудшении здоровья, смертности, повреждении генофонда и т.п. в связи с аварийным облучением является основным негативным фактором для формирования состояния тревоги у ликвидаторов.

Результаты многолетнего наблюдения за пациентами - УЛПА на ЧАЭС, представленные в данной работе, позволяют сделать некоторые общие **выводы**:

- психологический статус личности участников ликвидации последствий на ЧАЭС существенным образом отличается от психологического статуса личности пациентов контрольной группы (по результатам комплексной психодиагностики);

- у 91,6 % УЛПА на ЧАЭС прослеживался параллелизм между динамикой астенических и депрессивных проявлений;

- наличие астенического синдрома, амбивалентности выбора у УЛПА на ЧАЭС отражают прямую зависимость между самочувствием и изменениями психического состояния и психических процессов;

- снижение показателей психических процессов у УЛПА на ЧАЭС относительно возрастной нормы, наряду с клиническими, могут служить информативным диагностическим критерием оценки синдрома преждевременного старения;

- нарушения психических процессов и состояний, неврологическая симптоматика, нарушения половой функции, у участников ликвидации последствий на ЧАЭС с психосоматической патологией дают основания предполагать развитие у них синдрома преждевременного старения;

- ухудшение самочувствия, снижение настроения, активности, показателей, характеризующих память, внимание у пациентов контрольной группы имеет плавающий характер и существенным образом зависит от особенностей течения заболевания;

- ранняя диагностика психосоматической патологии позволяет индивидуализировать лечебные и реабилитационные программы и тем самым способствует сохранению трудоспособности пациента, значительно отодвигая соматическое влияние на развитие патохарактерологических особенностей личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вишневецкая В. П. Психосоматические расстройства у лиц, подвергшихся радиационному воздействию. - Минск : ИНБ Республики Беларусь, 2001. - 253 с.
2. Вишневецкая В. П. Образ болезни. - Минск : Изд. 2 - е доп. и перераб.: Акад. МВД Республики Беларусь, 2006. - 247 с.

УДК 159.944.3

Я.Г. Бондаренко, старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки; Навчально-науковий інститут підготовки фахівців міліції громадської безпеки; Харківський національний університет внутрішніх справ

АНАЛІЗ ВПЛИВУ СПЕЦИФІКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ФАХІВЦІВ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МВС УКРАЇНИ

В статті подається аналіз впливу умов професійної діяльності на психологічний стан фахівців підрозділів спеціального призначення. Визначається, що професійна діяльність особового складу підрозділів спеціального призначення МВС України пред'являє високі і специфічні вимоги до психічного стану бійця спецпідрозділу. Це виражається в необхідності високої психічної стійкості до несприятливих зовнішніх і внутрішніх впливів, сміливості і рішучості, витримки і самовладання, наполегливості і стійкості кожного фахівця.

Ключові слова: працездатність, професійна діяльність, психологічний стан, психічна стійкість, стан готовності, готовність до діяльності.

В статье дается анализ влияния условий профессиональной деятельности на психологическое состояние специалистов подразделений спецназа. Указывается на то, что профессиональная деятельность личного состава подразделений специального назначения МВД Украины предъявляет высокие и специфические требования к психическому состоянию бойца спецназа. Это выражается в необходимости высокой психической стойкости к неблагоприятным влияниям внешних и внутренних факторов, смелости и решительности, выдержке и самообладанию, настойчивости и стойкости каждого специалиста.

Ключевые слова: трудоспособность, профессиональная деятельность, психическое состояние, состояние готовности, готовность к деятельности.

Постановка проблеми. Проблема боротьби зі злочинністю в сучасній Україні піднімається на загальнодержавний рівень у зв'язку з ускладненням криміногенної обстановки, зміною якісних характеристик злочинності. В умовах якісної зміни злочинності в нашому суспільстві працівники органів внутрішніх справ повинні вміти швидко орієнтуватися у виборі оптимальних засобів захисту суспільства, виробленні стратегії безпеки, організації превентивних заходів для охорони населення від злочинних зазіхань.

Особливої уваги в цьому аспекті заслуговує діяльність підрозділів міліції особливого призначення "Беркут". Цей підрозділ є високомобільним спеціальним підрозділом, створеним для забезпечення правопорядку під час проведення загальнодержавних, резонансних громадських, політичних, спортивно-видовищних, культурно-масових, релігійних заходів, припинення порушень громадського порядку та масових заворушень, проведення спеціальних операцій із затримання

озброєних злочинців та знешкодженню злочинних угруповань, ліквідації аварій, стихійних лих, а також здійснення фізичної охорони службових осіб та окремих громадян.

Вкрай напружені соціально-психологічні умови професійної діяльності цих підрозділів загострюються також пережитими країною соціально-економічними труднощами, які торкнулися й переважної більшості співробітників ОВС. У такій ситуації психологічна робота, на жаль, ще не стала пріоритетним завданням керівників усіх рівнів системи МВС України. Незважаючи на вжиті заходи, напружений характер професійної діяльності фахівців спеціальних підрозділів, висока відповідальність і висока психологічна ціна результатів їх діяльності, наявність невизначеності й інформаційних перевантажень, висока ймовірність виникнення непередбачених подій, загроза здоров'ю й життю – все це може бути причинами виникнення різного роду труднощів при здійсненні професійної діяльності в особливих умовах, викликати у працівників спеціальних підрозділів МВС України стан напруженості, ставити під загрозу зриву виконання професійного завдання.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблеми професійної діяльності, яка здійснюється в особливих і екстремальних умовах, є предметом пильної уваги авіаційної психології (С.Г. Геллерштейн, Л.П. Гримак, П.А. Корчемний, В.Л. Маришук, Н.І. Наєнко, К.К. Платонов), космічної психології (Г.Т. Береговий, Ф.Д. Горбов, В.І. Лебедев, В.І. М'ясников, Л.С. Хачатурянц), морської психології (Б.В. Блінов, В.А. Бодров, Г.А. Броневицкий, Ю.П. Зуєв, А.М. Столяренко), військової психології (В.М. Ахутін, Б.Ф. Ломов, В.А. Пухов), а також психології праці, спорту, соціальної й інженерної психології.

Проблеми діяльності в особливих і екстремальних умовах досить активно досліджуються у рамках психологічної науки. Основні зусилля дослідників спрямовані на розробку методів усунення наслідків екстремального впливу (О.І. Жданов, Л.Б. Забелова, Г.І. Марасанов, М.Ф.Сікач, О.В. Тімченко, Ю.В. Чуфаровський та інші).

Мета. Визначити вплив на ефективність та надійність виконання професійних завдань різного рівня складності фахівцями спеціальних підрозділів МВС України соціально-психологічних детермінант специфіки професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Професійну діяльність фахівців підрозділів спеціального призначення МВС України без вагань можна віднести до типу професій, які вважаються екстремальними за своїм профілем. При виконанні своїх професійних завдань фахівці підрозділів спеціального призначення постійно зазнають на собі шкідливий вплив негативних факторів, які несуть психологічне, фізичне, емоційне та розумове навантаження.

Початок створення спецпідрозділу починається з 8 грудня 1988 року. В цей час наказом Міністра внутрішніх справ СРСР в містах Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Львові та Одесі були створені загони міліції особливого призначення. Після проголошення у серпні місяці 1991 року незалежної суверенної Української держави, почалася робота з реформування кожного структурного підрозділу міліції, зокрема загону міліції особливого призначення. Так, 16 січня 1992 року наказом Міністра внутрішніх справ України №1 ДСК загін міліції особливого призна-

чення був реорганізований в підрозділ міліції швидкого реагування “БЕРКУТ”, основним завданням якого стала готовність до дій в екстремальних ситуаціях, припинення групового порушення громадського порядку та його забезпечення під час проведення масових заходів.

Підрозділ комплектувався співробітниками, які мали добру фізичну підготовку, впевнено володіли прийомами рукопашного бою, з досвідом роботи в міліцейських підрозділах не менше 2-х років. За роки свого існування працівники батальйону швидкого реагування „Беркут” брали участь у виконанні безлічі завдань, пов’язаних з екстремальними ситуаціями, ліквідації наслідків надзвичайних подій, затримали сотні злочинців, у тому числі чимало особливо небезпечних.

Наказом МВС України №529 від 18 травня 2004 року батальйон міліції швидкого реагування реорганізовано в підрозділ міліції особливого призначення „Беркут”; цим же наказом спецпідрозділ визначено резервом Міністра внутрішніх справ України. Спецпідрозділ „Беркут” є високомобільним спеціальним підрозділом, який призначений:

- для боротьби зі злочинністю, забезпечення правопорядку під час проведення загальнодержавних, громадсько-політичних, спортивно-видовищних, культурно-масових, релігійних заходів, проведення спеціальних операцій;
- участі у проведенні спеціальних операцій із затримання озброєних злочинців, членів організованих злочинних угруповань, звільненню заручників, припинення терористичних актів, відбиття нападу на будівлі, приміщення споруди, транспортні засоби або звільнення їх у разі захоплення;
- припинення та локалізації групових порушень громадського порядку, масових безпорядків, пов’язаних з цим інших протиправних дій;
- для забезпечення охорони громадського порядку та безпеки в районах зі складною оперативною обстановкою, при надзвичайному стані і надзвичайних обставинах;
- участі у проведенні рейдів з іншими правоохоронними органами та проведенні спеціальних операцій з відпрацюванням найбільш криміногенних місць;
- для здійснення за окремими розпорядженнями начальника ГУМВСУ фізичної охорони службових осіб та окремих громадян.

За час існування батальйон міліції особливого призначення «Беркут» проявив себе, як добре підготовлений підрозділ, здатний діяти на високому професійному рівні.

Специфічними особливостями професійної діяльності фахівців спецназу є:

- постійне нервово-психічне напруження, яке є похідною від тривалого виконання службових обов’язків у незвичних умовах, постійної загрози життю і здоров’ю, а також від негативного емоційного впливу;
- чимале фізичне навантаження при високому темпі роботи;
- подолання труднощів, викликаних емоційною й інтелектуальною напругою, пов’язаних з необхідністю постійно і тривалий час підтримувати інтенсивність і концентрацію уваги, спрямовану на те, щоб стежити за змінами середовища і зовнішнього оточення, тримати у полі зору всі об’єкти, що є важливими при виконанні завдання;

- труднощі, обумовлені необхідністю роботи в обмеженому просторі, тобто необхідність виконувати бойове завдання в незвичних місцях, наприклад, в тунелях, підземних комунікаціях, підвалах і т.д., що значно ускладнює дії, порушує звичайні способи руху, тощо;

- постійна висока відповідальність кожного фахівця при відносній самостійності дій і рішень, спрямованих на порятунок людей, матеріальних цінностей і т.п.;

- наявність несподіваних і несподівано виникаючих перешкод, які ускладнюють виконання оперативного завдання.

Виходячи зі специфічних особливостей професійної діяльності співробітників спеціальних підрозділів МВС України під час виконання завдань, проаналізуємо психологічні аспекти бойової роботи бійців спецпідрозділів.

Умовно в службовій діяльності бійців спецпідрозділів можна виділити три етапи:

- 1) підготовчий;
- 2) виконання бойового завдання;
- 3) заключний.

Підготовчий етап охоплює період діяльності особового складу спеціальних підрозділів з моменту отримання повідомлення про скоєння злочину, тощо до прибуття їх на місце події. У нього входять: оголошення сигналу «тривога», збір особового складу за сигналом «тривога», прибуття до місця злочину і бойове розгортання, тобто приведення сил і засобів у стан готовності до виконання бойового завдання.

Сигнал тривоги особовий склад чергової варти може отримати в будь-який момент повсякденної діяльності. Як правило, сигнал звучить несподівано і викликає різке підвищення емоційної напруги чекання і перехід його в напругу невідомості. Однак це не заважає фахівцям спецназу швидко екіпіруватися й у максимально короткий час прибути до місця події. Під час руху нервово-психічна напруга, пов'язана з невідомістю майбутніх дій, наростає. Це може призвести до виникнення в окремих працівників остраху, а потім і страху.

Як свідчать досвідчені працівники, під час руху до місця виконання завдання фахівці в думках програмують свої майбутні дії, спираючись на наявну інформацію та практичний досвід. Це сприяє зниженню напруги невідомості і формуванню настрою на практичну роботу. Таким чином, *специфічними особливостями цього етапу бойової діяльності є жорсткий дефіцит часу і невизначеність ситуації, спричинена відсутністю повної інформації про подію.*

Після прибуття на місце виклику здійснюється розвідка і бойове розгортання. У цих обставинах від бійців підрозділів спеціального призначення вимагається увага й особливе професійне чуття, високий рівень оперативного мислення, здатність до орієнтування і несприйнятливості до негативних емоційних впливів.

Етап виконання бойового завдання охоплює період від початку конкретних дій, спрямованих на ліквідацію злочину, до моменту повного його виконання. *Специфічною особливістю цього етапу є наявність великої кількості стрес-*

факторів, що викликають стан яскраво вираженої нервово-психічної напруги і негативних психічних реакцій, що сприяють виникненню страху і паніки.

Специфіка бойової роботи полягає в тому, що обстановка на місці події ускладнюється факторами, небезпечними для життя і здоров'я особового складу. Особливу небезпеку представляє недостача інформації про злочинців, про їх кількість, місце їх схованки та ступінь їх озброєності. Під час виконання бойового завдання виникають різноманітні труднощі і перешкоди.

Природно, що вплив на фахівця шкідливих і небезпечних факторів різний в залежності від конкретної ситуації. Крім того, фахівцям спецпідрозділу приходиться враховувати зміни в обстановці, уточнювати прийняті раніше рішення, видозмінювати способи дій. *Можлива небезпека, максимально швидкий темп роботи і бажання ефективно виконати бойове завдання викликають у фахівців спецназу особливий емоційний стан, що істотно впливає на робочий тонус їхнього організму. Цей стан або підвищує, або знижує працездатність.*

Заключний етап виконання бойового завдання підрозділами спеціального призначення охоплює період часу після виконання бойового завдання. На цьому етапі *стан бійців спецпідрозділу багато в чому залежить від результату, успішності виконання оперативного завдання, а також від тривалості бойових дій і напруженості роботи.* Успіх і невдача при виконанні бойових завдань однаковою мірою сприймається всіма учасниками. У цей час здійснюються заходи щодо відновлення бойової готовності підрозділу, оглядається техніка й устаткування, спорядження і т.д. Пізніше керівники проводять розбір виконання завдання, визначають причини успіху або невдачі підрозділу, окремих працівників. Необхідно відзначити, що доцільно такий розбір проводити через якийсь час після закінчення бойової роботи для того, щоб у більш спокійному психічному стані працівники змогли об'єктивно оцінити свої дії. Необхідно враховувати і той факт, що в разі успіху одні люди відчують як радість і бажання закріпити свій успіх, інші ж заспокоюються і починають думати, що тепер їм не потрібно прикладати ніяких зусиль в процесі повсякденного навчання, служби і що вони і далі зможуть добре працювати. Неуспішне виконання бойових завдань також по-різному впливає на боєздатність фахівців спеціальних підрозділів: деякі при цьому мобілізують сили для подальшої роботи, а інші так сильно переживають, що втрачають бойовий настрій. Іноді вони намагаються пояснити невдачу об'єктивними причинами чи перекласти провину на своїх товаришів. Надзвичайно важливо, щоб особи, які проводять аналіз виконання бойового завдання, розуміли особливості своїх підлеглих і проводили заходи для підняття бойового духу особового складу підрозділу.

Таким чином, професійна діяльність особового складу підрозділів спеціального призначення МВС України пред'являє високі і специфічні вимоги до його психіки. Це виражається в необхідності високої психічної стійкості до несприятливих зовнішніх і внутрішніх впливів, сміливості і рішучості, витримки і самовладання, наполегливості і стійкості кожного фахівця.

Психологічне вивчення професійної діяльності фахівців спецпідрозділу, на наш погляд, повинне проводитися в два етапи: попередній і основний. Кожен з них, у свою чергу, включає кілька періодів.

Попередній етап:

- у першому періоді визначаються цілі і завдання різних видів професійної діяльності працівників спеціальних підрозділів, з'ясовуються основні передумови успішної роботи;
- в другому періоді визначаються структурні характеристики діяльності, об'єктивні і суб'єктивні умови, що позитивно чи негативно впливають на людину, а також специфічні психологічні вимоги до фахівців спецназу;
- у третьому періоді здійснюється порівняльний аналіз отриманих даних.

Основний етап:

- у першому періоді передбачається вивчення особливостей професійно важливих якостей і специфічних вимог, що пред'являються до даних видів діяльності, а також негативних факторів професійної діяльності в звичайних і екстремальних умовах, що впливають на психіку особистості;
- у другому періоді аналізується взаємодія об'єктивних і суб'єктивних характеристик конкретної професійної діяльності, виділяються психологічні якості, небажані для даних видів спеціальностей;
- у третьому (заключному) періоді складаються аналітичні професіограми з конкретних спеціальностей.

Таким чином, представлений поетапний підхід психологічного вивчення професійної діяльності дозволяє ближче підійти до вивчення проблеми психологічної готовності фахівців підрозділів спеціального призначення до виконання бойових завдань.

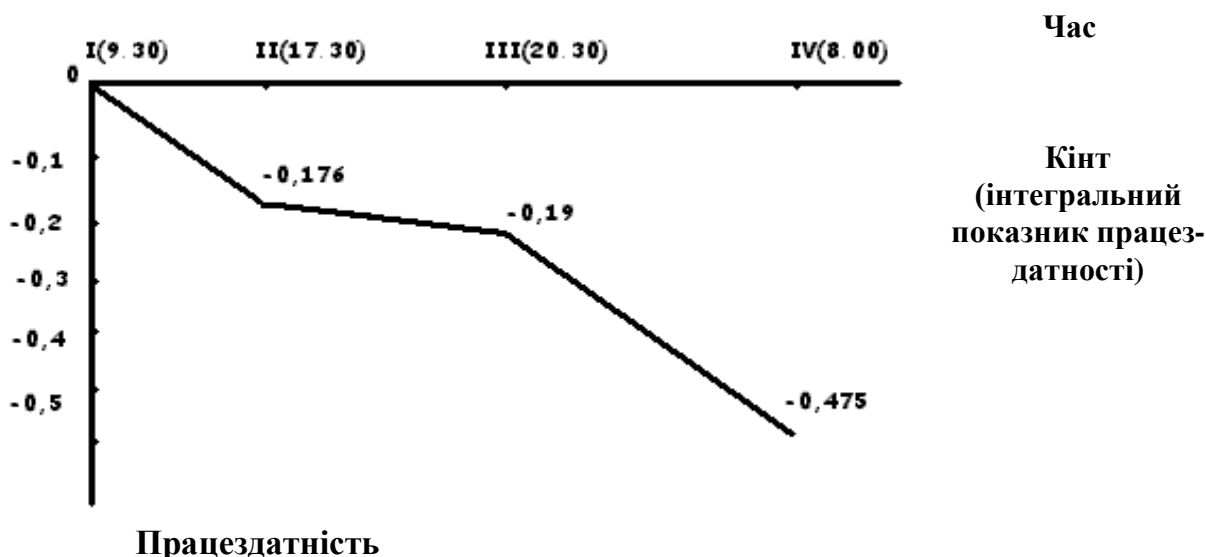
У сучасних умовах праця фахівця спецпідрозділу стала незрівнянно складнішою, напруженішою та небезпечнішою. Робота повсюдно пов'язана із застосуванням різних технічних засобів, озброєння і спеціальної техніки, що сприяє розвитку втоми, негативних функціональних станів, може стати причиною захворювань і травматизму. Захворюваність, інвалідність і смертність серед особового складу МВС України знаходяться в прямій залежності від умов праці, особливостей службової діяльності, характеру виконуваних функцій.

Вибіркове опитування, проведене нами серед співробітників підрозділів спеціального призначення МВС України в Харківській області, показало, що:

- 13,1% обстежуваних вважають, що втратили здоров'я на службі;
- 41% відзначили в себе ускладнене засипання і раннє пробудження;
- найбільш частими негативними станами в ході чергування є втома, головні болі і дратівливість;
- практично 90% респондентів вважають свою роботу важкою;
- небезпечною своєю роботою назвали 86,9% опитаних;
- 59% відзначили дуже часте виникнення ситуацій, коли потрібно «миттєво вирішувати»;
- з усіх несприятливих факторів, що впливають на складність праці в процесі служби, респондентами відзначені: «великі нервово-психічні навантаження» (57,4%), «необхідність прийняття рішень у короткий час» (36,1%), «небезпека для життя» (34,4%) і «велика кількість обов'язків» (32,8%).

Як бачимо, відзначені фактори при всій суб'єктивності вибору відбивають специфіку діяльності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Вивчення зміни працездатності особового складу підрозділів МВС показує, що інтегральний показник працездатності (Кінт) після виконання завдання різко падає щодо вихідного стану (рис.3.1.1.).

Рис. 1. Зміна працездатності фахівців підрозділів спеціального призначення під час добового чергування

При цьому ми спостерігали безупинне зниження працездатності серед особового складу і до кінця чергування. Дана обставина дозволила сформулювати принциповий висновок про те, що *функціональний стан фахівців під час чергування не відновлюється, відбувається безупинне нагромадження втоми, що зберігається на високому рівні до кінця чергування*. Відновлення працездатності обстежених осіб протягом наступних 2-3 днів відпочинку не в усіх відбувається досить ефективно – ймовірно знижений рівень працездатності при виході на бойове чергування ми виявляли практично в 10-15% співробітників.

Розрахункова величина коефіцієнта втоми протягом доби коливається від 54 до 68 відносних одиниць, що свідчить про існування високої імовірності виникнення захворювань, формування реакцій, характерних для патологічного функціонального стану організму.

Зниження працездатності і нагромадження втоми в працівників спеціальних підрозділів МВС України спостерігалось нами не тільки після виконання бойових завдань, але і після практичних занять. Аналіз добової динаміки працездатності без виїздів на бойове завдання, практичних занять, а також господарських і допоміжних робіт показав, що інтегральний показник рівня функціонального стану знижується до кінця чергування до мінус 0,35 балів. Це значить, що служба, навіть без виїзду на завдання протягом доби, є навантаженням, що відчутно знижує боєздатність працівників спеціальних підрозділів. Це зв'язано, насамперед, з необхід-

ністю протягом чергування постійно бути готовим до виконання бойових дій в екстремальних умовах, що супроводжується високою емоційною напругою, яка мобілізує психофізіологічні резерви організму.

Крім того, для фахівця спецпідрозділу характерна діяльність у режимі практично постійного хронічного чекання. Навіть перебуваючи у стані оперативного спокою, співробітник повинен зберігати готовність до екстрених дій. Фактично це є однієї з форм монотонії, що може призвести до швидкого стомлення.

Практично неврахованим стресогенним фактором у службі спецпідрозділу є, на сьогодні, сигнал тривоги. Наші дослідження показують, що в перші 25-30 секунд після підйому за цим сигналом, частота серцевих скорочень підвищується в середньому на 47 ударів на хвилину, а після прибуття до місця події пульс може сягати навіть 150 ударів на хвилину.

Висновки. Оцінка психічного стану співробітників після виконання завдання показує, що значне число співробітників знаходиться в стані психічної дезадаптації. Цей стан характеризується вираженими порушеннями функцій енергозберігаючих систем організму, різних психічних процесів, а також проявами, властивими стану між нормою і захворюванням. Дані розлади характеризуються млявістю, відчуттям шуму, важкості в голові, апатією, зниженим настроєм, психічним дискомфортом, почуттям внутрішньої напруженості, втоми, моторною загальмованістю. Вони вимагають проведення спеціальної психологічної корекції, яка дозволяє усунути ці розлади і попередити небажані наслідки. Необхідно пам'ятати, що у випадках посилення астеничних проявів, приєднання депресивних розладів, дезадаптація може досягти рівня психогенних реакцій, які характеризуються тривозно-депресивним синдромом, що розвивається на тлі мало виражених соматичних захворювань. У цей період починають переважати особистісні характерологічні форми дезадаптації, можуть розвиватися соматизовані депресії, психосоматичні захворювання, можуть декомпенсуватися органічні захворювання, формуватися патологічний розвиток особистості.

Таким чином, дослідження специфіки професійної діяльності працівників спеціальних підрозділів МВС України показало, що тривалий вплив комплексу психогенних факторів служби може викликати значну деструкцію психічних і психофізіологічних характеристик стану фахівця, що, у свою чергу, веде до зниження ефективності його професійної діяльності. Отже, готовність до діяльності визначається озброєністю фахівця загальними професійними знаннями, вміннями, навичками, а також удосконалюванням психічних процесів, станів і властивостей особистості

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ МВС України № 529 від 18 травня 2004 року «Про затвердження Положення про підрозділ міліції особливого призначення «Беркут».
2. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности / Тимченко А.В., Христенко В.Е. – Харьков: Одиссей, 2004. – 448 с.

3. Никифоров Г.С. Психология профессиональной подготовки / [Г.С. Никифоров, А.М. Зимичев, С.И. Макшанов, С.Т. Джанерьян]; [общ. ред. Г.С. Никифорова] ; С.-Петербург. гос. ун-т. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993 - 169 с.
4. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. - Л.: Наука, 1988. – 270 с.

УДК 159.345

Колесніченко О.С., ад'юнкт кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ МНС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У даній статті розглянутий психологічний аналіз процесу психологічної підготовки її основне завдання й аспекти вивчення в науково-психологічній літературі, визначені основні підходи по вивчення готовності. Психологічна готовність як успішна й ефективна професійна діяльність людини починається з постановки мети на основі потреб і мотивів.

Ключові слова. Психологічна підготовка, готовність, професійна спрямованість, емоційно-вольовий стійкість.

Постановка проблеми. Одним з перспективних напрямків психології, що й інтенсивно формуються, пов'язаних з розробкою проблем професіоналізму людей, є психологія діяльності в особливих і екстремальних умовах. Подібна діяльність сполучена з більшими нервово-психічними й енергетичними витратами, наявністю значного числа непередбачених ситуацій, з небезпекою й високим ризиком. Прогнозувати, описувати та будувати алгоритми можливих результатів в таких ситуаціях часто не представляється можливим, тому до особистості професіонала, що здійснює цю діяльність, необхідно висувати особливі вимоги.

В даний час виразно визначилися два основні підходи до проблеми готовності особистості до дій в екстремальних ситуаціях. Один з них можна назвати функціональним, інший - особистісним. Стосовно першого, психологічна готовність розглядається у зв'язку із психічними функціями, формування яких вважається необхідним для досягнення високих результатів діяльності. Згідно з іншим - психологічна готовність розглядається у зв'язку з особистісними передумовами до успішної діяльності. Такий підхід припускає вдосконалювання психічних процесів, станів і властивостей особистості, необхідних для ефективної діяльності.

Ми вважаємо, що дослідження психологічних умов розвитку професійної готовності працівників МНС до дій в екстремальних ситуаціях є однією з актуальних психологічних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічних умов розвитку професійної готовності до дій в екстремальних ситуаціях виникла ще в другій половині XIX століття як наслідок розвитку соціально-економічних процесів і наукових знань у суспільстві. Зародження цієї проблеми, по-перше, пов'язане з досягненнями у вивченні фізіології людини і її прикладних напрямків завдяки

працям І. М. Сеченова, І. П. Павлова, В. М. Бехтерева й інших, а також з появою основних галузей сучасної психології пізнавальних процесів (Г. Фехнер, У Вундт, Г. Гельмгольц, І. Мюллер і ін.), диференціальної психології (Д. Кеттел, Ф. Гальтон) соціальної психології (Є. Дюркгейм, В. Вундт, В. М. Бехтерев і інші.), психології здатностей і психодіагностики (Ф. Гальтон). По-друге, передумови розвитку проблеми психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях були визначені початком науково-технічної революції в промисловості, на транспорті, у військовій справі й виникненням завдань щодо забезпечення росту продуктивності праці, профілактики травматизму й плинності кадрів, зниження аварійності й професійної захворюваності.

В 1909-1912 рр. у Військово-медичній академії (клініка В. М. Бехтерева) В. В. Абрамов першим став проводити клініко-психологічні дослідження льотчиків з використанням особистісних методик. В 1895 р. вийшла монографія І. І. Ріхтера "Залізнична психологія", у якій на підставі матеріалів досліджень індивідуальних відмінностей сприйняття сигналів, розпізнавання світлових команд, оцінки швидкості руху й т.п. була обґрунтована постановка питання про оцінку професійної придатності машиністів паровозів. В 1917 р. у Петрограді вперше створюється спеціальна комісія для вивчення праці пілотів і планового психологічного відбору кадрів.

На початку ХХ століття інтерес до наукових розробок раціоналізації праці на виробництві й транспорті значно зріс. Цьому в чималому ступені сприяло зародження й подальший розвиток психотехніки. Даний напрямок, пов'язаний з іменем німецького психолога В. Штерна, стимулював проведення робіт, спрямованих на вивчення професій, на розробку тестових методик, за допомогою яких прагнули, зокрема, визначити психологічну готовність людини до певної діяльності, придатність до різних професій.

Розвиток складних і відповідальних форм діяльності, зокрема в МНС, порушило питання про взаємну відповідність людини і її роботи. Саме з розв'язком цього завдання пов'язаний той факт, що найпомітніше місце в психотехніці займали проблеми професіографії й відбору.

Найбільший розвиток проблема психологічної діагностики й прогнозування діяльності в умовах екстремальних ситуацій одержала у військовій авіації. Питання про необхідність професійного відбору при комплектуванні літних шкіл не викликало сумнівів. Усі фахівці, що займалися вивченням літної праці, відзначали, що складні, а часом і екстремальні умови літної служби висувають особливі вимоги до людини, що успіх у літній справі багато в чому залежить від особистих якостей льотчика, і вони більш значимі, чим у будь-якій іншій професії. Піонером досліджень у цій галузі був С. Е. Мінц. Основні результати наукових досліджень і досвід проведення психологічного відбору в авіації були узагальнені В. А. Бодровим, В. Б. Малкіним, Б. Л. Покровським і Д. І. Шпаченко.

У 60 – 70-і роки був проведений комплекс досліджень із метою створення системи психологічного відбору фахівців для ВМФ, сухопутних військ, ПВО й ракетних військ. Дослідження проводилися більшими колективами військових психо-

логів, фізіологів, інженерів і інших фахівців під керівництвом В. А. Бодрова, Ю. Н. Єгорова, А. М. Карасьова, Б. В. Кулагіна, В. А. Пухова й ін.

Хоча багаторічний досвід розробки рекомендацій і проведення діагностики й прогнозування психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях свідчить про досить високу його соціально - економічну ефективність, проте дотепер гостро відчувається недолік у кваліфікованих кадрах, а саме для працівників МНС України, є потреба в створенні системи сертифікації психологічних методик і виданні науково-методичної літератури з психологічних питань формування й розвитку психологічної готовності.

Мета. Висвітлення результатів теоретичного та емпіричного аналізу проблеми процесу психологічної підготовки працівників МНС України до діяльності в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу. Діяльність в екстремальних умовах не може бути забезпечена тільки знаннями, уміннями й навичками, і в цьому її істотна психологічна особливість. У повсякденній діяльності нерідко доводиться зустрічатися із ситуаціями, у яких потрібно подолати звичну логіку мислення, робити нефізіологічні дії й протиприродні операції. Дослідження поведінки людини в екстремальній ситуації показали, що на неї, як правило, впливають комплексні подразники біологічної й психологічної природи, що нерідко призводить до порушення її діяльності. Принциповою особливістю професійної діяльності є порушення інстинкту, властивого всьому живому, - уникати небезпеки, коли виховується прагнення до її подолання. З урахуванням цієї особливості важко навіть уявити успішну професійну підготовку без знання фізіології організму, психофізіологічних основ поведінки людини.

Найчастіше екстремальні ситуації приводять до розвитку віддалених патопсихологічних реакцій у людини. При цьому можуть виникнути деформація моральних цінностей, стан тривоги, панічні настрої, психічна пригніченість, почуття соціальної незахищеності, а часом і слабко керованої агресія. Тому психологові МНС необхідно в процесі професійної психологічної підготовки дати працівникам МНС професійні психологічні знання, сформувані навички, уміння надійної й ефективної, з одного боку, і максимально безпечної, з іншого боку, поведінки в екстремальних умовах діяльності. Суть такої психологічної підготовки - комбінація професійної підготовки й соціального виховання.

Наукові факти говорять про те, що висококваліфіковані фахівці, що не мають спеціальної підготовки до екстремальних ситуацій, не забезпечують необхідної надійності в такій діяльності. Найбільш складний для них процес ухвалення рішення. Експерименти показали, що в екстремальній ситуації більше $\frac{3}{4}$ -х тривалості від часу її локалізації затрачається на ухвалення рішення. Це обумовлене не тільки недостатністю інформації або слабкою професійною підготовленістю, але в 50 - 60 % випадків страхом за наслідки своїх дій, за можливість помилки, слабким вольовим імпульсом, звичкою до опікунства, слабкохарактерністю.

Фахівець, що володіє тільки професійним досвідом дії в стандартних умовах, як правило, не в змозі надійно діяти в нестандартній ситуації. Суть справи в тому, що психічні стани, що забезпечують діяльність у стандартних умовах, в екстрема-

льній обстановці функціонують за іншими законами. Наприклад, у звичайній діяльності домінуючий мотив підвищує працездатність, в екстремальній ситуації він може звужити сприйняття й спотворити оцінку дійсної погрози. Якщо у звичайній професійній діяльності стійкий стереотип як основа автоматизованих навичок сприяє вправності й спритності в здійсненні дій, то в екстремальній ситуації він гальмує перемикання уваги з режиму непродуктивного функціонування на продуктивний, тобто усвідомлення нової інформації, ухвалення нового рішення.

Результати проведеного нами вивчення процесу підготовки працівників МНС до діяльності в екстремальних ситуаціях показали, що поряд із професійною спрямованістю, загальною спеціальною, фізичною підготовкою важливою складовою професіоналізму пожежних-рятувальників є психологічна підготовка. Під психологічною підготовкою слід розуміти формування в працівника МНС психологічної стійкості, тобто таких психологічних якостей, які підсилюють його здатність виконувати професійні завдання, діяти в напружених і небезпечних умовах і ситуаціях.

Однією з найбільш важливих завдань психологічної підготовки працівників МНС є формування готовності до подолання небезпеки й труднощів оперативно-службової обстановки, вироблення здатності витримувати більші нервово-психічні й фізичні навантаження, смертю або пораненнями колег.

Як показує психолого-педагогічний аналіз процесу підготовки працівників МНС до діяльності в екстремальних ситуаціях, найважливішою вимогою до психологічної підготовки є формування в них емоційно-вольової стійкості, здатності протистояти небезпеці, витримувати негативні емоційні й фізичні впливи оперативної обстановки на психіку, а також формування надійності психіки, її завадостійкості - здатності зберігати активність і результативність діяльності в складних умовах.

Крім того, однією з вимог до професійної підготовки є формування в працівників МНС спеціальних психологічних якостей з урахуванням специфіки їх професійної діяльності, тобто таких якостей, які забезпечують стійкість професійної майстерності в службовій обстановці й дозволяють успішно виконувати поставлені завдання у відповідності зі своїм призначенням. В навчально-методичних документах питання психологічної підготовки до діяльності в екстремальних ситуаціях у процесі професійної підготовки ще не знайшли достатнього відбиття. Численні дослідження показали, що працівники з різнобічною підготовленістю (спеціальною, фізичною) проявляють значно більшу стійкість у процесі професійної діяльності.

Психологічну підготовку працівника МНС можна розглядати у двох аспектах: психологічному й педагогічному.

У психологічному аспекті її слід розуміти як формування стану психічної готовності до перенесення всіх труднощів професійної діяльності, негативних впливів екстремальних факторів, небезпеки для здоров'я й життя. Це належить до категорії психічних станів, вивчення яких входить у компетенцію психології. Педагогічним аспектом проблеми є вишукування шляхів і засобів формування психологічної готовності й психічної стійкості в процесі повсякденної професійної підго-

товки працівників МНС. У більшості існуючих на сьогоднішній день наукових досліджень в основному розглядається педагогічний аспект психологічної підготовки до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Психологічна підготовка, на відміну від педагогічного впливу, максимально враховує індивідуальні особливості того, кого навчають, а також закономірності виникнення й плину психічних процесів, характерних для конкретної діяльності.

Аналіз численних досліджень показав, що за допомогою спеціально підібраних засобів і методичних прийомів, шляхом свідомих зусиль керівників занять можна вибірково вдосконалювати психічні функції особистості.

Одним із засобів підвищення рівня психологічної готовності працівників МНС України є психологічна смуга перешкод, навчальне містечко, площадка для емоційно-вольових вправ.

Навчальне містечко – це реальна територія зі спорудженнями, де можуть відбуватися екстремальні події, типові для того виду діяльності, до якої готується дана категорія персоналу МНС України. Спорудження на ньому виконано у натуральний розмір із підручних матеріалів, бетонних блоків або цегли і обладнано так, щоб керівник заняття і ті, хто навчаються, могли:

- вести відеозапис дій виконуючих вправи для наступного аналізу;
- мати голосовий або радіозв'язок із посередниками, імітаторами та тими, хто забезпечує безпеку;
- вводити в дію у потрібний момент засоби імітації.

Психологічна смуга перешкод - ланцюг навчальних позицій у вигляді розташованих послідовно на відстані 3-5м один від одного різноманітних перешкод, типових для діяльності професіоналів, які проходять підготовку (яма з водою та перекинутаю через них колодою; димовогнева позиція; місток, що хитається; карниз на висоті 3-4 м; підземний лаз; підвал; лабіринт; автомашина; рів і т.п.).

Для урізноманітнення обстановки при повторних вправах поряд зі стаціонарними застосовується переносні перешкоди.

Вправи на смугі ускладнюються проходженням їх:

- без відпочинку декілька разів;
- навздогін (перший працівник стартує з випередженням другого на 5-15 сек.);
- у прямому й зворотному напрямку;
- парами, групою;
- групою з перенесенням «постраждалого»;
- з імітацією вогню, шумових ефектів, лементів, вибухів, яскравого світла в обличчя і т.п.;
- в утруднених умовах (у сутінках, контрастах світла і темряви та інш.).

Щоб проходження смуги не зводилося тільки до перенесення фізичних і вольових навантажень (і збільшення психологічних), застосовуються додаткові навчальні завдання:

- надання першої медичної допомоги «постраждалому» на шляху проходження;

- вивчення обстановки на шляху проходження смуги і доповідання про її особливості після повернення і т.д.

Площадка для емоційно-вольових вправ створює ситуації, що дозволяють працівнику проявити самовладання й уміння пересилити свою нерішучість, змусити себе перебороти тривогу і страх. Вона обладнується спеціальним обладнанням, що підбирається з максимально можливим фаховим ужитком і являє собою конструкції, розміщені компактно на площадці (це можуть бути трампліни для стрибків з висоти 3, 4, 5 м на землю; східці різної висоти, нахилу, конструкції і тривкості; колоди, розташовані горизонтально на висоті 2, 3, 4 м; хиткий місток без поручнів, перекинутий через невеличке водоймище і т.п.).

Скрізь, де ті, що навчаються, можуть впасти й одержати серйозну травму, використовується пісок, тирса, м'які мати, знаходяться люди і медперсонал.

Для багатьох професій в межах МНС України вправи на таких знаряддях не є типовими за характером небезпеки і ризиків, але заперечувати їхню корисність невірно. На думку А.С. Макаренка який стверджував, що виховати мужню людину можна лише ставлячи її в ситуації, коли б їй припадало відчувати і переборювати побоювання і острах «усе рівно в чому». Важливо, щоб працівник пережив «хвилювання першого разу» у навчальній, а не реальній обстановці.

Таким чином, емоційно-вольова сфера особистості як регулятор активності людини істотно впливає на ефективність діяльності пожежних-рятувальників МНС України.. Через це проблема керування та саморегуляції психічного стану має істотне значення в організації психологічної підготовки, а також при виконанні ними безпосередніх професійних завдань.

Аналіз наукової літератури підтвердив, що функціональну надійність психіки можна збільшити. Негативні психофізіологічні зміни помітно зменшаться, якщо людина загартована і фізично, й психологічно, натреновані його сенсорно-рухова й інтелектуальна сфери. Завчасна спеціальна підготовка до діяльності в екстремальних ситуаціях, що моделює очікувані труднощі, допомагає рятувальникові пристосовуватися до них і зберігати оптимальну функціональну активність і результативність діяльності.

Недостатня наукова й методична розробка проблеми знаходять своє відбиття в практиці професійної підготовки працівників МНС. Психологічний аналіз процесу підготовки пожежних - рятувальників до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях показав, що більшість керівників занять мають слабе уявлення про розв'язувану проблему. Тому питання психологічної підготовки не є предметом спеціальних свідомих зусиль керівників, а здійснюються здебільшого стихійно. Ефективність проробленої роботи визначається виконанням вправ, нормативів у звичних умовах, тоді як більш надійним критерієм є прояв набутих якостей і навичок у нових екстремальних умовах і видах діяльності, подібних до професійних.

Результати опитування працівників МНС із терміном служби 5-10 років показали, що до роботи в екстремальних умовах психологічно професійно підготовленими себе вважають - 82%, недостатньо підготовленими - 16%, слабко підготовленими - 2%.

При відповіді на запитання: "Які види підготовки Ви засвоїли краще?", відповіді респондентів розподілилися в такий спосіб: спеціальна підготовка - 86%, бойова - 70%, фізична - 85%, психологічна (антистресова) - 15%.

Відповідаючи на запитання: "Які можливості для прищеплювання Вам практичних і методичних навичок ефективної роботи в екстремальних умовах використовувалися не повністю?", отримані наступні варіанти: збільшити кількість тренувань - 32,8%, недостатньо практики швидкого реагування в екстремальних умовах - 18,4%, недостатньо можливостей для прояву самостійності - 14,3%.

Аналіз відповідей працівників МНС показує, що близько 21% з них недостатньо або слабо психологічно підготовлені до виконання професійних завдань в екстремальних умовах.

У ході проведеного експерименту виявлено, що працівники МНС України випробовують нервово-психічні навантаження вже в період практичних занять зі спеціальної, фізичної підготовки під впливом новизни вправ, виду навчально-тренувальної діяльності, техніки, засобів імітації і т.д. Фізичні навантаження в процесі практичних занять з фізичної підготовки становлять 93 %, а нервово-психічні - 7 %.

Ця обставина визначає особливу роль і особливі можливості програми професійної підготовки до діяльності в екстремальних ситуаціях у розв'язку завдань психологічної підготовки працівників МНС, створюючи на заняттях моделі екстремальних ситуацій, у яких кожний з майбутніх рятувальників діє в конкретно створеній обстановці, пов'язаній з ризиком, безпосередньо готуючись їх до діяльності в екстремальних умовах. Саме обстановка з наявністю фізичної й психологічної напруженості дозволяє формувати емоційно-вольову стійкість і психологічну готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Таким чином, підсумком психологічної підготовки є формування стану професійно-психологічної готовності працівників МНС України як сукупності психофізіологічних, морально-психологічних, професійних і соціально-психологічних характеристик, властивостей і якостей, які відповідають особливостям професійної діяльності та виступають внутрішньою умовою її успішного здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганюшкіна А.Д. Состояние психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях: автореферат. дис. канд. психол. наук / Анна Дмитриевна Ганюшкіна. - Л., 1972.- 27 с.
2. Дмитриева О.Б. Формирование психологической готовности молодых специалистов к профессиональной деятельности: автореферат. дис. ... канд. психол. наук / Ольга Борисовна Дмитриевна. - М., 1997.- 188 с .
3. Иваницкий А.Т. Совершенствование психологической подготовки курсантов МВД СССР к службе во внутренних войсках: автореф. дис. ...канд. пед. наук / Александр Тимофеевич Иваницкий. -М.: 1987. 16с.
4. Лебедев В.И. Личность в экстремальных ситуациях. - М.: Политиздат, 1989.- 304 с.

5. Мощенко А.В. Психологическая подготовка // Программы военной, физической и психической подготовки суворовцев. / – М.: МО РФ, аппарат управления военно-учебных заведений Сухопутных войск, 1992. – 116- 134 с.
6. Силкин Н.Н. Формирование психологической подготовленности у сотрудников МВД к служебной деятельности в экстремальных условиях: автореф. дис. ...канд. пед. наук / Николай Николаевич Силкин. - СПб., 1996. 17с.
7. Филатова-Шуева М.М. Готовность к экстремальным действиям (бдительность) в трудовой деятельности операторов: автореферат. дис. канд. психол. наук / Мария Михайлована Филатова-Шуева. - М., 1969. 27 с.

УДК 159.98:622

Тогобицька В.Д., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕСТРУКЦІЙ ПРАЦІВНИКІВ МНС

У статті доведена необхідність визначення теоретико-методологічних основ і закономірностей деструктивних тенденцій в професійному розвитку пожежного-рятувальника і розробки технологій їх подолання.

Ключові слова: професійна деструкція, професійна діяльність.

В статье доказана необходимость определения теоретико-методологических основ и закономерностей деструктивных тенденций в профессиональном развитии пожарного-спасателя и разработки технологий их преодоления.

Ключевые слова: профессиональная деструкция, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Взаємозв'язок людини з професією довгі роки вивчався крізь призму адаптації особистості до діяльності, її професійної придатності, задоволеності процесом праці і підвищення її результативності. Дослідження чинників, що перешкоджають професійному розвитку, обумовлювалося прагненням підвищити ефективність праці людини, зробити її надійною, безпечною, творчою. Урахування індивідуально-типологічних властивостей людини зводився до професійного відбору і вироблення індивідуального стилю діяльності.

У зв'язку з цим назріла необхідність визначення теоретико-методологічних основ і закономірностей деструктивних тенденцій в професійному розвитку пожежного-рятувальника і розробки технологій їх подолання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема вивчення професійних деструкції пожежного-рятувальника і їх впливи на професійний розвиток - це порівняльно нова наукова проблема, що носить комплексний міждисциплінарний характер. У науковій літературі виділяють філософський, педагогічний і психологічний рівні аналізу.

На філософському рівні розкривається сутність деструкції, яка полягає не лише в руйнуванні, але і в звільненні з метою збереження цілого шляхом очищення від непотрібних нашарувань (А.Камю, Ж.Сартр, М.Хайдеггер і ін.).

Більшість педагогічних досліджень з проблеми діяльності і особистості були спрямовані на вивчення продуктивного розвитку (А.А. Вербіцкий, Ф.Н. Гоноболін, В.І. Загвязінський, В.А. Сластенін), деструктивні тенденції професійного розвитку пожежного-рятувальника не досліджувалися.

На психологічному рівні розкривається сутність деструкції особистості як зміни, що руйнують її структуру. Так, деструктивні зміни особистості досліджувалися в психоаналітичних теоріях (А. Адлер, З. Фрейд, Е. Фромм, До. Юнг) як руйнівні тенденції її розвитку і протиставлялися творчим. У вітчизняних психологічних концепціях становлення особистості констатувалися деструкції розвитку особистості (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.С. Мерлін, Л.А. Рєгуш, А.В. Філіпов).

У концепціях професійного становлення особистості В.А. Бодрова, Є.Ф. Зеєра, Е.А. Клімова, А.К. Марковой, Л.В. Мітіной признається різноспрямованість онтогенетичних змін особистості в процесі виконання професійної діяльності. При цьому наголошується, що професійний розвиток особистості супроводжується особовими надбаннями і втратами, тобто розвиток - це не лише зріст, вдосконалення, але і руйнування. Отже, професійні деструкції об'єктивно супроводжують професійний розвиток особистості.

Професійна деструкція - це руйнування, зміна або деформація психологічної структури особистості, що склалася, в процесі професійної праці. Професійні деструкції імпліцитно містяться в цілісному процесі професійного розвитку. Немає розвитку без заперечення вже придбаного. Виникнення і розвиток професійних деструкцій знижує продуктивність виконання діяльності, негативно впливає на мотивацію і професійно-педагогічну позицію. Чоловік втрачає інтерес до своєї роботи, починає акцентувати увагу на її негативних моментах, вважає за краще не виходити за рамки нормативної схвалюваної діяльності. Психологічно компетентне подолання професійних деструкцій сприяє становленню професійно успішної особистості, що саморозвивається, забезпечуючи гуманізацію професійної взаємодії.

Інтерес до проблеми професійних деструкцій особистості і діяльності зріс останніми роками (В.С. Агавелян, С.П. Безносков, С.А. Дружілов, А.К. Марков, Н.С. Пряжников, Е.І. Рогов і ін.). Проте роботи названих авторів відрізняються значною різноманітністю підходів і концептуальних схем вивчення. Терміни «деструкція» і «деформація» часто використовуються як синоніми, що створює понятійну неоднозначність даних феноменів.

Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми показує, що питання, пов'язані з розкриттям змісту поняття «професійна деструкція», обґрунтуванням розвитку деструкції, а також їх впливи на продуктивність діяльності не були предметом спеціального дослідження. Термін «професійні деструкції» майже не використовується, хоча визнаний необхідним. Потреба заповнити пропуск в науковому знанні визначає актуальність нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці відсутня концепція подолання професійних деструкцій, незважаючи дивлячись на затребуваність технологій їх профілактики і корекції. Її теоретична частина повинна включати

визначення генезису професійних деструкцій; чинників, що детермінують їх розвиток; видів деструкції і їх прояву в професійній діяльності; виявлення залежності професійних деструкцій від стажу професійної діяльності. Практична частина повинна включати розробку технологій подолання професійних деструкцій за допомогою психологічного сприяння, профілактики і корекції, а також розвиваючих технологій професійної освіти.

На підставі теоретичного аналізу проблеми дослідження і її актуальності нами виявлені наступні *суперечності*:

- між зростаючими вимогами до особистості пожежного-рятувальника у зв'язку із збільшення кількості і складності надзвичайних ситуацій і невідповідністю професійно-психологічних характеристик пожежного-рятувальника цим вимогам;

- між необхідністю профілактики і конструктивного подолання професійних деструкцій і відсутністю теоретико-методологічних основ, що дозволяють виявити закономірності їх розвитку в екстремальній діяльності;

- між затребуваністю в процесі підготовки і виконання професійної діяльності технологій подолання професійних деструкцій і відсутністю в екстремальній психології їх концептуального обґрунтування, неопрацьованістю даних технологій.

Прагнення знайти шляхи вирішення названих вище протиріч і визначило *проблему* нашого дослідження. У теоретичному плані це проблема обґрунтування теоретико-методологічних основ професійного розвитку як процесу, що імпліцитно включає і деструктивні тенденції; у практичному плані - проблема визначення і розробки технологій подолання професійних деструкцій пожежного-рятувальника, впровадження яких створює умови для профілактики і корекції деструктивних тенденцій професійного розвитку.

Психологічними детермінантами розвитку професійно обумовлених деструкцій є конфлікти професійного самовизначення, кризи професійного становлення і професійна дезадаптація, а також стереотипи мислення і діяльності, соціальні стереотипи поведінки, окремі форми психологічного захисту: раціоналізація, проекція, відчуження, заміщення, ідентифікація. Утворення деструкції ініціюється професійною стагнацією фахівця, а також акцентуацією рис характеру. Але головним чинником, ключовою детермінантою розвитку деструкції є сама професійна діяльність.

Грунтуючись на аналізі літератури і власних дослідженнях, нами були сформульовані наступні концептуальні положення розвитку професійних деструкцій особистості:

1. Професійне становлення супроводжується різноспрямованими онтогенетичними змінами особистості.

2. Професійні деструкції в найзагальнішому випадку — це порушення вже засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних якостей, поява стереотипів професійної поведінки і психологічних бар'єрів при освоєнні нових професійних технологій, нової професії або спеціальності.

3. Переживання професійних деструкцій супроводжується психічною напруженістю, психологічним дискомфортом, а в окремих випадках конфліктами і кризовими явищами.

4. Професійні деструкції розвиваються в процесі тривалої «експлуатації» професійно важливих якостей особистості і характеризуються зміною рівня їх вираженості.

5. Очевидно, багаторічне виконання професійної діяльності не може постійно супроводжуватися її вдосконаленням і безперервним професійним розвитком особистості. Неминучі, хай тимчасові, періоди стабілізації. На початкових стадіях професіоналізації ці періоди недовготривалі. На подальших стадіях професіоналізації у окремих фахівців період стабілізації може продовжуватися достатньо довго: рік і більш.

6. Сенситивними періодами утворення професійних деструкцій є кризи професійного розвитку особистості. Непродуктивний вихід з кризи спотворює професійну спрямованість, ініціює виникнення негативної професійної позиції, знижує професійну активність. Ці зміни активізують процес утворення професійних деструкцій.

Під кризами професійного розвитку ми розуміємо нетривалі за часом періоди (до року) кардинальної перебудови професійної свідомості, діяльності і поведінки особистості, зміни вектора її професійного розвитку. Кризи призводять до переорієнтації на нові цілі, корекції і ревізії соціально-професійної позиції, готують зміну способів виконання діяльності, ведуть до зміни взаємин з навколишніми людьми, а в окремих випадках - до зміни професії.

Е.Ф. Зеєр і Е.Е. Симанюк детально описали кризи професійного становлення особистості, які вони розділили на нормативні (що часто зустрічаються при переході від однієї стадії професіоналізації до іншої) і ненормативні, - викликані психотравмуючими чинниками, несприятливими обставинами. До нормативних криз відносяться наступні кризи:

- *криза нереалізованості*, вона виникає в тих випадках, коли по тих або інших причинах в суб'єктивній картині життєвого шляху слабо представлені реалізовані зв'язки подій життя;

- *криза спустошеності*, вона виникає за ситуації, коли по тих або інших причинах в суб'єктивній картині життєвого шляху слабо представлені актуальні зв'язки, ведучі від минулого і сьогодення в майбутнє;

- *криза безперспективності*, вона виникає за ситуації, коли по тих або інших причинах в свідомості слабо представлені потенційні зв'язки подій, проекти, плани, мрії про майбутнє.

Виникнення і протікання криз дуже індивідуально. Найголовніше - своєчасно, у зародку їх передбачати і раціонально з них виходити.

Дослідники відзначають, що найбільшою мірою професійні деструкції розвиваються у представників професій, що постійно взаємодіють з людьми: лікарів, педагогів, працівників сфери обслуговування і правоохоронних органів, держслужбовців, керівників, підприємців і ін. Емоційна насиченість професійної діяльності призводить до підвищеної дратівливості, перезбудження, тривожності,

нервових зривів. На пожежних-рятувальників, крім вище перерахованих, діють ще і екстремальні чинники, обумовлені особливостями їх професійної діяльності.

У пожежних-рятувальників професійні деструкції можуть виявлятися на чотирьох рівнях:

1. Загальнопрофесійні деструкції, типові для працівників цієї професії. Ці інваріантні особливості особистості і поведінки професіоналів простежуються у більшості працівників із стажем, хоча рівень вираженості даної групи деструкцій різний.

2. Спеціальні професійні деструкції, що виникають в процесі спеціалізації по професії. Будь-яка професія об'єднує декілька спеціальностей. Кожна спеціальність має свій склад деструкцій.

3. Професійно-типологічні деструкції, обумовлені накладенням індивідуально-психологічних особливостей особистості (темпераменту, здібностей, характеру) на психологічну структуру діяльності. В результаті складаються професійно і особистісно обумовлені комплекси. Ця група деструкцій розвивається в різних професіях і не має чіткої професійної орієнтації.

4. Індивідуалізовані деструкції, обумовлені особливостями працівників. В процесі багаторічного виконання професійної діяльності, психологічного зрощення особистості і професії окремі професійно важливі якості, як, втім, і професійно небажані, надмірно розвиваються, що призводить до виникнення надякостей, або акцентуації.

Аналізуючи причини, що перешкоджають професійному розвитку людини, А.К. Маркова указує і на вікові зміни, пов'язані із старінням, професійну втому, монотонію, тривалу психічну напруженість, обумовлену складними (а у пожежних-рятувальників екстремальними) умовами праці, а також кризи професійного розвитку.

Висновок. Таким чином, виникає необхідність у визначенні основних способів подолання різних професійних деструкцій у пожежних-рятувальників, а також розробки програм профілактики, з метою попередження професійних деформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности. В кн. Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анциферовой. - М.: Изд-во «Наука», 1981. – С. 19-44.
2. Безносков П. Профессиональная деформация личности / С П Безносков. - СПб.: Речь, 2004. - 272 с.
3. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека / А.А. Деркач. - Кн. 1-5. - М., 2000. - 536 с.
4. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психол. журнал. - 1997. - Т. 18, 6. – С. 35-44.
5. Зеер, Э. Ф. Психология профессиональных деструкции: Учебное пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. - Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. – 94 с.

6. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. - М.: Академический проспект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. - 336 с.
7. Корнилова Т. В. Профессионализм и психология / Т. В. Корнилова // Высшее образование в России. - 1995. - 3. – С. 81-89.
8. Марищук В. Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств; Дис. д-ра психол. Наук / В. Л. Марищук. - Л., 1982. - 351 с.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. - М., 1996. -308 с.
10. Митина Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. М. Митина // Вопр. психологии. - 1997. - № 4. – С. 28-38.

УДК 159.9:796.01

*Поляков І.О., начальник відділення впровадження психотренінгових технологій
НДЛ ЕКП НУЦЗУ*

ЗОВНІШНІ І ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УСПІШНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ ДСАРСПРТ МНС УКРАЇНИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ВИСОКОГІР'Я

У статті систематизовані екзогенні і ендогенні чинники, що впливають на успішність діяльності рятувальників ДСАРСПРТ МНС в екстремальних умовах високогір'я.

Ключові слова: екстремальні умови професійної діяльності, рятувальник ДСАРСПРТ.

В статье систематизированы экзогенные и эндогенные факторы, влияющие на успешность деятельности спасателей ДСАРСПРТ МНС в экстремальных условиях высокогорья.

Ключевые слова: экстремальные условия профессиональной деятельности, спасатель ДСАРСПРТ.

Постановка проблеми. Кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується бурхливим розвитком туризму в різних країнах світу. Науковий і технічний прогрес, якого досягло сучасне суспільство, в значній мірі відображається на культурному, соціальному і політичному житті всіх країн. Ростуть міста, збільшується чисельність їх населення. Підвищується культурний рівень людей, а разом з ним необхідність в активному відпочинку, в заняттях спортивним туризмом. Не стоїть осторонь туристичної діяльності і Україна. Найпоширенішими місцями відвідування туристів на Україні є гірські райони – Українські Карпати та Кримські гори. Але часто гірним туризмом займаються люди без певного досвіду, здійснюють сходження у гори без спеціального спорядження, нехтують правилами безпечного поведіння на гірській місцевості, вживають алкоголь, що часто призводить до травматизму та трагічних наслідків.

Для попередження надзвичайні ситуації, які виникають внаслідок туристичної діяльності, та ефективного проведення рятувальних робіт 13 вересня 2006 року було створено Державну спеціалізовану аварійно-рятувальну службу пошуку і рятування туристів МНС (ДСАРСПРТ). Основними завданнями цієї служби є

проведення пошуково-рятувальних робіт під час виникнення надзвичайних ситуацій та надзвичайних подій на об'єктах туристичної діяльності і територіях, ліквідація надзвичайних ситуацій та окремих їх наслідків, виконання робіт із запобігання виникненню та мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру та щодо захисту від них населення і територій.

Служба проходить період становлення, а тому потребує постійного вдосконалення, у тому числі зі сторони психологічного забезпечення діяльності. Рятувальники ДСАРСПРТ постійно працюють в екстремальних умовах, здійснюють пошуково-рятувальні роботи в гірських, спелеологічних та водних районах. Виявлення психологічних резервів та напрямів оптимізації діяльності рятувальника ДСАРСПРТ є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності аварійно-рятувальних служб МНС України в цілому. У зв'язку з цим гостро стоїть проблема визначення психологічних особливостей професійної діяльності фахівців цієї професії.

Екстремальні умови діяльності пред'являють високі вимоги як до рівня фізичного розвитку, так і до психіки рятувальників. Говорячи про специфіку даного виду рятувальних робіт, необхідно відзначити ще один важливий аспект - це вид діяльності з різноспрямованими завданнями. Виконання основної мети (проведення рятувальних робіт в горах) породжує іншу мету — самозбереження, і, таким чином, зароджується конфлікт між мотивом досягнення результату і мотивом уникнення небезпеки. Нерідко зустрічаються ситуації, коли основна мета відкидається із-за неможливості досягти безпеки в процесі діяльності. Виходячи з цього, при аналізі діяльності рятувальників ДСАРСПРТ необхідно враховувати три чинники: успішність, як досягнення професійної мети, «досягнення», як саморозвиток, подолання себе і безпеку діяльності.

На успішність діяльності рятувальників пошуково-рятувальних загонів Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС в умовах гірського середовища впливає цілий ряд зовнішніх ушкоджувальних чинників. В екстремальних умовах високогір'я рятувальники можуть протистояти цим чинникам, тільки використовуючи індивідуальні і внутрішньогрупові ресурси. Дана проблема є маловивченою і вимагає наукового дослідження і обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Метою дослідження з'явилася розробка концепції забезпечення успішної і безпечної діяльності рятувальників при здійсненні рятувальних робіт в екстремальних умовах гірського середовища.

Завдання дослідження: виявлення зовнішніх екстремальних чинників гірського середовища; виявлення внутрішніх чинників, що впливають на успішність діяльності рятувальників в умовах гір; аналіз і систематизація впливу екзогенних і ендогенних чинників на успішність діяльності.

Для досягнення поставлених завдань були використані наступні методи дослідження: аналіз літературних даних; опит і анкетування; включене спостереження; аналіз нормативних документів.

Серед всіх чинників, що впливають на успішність і безпеку діяльності рятувальників в горах, наші дослідження дозволили виділити три великі групи зовні-

шніх (екзогенних, середовищних) і внутрішніх (ендогенних, індивідуально-групових) чинників:

1. Екстремальні чинники зовнішнього середовища або об'єктивні небезпеки гір.

2. Індивідуальні чинники.

3. Групові чинники.

Розглянемо ці групи зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на рятувальників у високогір'ї.

Перша група чинників - *екстремальні чинники зовнішнього середовища* (об'єктивні небезпеки гір), включає наступні небезпеки:

- *небезпеки, пов'язані з абсолютною висотою*: знижений барометричний атмосферний тиск; знижений парціальний тиск кисню у вдихуваному повітрі і пов'язані з ним гіпоксія і гіпокапія; підвищена сонячна радіація; знижена вологість (сухість) вдихуваного повітря; наявність зони об'єктивна небезпечною для життя рятувальника - "зони смерті" вище 8000 м (при здійсненні рятувальних робіт без використання штучного кисню);

- *небезпеки, пов'язані з кліматом і погодою*: різкі добові перепади температур (до 50 С°); низькі абсолютні температури повітря; сильні (штормові) вітри до 130 м/сек; різка зміна погоди; рясні осідання; пряма поразка блискавкою; кулевидні блискавки; дія статичного електричного поля під час грози; підвищена іонізація повітря;

- *небезпеки, пов'язані з гірським рельєфом*: каменепад, лавина, сіли, складнощі рельєфу (крутизна, мала розчленована та ін.), складнощі гірської породи (крихкість або навпаки надмірна міцність породи не дозволяє організувати надійну страховку і ін.), гірські річки (великий ухил, низька температура води і ін.).

До другої групи увійшли чинники, забезпечуюча успішність і надійність діяльності рятувальників в екстремальних умовах. Ці чинники носять індивідуальний або груповий характер і є внутрішньоіндивідуальними, внутрішньогруповими чинниками або ендогенними. За рахунок цих чинників рятувальники формують систему активної безпеки і успішно протистоять екстремальним чинникам зовнішнього середовища.

Індивідуальні чинники, що забезпечують успішність діяльності рятувальника в екстремальних умовах, залежать від наступних параметрів:

- *функціональна підготовленість* рятувальників: стан серцево-судинної системи (ССС); стан кістково-м'язової системи (МС); стан системи дихання (СД); стан системи транспортування кисню; рівень аеробно-анаеробного обміну; рівень розвитку координаційних якостей; переносимість умов високогір'я; наявність або відсутність соматичних розладів;

- *психічна підготовленість* рятувальників: рівень мотивації; структура особи; морально-вольова підготовленість; емоційна стійкість до стресу; комунікабельність, сумісність і др.;

- *техніко-тактична підготовленість*: технічна підготовленість (уміння пересуватися по всіх видах гірського рельєфу, забезпечувати страховку з використанням альпіністського мотузка); тактична підготовленість (знання маршруту

сходження, уміння складати тактичний план і працювати згідно плану); здатність ухвалювати рішення в критичних ситуаціях;

- *досвід роботи в екстремальних умовах*: на маршрутах даної категорії складності; у даному гірському районі і на даному виді гірського рельєфу; уміння ухвалювати рішення і діяти в аварійних ситуаціях, зв'язаних з ризиком для життя;

- *уміння працювати з альпіністським спорядженням*: уміння правильно підібрати спорядження і оцінити його якість; уміння правильно використовувати альпіністське спорядження; здатність знаходити правильні варіанти рішень в аварійних ситуаціях за рахунок використання технічних засобів.

Групові чинники, що забезпечують успішність діяльності рятувальника в екстремальних умовах, мають наступні компоненти:

- *склад групи*: кваліфікація членів групи; стать рятувальників; стаж занять альпінізмом і роботи в конкретних гірських умовах; вік.

- *внутрішньогрупові процеси*: процеси керівництва - лідерства; процеси сумісності - несумісності; процеси конфліктності - поступливості; процеси ціннісного обміну; процеси спрацьованості - неспрацьованості;

- *психодинаміка групи*: структура керівництва; структура лідерства; комунікативна структура групи; ролева структура групи; взаємозв'язок структур і внутрішньогрупових процесів; "злагожденість" або "спрацьованість" членів групи в екстремальних умовах гір.

- *досвід роботи групи рятувальників в екстремальних умовах*: на маршрутах даної категорії складності; у даному гірському районі; за наявності аварійної ситуації і з ризиком для життя;

- *навики групи в роботі з альпіністським спорядженням*: сформованість навиків роботи зв'язки на маршрутах даної категорії складності; відпрацьована техніка взаємодії зв'язок на маршруті; уміння оцінювати технологію проходження маршруту групою.

Слід зазначити, що всі чинники високогірного середовища носять інтегральний характер, тобто кожен з них впливає на організм не окремо, а в комплексі, у взаємовпливі. При цьому інтегральний ефект високогір'я ускладнюється впливом великого м'язового навантаження, яке виконують рятувальники під час здійснення сходження.

Причому перша група чинників існує об'єктивно, і тому кожен окремий рятувальник і в цілому група не можуть змінити їх вплив на себе при здійсненні рятувальних робіт в горах - це постійна група чинників. Рятувальник і група можуть або уникнути зустрічі з ними, регулюючи тактичний план сходження, або пристосуватися до цих чинників за рахунок внутрішніх функціональних ресурсів, техніки і тактики проходження маршруту.

Друга і третя групи чинників навпаки - суб'єктивні і дозволяють сформувавши у рятувальника і у групи механізми пристосування і захисту від об'єктивних небезпек гірського середовища.

Висновки. Розглянуті нами зовнішні і внутрішні чинники впливають на успішність і надійність діяльності рятувальників в екстремальних умовах гірського середовища і повинні враховуватися при розробці плану підготовки рятувальни-

ків. Весь тренувальний процес має бути розрахований на формування спеціальних якостей у рятувальника і команди, які забезпечують успішність і безпеку їх діяльності в екстремальних умовах гір.

Підводячи підсумки, ми вважаємо за важливий підкреслити необхідність розробки програми відбору і підготовки рятувальників ДСАРСПРТ, яка разом з функціональним і технічним компонентами, повинна включати і психологічний. В результаті психологічної підготовки рятувальники повинні знати психологічні вимоги до своєї професії, свої індивідуально-психологічні особливості, особливості психологічної дії середовища при надзвичайних ситуаціях, методи і прийоми управління власним станом; уміти враховувати свої індивідуальні психологічні особливості при веденні рятувальних робіт і коректувати їх; застосовувати на практиці знання, уміння і навички в підтримці психологічної готовності до дій в надзвичайних ситуаціях, контролювати свій психічний стан і застосовувати прийоми управління ним, розвивати здібності до швидкої внутрішньої мобілізації при діях в умовах ризику для життя, підтримці ефективної внутрішньогрупової взаємодії. Все це дозволяє забезпечити успішну, ефективну, а головне безпечну професійну діяльність рятувальників ДСАРСПРТ МНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байковский Ю.В. Комплексная оценка психоэнергетических резервов жизнеобеспечения и готовности спортсменов к соревнованиям в горных видах спорта // Тезисы докладов IV Международной научно-практической конференции "Экстремальная деятельность человека". - М.: ПЦ Вертикаль-ТВ, 2008. - С. 38-42.
2. Байковский Ю.В. Основы спортивной подготовки / Ю.В. Байковский. - М.: Изд-во Администрации президента РФ, 1995. - 54 с.
3. Байковский Ю.В. Теория и методика тренировки в горных видах спорта: учебно-методическое пособие / Ю.В. Байковский. - М.: ТВТ Дивизион, 2010. - 274 с., ил.
4. Байковский Ю.В. Факторы, влияющие на тренировку спортсмена в условиях среднегорья и высокогорья / Ю.В. Байковский, Т.В. Байковская. - М.: ТВТ Дивизион, 2010. - 274 с., ил.
5. Байковский Ю.В. Психология групп, действующих в экстремальных условиях горной среды: монография / Ю.В. Байковский - М., ТВТ Дивизион, 2010. - 177 с., ил.
6. Миррахимов М.М. Физиологические исследования человека на высотах Тянь-Шаня и Памира / М.М. Миррахимов // Адаптация человека. - Л., 1972. - С. 94 - 111.
7. Сулов Ф.П. Подготовка спортсменов в горных условиях / Ф.П. Сулов, Е.Б. Гиппенрейтер. - М.: СпортАкадемПресс, 2001. - 176 с.

Богданова І. Є., к. філол. н., доцент, завідувач кафедри мовної підготовки НУЦЗУ;

Перелигіна Л. А., док. б. н., професор, завідувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

Фролова О.І., завідувач лабораторії кафедри мовної підготовки НУЦЗУ;

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті розглядається питання мовної діяльності і її реалізації за допомогою складного механізму психічної діяльності людини.

Ключові слова: мовна діяльність, екстремальна ситуація

В статье рассматривается вопрос языковой деятельности и ее реализации с помощью сложного механизма психической деятельности человека.

Ключевые слова: речевая деятельность, экстремальная ситуация

Останнім часом надзвичайні ситуації дедалі частіше стають фактом нашого повсякденного життя. Під час стихійного лиха, катастрофи чи іншого екстремального впливу найчастіше розвиваються масові психогенні розлади, що вносять дезорганізацію в загальний хід рятувальних і відбудовних робіт. Такі розлади негативно відбиваються й на комунікативному компоненті аварійно-рятувальних робіт, що, як в будь-якій діяльності, здійснюється за допомогою мовлення.

Проблеми генезису мови традиційно вивчаються в психології та розглядаються в контексті загального розвитку особистості (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, А. Н. Леонтьєв, А. В. Запорожець, Л. І. Божович та ін.). Досить широко вивчені й описані різні складові цього багатогранного процесу: диференціація функцій мовлення, їхній зв'язок із провідною діяльністю, зміна ролі мовленнєвих висловлень стосовно дії, становлення форм мовлення й ін.

Мовлення є однією з найскладніших форм вищих психічних функцій. Мовну діяльність характеризують багатозначність, багаторівнева структура, рухливість і зв'язок з рештою психічних функцій. Здійснення мовної діяльності на всіх фазах (рівнях) її реалізації забезпечується низкою складних психологічних механізмів. Ці механізми були і є дотепер предметом дослідження багатьох психологів і психолінгвістів. Найбільш повно особливості психологічних механізмів мовної діяльності представлено в дослідженнях однієї з вітчизняних шкіл психолінгвістики («школа В. А. Артемова — Н. І. Жинкіна — І. А. Зимової»). У роботах Н. І. Жинкіна й І. А. Зимової представлена цілісна наукова концепція психологічних механізмів мовної діяльності. Згідно з нею основними психологічними механізмами мовної діяльності є: *механізм осмислення, мнемічної організації мовної діяльності* (насамперед — механізм *мовної пам'яті*), а також механізм *попереджального аналізу, і синтезу мови* (механізм *мовного прогнозування* або, що те ж саме, —

прогнозування мови). Найбільше повно ця концепція представлена в роботі І. А. Зимової «Лінгвопсихологія мовної діяльності».

Найважливішим механізмом мовної діяльності, безумовно, є механізм **осмислення**. Він забезпечує розумовий аналіз як змістовної складової мови (у першу чергу), так і її структурної організації та мовного оформлення. Реалізується механізм осмислення через аналітико-синтетичну діяльність кори великих півкуль головного мозку — на основі залучення всіх основних розумових дій та операцій (порівняння, зіставлення, узагальнення, класифікація, аналіз і синтез). Осмисленню передусім підлягає *предмет мовлення* (відображуваний у мовній діяльності *фрагмент, явище, подія* навколишньої дійсності). На основі цього механізму повною мірою усвідомлюються мотиви й цілі мовної комунікації, відбувається *орієнтування в умовах* здійснення мовної діяльності (зокрема, комплексний усебічний аналіз ситуації мовного спілкування). Без осмислення неможливе *планування та програмування* мовної діяльності. Завдяки роботі цього механізму здійснюється також *контроль* за протіканням мовної діяльності та її результатами.

менш важливу роль у реалізації мовної діяльності відіграє й «мнестичний механізм», у т.ч. механізм *мовної пам'яті*. Він також забезпечує всі сторони мовного процесу, включаючи як «змістовний аспект» мови, так і аспект її мовного вираження. Відображення в мові її предмета — того чи іншого фрагмента навколишньої дійсності — неможливе без актуалізації наявних у пам'яті знань і уявлення про цю частину оточуючого нас світу. Так само неможливо воно й без актуалізації у свідомості образів-вистав про знаки мови й правила їх використання в процесі мовної комунікації. І те й інше забезпечується роботою механізму довготривалої пам'яті. Прикладом можуть служити процеси актуалізації й адекватного використання в мовленнєвих висловленнях активного словника. Крім цього, у функції мовної пам'яті входять також:

- актуалізація знань і вистав про способи реалізації мовної діяльності (насамперед способи здійснення мовної комунікації);
- знання про соціальні правила («норми») мовного спілкування в різних ситуаціях реалізації мовної діяльності;
- актуалізація та використання традиційно сформованих для певної мови норм і правил мовного оформлення мовленнєвих висловлювань (орфоепічних, граматичних, стилістичних, орфографічних — для письмової мови), що відповідають поняттю «мовної норми»;
- актуалізація («витяг із пам'яті») мовних, мовленнєвих і соціальних «еталонів» тих *одиноць* або *елементів*, з яких складаються відповідні сторони мовної діяльності (наприклад, еталони нормативного звукового образу окремих слів і словосполучень, «граматичні» еталони словоформ, мовленнєворушійні еталони, необхідні для процесу реалізації мови у виробничому плані тощо).

Не менш важливу роль у реалізації мовної діяльності відіграють і процеси короткотривалої оперативної пам'яті. Процес безпосереднього породження (створення) і сприйняття будь-якого мовного висловлювання, реалізація утворюючих цей процес дій і операцій неможливі без утримання в пам'яті всіх складових цього висловлювання (на період його появи або аналізу).

Психологічний механізм «попереджальний аналіз і синтез» (прогнозування мовлення) став предметом активного вивчення у вітчизняній психолінгвістиці тільки в 70-х роках ХХ сторіччя. Однак дотепер механізм прогнозування мовної діяльності залишається ще недостатньо вивченим.

На думку А. А. Леонтьєва, дію цього механізму можна охарактеризувати як «евристичний принцип» організації мовної діяльності. Відповідно до цього мовна діяльність повинна передбачати ланку, у якій здійснювався б *вибір стратегії* мовної поведінки, а також допускати різні шляхи оперування з висловлюванням на окремих етапах породження (сприйняття) мови. У цьому зв'язку важливим є використання створеної Н. А. Бернштейном у рамках теорії психофізіологічної організації рухів «моделі майбутнього».

Розглядаючи виникнення й реалізацію довільного руху, Н. А. Бернштейн зображує його послідовність у вигляді таких етапів: 1) сприйняття й оцінка *ситуації*; 2) визначення, що *повинно відбутися* в ситуації в результаті діяльності; 3) *що треба зробити* для цього; 4) *як* зробити це (останні два етапи утворюють програмування вирішення поставленого завдання).

Очевидно, що для того щоб «екстраполювати» майбутнє (другий етап), мозок повинен мати можливість не тільки відбивати вже існуюче, але й конструювати модель майбутньої ситуації («модель бажаного майбутнього»). Вона відмінна від «моделі сьогодення»: «у мозку співіснують у своєрідній єдності протилежностей дві категорії (форми) моделювання сприйманого світу: модель минуле-сьогодення, або, модель теперішнього, і модель майбутнього. Друга безпосередньо перетікає в першу. Вони відмінні насамперед тим, що перша модель *однозначна* й категорична, тоді як друга може спиратися тільки на екстраполювання з тим або іншим ступенем *імовірності*» (А. А. Леонтьєв). З усіх можливих прогнозованих наслідків потім обирається один, і дія програмується відносно тільки нього. Те, що Н. А. Бернштейн називав поняттям «екстраполювання», наразі визначається в психології та фізіології вищої нервової діяльності як «імовірнісне прогнозування».

Таким чином, мовна діяльність у всіх її видах реалізується за допомогою складного механізму психічної діяльності людини. Процеси осмислення, утримання в пам'яті випереджального відбиття служать тими внутрішніми механізмами, за допомогою яких відбувається дія основного операційного механізму мовлення, який Н. І. Жинкін визначив як єдність двох ланок: механізму складання слів з елементів і складання фраз-повідомлень зі слів. Психологічні й мовні механізми є складним багатоланковим утворенням, кожна з ланок якого тісно пов'язана з іншими.

Мовна діяльність є *основним і універсальним* засобом **спілкування** між людьми в суспільстві й одночасно — основним засобом *комунікації*.

Як сказав американський психолог Г. Уїллард, «тільки співвідношенням малих пристрастей щоденного існування ми вимірюємо й оцінюємо наше життя». Емоції виражають оцінку умовам і ситуаціям, спонукують суб'єкт до збереження сприятливих для його життєдіяльності умов або до усунення несприятливого впливу або стану. Тому недивним є інтерес до емоційних станів, який уже півсто-

ліття виявляють такі відомі психологи, лінгвісти, культурологи, як М. Г. Апресян, М. Я. Бліх, К. Е. Ізард, Р. С. Лазарус, А. Н. Леонтьєв, Є. А. Нушикян, Я. Рейковський, В. І. Шаховський, П. М. Якобсон і багато інші. Об'єктом досліджень стає мовлення в стані емоційної напруженості, яка за низкою характеристик суттєво відрізняється від мовлення людей у звичайному стані. Ці відмінності прослідковуються в характері вибору слів, у специфіці граматичного оформлення висловлювання, в особливостях кінетичної поведінки мовця й у просодичній організації мовлення.

У стані емоційної напруги у людей виникають затруднення у формуванні думок і виборі слів, що проявляється в збільшенні кількості пауз, хезитації пошукових слів, семантично нерелевантних повторень, заповнених пауз, пошукових жестів, що описують, супроводжують мовлення. Крім того, знижується словникове різноманіття мови, збільшується кількість слів-паразитів, кліше; незавершених висловлювань, зростає число некоректованих помилок.

У стані афекту змінюються і семантичні, і структурні характеристики діалогічного мовлення. Висока концентрація мовця на власних переживаннях призводить до неадекватного сприйняття мовлення співрозмовника, у результаті чого спілкування стає неповноцінним. Як правило, у ситуації високої емоційної напруженості людина практично повністю втрачає здатність логічно мислити й розумно діяти, вона лише вихлюпує свої емоції в афективних вигуках.

У стані афекту, коли мовні реакції примітивізуються внаслідок гальмування впливу кори головного мозку, мовець майже завжди схильний спочатку виразити свій внутрішній стан у формі вигуків, і лише потім, якщо буде потреба, описати його.

Як типові ознаки афективної мови виділяються:

- вигуки та підсилювальні частки;
- негативні й неозначені займенники та прислівники;
- найвищий ступінь прикметників і прислівники-інтенсифікатори;
- сленг і ідіоматичні кліше;
- лексичні та граматичні синоніми;
- паралелізми;
- повтори;
- парцельовані конструкції;
- усічені (елиптичні) речення.

Зазначені явища належать до загальних ознак емоційності мовлення, але тільки в афективному мовленні вони присутні в «концентрованому» вигляді: коли дві, три й більше ознак сполучаються в одній фразі, багаторазово підсилюючи її емотивне навантаження. Для афективного мовлення властиве комбіноване використання засобів інтенсифікації різних рівнів.

Таким чином, афективне мовлення характеризує мимовільна плутаність, різкі зміни темпу говоріння, що проявляються у двох крайностях: перше — це або повільне «заїкувате» мовлення, мовець говорить із труднощами й не завжди успі-

шно добирає слова; друге — надто швидко говоріння, що характеризується майже повною відсутністю пауз між значенневими групами.

Контрастний темп доповнюється контрастною гучністю, яка може бути підвищеною або доходити до шепоту, а також контрастами тонального рівня й голосового діапазону. Висота тону мовця у стані афекту та його голосовий діапазон ніколи не характеризуються середніми показниками, мовець або говорить на високих нотах, максимально розширюючи свій діапазон, або опускається до низького тонального рівня й у цьому випадку використовує вузький діапазон голосу.

Особливості мовлення в стані емоційної напруженості взагалі були вивчені О. Носенко («Особливості мовлення в стані емоційної напруженості»).

Автор виділила такі особливості мовленнєвої діяльності в стані стресу.

Особливості вибору слів:

1. Утруднення в оперативному виборі слів для адекватного вираження думок:

а) зростає кількість і тривалість пауз нерішучості, що передують слову пошуку слова. Такі паузи спостерігаються навіть перед словами, що мають велику частотність і легко актуалізовані в мовленні в звичайному стані через їхню високу передбачуваність у певному конкретному оточенні. Пошукові паузи супроводжуються заповненими паузами (э, кх, гм, мм), кількість яких зростає. Скорочується середня тривалість мовленнєвого відрізка. Зростає індекс нерішучості — співвідношення часу пауз до вчасного чистого мовлення;

б) труднощі в здійсненні вибору мовних одиниць матеріалізуються у вигляді зростаючої кількості семантично нерелевантних повторів окремих звуків, складів, слів, словосполучень;

в) труднощі у формулюванні думок: зростання кількості пошукових слів «це», «такий», розтягування кінцевого голосного в слові;

г) слова-паразити. У стані емоційної напруженості їхня кількість зростає вдвічі (внаслідок ослаблення контролю мовця за якістю мовлення).

2. Зниження словникової різноманітності. Мовець відбирає слова, найбільш частотні в його ідіалекті, які ніби лежать на поверхні, тобто він спрощує стратегію пошуку слів.

Єдність двох тенденцій: до переривчастості мовлення й до збільшення його злитості.

3. Тенденції до використання ерзац-позначень, порожніх лексем, поява яких пов'язана з труднощами в усному мовленні при виборі адекватних лексичних одиниць для реалізації задуму висловлення.

4. Виникнення парафазій — слів, що вживаються недоречно в певному контексті.

5. Вибір слів із чіткою позитивною або негативною конотацією, вживання посилювальних часток «же, ж».

6. Більш частотне вживання дієслів у порівнянні із прикметниками, що надає мовленню динамічнішого характеру.

Для значеннєвої структури мовлення в стані емоційної напруженості характерні:

1. Зниження щільності пропозицій (пропозиція — будь-яка комбінація слів, що становить предикативну пару або здатна бути трансформуватися в ній):

а) за рахунок утруднень, що відчуваються мовцями;

б) за рахунок значної кількості пресервацій іншого походження, не пов'язаних з утрудненнями у виборі слів, а викликаних властивим тільки мовленню в стані емоційної напруженості явищем — «погіршенням гальмування стереотипу, що виник один раз».

в) за рахунок повторів, обумовлених прагненням мовця найбільш ефективно донести свою думку співрозмовникові.

2. Інтенсивність уживання експресивних пропозицій зростає, цьому сприяє збільшення кількості слів із чіткою позитивною або негативною конотацією.

3. Уживання більшої кількості слів, що виражають непевність.

Специфіка граматичного оформлення висловлення.

1. Значна кількість граматично й логічно незавершених фраз. Тенденція до синкретизму у сфері стройового синтаксису. Тенденція до розчленованості в області актуального синтаксису.

У стані емоційної напруженості мовець обирає чи не найбільш спрощений спосіб граматичної реалізації висловлення, нехтуючи необхідністю «зчитувати» граматичні «зобов'язання» у ході його породження. Із цим пов'язана відсутність граматичного узгодження між окремими частинами висловлення.

2. Незакріпленість місця другорядних членів стосовно головних, причому частіше залежні члени розташовуються в постпозиції.

3. У мовленні нерідко спотворюється логічний зв'язок між окремими словами висловлювання, виникає двозначність.

4. Порушення структури складного синтаксичного цілого — мовець неодноразово відволікається від викладу основної думки, повідомляючи вторинні відомості, що ускладнює сприйняття мовлення.

5. Порушення домінованості імені в рамках складного синтаксичного цілого, тобто випадки заміни мовцями іменників займенниками.

6. Помилки узгодження, некоректовані мовцям.

Особливості моторної реалізації

У стані емоційної напруженості, мовець особливо зацікавлений у тому, щоб вплинути на поведінку слухача в бажаному для нього напрямку, він переважно надає своєму мовленню афективного забарвлення, знаючи із власного мовного досвіду, що «афективне мовлення — кращий спосіб переконання у своїй думці співрозмовника».

1. Коливання частоти тону й інтенсивності мовного сигналу.

2. Різкі перепади загального темпу мови.

3. Зростання темпу артикуляції.

4. Зміна тривалості латентного періоду реакції на репліку співрозмовника.

5. Виникнення помилок в артикуляції звуків поряд з підкреслено посиленою вимовою, що часом переходять у скандування.

Зміни в характеристиках мовлення у стані емоційної напруженості, обумовлені особливостями нейрофізіологічних механізмів емоційних станів. У стані

емоційної напруженості під впливом імпульсів, переданих через ретикуляторну формацію й лімбічну кору до гіпоталамуса, останній дає майже максимальні розряди, які, у свою чергу, впливають на нову кору, викликаючи «функціональну декортикацію». Це явище виникає за рахунок надмірного генералізованого порушення кори, що у свою чергу порушує її диференціальну діяльність, необхідну для уваги й вищих психічних процесів, і суттєво впливає на процес мислення.

Логічно припустити, що саме це надмірне генералізоване порушення кори, і зокрема її лобових відділів, що беруть участь в усвідомленні стресових ситуацій, а також надмірне порушення області «гіпокампового кола», пов'язаного з лобовою корою функціонально, зумовлює особливості поведінки людину в стані емоційної напруженості та деякі специфічні особливості її мовлення.

Таким чином, конструкції емоційної напруженості, стресу, афекту в сучасній мові мають цілу низку властивостей на всіх мовних рівнях і повинні зайняти особливе місце в психолінгвістиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Засекіна Л.В., Засекін С.В. Психолінгвістична діагностика. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. – 188 с.
2. Носенко Э. Л. Особенности речи в состоянии эмоциональной напряженности. Днепропетровск, 1975.
3. Основные современные концепции творчества и одаренности / Под ред. Д. Б. Богоявленской. - 132 с.

УДК 159.9

Ткачов А.В., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

В статті проведено огляд літератури по проблемі професійної відповідальності

Ключові слова: професійна відповідальність, особистість.

В статтє даєтєя обзор литературы по проблеме профессиональной ответственности.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, личность

Постановка проблеми. Професійна відповідальність як психологічна категорія суб'єкта діяльності досліджувалася В.А. Бодровим і О.Г. Луценко [2, 5]. Під професійною відповідальністю розуміється властивість особистості, що відбиває відношення суб'єкта до її змісту й результатів, до інших суб'єктів і самого себе в процесі праці. Характер цього відношення обумовлюється необхідністю чіткого й повного виконання (дотримання) у професійній діяльності запропонованих вимог і правил, а також готовністю відзвітувати про результати власної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На основі вивчення уявлень фахівців різних професійних груп про зміст і структуру категорії «професійна відповідальність особистості» було встановлено, що в структурі якостей «професіонала» категорія професійної відповідальності займає одне з перших місць, поряд з такими якостями як: акуратність, дисциплінованість, компетентність, обов'язковість, зібраність, вимогливість, упевненість, які відбивають специфічні сторони відношення суб'єкта діяльності до праці й до інших осіб.

Авторами був визначений тезаурус якостей, що характеризують категорію відповідальності, які були об'єднані в групи:

1. Перша група - риси характеру, що відбивають відношення особистості: до праці (працьовитість, сумлінність, активність і ін.), до колективу й окремих людей (доброта, чуйність, вимогливість, тактовність, обов'язковість, принциповість і ін.), до самого себе (самокритичність, упевненість, самоконтроль, акуратність і ін.).

2. Друга група - риси характеру, що проявляються в поведінці: моральні (чесність, обов'язковість, порядність, справедливість і ін.); вольові (наполегливість, рішучість, спритність і ін.), емоційні (спокій, сміливість, стійкість, тривожність і ін.).

3. Професійні якості (знання, навички, досвід, уміння, ерудиція).

4. Інтегральні властивості особистості й індивіда (здоров'я, працездатність, інтелект і ін.).

В.А. Бодров і О.Г. Луценко відзначають, що прояв професійної відповідальності залежить від стану, рівня розвитку професійно важливих якостей і інтегральних властивостей особистості, які обумовлюють той або інший ступінь виразності професійної відповідальності.

Було встановлено, що поняття, які характеризують професійну відповідальність, мають різний ступінь значимості. Найбільшу значимість в описі категорії професійної відповідальності мають поняття, що характеризують соціально-етнічну сферу особистості: дисциплінованість, чесність, сумлінність, обов'язковість. Більшою мірою професійна відповідальність відбивається в поняттях, що виражають професійно значимі якості суб'єкта: професіоналізм, навички, знання, досвідченість, ставлення до праці; а також в інтегративних властивостях особистості й індивіда: працездатність, здоров'я, інтелект.

Таким чином, на основі отриманих результатів автори зробили висновок про те, що професійна відповідальність є властивістю особистості й розкривається через сукупність понять особистісних рис, професійних якостей і інтегральних властивостей особистості й індивіда.

Л.І. Діментій [5] відповідальність особистості в діяльності визначає як гарантування особистістю збереження певного рівня і якості діяльності протягом певного часу, незважаючи на непередбачені труднощі. Феномен відповідальності розглядається як характеристика суб'єкта діяльності, що проявляється у виборі належного й що виконуємого, підкреслюючи, тим самим, його активну позицію.

Серед критеріїв, що виражають відповідальне відношення суб'єкта до праці, Л.І. Діментій виділяє задоволеність. Вона розділяється на: особистісну задоволеність

ність; процесуальну задоволеність, що виникає в контексті конкретної діяльності, при оцінці її результатів; соціальну задоволеність - у формі переживання суспільної корисності, цінності особистісного внеску в спільну справу.

Автор характеризує відношення до діяльності залежно від об'єкта, на який воно спрямовано: відношення до труднощів, складностей, які виникають у процесі діяльності; відношення до нових обов'язків; відношення до обіцянок, відношення до того, за що людина повинен нести відповідальність; відношення до здійснення або відмови від виконання своїх намірів і т.д. Характеристики відношення об'єднані у фактори: «діяльнісний», що характеризує спосіб здійснення діяльності; «готовність іти на ризик»; «готовність прийти на допомогу».

Л.І. Діментій установив взаємозв'язок відповідальності з діяльністю й деякими особистісними характеристиками суб'єкта, такими як рівень домагань, саморегуляція й задоволеність, які є внутрішніми умовами її реалізації. Як показник задоволеності від відповідальності в діяльності, виступає готовність до відповідальності, виражена в установці особистості. Готовність до відповідальності розглядається автором на рівні цінностей особистості.

Серед когнітивних і особистісних детермінант відповідальності Л.І. Діментій виділяє: упевненість у собі (перевага власних рішень), інтернальний локус контролю, мотивацію досягнення успіху, що забезпечує реалістичний рівень домагань, і адекватну самооцінку.

Особлива увага в дослідженні Л.І. Діментія приділено аналізу відповідальної поведінки особистості в діяльності. Як форми відповідальної поведінки зазначені наступні характеристики:

а) забезпечення умов і засобів діяльності (тимчасове забезпечення, ступінь використання інформаційних ресурсів);

б) доведення діяльності до одержання результату при непередбачених труднощах і протиріччях;

в) здійснення діяльності в термін, тобто забезпечення протікання й завершення діяльності в часі;

г) забезпечення високої якості виконуваної діяльності;

д) самостійність при узятті зобов'язань по виконанню діяльності (виключення опіки й зовнішнього контролю);

е) добровільність при здійсненні діяльності;

ж) готовність іти на ризик для досягнення мети діяльності;

з) готовність допомогти іншому в процесі діяльності.

Виділені поведінкові характеристики об'єднані у дві групи: якості, які пов'язані з особливостями структури й обставинами діяльності, готовності до неї (забезпечення умов і засобів діяльності); стійкі, незалежні від діяльності якості особистості (добровільність, самостійність, готовність іти на ризик).

Таким чином, відповідальність особистості в діяльності, за Л.І. Діментієм, характеризується поведінкою особистості в конкретній ситуації й визначається повним набором зазначених параметрів відповідальності.

У наступних дослідженнях виділені характеристики відповідних форм поведінки були уточнені й конкретизовані. У результаті, поведінкові форми відпові-

дальності виразилися в наступних характеристиках: здатність вчасно приступати до роботи, здатність досягати мети в ускладнених умовах діяльності, здатність не відмовлятися від реалізації власних планів і намірів, здатність виконувати обіцянки, дані іншій людині (іншим людям), здатність і прагнення передбачати наслідки власних вчинків, дій, здатність і прагнення враховувати вплив своїх вчинків, їх наслідків на інші.

Використовуючи як критерії виразність властивостей особистості, ступінь повноти присвоєння відповідальності, різні механізми її реалізації в поведженні, виділені типи відповідальності: оптимальний, виконавчий, функціональний, егоїстичний і протилежний оптимальному.

Цінність дослідження Л.І. Діментія полягає в тому, що в ньому пропонується окремо окреслити як самостійну, потребує особливого вивчення проблему відповідального відношення особистості до діяльності. Варто погодитися з точкою зору автора, що розуміння відношення як вибору належного, що відбиває його специфіку стосовно професійної діяльності.

Вивчення відповідальності в трудовій діяльності, як форми контролю за поведінкою і діяльністю працівника на виробництві пов'язано, за К. Муздибаєвим [6], насамперед, з виконанням ним своїх рольових обов'язків. Саме рольові обов'язки працівника становлять нормативний контекст, на тлі якого оцінюється його реальна відповідальність.

Кожний член виробничого колективу має безліч різноманітних обов'язків. Одні з них, як правило, жорстко задані, інші встановлені не так чітко. Здійснення низки обов'язків контролюється систематично, і за їхнє невиконання до працівників застосовуються певні санкції. Інші ж обов'язки контролюються не настільки суворо, і за їхнє невиконання працівник формально не карається. Ефективність реалізації будь-яких рольових обов'язків залежить не тільки від зовнішнього контролю й суворості використовуваних санкцій, але й від того, якою мірою сам працівник визначає коло своїх обов'язків і тим самим приймає на себе відповідальність за їхнє виконання.

Ступінь здійснення працівником рольових вимог залежить від того, у якому ступені вони реалізуються іншими членами даного колективу. Одні вимоги, зокрема, норма виробітку, втілюються в життя всіма працівниками у високому ступені, а інші, наприклад, дотримання правил техніки безпеки або економія матеріалів, нерідко залучають менше уваги. Чіткість виконання рольових обов'язків залежить також від того, чи вважає працівник дані обов'язки безпосередніми або «дискреційними» (виконувані на власний розсуд працівника, добровільно й не контролювані так суворо, як безпосередні).

Установлено, що відповідальність за невиконання «неосновних» обов'язків усвідомлюється суб'єктом слабкіше, ніж основних, причому виконуються ці обов'язки в меншій ступені. Така ж тенденція виявляється й у сприйнятті працівниками реалізації цих двох видів обов'язків членами даного колективу: безпосередні обов'язки сприймаються та виконуються більш інтенсивно, ніж дискреційні.

Дослідження К. Муздибаєва свідчать про те, що відбиття відповідальності за здійснення рольових обов'язків на рефлексивному рівні (самовідбиття й відбиття

інших) у цілому істотно відстає від виконання цих обов'язків у дійсності, причому таке відставання більш характерно для дискреційних обов'язків.

У сприйнятті працівниками відповідальності за виконання безпосередніх обов'язків також є важливі розходження. Рівень усвідомлення відповідальності при необхідності представити кінцевий результат праці значно вище, ніж за виконання певних функцій у процесі праці. Ця тенденція виявляється й у поведінці працівників: вони додають більше зусиль, щоб представити кінцевий результат праці, і менше, щоб здійснювати інші види посадових обов'язків у процесі праці.

Це пояснюється тим, що діяльність працівника здебільшого оцінюється по досягнутій меті - кінцевому результату. Заради досягнення кінцевої, зримої, причому, як правило, винагородженої мети, він, можливо, у ході роботи жертвує виконанням деяких прямих обов'язків. Іншою причиною є те, що організація оцінює й ураховує виконання не всього спектра основних обов'язків, а лише тих, які або піддаються обліку, або безпосередньо пов'язані з виконанням виробничого плану.

Вивчення взаємозв'язку між ступенем приписування робітниками собі відповідальності за виконання різних видів обов'язків у процесі праці й ступенем виконання ними цих обов'язків у дійсності показало, що ступінь реалізації виробничих обов'язків вище серед працівників, які по особистісних якостях класифікувалися як більш відповідальні. Така тенденція відповідальності проявляється й щодо усвідомлення й виконання дискреційних обов'язків, здійснення яких є добровільною справою суб'єкта.

У дослідженнях К. Муздибаєва, Є.Д. Дорофєєва, Л.І. Діментія [2, 3, 6], присвячених вивченню впливу локусу контролю особистості на відповідальність особистості в трудовій діяльності, установлені позитивні зв'язки інтернального локусу контролю й відповідальності в трудовій діяльності.

Показано, що інтернали схильні занижувати оцінку ступеня власної відповідальності за виконання непрямих, дискреційних обов'язків і обов'язків виконувати різні види дій у процесі праці, тоді як оцінка їхньої продуктивності свідчить про те, що вони, у порівнянні з екстерналами, більш відповідальні у виконанні цих обов'язків. В умовах трудової діяльності інтернали більшою мірою, чим екстернали, вимагають інформацію в ситуації невизначеності, прагнуть одержувати більший ступінь контролю над ситуацією, а також приписують свою продуктивність скоріше своїм здатностям, ніж долі або випадку й, крім того, вони переконані, що старанна робота, найімовірніше веде до більшої продуктивності, що, на їхню думку, сприяє отриманню більше високої винагороди за працю.

Аналізу проблеми взаємозв'язку відповідальності особистості до діяльності і її успішності присвячені дослідження А.Ф. Єсаулова [5], що на прикладі навчальних груп установив, що для учнів з вираженим яскравим емоційним відношенням до професії характерний стійкий професійний інтерес, формування якого, у свою чергу, пов'язане з активним і успішним включенням особистості у відповідну діяльність.

У дослідженнях А.А. Бодаєва [5] показано, що з вимогливим відношенням до праці, повагою до людей і уважним ставленням до своїх обов'язків пов'язані такі якості особистості як ініціатива, посидючість, наполегливість (або навпаки, паси-

вність, нетерплячість, бездіяльність), які формуються в процесі безперервних вправ і виконання тих вимог, які пред'являються до людини в процесі діяльності, і тих, які він пред'являє до себе сам.

Відношення до своїх обов'язків, на думку А.А. Бодалева, залежить від життєвої позиції особистості, що являє собою систему її відносин до матеріальних умов життя, суспільства й людей, до себе, власним обов'язкам (суспільним, трудовим) і т.д. Ці відносини характеризують моральний вигляд особистості. Тому при відповідальному відношенні до своїх обов'язків люди проявляють максимальну активність і продуктивність, при індиферентному - формально виконують вимоги, пропонувані до них, при негативному відношенні прагнуть зробити якнайменше, не піклуючись про якість праці і його результатів.

У роботі А.С. Єгорової [5] був виявлений прямий зв'язок між рівнем успішності діяльності та особливостями відношення особистості до розв'язуваного завдання. Автор показав, що члени груп різної успішності діяльності, характеризуються різним ступенем активно-позитивного відношення, відрізняються за рівнем розуміння значення завдання, за ступенем включення виконуваної діяльності в систему особисто значимого й за рівнем активності зусиль, прикладених у ході діяльності. Було показано, що такі особистісні риси як рішучість і сміливість позитивно пов'язані з відношенням до виконуваного виду діяльності.

Дослідження К.Н. Смирнової [5] було присвячено аналізу взаємозв'язку відношень людини й особливостей його характеру. Отримані результати свідчать про те, що відношення, здобуваючи стійкість, виразність, більшу значимість, стають характерними рисами особистості. Риса характеру, такі як принциповість, егоїзм, сумлінність, безпосередньо виражають відношення, а ряд інших особистісних властивостей (наприклад, прямота, рішучість, вольові риси характеру) виражають способи здійснення відношення, не являючи собою відношення у власному розумінні слова.

Автором установлений взаємозв'язок інтелектуальної активності особистості (вираженої в інтересі до виконуваної діяльності) і ступеня свідомого відношення до діяльності. Виділено типологію особистості на основі її відношення до діяльності: особистості, інтелектуально активні й свідомо готові до діяльності; особистості, що свідомо ставляться до діяльності, але інтелектуально пасивні; особистості, що індиферентно ставляться до діяльності при високій інтелектуальній активності; особистості, інтелектуально пасивні й байдужі до діяльності. У даній роботі показано, що усвідомлене відношення до діяльності є необхідним, але недостатньою умовою для її успішного виконання.

Аналіз багаточисельних емпіричних досліджень, присвячених відповідальності особистості, показав, що відношення особистості до виконуваної діяльності перебуває в співвідношенні зі ступенем усвідомлення суб'єктом обов'язків і діючим оволодінням усвідомленими завданнями, що підтверджує необхідність вивчення відповідальності в контексті психологічного відношення.

Висновок. Таким чином, огляд літератури по проблемі професійної відповідальності (відповідальності особистості в професійній діяльності) свідчить про те, що вона вивчається, по-перше, як особистісна властивість, що має індивідуально -

психологічні кореляти (локус контроль) (Л.І. Діментій), по-друге, як категорія, обумовлена сукупністю особистісних якостей, що виявляються шляхом вивчення уявлень про відповідальність (В.А. Бодров, А.Г. Луценко), у третіх, у числі професійно важливих особистісних якостей, що характеризують нормативність особистості, її лояльність до групових стандартів і ретельність у виконанні своїх обов'язків (К. Муздыбаєв).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В.А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В.А. Бодрова. — М.: Ин-т психол. АН СССР, 1991. - С. 3-26.
2. Бодров В. А, Луценко А. Г. Профессиональная ответственность как психологическая категория субъекта деятельности / В.А.Бодров, А.Г.Луценко // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала. - М.: Ин-т психологии АН СССР, 1991. – С. 157-167.
3. Диментий Л. А. Типология ответственности и личностные условия ее реализации: Дисс. ... канд. психол. наук. - М., 1990. - 190 с.
4. Дорофеев Е. Д. Внутригрупповая ответственность в условиях совместной деятельности: Дисс. ... канд. психол. наук. - М., 1994. - 188 с.
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е.П.Ильин. - СПб.: Литер, 2000. - 508 с.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности / К.Муздыбаев. - Л., 1983. - 239 с.

УДК 159.98:622

Йовановіч М.І., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДАХ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проводиться аналіз проблеми компетентності в психології.

Ключові слова: професійна компетентність, екстремальна діяльність.

В статье проводится анализ проблемы компетентности в психологии.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, экстремальная деятельность.

Постановка проблеми. Екстремальна і кризова психологія – молода галузь психологічної науки. У ній присутньо багато таких понять, що остаточно ще не сформувалися, які знаходяться в процесі вивчення, конкретизації, уточнення. Саме до таких понять відноситься професійна компетентність в екстремальних видах діяльності.

При розробці поняття професійної компетентності як основний принцип ми використовували принцип системності. Принцип системності є невід'ємною час-

тиною сучасної наукової методології. Системний підхід має глибоке історичне коріння, на його розвиток вплинули поява кібернетики і теорії інформації, крім того, він з'явився свого роду реакцією на бурхливий і тривалий процес диференціації в науці. У психології ідеї системного підходу розвивалися Б.Г.Ананьєвим, Л.І.Анциферовою, В.А.Ганzenом, Б.Ф.Ломовим, В.С.Мерліним, С.Л.Рубінштейном і іншими авторами. І хоча до цих пір немає єдиного, прийнятого всіма визначення системи, серед її характеристик, що описуються різними авторами, можна виділити ряд загальноновизнаних. Перш за все це цілісність, взаємодія компонентів системи і їх взаємодія. Отже, системний підхід, перш за все, передбачає розгляд об'єктів дослідження як цілісного утворення, що складається з взаємозв'язаних і взаємозалежних компонентів.

Одін з теоретиків системного підходу в психології В.А.Ганzen розробив схему визначення нестрогих психологічних понять [1]. У своїй статті він пише: "Специфіка і складність психологічних явищ призводять до того, що їх пізнання відбувається не одномоментно, а розгорнено в часі. Поступово вивчаються різні сторони явищ, поступово формуються повніші і цілісні уявлення про них." [1]. Автор стверджує, що для багатьох психологічних явищ існує велика кількість описових визначень, які відрізняються відсутністю повноти і логічної структури. Проте, відсутність критеріїв повноти, з погляду автора, не дозволяє встановити неповноту, усіченість пропонованого визначення. На підставі безлічі нестрогих визначень одного і того ж поняття, він пропонує створити семантичне поле даного поняття, заміником якого і є само поняття. Для цього зі всієї безлічі описових визначень, що сильно відрізняються за об'ємом, складу, семантичній і логічній структурі, необхідно виписати всі інформативні слова і словосполучення. Причому, всі ознаки семантичного поля автор пропонує об'єднати в три групи:

1. суттєві ознаки поняття;
2. групи слів, що розкривають зміст суттєвих ознак в частині;
3. ознаки, що характеризують прояви визначуваного поняття.

На завершення слід провести укрупнення одиниць опису, об'єднавши ознаки усередині кожної групи по їх семантичній близькості. "З отриманих таким чином одиниць опису можна конструювати повніші визначення нестрогих понять, використовуючи при цьому метод базисів [1]. Даний підхід був використаний в цілях формування поняття професійної компетентності.

Аналіз останніх досліджень та виклад основного матеріалу. Вивчення джерел, що зачіпають проблеми компетентності взагалі і професійній компетентності зокрема, дозволяє зробити висновок про те, що наукова психологічна література не має в своєму розпорядженні чіткого і остаточного визначення поняття професійної компетентності. В процесі аналізу були виявлені спроби сформулювати різні поняття компетентності. Так, в словнику А.В.Петровського і М.Г.Ярошевського, дано наступне визначення соціально-психологічної компетентності - це "здатність індивіда ефективно взаємодіяти з людьми, що оточують його, в системі міжособових стосунків. До складу соціально-психологічної компетентності входить вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особові особливості і емоційні стани інших людей, вибирати адекватні способи поведінки з ними і реалізовувати ці способи в процесі взаємодії. Особливу роль тут грає здатність поставити себе на місце іншого. Соціально-психологічна

компетентність формується в ході освоєння індивідом систем спілкування і включення в спільну діяльність." [2].

Однак, це не означає, що термін "професійна компетентність" відсутній або рідко використовується в розглянутій літературі. Психологи досить часто звертаються до даного поняття, але при цьому вони вкладають в нього різний зміст, професійна компетентність деколи ототожнюється з міжособовою компетентністю, комунікативною компетентністю, компетентністю в спілкуванні.

Тому, на основі результатів виконаної роботи після вивчення різних видів компетентності у різних напрямках, підходах, школах ми пропонуємо своє визначення поняття професійної компетентності.

Виходячи з етимології слів "компетентність"; "компетенція": "компетентний", а також на підставі аналізу визначень цих понять в різних словниках в найзагальнішому вигляді професійна компетентність може бути визначена таким чином.

Професійна компетентність - це обізнаність і авторитетність в області певної професії, які гарантовані знаннями і досвідом в даній сфері і які забезпечують певне коло повноважень і прав у вирішенні питань даної області дійсності.

У теоретичному змісті таке розуміння професійної компетентності є достатньо послідовним і логічним. Проте, з погляду практичного освоєння даного поняття це визначення представляється дуже узагальненим. Крім того, в реальному житті практично всі люди наділені однаковою кількістю здібностей, мають повноваження в області вирішення соціально-психологічних питань дійсності незалежно від їх авторитетності і обізнаності. Тому, на цьому етапі аналізу важливіше, мабуть, те, що професійна компетентність забезпечує її носієві соціально-психологічний вплив на інших людей, його вагу в очах інших людей.

Наступний крок в пропонованому аналізі полягав в обігу психологічної літератури. Були розглянуті різні підходи до вивчення компетентності в рамках науки управління і дослідження суб'єктивних чинників управління. В результаті цієї роботи виявлені важливі ідеї щодо поняття професійної компетентності.

Дослідження Ю.Ф.Майсурадзе дозволяють стверджувати, що психологічна компетентність може розглядатися тільки в взаємозв'язку знань і способів реалізації їх на практиці [4].

Його думки по розведенню понять "компетентність" і "компетенція" підтвердили вищевикладене положення про те, що в соціальному і психологічному плані всі наділено однаковою компетенцією (однаковою кількістю і обов'язків), але при цьому виявляють різний рівень професійної компетентності.

Припущення цього ж автора про те, що зміст компетентності залежить від характеру праці і його специфічних вимог цілком може бути віднесено і до професійної компетентності.

Дослідження М.Кяерст є дуже інформативними з погляду змістовного наповнення феномену компетентності. Виходячи із запропонованої ним схеми компонентів компетентності і ряду дефініцій цього поняття, можна таким чином охарактеризувати професійну компетентність [3].

Професійна компетентність існує лише в області конкретної проблематики, певної діяльності.

Професійна компетентність має свої передумови (сюди входять соціально-психологічні характеристики людини такі як цінності, переконання, установки, здібності, мотиви, знання в професійній області, різноманітний професійний досвід); залежить від конкретного виду діяльності (від тих завдань, які вирішуються в даній діяльності, від тих ситуацій, які там виникають, від їх напруженості, динамізму, керованості); виявляється в конкретних результатах даної діяльності (маються на увазі зовнішні результати, пов'язані з якістю дозволу тих або інших ситуацій, і внутрішні результати суб'єкта діяльності - його задоволеність даним результатом).

Професійна компетентність передбачає інтелектуальну відповідність тим завданням, які вирішуються в рамках даної діяльності. По видимому мова йде про загальний і соціальний інтелект.

Професійна компетентність виражається в здатності людини усвідомлювати і контролювати свою поведінку, розуміти поведінку інших, розуміти психологічні механізми виникнення того або іншого емоційного стану, володіти механізмами саморегуляції, необхідної для успішного виконання даної діяльності, в здатності бачити професійні проблеми в своїй діяльності, умінні їх формулювати і шукати шляхи їх адекватного дозволу.

Дослідження компетентності, здійснені в рамках моделі ефективного менеджера, дозволяють ще раз зробити висновок про те, що в структуру професійної компетентності входить інтелектуальний потенціал.

Далі приведений аналіз зарубіжних досліджень, які здійснювалися у зв'язку з проблемами компетентності. У сучасній літературі нами виявлені поняття "когнітивна компетентність" і "особиста компетентність".

Поняття "когнітивна компетентність" було заявлене в рамках ситуаціоністського підходу. Під когнітивною компетентністю розуміється когнітивний аспект взаємодії індивіда з навколишнім світом. Вона виникає в результаті особливої активності особистості під впливом життєвих цілей, потреб, мотивів, реактивних тенденцій. У ній поміщено значення предмету для особистості. Когнітивна компетентність представлена в сприйнятті, уявленні, схемах, переконаннях, очікуваннях, сценаріях, планах. Вона "визначає", "конструює" соціальний світ. Явища соціально-психологічної компетентності і когнітивної компетентності виявляються в поведінці особистості, отже, зв'язані один з одним. Проте, оскільки обидва ці поняття знаходяться у стадії розробки і остаточно не визначені, то щодо характеру і глибини цього зв'язку багато що невідоме. З усією певністю можна затверджувати лише те, що вони мають однакові передумови: потреби, мотиви, переконання і так далі. Іншими словами, як передумови обох видів компетентності виступають мотиваційні чинники, які можуть розглядатися як компонент в структурі професійної компетентності.

Феномен "особистої компетентності" розглядається як синонім поняття "особистісна ефективність" і широко вивчається в рамках існуючих теорій мотивації. На підставі приведеного аналізу деяких сучасних моделей мотивації був зроблений висновок про те, що одним з компонентів компетентності є спрямованість особистості. Аналогічно можна припустити, що в структуру професійної компетентності входить дана інтеграційна системоутворююча властивість, яка мобілізує і регулює активність людини в конкретних ситуаціях.

На наступному етапі аналізу були розглянуті соціальні, психологічні і професійні джерела, що вивчають проблеми компетентності. Виконана робота дозволила зробити висновок про те, що в цій літературі розглядаються, в основному, два поняття - комунікативна компетентність і соціальна компетентність. Крім того, вивчаються ще два важливих компонента для розуміння феномену професійної компетентності: соціальний інтелект і соціально-психологічна зрілість.

Вивчення цих видів компетентності дозволило сформулювати семантичне поле поняття компетентність. Були отримані обширні дані щодо істотних ознак цього поняття; дані, що стосуються структури даного явища; а також ознаки, що характеризують прояви визначуваного поняття компетентності.

Звернення до явища соціально-психологічної зрілості дозволило збагатити, розширити розуміння професійної компетентності. З одного боку, зрілість - ширша характеристика особистості, вона передбачає розгляд людини в цілісному контексті життя, суспільства, всієї системи зв'язків і стосунків. З іншого боку, реалізуючись в конкретних областях життєдіяльності, той або інший ступінь зрілості виявляється в тому або іншому рівні професійної компетентності. Зокрема, коли мова заходить про професійну діяльність, то компетентність в ній безпосередньо визначається ступенем соціально-психологічної зрілості особистості. Виходячи з сказаного логічно припустити, що критерії соціально-психологічної зрілості можуть бути використані як критерії професійної компетентності, якщо їх наповнити відповідним змістом. Причому, оскільки критерії явища задаються його суттю, то через усвідомлення цих критеріїв збагачується наше уявлення про сутність явища. Розглянуте уявлення про феномен соціально-психологічної зрілості дозволяє припустити, що в структуру професійної компетентності входить інтелектуальний потенціал, компонент, пов'язаний з процесами саморегуляції, - вольовий потенціал і компонент, що відображає особливості спілкування особистості - комунікативний потенціал. Розглянута структура підтверджує вищевикладені міркування.

Підсумкове узагальнення і подальше укрупнення одиниць опису дозволило остаточно з'ясувати суть, структуру і прояви поняття компетентність.

Таким чином, аналіз теоретичних проблем дослідження, пов'язаний з вивченням поняття професійної компетентності, дозволяє сформулювати визначення цього феномену.

Професійна компетентність - це здібність до конструктивного використання знань, умінь, навиків, необхідних для взаємодії з людьми в контексті професійної діяльності.

Розвиваючи дане визначення слід конкретизувати деякі особливості професійної компетентності:

1. Професійна компетентність може бути розглянута як характеристика (якість, властивість, компонент, здатність, цілісне утворення) суб'єкта певного виду діяльності.

2. Зміст професійної компетентності залежить від цілей і структури професійної діяльності і її специфічних вимог.

3. Передумовами професійної компетентності є наступні її компоненти: вольовий потенціал особистості, система комунікативних властивостей, інтелектуальні характеристики, система стосунків особистості, мотиваційні чинники, спрямованість;

4. Професійна компетентність забезпечує відповідність суб'єкта діяльності самої діяльності, професійній групі, предмету діяльності:

- відповідність діяльності виявляється в успішності (ефективності, результативності) особистості при вирішенні основних завдань діяльності, в досягненні провідних цілей діяльності, у високому рівні адаптації до діяльності;

- відповідність професійній групі виражається у відповідності особистості груповим цінностям і нормам, в наявності її соціально-психологічного впливу на інших, ваги в очах інших.

- **Висновки.** Аналіз проблеми компетентності дозволяє зробити висновок про те, що це складне, багатоконпонентне, міждисциплінарне поняття, визначуване за допомогою безлічі різних дефініцій, кожна з яких має описовий нестрогий характер, відрізняється від інших за об'ємом, складу, семантичній і логічній структурі.

Використання системного підходу до визначень нестрогих психологічних понять, розробленого В.А.Ганzenом, дозволило виділити у всіх розглянутих визначеннях істотні ознаки поняття "компетентність"; його зміст і структуру; ознаки прояву цього поняття. Подальше укрупнення виділених ознак на основі їх семантичної близькості в блоки наблизило до якнайповнішого розуміння даного явища.

Суть поняття "компетентність" найчастіше описується як здатність; багато хто розглядає її як характеристику особистості (властивість, якість особистості, компонент особистості); нерідко її представляють як цілісне утворення в структурі особистості (цілісно-особова освіта, система властивостей особистості, система властивостей регуляції); є думка, що це деякий стан, що виникає внаслідок оволодіння знаннями, досвідом, навичками, уміннями (підготовленість, орієнтованість, обізнаність, правомочність, ефективність); іноді вона просто ототожнюється із знаннями і досвідом.

За змістовні, структурні ознаки поняття "компетентність" найчастіше вважають знання, уміння, навички, досвід індивіда; суттєвий вплив такого компоненту як властивості особистості (властивості індивіда, особливості особистості, індивідуальні якості), необхідні для реалізації завдань у сфері оцінки компетентності; нерідко підкреслюється важливість інтелектуальної складової; вольових характеристик; творчих здібностей і так далі

На основі проведеного аналізу сформульовано визначення професійної компетентності – це здібність до конструктивного використання знань, умінь і навичок, необхідних для взаємодії з людьми в контексті професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. - Л.: Из-во Ленингр. ун-та, 1984. - 176 с.
2. Краткий психологический словарь / Под общей ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. - Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС», 1998.
3. Кьерст М. Актуальные проблемы труда: труды по психологии. - Тарту, 1980. – С. 40-49.
4. Майсурадзе Ю.Ф. Роль образования в повышении компетентности управленческих кадров / Научное управление обществом. - Выш.10. - М.: Мысль, 1976. - С. 277-311.

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES

Kovalenko A. B.

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF NONVERBAL
COMMUNICATION RESEARCH**

It is considered theoretical principles of psycho semiotic approach to the analysis of nonverbal means of communication. It is grounded the usage of the concept "sign" for the analysis of components of the nonverbal communications.

Keywords: nonverbal communication, psycho semiotic approach, means of communication.

Bolotskikh M. V., Khvorost M. Y.

**PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF EXTREME FACTORS OF PROFESSIONAL
ACTIVITY OF A CHIEF IN THE SYSTEM OF MOE OF UKRAINE**

In the article it is defined the basic psychogenic factors which influence on efficiency of activity of the chief of fire-rescue division.

Keywords: chief of fire-saving division, extreme factors, professional activity.

Mironets S. M.

**TO PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF SPECIALISTS OF THE
ERECTED RESCUE DETACHMENTS**

The analysis of problem of psychological adaptation of employees of the incorporated rescue detachments is presented in the article. Principles of forming of summary rescue detachments are certain to implementation of tasks in composition humanitarian rescue missions, and also the proper methodical recommendations are mined-out to guidance and rescuers on questions of self-regulation of the psychoemotion states in the conditions of extreme terms of labour.

Keywords: summary rescue detachments, humanitarian mission, liquidation of consequences of NS, specialists of MINISTRY of emergency measures of Ukraine.

Gontarenko L. O.

**LEVEL OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES FORMING OF
WORKERS IN DUTY-CONTROLLER'S SERVICE OF URGENT CALL OF THE
MINISTRY OF EMERGENCIES OF UKRAINE**

The article represents research, estimation and analysis of psychological skills of emergency call's operators. The researcher established correlation between individual psychological skills of emergency call's "112" operators and the results of their professional activity; made a valid job description of emergency call's operators professional activities; developed an algorithm of specialists compatibility forecasting.

Keywords: emergency call's service of the Ministry of Emergencies of Ukraine, emergency call's "112" operators, professionally important skills, expert estimation, job description, an algorithm of specialists compatibility, professional successfulness, candidates compatibility.

Nazarov O. O., Dishkant O. V.

**CORRELATION OF PROPENSITY TO RISK AND SOME PERSONALITY
QUALITIES OF RESCUERS**

The results of studies propensity to take risks, some personal characteristics of rescuers and examined the relationship between them.

Keywords: appetite for risk, rescue, nervous system, personality traits.

Nesterenko V. O., Sambul V. A.

SELF-REGULATION OF THE EMOTIONAL STATES OF WORKERS IN THE ORGANS OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

In article features and characteristics of psychological self-control of emotional conditions of employees of law-enforcement bodies of Ukraine are considered at performance of duties on public order protection. Directions of formation of skills of self-control of emotional conditions are defined.

Keywords: emotion, extreme conditions, self-control, mechanisms of self-control of mentality.

Ovsyannikova YA.O.

FEATURES OF PROCEEDING IN PSYCHOLOGICAL FIRMNESS OF STAFF OF THE MINISTRY OF EMERGENCIES OF UKRAINE

The article analyzed by specific professional «power ministries» MOE of Ukraine. The features of the restoration of psychological stability of the Professional MOE of Ukraine. As well as the necessity and possibility of socio-psychological training for the restoration of mental and physical resources of a rescuer.

Keywords: socio-psychological training, recovery period, psychological stability.

Olefir V. O.

STRUCTURAL MODEL OF INTERCOMMUNICATIONS PERSONALITY TRAITS AND COPING-ACTING

The results of investigation of correlation between them personality traits and coping-action fire-rescuers. Established the relationship between personality traits and coping models of action-conditioned two latent factors — the constructive and unconstructive coping. Structural model of relationships between personality traits and coping-action obtained by confirmatory factor analysis, a good match observations.

Keywords: personality traits, coping-performance, structural modeling.

Oproshanska L. V., Ryutin V. V.

ESSENCE OF CONFLICT AND FEATURES OF ITS DISPLAY IN SUBSECTIONS OF STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE

In the article approaches are analysed in relation to determination of concept of conflict by foreign and domestic research workers. The types of conflicts are selected. Some features of conflict situations of servicemen of Government boundary service of Ukraine are described with citizens which cross a state boundary.

Keywords: conflict, conflict situations, внутриличностный conflict, interpersonality conflict, intergroup conflict, objects of professional interest.

Panchenko O. A., Panchenko L. V., Basarab I. Yu.

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF PEOPLE, SUFFERING AS A RESULT OF CHERNOBYL ACCIDENT

The psychodiagnostic inspection of persons who have suffered owing to Chernobyl accident is conducted. The exposed abnormal psychology disorders, degree of their expressed and analysis of dynamics, are described. The necessity systems approach to psychokorrection is marked.

Keywords: persons who have suffered owing to Chernobyl accident; psychical health; adaptation.

Perelygina L. A., Prikhodko U. O., Svitlychna N. O.

CONCEPTION OF SAVING OF WORKERS PSYCHICAL HEALTH OF THE MINISTRY OF EMERGENCIES

Essence and structure of process of maintainance of psychical health of employees of MINISTRY of emergency measures of Ukraine is examined in the article. Necessary terms are indicated for providing of maintainance of their psychical health in professional activity and social relations.

Keywords: psychical health, employees of MINISTRY of emergency measures.

Potapova S. M.

PSYCHOLOGICAL BASES OF PROGNOSIS OF PROFESSIONAL REALIBILITY OF OIA LEADERS

Professional activity of leader OVD requires both capabilities to support the capacity at high level (endurance) and speeds of reacting. Exactly it determines the necessity of application of receptions of self-regulation of mental conditions which interfere with reliability of activity.

Keywords: reliability of professional activity, self-regulation, mental condition.

Prikhodko I. I.

CONCEPTUAL APPROACH FOR SYSTEMATIZATION OF CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL PERSONALITY SAFETY

Conceptual approach for systematization an idea of human's psychological safety present in the article, main structural elements of system of human's psychological safety substantiate here.

Keywords: human's psychological safety, extreme kind of activity.

Ryadynska E. M.

COMPARATIVE ANALYSIS OF ORGANIZATIONALLY PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FUNCTIONING OF MINE-RESCUE SERVICE ON EXAMPLE OF DIFFERENT COUNTRIES

This article discusses the different structures of the functioning of rescue services of the leading industrial countries are structural units of rescue services, and also made a comparative analysis of the development and functioning of the rescue service on the example of the different countries.

In this article, the author analyzed and compared the different structures of rescue services vugledobuvayuchih countries, and found a common and distinguishing features of these services.

Keywords: state militia Mountain Rescue Service of Ukraine, the structure of the Mountain Rescue Service of Australia, the structure of the Mountain Rescue Service of Bulgaria, the structure of the Mountain Rescue Service of Germany, the structure of the Mountain Rescue Service USA, the structure of the Mountain Rescue Service of Russia.

Safin O. D.

HUMAN FACTOR IN THE SPECIAL TERMS OF ACTIVITY AND LABOUR: PSYCHOLOGICAL ASPECT

In article on the basis of the complex multimeasured-functional approach results of research of properties of temperament, expressed lines of character, initiativness of the person of experts of dangerous professions and features of interpersonal relations from the point of view of specificity of influences of different levels of individuality on style and success of their professional activity are stated.

Keywords: experts of dangerous professions, individuality, success of professional activity.

Sergienko N. P.

FEATURES OF CONSCIOUSNESS OF CADETS AND STUDENTS OF NUCD

In the article the analysis of problem of self-consciousness of the individual in modern conditions. The study explores gender-specific identity of cadets and students.

Keywords: self-awareness, self-knowledge, self-appraisal, the image of self, gender differences.

Sereda G. D.

FROM EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT OF TRAINING PROCESS IN EDUCATIONAL ESTABLISHMENT OF THE SYSTEM OF MINISTRY OF EMERGENCIES

The article present an experience of practical work on psychological training for the activities in complex fields of professional activity by the development of different aspects in cognitive sphere.

Snisarenko A. G.

PERSONALITY FEATURES OF CHIEFS OF GUARDS OF OPERATIVELY RESCUE SERVICE OF CIVIL DEFENCE OF MINISTRY OF EMERGENCIES OF UKRAINE, THAT DOES NOT PROMOTE THEM TO PROFESSIONAL PROGRESS

In article personal features of chiefs of sentries of operatively-life-saving service civil protection of the Ministry of Emergency Measures of Ukraine that do not promote success of their professional work: impulsive, disturbing and passively suffering psychological types of the person are analyzed. Candidates for the service, whose personal features suit to one of the allocated psychological types, are unsuitable to activity in operatively-life-saving service of civil protection of the Ministry of Emergency Measures of Ukraine.

Keywords: personal features, professional success, the chief of sentry of operatively-life-saving service of civil protection of the Ministry of Emergency Measures of Ukraine.

Stasyuk V.V., Vasilenko S.V.

ESSENCE OF PROFESSIONALLY PSYCHOLOGICAL SELECTION OF SERVICEMEN TO ACTIVITY IN EXTREME TERMS

In the articles the modern going is lighted up near organization and leadthrough of measures of professionally-psychological selection of servicemen of Armed Forces and other military formings of Ukraine for implementation of functional duties in extreme conditions.

Keywords: professionally-psychological selection, socially-psychological study, psychophysiological inspection, professional profile.

Strilets V. M., Kovalev P. A., Borodich P. Yu., Fedtsov A. A.

FEATURES OF EXTREME ACTIVITY OF GAZ-DEFENDERS

It is shown that the organization of professional SCBA-RESCUERS demands that must consider the fact that their level of preparedness and emergency situations affecting the duration of the psychologically saturated operations related to the preservation of living people who actually matter. This custom extreme situation not only severely aggravates the execution results, even well-established during the preparation of special tactics, and leads to a significant increase in air flow when operating in SCBA.

Keywords: SCBA-rescuer, extreme situation, rescue, operation, distribution of the runtime

WHETHER UKRAINE NEED SPECIALISTS OF PSYCHOLOGY OF EXTREME SITUATIONS

The article represents definitions of the characteristics of emergency psychological assistance, discuss its role and importance in suffered population assistance in the centre of disaster. It shows the necessity to develop special training programs for emergency psychologists.

Keywords: emergency, emergency psychological assistance, emergency psychologist.

Titarenko A. V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN SURVIVAL SUBSECTIONS of MINISTRY of EMERGENCIES OF UKRAINE

The article is devoted the issues of the day of activity of personnel of subdivisions of MINISTRY of emergency measures of Ukraine in extreme terms.

Keywords: psychological features, efficiency of professional activity, psychological providing of activity of specialists of subdivisions of MINISTRY of emergency measures of Ukraine.

Titarenko D. S.

RESCUER FEATURES of FUNCTIONING of MECHANISMS of PSYCHOLOGICAL DEFENCE With DIFFERENT INDIVIDUALLY PSYCHOLOGICAL QUALITIES

The article refers to the existing situation of existential threat to the individual. Describe a sequential process starting in place mechanisms of psychological defense. Referred to the special group fears are unique to man - the existential fears. Also refers to the personality characteristics of behavioral responses under the influence of factors of the situation of existential threat.

Keywords: existential threat, existential fears, psychological defense.

Tur'yan O. V.

PSYCHOLOGICAL REQUIREMENTS TO PERSONALITY OF EMPLOYEE OF PRIVATE PROTECTIVE ENTERPRISE

The main theoretical going is considered near the selection of psychological requirements to personality of guards. It is found out that requirement to the profession of guard predefined the specific of type of protective activity. Professional deformations of guards and «syndrome of burning down are analysed».

Keywords: personality of guard, psychological requirements, professional activity.

Ushakova I.M.

STUDY OF PERSONALITY QUALITIES OF WORKERS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES

The results of research of personality qualities of workers of MINISTRY of emergency measures are given in the article. Dominant qualities of personality are exposed on the method of Kettella, indexes on the second factors and groups to the factors. It is rotined that, mainly, they answer qualifying descriptions of rescuers.

Keywords: personality, personalities, properties of personality; professional qualities; personality factors; communicative, intellectual, emotional and regulyativnye qualities of personality.

Fedorenkova L. S.

PREVAILING VITAL VALUES AND VITAL SPHERES OF THE CONDEMNED WOMEN

The results of research of features of prevailing vital values and vital spheres of convict women, accomplishing the different types of crimes are reflected in the article. The analysis of the got data shows that at the different categories of criminals different vital values prevail and the different spheres of their subject realization prevail.

Keywords: vital values, semantic sphere of personality, criminal behaviour of women.

Kharchenko O. V.

EFFICIENCY OF PROFESSIONAL ACTIVITY

In article the analysis of efficiency of professional work through such concepts as activity, joint activity, professional work is carried out. We had been analysed various approaches to studying of efficiency of professional work on which basis indicators of an estimation of professional work are allocated.

Keywords: activity, joint activity, professional work, efficiency of professional work, indicators of an estimation of professional work.

Khmirov I. M.

ADAPTATION OF CADETS OF SERVICE OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES IN THE CONDITIONS OF CHANGE OF SOCIAL ENVIRONMENT

In the article the potential personal impact on the efficiency of adaptation of cadets and subjective attitude to the changes occurring in the social environment.

Keywords: psychological adaptation, socio-psychological features of individual cadets.

Khmiyar O. F.

INTERPRETATION of CATEGORY SYMBOL In PHILOSOPHICAL-PSYCHOLOGICAL STUDIOS

In the article the results of theoretical research are presented in relation to interpretation of the phenomenon "symbol" from position of philosophical-psychological approach. A symbol polisemanticity, his role, is rotined in development of thought and creation of subject.

Keywords: symbol, sign, structure, psyche.

Tsokota V. R.

PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL DIFFERENTIATION OF THE SPECIAL AND EXTRAORDINARY TERMS OF ACTIVITY

In the article the analysis of the different going is resulted near determination of concept of the special, extreme and superextreme terms of activity, the specific of execution of service opens up soldiery firemen, basic psychological factors which детерминируют progress of professional activity of military пожарного-рятувальника are determined, the ground of separation and determination of concept «Extraordinary terms of labour is given».

Keywords: extraordinary terms of labour, professional stress, military-fire service, progress of professional activity.

Chernova O. E.

**PROBLEM OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF
FUTURE WORKERS IN CRIMINAL MILITIA**

Every professional needs good communicative skills but this question is especially significant for professionals of “person-person” trade types (law-enforcement officers, inspection officers, lawyer, and operative officers). Communicative skills (which are the components of the communicative competence) are professionally important ones, which concern such skills as contactness, openness, empathy, emotional firmness, culture of behavior and communication, presence of the adequate image.

Keywords: communicative competence, communicative culture, social-psychological training.

Shatalova O. V.

**FEATURE of SOCIOMETRIC STATUS of CADETS of NUCD – AS
REPRESENTATIVES of PROFESSIONAL DYNASTIES**

The results of the analysis of the study sociometric status of cadets 1-2 years of professional dynasties.

Keywords: status, social and sociometric status, professional dynasty.

Shvalb A. U.

**USE OF PSYCHOLOGICAL TRENINGS TO FORM FACILITIES OF PSYCHICAL
SELF-REGULATION OF PSYCHOLOGICTS OF MINISTRY OF EMERGENCIES**

In the article the analysis of problem of the use of тренинговых technologies is presented at forming of methods of psychical саморегуляци psychologists, workings in the system of MINISTRY of emergency measures of Ukraine. A model, allowing to unite different психотехники in the general complex of the arbitrary psychical adjusting, is developed.

Keywords: practical psychologist, mental condition, adjusting, training.

Shevchenko R. I.

**INCREASE OF EFFICIENCY OF PREPARATION SYSTEM AND FIRMNESS OF
LEADERS OF THE MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES OF FORMING OF
LONG-TERM PROGNoses IN THE CONDITIONS OF CRISIS SITUATIONS**

The analysis of the system of preparation and firmness of управленцев of the system of MINISTRY of emergency measures is conducted at forming of long-term prognoses within the framework of leadthrough of business game. Basic results are resulted recommendation in relation to the removal of found out the lacks of preparation.

Keywords: business game, management psychology, firmness of control the system, crisis situation.

Shevchuk A. M.

**MEDICO-PSYCHOLOGICAL AND PSYCHO-SOCIAL RESULTS OF VARIOUS
ACCIDENT EVENTS of CATASTROPHIC CHARACTER AND THEIR
INFLUENCE ON PSYCHE**

The features of the influence of traumatic impact factors on the mental state of the specialists Extreme profile during the execution of tasks in an emergency. Mental state employees may be subject to significant changes in relation to effects on the body of professional goals and activities of the negative factors that can lead to a significant reduction in mental capacity.

Keywords: rescue, psychological loss, psychical traumas, emergency, fire and rescue service of Ministry of Emergency Situations.

Shcherbak M. G.

TRADITIONAL AND UNTRADITIONAL METHODS OF TREATMENT OF POSTTRAUMA STRESS DISORDERS. WORLD PRACTICE

The problems of treatment of psychological violations which arise up in a population after traumatic events and catastrophes of natural, technogenic, military and social character are considered in the article. World experience of grant a psychological help a patient is analysed with a diagnosis “посттравматические stress disorders”. In detail the features of untraditional methods of treatment and certainly basic directions are considered them subsequent development.

Keywords: посттравматические stress disorders, extraordinary situations, methods of treatment.

Yanchuk E. V.

PERSONALITY FEATURES of WORKERS of DUTY-CONTROLLER'S SERVICE of URGENT CALL of «112» MINISTRY of emergency measures of UKRAINE

The article deals with the personal characteristics of employees duty-dispatch emergency service «112» of Ukraine.

Professional activity of duty-dispatcherskoy service emergency «112» of Ukraine is quite specific: increased workload, working hours (24 hours), work content, interaction with people and form of communication. Effectiveness Duty of traffic control emergency call «112» in many respects, depends on the personal characteristics of its employees.

The investigation and identified the differences between gender groups of staff of the emergency service «112» in the intellectual, communicative and emotional-volitional.

Keywords: personality features of controllers, professional activity, effectiveness of activity.

Yatskiv O. S.

DIRECTIONS AND TYPES OF PROPHYLAXIS OF PSYCHOSOMATIC DISEASES OF MILITIA WORKERS

The main aspects of prophylaxis of police workers' psychosomatic illnesses are examined and their types are characterized in the article. Phases and directions of psychoprophylactic measures in Internal Affairs system are determined.

Keywords: psychosomatic illnesses, medical check-up, prophylaxis, psychoprophylaxis, correction, recovery.

Vachkov I. V.

LEVEL TYPOLOGY OF PSYCHOLOGIST AND CLIENT COMMUNICATIONS

The methodological framework proposed in the article typology of interaction psychologist with the client (individual or group) acts subjective approach, actively developing in modern science. There are three basic levels of reporting interaction: predsubektnoe, subject-object and subject-subject. In the latter against the tradition defines two sublayers: activities and value the interaction and polysubject interaction. The definition of community occurring at the highest level of interaction psychologist - polisubekt: integrated dynamic psychology, reflecting the phenomenon of the unity of the real subjects with a subject-subject relations.

Dr. Ulrike Garbe

MEDIATION IN CONFLICT RESOLUTION IN POLICE

Gerasimchik A. P., Kremen' M.A.

APPEARANCE of DINAMIC OBJECT AS A COMPONENT of PROFFESIONAL
SELECTION FOR PREVENTON OF EMERGENCIES

Investigates the psychological requirements of the dangerous profession towards a person, tasks of the training specialists for the work in emergencies situations. Key words: dynamic concept, professional psychological selection, psychic reflection, psychological qualities.

Baumstark Guy

FEATURES of IMPLEMENTATION of OFFICIAL-BATTLE TASKS by
PERSONNEL of FORCES of GUARD of LAW and order IN FRANCE, ACTIVITY of
WHICH PASSES In EXTREME TERMS

Kalvane Ilona Alfredovna

MOST VALUABLE WHICH CAN BE IN FIRE

Konopleva I. N., Kalyagin Yu.S.

A ROLE of TRENING METHODS In PSYCHOLOGY DURING PREPARATION OF
CADETS IN RUSSIA

The problem of a harmonious combination of a theoretical and practical components of employment with cadets and listeners in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Russia is actual. Using of active methods of training, socially-psychological trainings, business games, exercises makes a basis for optimum development in the future of police officers of professionally significant qualities.

Keywords: psychological preparation, trainings, professional work of police officers.

Alexis Lorenzo Ruiz

MAIN REGULARITIES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL HELP AFTER
EMERGENCIES

Zakharov V. D.

MEDICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL HEALTH PRESERVATION OF RISK
WORKERS

The article shows the advantages of multidisciplinary approach to the theory and practice of maintaining of mental health of emergency trades representatives. We recall the postulates of the theory of adaptation of Hans Selye, according to which the psychic reaction is emotional-verbal and behavioural part of the overall process of person's adaptation to the stress factor, which is any information or its absence. The author examines one of the methods used in medicine, increasing the reserve of adjustment - a method of transcranial electro impulse impact. Promising of the method, the author believes, lies in its easy handling, physiological, is well tolerated by the patient. Method of transcranial electro impulse impact acts directly on the brain regions and processes that at the systemic level are responsible for the mental reactions. One of these sites - the hypothalamic-pituitary portion of the brain and the "opioid" system, which are responsible for the exchange of neuroproteins and other neurohumoral processes in the brain. The second points of application of the method of transcranial electro impulse impacts are intracellular heat shock proteins, which are responsible for adaptation to the stress factor on the cellular level. We give a brief inventory of the various possible methods of transcranial electro impulse impacts used in medicine (electrodream, transcranial electrostimulation, electroanalgesia, mezodyencefal modulation). The author has personal experience of electroanalgesia by a modified technique. Using simple methods for studying the autonomic nervous system and tests for

cognitive function before and after the retrofit electroanalgesia, obtained data confirming the theory. It was found increasing reserve of adaptation of autonomic nervous system by 25-30 %, improvement in indicators of cognitive tests at 15-20 % - a quantitative measure, 30-40 % - a quality indicator (number of errors). The conclusion on the feasibility and specific promising areas of cooperation of specialists in medicine and psychology in the practice of maintaining of mental health of emergency trades representatives is made in the end.

Vishnevskaya V. P.

PSYCHOLOGICAL STATUS FEATURES OF CHERNOBYL ACCIDENT LIQUIDATION PARTICIPANTS

The article is devotee/ to the investigation of peculiarities of the mental status structure of Chernobyl accident liquidators. Changes in the mental status revealed among them may he qualified as the mieromegaly symptoms. Presumably it may be connected both directly with radiation exposure and high stress and anxiety level of liquidators. Early detection of changes in mental status and individual approach to the therapy program development, psychological correction and rehabilitation of liquidators has particular significance.

Keywords: mental status, liquidators. Chernobyl accident, mental processes, mental states, patients, psychosomatic pathology.

Ya.G. Bondarenko

*Kharkov national university of internal affairs
c. Kharkov*

Analysis of professional activity influence on psychological state of police special units' officers is presented in this article. It is stated that professional activity of police special units' personnel within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine requires high and special demands to psychological state of such an officer. This concerns the necessity of high psychological stability to negative influence of internal and external factors, to be courageous and resolute, to have self-control, persistence and firmness.

Key words: working capacity, professional activity, psychological condition, the state of readiness, to be ready to act.

Kolesnichenko A.S.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS PROCESS OF PREPARING EMERGENCY WORKERS TO ACTIVITIES IN EXTREME SITUATIONS

In this article the considered psychological analysis of process of psychological preparation her basic task and aspects of study in scientifically-psychological literature, certain basic approaches for the study of readiness. Psychological readiness as successful and effective professional activity of man is begun with the goal setting on the basis of necessities and reasons.

Keywords. Psychological preparation, readiness, professional orientation, emotionally-volitional

<i>Коваленко А.Б.</i> Теоретико-методологічні засади дослідження невербального спілкування.....	3
<i>Болотських М.В., Хворост М.Ю.</i> Психологічний аналіз екстремальних факторів професійної діяльності керівника системи МНС України.....	10
<i>Миронець С. М.</i> До проблеми психологічної адаптації фахівців зведених рятувальних загонів	18
<i>Гонтаренко Л.О.</i> Рівень сформованості професійно важливих якостей працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України	25
<i>Назаров О.О., Дишкант О.В.</i> Взаємозв'язок схильності до ризику та деяких особистісних якостей рятувальників	33
<i>Нестеренко В.О., Самбул В.А.</i> Саморегуляція емоційних станів працівників органів внутрішніх справ України	41
<i>Овсяннікова Я.О.</i> Особливості відновлення психологічної стійкості персоналу МНС України	52
<i>Олефір В.О.</i> Структурна модель взаємозв'язків особистісних рис та копінг-дій.....	59
<i>Опрошанська Л.В., Рютін В.В.</i> Сутність конфлікту та особливості його прояву у підрозділах державної прикордонної служби України	65
<i>Панченко О.А., Панченко Л.В., Басараб І.Ю.</i> Особливості психологічної діагностики та корекції осіб, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС	75
<i>Перелигіна Л.А., Приходько Ю.О., Світлична Н.О.</i> Концепція збереження психічного здоров'я працівників МНС.....	82

<i>Потапова С.М.</i>	
Психологічні основи прогнозу надійності професійної діяльності керівника ОВС.....	89
<i>Приходько І.І.</i>	
Концептуальний підхід для систематизації поняття психологічної безпеки людини.....	91
<i>Рядинська Є.М.</i>	
Порівняльний аналіз організаційно-психологічних аспектів функціонування гірничорятувальної служби на прикладі різних країн.....	98
<i>Сафін О.Д.</i>	
Людський чинник в особливих умовах діяльності та праці: психологічний аспект.....	108
<i>Сергієнко Н.П.</i>	
Особливості самосвідомості курсантів та студентів НУЦЗУ	121
<i>Снісаренко А.Г.</i>	
Особистісні особливості начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України, що не сприяють їх професійній успішності	128
<i>Стасюк В.В., Василенко С.В.</i>	
Сутність професійно-психологічного відбору військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах.....	137
<i>Стрілець В.М., Ковальов П.А., Бородич П.Ю., Федцов А.А.</i>	
Особливості екстремальної діяльності газодимозахисників	145
<i>Тімченко О.В., Христенко В.Є., Оніщенко Н.В.,</i>	
Чи потрібні Україні фахівці з психології екстремальних ситуацій.....	154
<i>Титаренко А.В.</i>	
Психологічні особливості професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.....	162
<i>Титаренко Д.С.</i>	
Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників з різними індивідуально-психологічними якостями	170

Тур'ян О.В.

Психологічні вимоги до особистості співробітника приватного охоронного підприємства..... 179

Ушакова І.М.

Вивчення особистісних якостей працівників МНС..... 188

Федоренкова Л. С.

Переважаючі життєві цінності і життєві сфери засуджених жінок..... 196

Харченко О. В.

Ефективність професійної діяльності 203

Хмиров І.М.

Адаптація курсантів ввз МНС в умовах зміни соціального середовища 211

Хміляр О. Ф.

Інтерпретація категорії символ у філософсько-психологічних студіях 217

Цокота В. Р.

Проблеми психологічної диференціації особливих та надзвичайних умов діяльності..... 225

Чернова О.Є.

Проблема розвитку комунікативної компетентності майбутніх працівників кримінальної міліції 232

Шаталова О. В.

Особливості соціометричного статусу курсантів нуцзу – представників професійних династій 239

Швалб А. Ю.

Застосування тренінгової технології при формуванні засобів психічної саморегуляції у психологів МНС 247

Шевченко Р.І.

Підвищення ефективності системи підготовки та стійкості управлінців системи МНС з формування довгострокових прогнозів в умовах кризових ситуацій 253

Шевчук А. М.

Медико-психологічні та психосоціальні наслідки дії на психіку людини різноманітних подій катастрофічного характеру 259

Щербак М. Г.

Традиційні та нетрадиційні методи лікування посттравматичних стресових розладів. Світова практика 268

Янчук Є.В.

Особистісні особливості працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику «112» МНС України..... 277

Яцків О. С.

Напрями та види профілактики психосоматичних захворювань у працівників міліції..... 285

СТАТТІ ІНОЗЕМНИХ АВТОРІВ

Вачков И. В.

Уровневая типология взаимодействия психолога с клиентом..... 293

Dr. Ulrike Garbe

Медиация в разрешении конфликтов в полиции..... 299

Герасимчик А. П., Кремень М. А.,

Образ динамического объекта как компонент системы профессионального психологического отбора специалистов по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций..... 306

Baumstark Guy

Особенности выполнения службово-боевых заданий особовим складом сил охорони правопорядку франції, діяльність яких проходить в екстремальних умовах..... 319

Калване Илона Алфредовна

Самое дорогое, что может остаться в огне 321

Коноплева И. Н., Калягин Ю. С.

Роль тренинговых методов в психологической подготовке курсантов вузов МВД России 326

Алексис Лоренсо Руис

Основные закономерности оказания социально-психологической помощи пострадавшим при чрезвычайных ситуациях..... 334

Захаров В. Д.

Медицинские аспекты сохранения психического здоровья работников рискованных профессий 345

Вишневская В. П.

Особенности психологического статуса участников ликвидации последствий аварии на ЧАЭС 354

Бондаренко Я.Г.

Аналіз впливу специфіки професійної діяльності на психологічний стан фахівців спеціальних підрозділів МВС України 363

Колесніченко О.С.

Психологічний аналіз процесу підготовки працівників МНС до діяльності в екстремальних ситуаціях 371

Тогобицька В.Д.

Психологічні засади професійних деструкцій працівників МНС..... 378

Поляков І.О.

Зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на успішність діяльності рятувальників дсарспрт МНС України в екстремальних умовах високогір'я..... 383

Богданова І. Є., Перелигіна Л. А., Фролова О.І.

Психолінгвістичні особливості мовної діяльності в умовах екстремальної ситуації 388

Ткачов А.В.

Проблема професійної відповідальності особистості в психології 394

Йованович М.І.

Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми професійної компетентності в екстремальних видах діяльності 400

Annotations to the articles..... 406

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**Збірник наукових праць
Випуск 8**

Відповідальний за випуск Л.А. Перелигіна
Редактор науковий К.В. Хорошилова

Підписано до друку 14.10.10. Формат 60x84 1/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 26,5
Тираж прим. Вид.№ 118/10. Зам.№ 481/10
Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94

